

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Georgios Vavouranakis • Yannis Galanakis • Georgia Kourtessi-Philippakis

Eleni Mantzourani • Christos Doulas • Diamantis Panagiotopoulos

Eleftherios Platon • Naya Polychronakou-Sgouritsa • Arnulf Hausleiter

Panagiotis Kousoulis • James Osborne • Panos Valavanis

Chrysanthos Kanellopoulos • Pavlina Karanastasi • Stylianos Katakis

Eurydice Kefalidou • Georgia Kokkorou-Alevras • Antonis Kotsonas

Nota Kourou • Vasileios Lamprinoudakis • Dimitrios Bosnakis • Olga Palagia

Lydia Palaiokrassa • Eleftheria Papoutsaki-Serbeti • Dimitris Plantzos

Eva Simantoni-Bournia • Katja Sporn • Theodosia Stefanidou-Tiveriou

Michael Tiverios • Sophia Kalopissi-Verti • Georgios Pallis • Platon Petridis

Andreas Rhoby • Peter Dent • Panagiotis Ioannou • Theodora Markatou

Evgenios Matthiopoulos • Efthymia Mavromichali • Dimitris Pavlopoulos

Soultana-Maria Valamoti • Lilian Karali-Giannakopoulou • Vasileios Kylikoglou

Alexandra Livarda • Ioannis Basiakos • Sevi Triantaphyllou • Marlen Mouliou

Alexandra Bounia • Maria Oikonomou • Eleftheria Paliou •

Konstantinos Papadopoulos • Apostolos Sarris

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • PROOFREADING & LAYOUT

Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Τυπογραφική επιμέλεια & Σχεδιασμός • Proofreading & Layout: Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη (kmproukala@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Department of History and Archaeology, NKUA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 7 • VOLUME 7

2024

• ΑΡΘΡΑ •

ΣΟΦΙΑ ΣΙΜΙΤΖΗ

Σασανιδική σφραγιδογλυφία. Ιστορικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις στις Σασανιδικές σφραγίδες από ελληνική ιδιωτική συλλογή..... 11

CHRISTOS KEKES

“Lower your arms, bend your back!” Ancient Egyptian “body behavior” as an expression of respect towards social superiors 57

VASSILIS EVANGELIDIS AND DESPOINA TSIAPAKI

From GIS to Game engines. Case studies in archaeology from North Greece..... 85

CHAVDAR TZOCHEV

Anchoring the chronology of amphora stamps from Herakleia Pontica 99

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΑΛΑΝΗ

Νέες αναγνώσεις και ερμηνείες σε δύο επιγραφές από την Αμβρακία..... 105

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ, ΜΑΡΙΑ ΓΚΑΤΗ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΟΥΡΑ

Νεότερα δεδομένα για την πόλη της Πάτρας από τους Ρωμαϊκούς έως τους οθωμανικούς Οθωμανικούς χρόνους μέσα από τις σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού» 115

ΕΥΘΥΜΙΑ ΚΑΤΑΚΗ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΦΥΔΗΣ

Πήλινες κυψέλες από την Κυδωνία: συμβολή στη μελέτη της μελισσοκομίας κατά την αρχαιότητα 139

GEORGIA KOKKOROU-ALEVRAS

Tracing the Provenance and Circulation of the Archaic Sculptures found on Delos 165

STRATIS PAPADOPOULOS AND ALEXANDRA PENTOTI

The *pithos* production of Ainos during the Ottoman period..... 189

ROBIN RÖNNLUND

A tale of two Homers: The discovery and significance of dedications to Homer in Farsala (ancient Pharsalos), Thessaly..... 217

ΜΑΡΙΑ ΚΤΩΡΗ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΗΛΙΩΝΗΣ

Ιστορία, ιστοριογραφία, χαρτογραφία και δικαστική αρχαιολογία: τα εργαλεία, οι ενέργειες και οι «συνέργειες» μέσα από τα προγράμματα ταυτοποίησης των θυμάτων του 1974 247

• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ •

ANTONIS KOTSONAS

T.E. Cinquantaquattro, M. D’Acunto, and F. Iannone. Eds. 2021. *Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West*..... 285

PAOLO DANIELE SCIRPO

G. Germanà και A. Giudice (a.c.d.) 2019. *La figura di Athena dall’età antica al tardoantico* 291

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ

Απάντηση στο Rönnlund, R. 2023. Βιβλιοκρισία: *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly* 295

Άρθρα

Articles

Σασανιδική σφραγιδογλυφία

Ιστορικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις στις Σασανιδικές σφραγίδες από ελληνική ιδιωτική συλλογή

Σοφία Σιμιτζή

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών
ssimitzi@culture.gr

ABSTRACT

The subject of this study is, first of all, the presentation of forty-one (41) unpublished seals of the Sasanian period, originating in Iran, that belong to an old Greek private collection. With this opportunity at hand, a consolidated presentation was conducted for the special characteristics of Sasanian seals. This study concerns archaeological artifacts of a foreign culture, which Greek scholars are not particularly familiar with: sasanian seals are not found neither in Greek excavations, nor in Greek bibliography, nor in Greek museums, but they do exist in many Greek, private collections. The first part of the study, according to data collected from the international bibliography, contains an analysis of the special shape of Sasanian seals, the types of semi-precious stones used, the way the seals were used by their owners, the stylistic performance of the depicted motif, the Pahlavi script and the highly recognizable pictorial subjects, which embody the political, social and religious perceptions of the Sasanids. The second part of the study is a detailed descriptive list of the seals of the collection, with bibliographic and photographic documentation.

The seals were organized and presented with criteria of the pictorial subject: human figures, animals and birds sorted by species, monograms (“nisan”) and forms-symbols related to Zoroastrianism (Gayomard, fire-altar). Due to the large quantity of seals depicted animals, additional information is given for each species of animal separately (zebu-bull, horse, stag, lion, gazelle, hare, monkeys, griffin).

Three of the seals (Fig. 9, 22, 30) are the most important items of the collection, because of the better quality of their carving and the fact that they bear an inscription. Apart from the usual, standard auspicious phrases (“be righteous”, “prosperity”, “reliance on the gods”), two of them (Fig. 9, 22) bear the names of their owners (Šād and Zamāg), certainly prominent members of the Sasanian community.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σφραγίδες που μελετώνται εδώ αποτελούν μια ευδιάκριτη ομάδα της Εγγύς Ανατολής, λόγω του ιδιαίτερου σχήματός τους και των χαρακτηριστικών μοτίβων τους. Ανήκουν σε ελληνική ιδιωτική συλλογή και έχουν προέλευση το Ιράν. Κατά δήλωση της σημερινής κατόχου των σφραγίδων (αρ. πρωτ. Υπουργικής Απόφασης αδείας κατοχής: ΥΠΠΟΑ 259920/21.12.2022), η συλλογή δημιουργήθηκε από τον πατέρα της μεταξύ των ετών 1969–1970, όταν η οικογένεια ήταν προσωρινά εγκατεστημένη στο Abadan του Ιράν, και δεν υπάρχουν στοιχεία προέλευσης. Οι σφραγίδες χρονολογούνται στην περίοδο των Σασανιδών, της τελευταίας προ-ισλαμικής ιρανικής αυτοκρατορίας, που βασίλεψε από το 224 έως το 651 μ.Χ., σε μια περιοχή που σήμερα

την καταλαμβάνει το σύγχρονο Ιράν και το Ιράκ και που κατά περιόδους την καταλάμβαναν επίσης τμήματα του σημερινού Αφγανιστάν, Τατζικιστάν, Τουρκίας, Καυκάσου, Πακιστάν και των παράκτιων περιοχών της Αραβικής χερσονήσου (για την ιστορία, τη θρησκεία και την τέχνη των Σασανιδών, βλ. Godard 1965, 171–231· Chegini και Nikitin 1996, 39–80· Shahbazi 2005· Pourshariati 2008, 31–281· Parker και Parker 2017, 115–28).

Η **Σασανιδική τέχνη** δανείστηκε στοιχεία κυρίως από την τέχνη των Αχαιμενιδών, καθώς και από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, προκειμένου να εκφράσει τη νέα, Ιρανική πολιτιστική ταυτότητα (για τις βασικές αρχές της Σασανιδικής τέχνης, βλ. Godard 1965, 179–226· Harper 1986, 71–87· Chegini και Nikitin 1996, 54–76· για τους Αχαιμενίδες [559–331 π.Χ.], βλ. Parker και Parker 2017, 29–81· για την Περσέπολη ως τόπο ανάμνησης και αναγέννησης για τους Σασανίδες, βλ. Ritter 2012, 111). Αποτελεί την έκφραση των κοινωνικών και θρησκευτικών θεσμών που αναπτύχθηκαν στο Ιράν κατά το α΄ μισό της πρώτης χιλιετίας μ.Χ. Μια δυνατή κεντρική εξουσία, η μοναρχία και μια εδραιωμένη κρατική θρησκεία, ο Ζωροαστρισμός, κυριαρχούσαν και καθιέρωναν την καθημερινή ζωή (για τη θρησκεία του ζωροαστρισμού και τις άλλες θρησκείες και αιρέσεις της Σασανιδικής αυτοκρατορίας [Μανιχαϊστές, Εβραίοι, Χριστιανοί, Μαζντακιστές], βλ. Godard 1965, 229–231· Tafazzoli και Khromon 1996, 102–5· Pourshariati 2008, 321–92· Daryaei 2009, 69–97· Parker και Parker 2017, 83–90).

Στην τέχνη δόθηκε έμφαση στην τάξη και την καθαρότητα του σχεδίου. Η απεικόνιση σταθερών μοτίβων επαναλαμβανόταν, γεγονός που εξηγείται από την ιδιαίτερη πολιτική ή θρησκευτική σημασία πολλών από τα σωζόμενα έργα τέχνης και τον καθορισμό της εμφάνισής τους από τις ανάγκες του βασιλικού ή του θρησκευτικού δόγματος. Η προσκόλληση σε τυποποιημένα παρά σε ρεαλιστικά μοτίβα, κυριαρχεί ακόμα και στα έργα μικρής κλίμακας, όπως είναι οι σφραγίδες. Πολλά από τα Σασανιδικά εικονογραφικά θέματα είναι γνωστά από παλιότερα μοτίβα της τέχνης της Εγγύς Ανατολής, όπως είδη λουλουδιών, κριάρια που περιβάλλουν δέντρο, υβριδικές μορφές φτερωτών ταύρων με ανθρώπινα κεφάλια (Iamassu), μάχες μεταξύ ταύρου και λιονταριού (πρβλ. για παράδειγμα την απόδοση του θέματος της πάλης λιονταριού και ταύρου στην Αχαιμενιδική σφραγίδα αρ. 81.AN.76.83 του Μουσείου J. Paul Getty, πιστή μίμηση ανάλογης σκηνής από τα μνημειακά ανάγλυφα της Περσέπολης, και την εξέλιξη του ίδιου θέματος στη Σασανιδική σφραγίδα αρ. BM 119770 του Βρετανικού Μουσείου, ή στη σφραγίδα αρ. 62.66.68 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης), ή αρπακτικά πουλιά που επιτίθενται σε ζώα. Υπάρχουν όμως και μοτίβα που υιοθετήθηκαν εκ νέου από τη Δύση, όπως κοσμήματα με πυκνές κληματίδες, φτερωτές μορφές Νίκης, σκηνές τρύγου και Διονυσιακές σκηνές (Compareti 2007, 217–9, εικ. 18–20· βλ. τα Σασανιδικά αγγεία αρ. 67.10.a, b του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, αρ. F1964.10 της συλλογής Freer Gallery of Art, Smithsonian's National Museum of Asian Art, αρ. BM 124094 του Βρετανικού Μουσείου και αρ. MAO 426 της συλλογής του Μουσείου του Λούβρου).

Προς το τέλος της περιόδου, οι επιδράσεις από την Ινδία και την Κεντρική Ασία αυξάνονται, δημιουργώντας περισσότερο αφηγηματικές σκηνές. Η τέχνη των Σασανιδών εκφράζει γενικότερα την πολυτελή ζωή και την επίδειξη της βασιλικής αυλής. Οι σκηνές, κυρίως κυνηγιού και μάχης, αλλά και ελαφροντυμένων χορευτριών και διασκεδαστών, χαρακτηρίζονται από ευγένεια και ιπποτισμό. Προτιμάται η απόδοση των μορφών σε προφίλ ή σε τρία τέταρτα και όχι μετωπικά. Κατά τους Gorelick και Gwinnet (1996, 79) οι Σασανίδες αγαπούσαν γενικότερα τις στρογγυλεμένες φόρμες σε όλες τις μορφές τέχνης. Τα πιο αναγνωρίσιμα Σασανιδικά έργα τέχνης είναι τα ασημένια σφυρήλατα αγγεία με την ανάγλυφη διακόσμηση (για την τυπολογία, εικονογραφία, τεχνική των Σασανιδικών σφυρήλατων αγγείων, βλ. Harper και Meyers 1981· Chegini και Nikitin 1996, 71–5· Feltham 2010, 24–7), με βασικό εικονογραφικό θέμα αυτό του βασιλιά ως κυνηγού, που συμβόλιζε την ανδρεία των Σασανιδών βασιλέων (βλ. τα αγγεία αρ. 34.33 και 1934.402 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, ή τα αγγεία αρ. BM 124091 και BM 124092 του Βρετανικού Μουσείου). Τα ζώα που απεικονίζονται ως θηράματα του βασιλιά σε αυτά τα αγγεία, όπως λιοντάρια, ελάφια, κριάρια, αγριόχοιροι και αρκούδες, απεικονίζονται ομοίως μόνα τους στις σφραγίδες της εποχής (Brunner 1979, 34). Αλλά και στις ανάγλυφες πλάκες από γυψομάρμαρο (stucco), με τις οποίες επένδναν τους τοίχους των παλατιών τους οι Σασανίδες βασιλείς και τα μέλη της αριστοκρατίας, κυρίως στην πρωτεύουσα Κτησιφών, απεικονίζονται ζώα και μονογράμματα όμοια με αυτά των Σασανιδικών σφραγίδων (για την Κτησιφώντα, βλ. Kröger 1993· Chegini και

Nikitin 1996, 46–7· για παραδείγματα ανάγλυφων πλακών από γυψομάρμαρο, βλ. τα αντικείμενα αρ. 32.150.23 [αρκούδα], αρ. 32.150.13 [φασιανός], αρ. 32.150.48 [μονόγραμμα με φτερά, μέσα σε μέταλλο] και αρ. 322385 [κρίος] του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης).

A1. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η μεγάλη κατηγορία των Σασανιδικών σφραγίδων αναδείχθηκε ως μία από τις πιο γόνιμες για τη μελέτη της τέχνης και της εικονογραφίας της Σασανιδικής περιόδου. Μαζί με τα νομίσματα, αποτελούν τη μεγαλύτερη σε ποσότητα κατηγορία πολιτιστικών προϊόντων που επιβίωσαν από τη Σασανιδική περίοδο. Ανευρίσκονται συχνά από τη Μεγάλη Βρετανία στο βορρά, ως την Αιθιοπία στο νότο και από την Ταϊλάνδη στην ανατολή, ως τη Γαλλία στη δύση. Κατά τον Ritter (2012, 99) Σασανιδικές σφραγίδες έχουν βρεθεί διάσπαρτες από τη θέση Xanten στη ΒΔ Γερμανία, έως το Aksum στην Αιθιοπία και τη θέση Oc Eo, στο δέλτα του ποταμού Mekong, στο σημερινό Βιετνάμ. Μέχρι σήμερα, έχουν δημοσιευτεί περισσότερες από δέκα χιλιάδες (10.000) Σασανιδικές σφραγίδες (Ritter 2017, 277), και οι περισσότερες εκτίθενται στα μεγαλύτερα μουσεία του κόσμου (Leiden/Ολλανδία, Παρίσι, Λονδίνο, Βερολίνο, Αγία Πετρούπολη, Νέα Υόρκη). Οι πιο πολλές από αυτές διοχετεύτηκαν στην αγορά έργων αρχαίας τέχνης κατά τον 19ο αι. και ένας μικρός μόνο αριθμός προέρχεται από αρχαιολογικές ανασκαφές (Ritter 2012, 99).

Αποτυπώματα Σασανιδικών σφραγίδων βρέθηκαν *in situ* σε πήλινα σφραγίσματα (*bullae*) σε πολλές Σασανιδικές θέσεις στη Μεσοποταμία, το Ιράν, την κεντρική Ασία και ακόμα τη Σρι-Λάνκα. Σύμφωνα με τους Bivar (1969, 14), Frye (1989), Daryaei (2009, 141), Cereti κ.ά. (2011, 209–36) και Ritter (2012, 104–7· 2017, 277, 286), πολλά αποτυπώματα Σασανιδικών σφραγίδων σε πήλινες μάζες πηλού (*bullae*) αποκαλύφθηκαν σε αρχαιολογικές θέσεις, όπως η Takht-e Suleiman στο Β. Ιράν, η θέση Qasr-e Abu στη Fars, στο Ν. Ιράν και αλλού: Bandian, Susa, Bishapur, Tere Kabudan, Turang Tere. Βρέθηκαν σε σωρούς (των εκατό έως πεντακοσίων) σε μικρά δωμάτια ιερών, παλατιών και φρουρίων και χρησιμοποιήθηκαν για τη σφράγιση γραπτών αρχείων. Στα σφραγίσματα σώζονται ένα, δύο ή και περισσότερα αποτυπώματα διαφορετικών σφραγίδων, οι οποίες είχαν διαφορετικό μέγεθος και θεματολόγιο. Οι σφραγίδες αυτές θα ανήκαν σε διαφορετικά πρόσωπα που εμπλέκονταν στην ίδια διαδικασία: στον ανώτατο αξιωματούχο, στον ανώτατο ιερέα (*magnum*) του ιερού ή της πόλης που πιστοποιεί τα προϊόντα για λόγους φορολογικούς, στον ιδιοκτήτη των προϊόντων, στους μάρτυρες-εγγυητές ή στον αγοραστή των σφραγισμένων αντικειμένων. Φαίνεται λοιπόν πως εφαρμόζονταν από τους Σασανίδες συμμετέχοντες στη σφραγιστική πρακτική ένα σύστημα ιεραρχίας που έχει τις ρίζες του στην Νεοβαβυλωνιακή και κυρίως στην Αχαιμενιδική περίοδο (βλ. τα σφραγίσματα αρ. BM 148046 και BM 140828 της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου, καθώς και τα σφραγίσματα της συλλογής A. Saeedi [Gyselen 2007, 23–5]).

Οι Σασανιδικές σφραγίδες, παρ' όλο που αρχικά μοιάζουν ως ανεξάρτητη εξέλιξη, αποτελούν στην ουσία μια συνειδητή συνέχιση προηγούμενων Μεσοποταμιακών παραδόσεων, τόσο στο σχήμα, όσο και στο υλικό τους (Ritter 2012, 100). Αναφορικά με το **σχήμα** τους, οι περισσότερες ανήκουν στον τύπο της επίπεδης σφραγίδας (*flat seal* ή *stamp seal*), η οποία κατά τον Behdani (2013, 9, 18) απαντά στο Ιράν τουλάχιστον από την πρώτη 4η χιλιετία π.Χ. (θέσεις: HillSilk, Susa, Fence, Gyan, TelBacon). Από την 1η χιλιετία π.Χ. έχουμε σταδιακή εξάπλωση του τύπου της επίπεδης σφραγίδας στην Εγγύς Ανατολή, που θα υποσκελίσει τον τύπο της κυλινδρικής σφραγίδας (*cylinder seal*), η οποία θα εγκαταλειφθεί με το τέλος της Δυναστείας των Αχαιμενιδών. Από τη Νεοασσυριακή περίοδο (912–612 π.Χ.) και εξής, η χρήση της επίπεδης σφραγίδας, κυρίως κωνοειδής, πυραμιδόσχημη ή σκαρaboειδής, κατασκευασμένη από μικροκρυσταλλικές ποικιλίες χαλαζία, αυξήθηκε αλματωδώς (Ritter 2012, 101). Αν και η σφραγιστική επιφάνεια του τύπου της επίπεδης σφραγίδας είναι περιορισμένη, σε σύγκριση με αυτή της κυλινδρικής, η επίπεδη σφραγίδα ήταν πιο ελαφριά και καταλληλότερη για τη σφράγιση του παπύρου ή της περγαμηνής, υλικά που αντικατέστησαν τις πήλινες πινακίδες ως μέσον γραφής (Debevoise 1934).

Μετά την κατάκτηση της Αχαιμενιδικής αυτοκρατορίας από τον Μ. Αλέξανδρο (331 π.Χ.) και τις πολιτικές και τεχνολογικές αλλαγές που ακολούθησαν, η παραγωγή τόσο της κυλινδρικής όσο και της επίπεδης σφραγίδας διεκόπη ξαφνικά. Οι σφραγίδες της ελληνιστικής περιόδου αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από μεταλλικά σφραγιστικά δαχτυλίδια (Ritter 2012, 101· 2017, 280). Αυτός ο τρόπος σφράγισης θα συνεχιστεί και στην επόμενη, Παρθική περίοδο (247 π.Χ. – 224 μ.Χ.). Στην επόμενη, Σασανιδική περίοδο όμως τα σφραγιστικά δαχτυλίδια εξαφανίζονται και οι Σασανίδες επαναφέρουν την επίπεδη σφραγίδα, για πρώτη φορά σε πεντακόσια χρόνια. Εμπνεόμενες από τα Ασσυροβαβυλωνιακά σχήματα, οι Σασανιδικές σφραγίδες θυμίζουν τις κωνοειδείς και πυραμιδόσχημες επίπεδες σφραγίδες της Μεσοποταμίας της 1ης χιλιετίας π.Χ. Δεν αποτελούν όμως απλές μιμήσεις τους, αφού παράγονται σε ένα νέο και χαρακτηριστικό, ημισφαιρικό τύπο (Ritter 2012, 101· 2017, 279–80).

Αναλυτικότερα, τα σχήματα των Σασανιδικών σφραγίδων είναι: α) κυκλικές ή φακοειδείς σφραγίδες, προορισμένες για **σφενδόνες δακτυλιδιών-ringstones** (Bivar 1969, 21), που χωρίζονται σε δύο υποκατηγορίες: i) με επίπεδη ή κυρτή επιφάνεια/ging bezels (βλ. τις σφραγίδες της συλλογής αρ. 107, 108, Εικ. 21, 27 με την επίπεδη σφραγιστική επιφάνεια) και ii) με έντονη καμπυλότητα της επιφάνειας/cabochons (Azarpay 2002, 24· βλ. κυρίως τη σφραγίδα της συλλογής αρ. 52, Εικ. 33 με την έντονη καμπυλότητα της σφραγιστικής επιφάνειας, αλλά και τις σφραγίδες αρ. 60, 61, 74, 67, 77, 111, Εικ. 2, 3, 18, 19, 34, 35), που μερικές φορές έχει κοπεί κυρτή στο πίσω μέρος (βλ. τη σφραγίδα της συλλογής αρ. 111, Εικ. 35), είτε β) επίπεδες σφραγίδες ημισφαιρικού τύπου, **ελλειψοειδείς/ellipsoids**, με ελλειψοειδή σφραγιστική επιφάνεια και συνήθως μεγάλη οπή ανάρτησης (βλ. τις σφραγίδες συλλογής αρ. 43, 92, 34, 90, 91, 95, 36, 105, 46, 100, 37, 38, Εικ. 1, 4, 8, 14, 20, 23–25, 29, 30, 40, 41), άλλοτε με την επιφάνεια του λίθου γύρω από την οπή ανάρτησης αδιακόσμητη και άλλοτε διακοσμημένη, με τυποποιημένα, εγχάρακτα σχέδια/decorated ellipsoid (βλ. τη σφραγίδα συλλογής αρ. 92, Εικ. 4), είτε γ) επίπεδες σφραγίδες ημισφαιρικού τύπου, **θολωτές/domes**, με κυκλική σφραγιστική επιφάνεια και συνήθως μικρή οπή ανάρτησης (βλ. τις σφραγίδες της συλλογής αρ. 106, 99, 65, 35, 93, 45, 66, 96, 49, 42, 44, 94, 47, 33, 103, 75, 102, 50, 73, 101, Εικ. 5–7, 9–13, 15–17, 22, 26, 28, 31, 32, 36–39), είτε τέλος δ) επίπεδες σφραγίδες που ολόκληρο το σχήμα τους μιμείται **δαχτυλίδι/stone rings**, με οπή μεγάλης διαμέτρου, που όμως δεν αντιπροσωπεύονται στη συλλογή (για τον τύπο, βλ. Gholami 2018, 3, αρ. 4 Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119755 και αρ. BM136003· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.9).

Κατά τους Azarpay (2002, 24) και Ritter (2012, 101· 2017, 277–79), σχεδόν το 70% των σωζόμενων Σασανιδικών σφραγίδων είναι επίπεδες (flat ή stamp seals), κυρίως με ελλειψοειδές σχήμα (ellipsoids) και λιγότερες θολωτές (domes). Το υπόλοιπο 30% αποτελείται από επίπεδους, κυρτούς και κοίλους δακτυλιόλιθους (ringstones), που μπορούν να συγκριθούν με σύγχρονους Ρωμαϊκούς τύπους του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. Κατά τους Debevoise (1934) και Behdani (2013, 17), ο τύπος των θολωτών-ημισφαιροειδών σφραγίδων (domes) έλκει την καταγωγή του από τη δυναστεία των Πάρθων (247 π.Χ. – 224 μ.Χ.). Κατά την Gyselen (2007, 20, 73–4), οι Ζωροάστρες ιερείς προτιμούσαν ως σχήμα τους τύπους β, γ και δ, δηλαδή ελλειψοειδείς, θολωτές και σφραγίδες-δαχτυλίδια, και όχι τον τύπο α του δακτυλιόλιθου, τον οποίο προτιμούσαν κυρίως οι υψηλόβαθμοι ευγενείς, με αξιώματα πολιτικά, στρατιωτικά ή θρησκευτικά. Αναφορικά με το μέγεθος των Σασανιδικών σφραγίδων, ποικίλλει από τις μικροσκοπικές σφραγίδες-δακτυλιόλιθους με διάμετρο τεσσάρων χιλιοστών, έως τις ημισφαιρικού τύπου επίπεδες σφραγίδες, με διάμετρο τέσσερα έως έξι εκατοστά (Ritter 2017, 277). Και ενώ οι Ρωμαίοι προσάρμοζαν τις σφραγίδες τους αποκλειστικά σε δαχτυλίδια, που τα φορούσαν στο δάχτυλο ή τα φύλασσαν σε κιβωτίδια, οι Σασανίδες τρυπούσαν οριζοντίως τις σφραγίδες τους, ώστε να τις κρεμούν, διαμέσου μικρού σπάγγου ή δερμάτινου λουριού, συνήθως γύρω από τον λαιμό, ή στον καρπό του χεριού, ή στη ζώνη της μέσης (Bivar 1969, 22–3· Gesztelyi 2014, 180· Ritter 2017, 277–78).

Οι Σασανιδικές σφραγίδες φτιάχνονταν από ημιπολύτιμους λίθους, όπως και στις προηγούμενες περιόδους (για τους λίθους των Σασανιδικών σφραγίδων, βλ. Debevoise 1934· Bivar 1969, 35–6· Azarpay 2002, 24· Ritter 2017, 281). Τα **είδη των λίθων** ήταν γενικώς παρόμοια με αυτά των Ρωμαίων, αν και σε μεγαλύτερη ποικιλία. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Σασανιδικοί σφραγιδόλιθοι άρχισαν να παράγονται μόνο αφότου η προτίμηση για τους σκαλιστούς σφραγιδόλιθους είχε πλέον σταματήσει στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (Spier 1992, 164). Οι

Ιρανοί απέδιδαν μαγικές ιδιότητες σε κάθε λίθο και πίστευαν ότι έκαναν τους ανθρώπους πιο χαρούμενους και πιο γαλήνιους, αφού κουβαλούσαν «φυσική μαγεία» μέσα στο σύμπαν (Brunner 1978, 46). Ο θόλος του ουρανού, για παράδειγμα, αποκτά έναν ορυκτολογικό συμβολισμό στην Ιρανική παράδοση και περιγράφεται γενικά ως λίθος και πιο συγκεκριμένα ως κρύσταλλος ή διαμάντι.

Προτιμούνται συνήθως οι μικροκρυσταλικές ποικιλίες του χαλαζία, όπως ο κορναλίνης (βλ. τις σφραγίδες αρ. 43, 60, 61, 92, 106, 66, 49, 74, 107, 105, 46, 77, 50, 73, 38, Εικ. 1–5, 12, 15, 18, 21, 25, 29, 34, 37, 38, 41), ο χαλκηδόνιος (βλ. τις σφραγίδες αρ. 34, 45, 90, 44, 94, 36, 100, 102, Εικ. 8, 11, 14, 17, 22, 24, 30, 36), ο αχάτης (βλ. τις σφραγίδες αρ. 35, 67, 91, 95, 47, 108, 37, Εικ. 9, 19, 20, 23, 26, 27, 40), ο ίασπης (βλ. τις σφραγίδες αρ. 33, 103, Εικ. 28, 31), η ορεία κρύσταλλος (βλ. τη σφραγίδα αρ. 96, Εικ. 13), ο αμέθυστος (βλ. τη σφραγίδα αρ. 52, Εικ. 33), το σάρδιο και ο όνυχας. Μικρότερος αριθμός σφραγίδων κατασκευάζεται από λίθους-ενώσεις πυριτικών αλάτων, όπως λυχνίτης, λάπις λάζουλι, γρανάτης/αλμανδίνης (βλ. τη σφραγίδα αρ. 111, Εικ. 35), ενώσεις ανθρακικών αλάτων, όπως χαλκίτης και μάρμαρο, ενώσεις σιδήρου όπως αιματίτης (βλ. τις σφραγίδες αρ. 99, 65, 93, 42, 75, 101, Εικ. 6, 7, 10, 16, 32, 39), ή μετεωριτικός σίδηρος και τεχνητά υλικά, όπως ο χαλκός και το γυαλί.

Σε σύγκριση όμως με τις επίπεδες σφραγίδες της 1ης χιλ.π.Χ., παρατηρούμε αλλαγή στο χρώμα των σφραγίδων. Ενώ οι Βαβυλωνιακές και Αχαιμενιδικές σφραγίδες φτιάχνονταν συνήθως από γαλακτερό λευκό, μπλε και ροζ χαλκηδόνιο, στις Σασανιδικές σφραγίδες κυριαρχεί ο κορναλίνης, ο ίασπης και ο αχάτης, σε βαθύ κόκκινους και καφέ χρωματισμούς (Ritter 2012, 102· 2017, 282). Ο γκριζός, μεταλλικός αιματίτης, τυπικός των παλαιοβαβυλωνιακών σφραγίδων της 2ης χιλ. π.Χ., αναβιώνει για τελευταία φορά, ενώ είναι κοινή η προτίμηση στους σκουρόχρωμους χαλαζίες και τους σκούρους λίθους από ενώσεις σιδήρου, που προτιμώνται επίσης και ως λίθοι κοσμημάτων από τους σύγχρονους Ρωμαίους (Ritter 2012, 102· 2017, 282).

Κατά τον Ritter (2017, 282), παρατηρείται συσχετισμός ανάμεσα στο είδος του λίθου και το σχήμα της σφραγίδας. Έτσι, ο κορναλίνης χρησιμοποιήθηκε σε κάθε σχήμα σφραγίδας. Ο αχάτης, με τις καφέ και κίτρινες αποχρώσεις του, και ο κόκκινος ίασπης κυρίως χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή θολωτών και ελλειψοειδών σφραγίδων. Ο σκούρος, γυαλιστερός, μεταλλικός αιματίτης χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά στις θολωτές σφραγίδες (βλ. τις σφραγίδες αρ. 99, 65, 93, 42, 75, 101, Εικ. 6, 7, 10, 16, 32, 39). Κατά τον Bivar (1969, 21), οι τυπικοί λίθοι από τους οποίους κατασκευάζονταν οι Σασανιδικοί δακτυλιόλιθοι (cabochons) ήταν ο αλμανδίνης/γρανάτης (βλ. τη σφραγίδα αρ. 111, Εικ. 35), ο αμέθυστος (βλ. τη σφραγίδα αρ. 52, Εικ. 33) και η ορεία κρύσταλλος (βλ. τη σφραγίδα αρ. 96, Εικ. 13).

Κατά τον Ritter (2017, 281), το 85% των Σασανιδικών σφραγίδων που ανήκουν στις συλλογές του Μουσείου του Λούβρου, του Βρετανικού Μουσείου και του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης έχουν κατασκευαστεί από κορναλίνη, αχάτη, χαλκηδόνιο και ίασπη. Οι βασικές γεωγραφικές πηγές προέλευσης των λίθων των Σασανιδικών σφραγίδων τοποθετούνται μέσα στα όρια της Σασανιδικής αυτοκρατορίας και στο Ιρανικό οροπέδιο που περιλαμβάνει τα όρη Zagros, Elburz και Hindu Kush (Ritter 2017, 281). Κάποιοι λίθοι ωστόσο έφθαναν στη χώρα μέσω του εμπορίου με την Ινδία, τον Περσικό κόλπο και τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Κατά τον Ritter (2017, 281), ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης (6ος αι. μ.Χ.), Έλληνας έμπορος από την Αλεξάνδρεια, αναφέρεται στη «Χριστιανική τοπογραφία» του στο Σασανιδικό εμπόριο μακράς απόστασης και τους εμπορικούς σταθμούς των Σασανιδών στη Σρι-Λάνκα. Εκεί οι Σασανίδες, μαζί με Ινδούς και Κινέζους εμπόρους, αντάλλαζαν τα προϊόντα τους, μεταξύ αυτών και πολύτιμους λίθους.

Οι Σασανιδικές σφραγίδες ξεχωρίζουν στη γλυπτική του αρχαίου κόσμου, όχι μόνο εξαιτίας της ποσότητας και της διασποράς τους, αλλά και εξαιτίας του χαρακτήρα τους. Πρόκειται για μια κατηγορία τέχνης με τυποποιημένο σχήμα, υλικό, θεματολόγιο και τεχνοτροπία. Η **υψηλή τυποποίηση** συνδέεται με το γεγονός ότι οι σφραγίδες χρησιμοποιούνταν από τους ιδιώτες σε ένα ευρύτατο κοινωνικό πλαίσιο. Η κατοχή τους δεν περιοριζόνταν σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, καθώς με αυτές σφράγιζε ο βασιλιάς ένα διάταγμα ή μια επιστολή, αλλά και ο απλός ιδιώτης ένα κιβώτιο με τρόφιμα (Ritter 2012, 100· για τη χρήση των Σασανιδικών σφραγίδων, βλ. Ackerman 1938, 784–86). Η τυποποίηση αυξήθηκε με την ανάπτυξη της Σασανιδικής γραφειοκρατίας. Ειδικά οι σφραγίδες των αξιωματούχων και των ευγενών, που ακολουθούσαν ακριβείς κανόνες

στην απόδοση του θέματος και της επιγραφής, θα κατασκευάζονταν σε εργαστήρια ελεγχόμενα από το κράτος, ή από ανεξάρτητους καλλιτέχνες, που όμως ακολουθούσαν αυστηρές οδηγίες (Gyselen 2007, 30). Κατά την Gyselen (2007, 20, 40), παράδειγμα της υψηλής τυποποίησης αποτελεί ένας συγκεκριμένος τύπος σασανιδικής σφραγίδας υψηλών αξιωματούχων και ευγενών. Πρόκειται για έναν τύπο δακτυλιόλιθου (*large cabochon*), με εικονογραφικό θέμα το πορτραίτο-προτομή του άνδρα σε προφίλ που φορά *Kolah* στην κεφαλή. Ο τύπος επαναλαμβάνεται όμοιος από τον 3ο έως και τον 7ο αι. μ.Χ. (βλ. τις σφραγίδες αρ. BM 134847, αρ. BM 135071 και αρ. BM 119996 του Βρετανικού Μουσείου).

Οι σφραγίδες **χρησιμοποιήθηκαν** από τη μεσαία και ανώτερη τάξη της Ιρανικής κοινωνίας σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας: στο εμπόριο και τις επιχειρήσεις, στη νομοθεσία, στη διοίκηση, στη θρησκευτική ζωή και στη διακόσμηση. Ο ίδιος ιδιώτης μπορούσε να έχει αρκετές και διαφορετικές σφραγίδες (Gyselen 2007, 29). Κατά τον Ritter (2017, 284), τις σφραγίδες κατείχαν τρεις κοινωνικές ομάδες: ο βασιλιάς και η ανώτατη αριστοκρατία, οι αξιωματούχοι και οι ανώτεροι υπάλληλοι και οι κατώτεροι υπάλληλοι, ιερείς, κατώτεροι αξιωματούχοι, έμποροι και ιδιώτες. Πολλές σφραγίδες ωστόσο μπορεί ποτέ να μη χρησιμοποιήθηκαν για σφράγιση, κυρίως εκείνες που είναι αδρά σκαλισμένες, χωρίς επιγραφή. Πολύ συχνά το χρώμα, το σχήμα και γενικά η εξωτερική εμφάνιση του λίθου ήταν πιο σημαντική απ' ό,τι η λειτουργία τους στη σφραγιστική πρακτική. Σε αυτή την περίπτωση φοριούνταν από τον ιδιοκτήτη τους στο λαιμό ή στο χέρι, σαν ένα είδος φυλαχτού με αποτροπαϊκές-φυλακτικές ιδιότητες (Daryaei 2009, 94–9· Ritter 2012, 100, 103· 2017, 283) Συνόδευαν επίσης το νεκρό και ως ταφικά κτερίσματα, όπως έδειξαν οι ανασκαφές στη θέση Tell Mohammed Agab, κοντά στον ποταμό Τίγρη, στο Β. Ιράκ (Ritter 2017, 284). Παρά τους γενικότερους περιορισμούς στην εικονογραφία, η σφραγίδα παρέμενε το προσωπικό αντικείμενο του ιδιοκτήτη της. Απεικόνιζε για παράδειγμα το πορτραίτο του, ή το όνομά του, ή το προσωπικό του σύμβολο, ή το ζώο με τις ιδιότητες του οποίου ήθελε να ταυτιστεί.

Οι Σασανιδικές σφραγίδες **κατασκευάζονταν** μαζικά στον τροχό, ενώ η χρήση τρυπανιού, που χαρακτήριζε παλαιότερες περιόδους (Αχαιμενιδική), σπανίζει όλο και περισσότερο. Η πρακτική οφείλεται κυρίως στην αυξανόμενη ζήτηση και την ανάγκη για μαζική παραγωγή (Debevoise 1934· Gesztelyi 2014, 179). Οι Σασανίδες σφραγιδολύφοι δημιουργούσαν συνήθως στρογγυλεμένες-σφαιροειδείς επιφάνειες με ένα **μηχανικό τρυπάνι (rounded drill)**, για να αποδώσουν το γενικό περίγραμμα του σώματος. Στη συνέχεια πρόσθεταν με **τροχό** λιγοςτές, ισοπαχείς, πυκνές γραμμές, για να αποδώσουν βασικές χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, όπως τους μύες και τις πτυχές του δέρματος ή το τρίχωμα.

Όπωςδήποτε, η οικονομική δυνατότητα του αγοραστή-πελάτη επηρέαζε την ποιότητα του σχεδίου (Ritter 2017, 283). Έτσι, πολλές σφραγίδες παρουσιάζουν το ίδιο θέμα, αλλά με αξιολογες στυλιστικές διαφορές, όπως προκύπτει για παράδειγμα από τη σύγκριση του περίτεχνου, λεπτομερειακού σκαλισματος του ξαπλωμένου ελαφιού της σφραγίδας αρ. 66 (Εικ. 12) με την απλοποιημένη, γραμμική απόδοση του ίδιου μοτίβου στη σφραγίδα αρ. 90 (Εικ. 14). Σφραγίδες με μοτίβα τραχιά σκαλισμένα, που δίνουν ένα επίπεδο, γραμμικό αποτέλεσμα, χρησιμοποιούνταν πιθανότατα από αγοραστές με χαμηλή αγοραστική δύναμη. Σφραγίδες με υψηλής ποιότητας σκάλισμα και σχεδόν νατουραλιστικό αποτέλεσμα, χρησιμοποιούνταν από οικονομικά εύρωστους αγοραστές.

Ο Brunner (1978, 20, 131–34), στη γνωστή μελέτη του για τους σφραγιδόλιθους της συλλογής του Μητροπολιτικού μουσείου της Νέας Υόρκης, διέκρινε πέντε διαφορετικές **τεχνοτροπίες**: α) style A, naturalistic/φυσιοκρατικό: οι σφραγίδες παρουσιάζουν προσεχτικό σχήμα και περίγραμμα και επιτυγχάνεται ρεαλιστικό αποτέλεσμα (βλ. τη σφραγίδα αρ. 94, Εικ. 22), ειδικά σε πορτραίτα με ατομική φυσιογνωμία, β) style B, conventional/συμβατικό: το μοτίβο έχει μια καθαρή, αλλά τυποποιημένη απόδοση, το σχήμα και το πλάσιμο απλοποιούνται ελαφρώς, ωστόσο οι λεπτομέρειες του μοτίβου απεικονίζονται με ακρίβεια (βλ. τις σφραγίδες αρ. 35, 95, Εικ. 9, 23), γ) style C, devolved/αποκεντρωμένο: η γενική ακρίβεια του μοτίβου διατηρείται, αλλά βασίζεται σε απλά σκαλίσματα και ένα πιο σχηματοποιημένο πλάσιμο, ενώ η χρήση παχύτερων γραμμών οδηγεί στο να χαθεί η ωραία λεπτομέρεια (βλ. τις σφραγίδες αρ. 60, 75, Εικ. 2, 32), δ) style D, outline/περιγραμματοειδές: έχουν χαθεί όχι μόνο οι ωραίες λεπτομέρειες, αλλά και αναπόσπαστα χαρακτηριστικά του μοτίβου, όπως για

παράδειγμα τα πόδια των ζώων, που έχουν αποδοθεί πολύ φτωχά. Έτσι, το μοτίβο φαίνεται ανολοκλήρωτο ή παραλλαγμένο και η αναγνώριση του βασίζεται κυρίως στο στοιχειώδες, με ρηχή λάξευση, περίγραμμα και εν συνεχεία στην προσθήκη απλών γραμμικών εγχαραξέων του τροχού (βλ. τις σφραγίδες αρ. 90, 91, Εικ. 14, 20) και ε) style E, scratch/ξυστό/γρατζουνισμένο: το θέμα είναι σκαλισμένο χωρίς ή με ελάχιστο περίγραμμα και αποδίδεται βασικά ως σχέδιο από διασταυρούμενες γραμμές (βλ. τη σφραγίδα αρ. 106, Εικ. 5).

Ωστόσο, όταν πρόκειται για την περιγραφή της τεχνοτροπίας στις Σασανιδικές σφραγίδες, ο κάθε μελετητής χρησιμοποιεί συνήθως τη δική του ορολογία. Η J. Lerner για παράδειγμα (Lerner 1976, 184–85, εικ. 2) χρησιμοποιεί τον όρο *cursory globular style* (πρόχειρη, σφαιροειδής τεχνοτροπία) όταν περιγράφει την σφραγίδα αρ. AF 348 του Βρετανικού Μουσείου, όπου το απεικονιζόμενο ζώο αποδίδεται με βαθιά σκαλισμένα, σφαιροειδή, επιμέρους τμήματα. Χρησιμοποιεί επίσης τον όρο *stressed style* (εμφατική/τονισμένη τεχνοτροπία) για να περιγράψει σφραγίδες στις οποίες τα επιμέρους στοιχεία του απεικονιζόμενου μοτίβου (κορμός, κεφάλι, πόδια) σχηματίζονται από σειρές πυκνών γραμμών, που δημιουργούνται από την παρατεταμένη χρήση του τροχού (Lerner 2016, 72). Χρησιμοποιεί τέλος τον όρο *linear hatched style* (γραμμική, διασταυρούμενη τεχνοτροπία), με χαρακτηριστικό την απόδοση του μοτίβου με γραμμικές, διασταυρούμενες εγχαραξίες του τροχού (Lerner 1976, 186–87, εικ. 4).

Οι περισσότερες Σασανιδικές σφραγίδες είναι ανεπίγραφες, ενώ οι **ενεπίγραφες** δεν ξεπερνούν το 5% της συνολικής Σασανιδικής παραγωγής (Kamiooka 1976, 192· βλ. τις ενεπίγραφες σφραγίδες αρ. 65, 35, 94, 100, Εικ. 7, 9, 22, 30). Στις βασιλικές σφραγίδες, ή τις σφραγίδες σημαντικών αξιωματούχων, συνήθως απεικονίζεται η προτομή του ιδιοκτήτη, συνοδευόμενη από επιγραφή. Αυτή μας δίνει το όνομά του, το πατρώνυμο και τον τίτλο του, με συνηθέστερο αυτόν του ιερέα-μάγου (*mgū*), και μερικές φορές και το τοπωνύμιο του ιδιοκτήτη (Bivar 1969, 17–8· για παραδείγματα βλ τις σφραγίδες αρ. BM 134847 και αρ. 135071 του Βρετανικού Μουσείου). Στις σφραγίδες των ιδιωτών, η επιγραφή που συνοδεύει το κεντρικό θέμα φέρει συνήθως το όνομα (βλ. τις σφραγίδες αρ. 35, 94, Εικ. 9, 22 που ανήκουν σε δύο επώνυμους ιδιώτες με τα ονόματα *šād* και *Zamāg* αντίστοιχα) και το πατρώνυμο του ιδιώτη, το οποίο όμως είναι δύσκολο να ταυτοποιηθεί (το ρεπερτόριο των προσωπικών ονομάτων από σφραγίδες Σασανιδών ιδιωτών δημοσιεύτηκε το 1986 από τον Phillippe Gignoux).

Ακολουθούν απλές θρησκευτικές φόρμουλες-ευοίωνες φράσεις (Bivar 1969, 19–20· Azarpay 2002, 21–2· Gyselen 2007, 67· Ritter 2012, 109· Gholami 2018, 1, αρ.1, 7, αρ.10, 10, αρ.14–5, 12, αρ.18) όπως: «εμπιστοσύνη στους θεούς» (βλ. τη σφραγίδα αρ. 100, Εικ. 30), «ευημερία και αφθονία» (βλ. τη σφραγίδα αρ. 94, Εικ. 22), «δικαιοσύνη» (βλ. τη σφραγίδα αρ. 94, Εικ. 22), «να είσαι γενναιόδωρος», «αλήθεια». Δε λείπουν και οι ψευδοεπιγραφές με μονογράμματα (βλ. τη σφραγίδα αρ. 65, Εικ. 7) ή γεωμετρικά σύμβολα, πιθανόν γιατί η σφραγίδα δεν χρησιμοποιούνταν στην επίσημη σφράγιση, ή γιατί ο ιδιοκτήτης της ήταν αμόρφωτος (Ritter 2017, 286). Σώζονται επίσης ενεπίγραφες σφραγίδες, στις οποίες η επιγραφή έχει σκοπίμως αποξεστεί μετά το θάνατο του ιδιοκτήτη τους ή την παραίτηση από το αξίωμά του, ώστε να μη συνεχιστεί η χρήση της σφραγίδας του παράνομα (Gholami 2018, 5–6, αρ. 8).

Τέλος, μια ιδιαίτερη κατηγορία είναι οι σφραγίδες διοίκησης. Είναι γενικά ανεικονικές και κατ' αποκλειστικότητα ενεπίγραφες: φέρουν τα ονόματα των διοικητικών επαρχιών και τους τίτλους των αξιωμάτων (οικονομίας ή δικαιοσύνης), τα οποία κατείχαν Ζωροάστρες ιερείς. Κατά τους Azarpay (2002, 21) και Gyselen (2007, 130), οι σφραγίδες αυτού του τύπου εισήχθησαν την εποχή των διοικητικών ανασχηματισμών που εισήγαγε ο Kavad I (488–497 μ.Χ.) και εφαρμόστηκαν από το γιό του Khorsow I (531–576 μ.Χ.). Πιστοποιούν την αυθεντικότητα του κυβερνητικού αξιώματος και οι επιγραφές τους συχνά αναφέρουν τα ονόματα των επαρχιών, προσφέροντας έτσι πολύτιμο υλικό για τη Σασανιδική τοπογραφία (Bivar 1969, 29).

Η **γραφή Pahlavi** (Bivar 1969, 2) ή Μέση Περσική (Middle Persian), 3ος αι. π.Χ. – 9ος αι. μ.Χ., είναι γραφή που χρησιμοποιεί τους χαρακτήρες των γραμμάτων της αυτοκρατορικής Αραμαϊκής γραφής, της επίσημης δηλαδή Αραμαϊκής που χρησιμοποιήθηκε στην Περσία κατά την Αχαιμενιδική περίοδο (Παλαιά Περσική [Old Persian] 550–330 π.Χ.), για να αποδώσει γραπτώς την καθομιλουμένη γλώσσα των Μέσων Ιρανικών χρόνων (για τη γλώσσα και τα σωζόμενα κείμενα των Μέσων Ιρανικών χρόνων, βλ. Daryae 2009, 99–122). Χρησιμοποιήθηκε ήδη από τον 3ο αι. π.Χ., ωστόσο κανένα χειρόγραφο της γραφής αυτής δεν μπορεί να

χρονολογηθεί πριν τον 6ο αι. μ.Χ. Οι γλυπτικές γραφές που χρησιμοποιήθηκαν για την Pahlavi στηρίζονται στη λιθογλυφική γραφή που βρέθηκε στα Σασανιδικά ανάγλυφα του 3ου αι. μ.Χ. και στη ρέουσα γραφή που χρησιμοποιήθηκε στο ανώτερο δικαστήριο και στις εμπορικές δραστηριότητες (Azarpay 2002, 21).

Μετά την κατάκτηση της Περσίας από τους μουσουλμάνους (651 μ.Χ.), η γραφή Pahlavi αντικαταστάθηκε σταδιακά από το Αραβικό αλφάβητο. Γενικά, οι επιγραφές στις Σασανιδικές σφραγίδες προσφέρουν τη δυνατότητα ακριβέστερης χρονολόγησης από τους ειδικούς του αλφαβήτου της περσικής γλώσσας των Μέσων Περσικών χρόνων, που μελετούν τις αλλαγές των τύπων των γραμμάτων του Περσικού αλφαβήτου. Είναι δε ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς μας δίνουν μια ιδέα του σχετικού αριθμού ανδρών και γυναικών που εμπλέκονταν στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, και της θρησκείας του ιδιοκτήτη της σφραγίδας. Σφραγίδες με μεγαλύτερες επιγραφές μας δίνουν επιπλέον περισσότερες πληροφορίες για το αξίωμα του ιδιοκτήτη και την κοινωνική του τάξη. Κατά τον Daryae (2009, 107, 127–33), οι τίτλοι/αξιώματα που αναφέρονται στις επιγραφές των σφραγίδων είναι του επαρχιακού κυβερνήτη (*shahrab*), του ιερέα (*mow/mowbed, mgw*), του συνήγορου-δικαστή των φτωχών (*driyosan jadaggow ud dadwar*), του συμβούλου (*handarzbed*), του δικαστή (*dadwar*), του λογιστή (*amargar*) και του γραφέα (*dibir*). Σημειώνουμε τέλος ότι η ανάγνωση των γραμμάτων στις Σασανιδικές σφραγίδες γίνεται στο αρνητικό της σφραγίδας και με αριστερόστροφη κυκλική φορά, αντίθετα δηλαδή από τη φορά των δεικτών του ρολογιού.

A2. ΤΟ ΣΑΣΑΝΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Το Σασανιδικό σφραγιστικό θεματολόγιο χαρακτηρίζεται από μια αξιοσημείωτη ομοιομορφία, παρά τη μεγάλη εθνική και θρησκευτική ανομοιογένεια που χαρακτήριζε ολόκληρη την αυτοκρατορία: Ζωροάστρες, Χριστιανοί, Εβραίοι, Βουδιστές, Βραχμάνοι ζούσαν μαζί στα όρια της τεράστιας αυτοκρατορίας (Ritter 2012, 109; 2017, 285). Απεικονίσεις γενειοφόρων Περσών ως πορτραίτων-προτομών και ζώων, που ποικίλλουν από μυρμηγκία έως ταύροι, εμφανίζονται σε χιλιάδες σφραγίδες.

Το Σασανιδικό θεματολόγιο αποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα όταν το βλέπει κανείς υπό το φως της αρχαίας Ιρανικής αντίληψης του κόσμου. Οι Ζωροαστικές θεότητες σπάνια αποτυπώνονται στις Σασανιδικές σφραγίδες. Κατά τον Grenet (2013, 202, 209), μέχρι στιγμής έχουν ταυτοποιηθεί με ασφάλεια μόνο τέσσερις θεοί στις Σασανιδικές σφραγίδες: ο Μίθρας (*Mihr*), ο θεός του φεγγαριού (*Mah*), ο θεός της φωτιάς (*Adur*) και η θρησκεία (*Den*). Τρεις σημαντικοί θεοί-προστάτες της Δυναστείας, και συγκεκριμένα ο *Ohrmazd/Ahura Mazda* (Ωρομάσδης), ο *Wahram* και η *Anahid*, ενώ απεικονίζονται ανθρωπομορφικά στα βασιλικά ανάγλυφα και τα νομίσματα, απουσιάζουν εντελώς από τις σφραγίδες. Πιθανόν οι βασιλείς τους κρατούσαν μόνο για τους εαυτούς τους. Το θείο εκφράζεται στις σφραγίδες συμβολικά-μεταφορικά, είτε μέσω του βωμού της φωτιάς (βλ. τη σφραγίδα αρ. 38, Εικ. 41), είτε κυρίως μέσα από την απεικόνιση των ζώων (στις είκοσι επτά από τις σαράντα μία σφραγίδες της συλλογής απεικονίζονται ζώα, βλ. Εικ. 3–30).

Τα μοτίβα των σφραγίδων παρουσιάζουν γενικά μια σταθερή εμφάνιση, αντανακλώντας τις κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής. Αυτές απαιτούσαν τη σταθερότητα και την ευημερία του υλικού κόσμου (ανθρώπων, ζώων και φυτών) και την απομάκρυνση του κακού. Απεικονίζονται κυρίως ανδρικά πορτραίτα, ζώα και μυθολογικά πλάσματα. Τα μοτίβα απεικονίζονται συνήθως μόνα τους πάνω στη σφραγιστική επιφάνεια (βλ. τις σφραγίδες με μοναχικά μοτίβα στις Εικ. 1, 3–8, 10–26, 28–35), χωρίς προσπάθεια να δοθούν στοιχεία για την ερμηνεία τους, ούτε από την επιγραφή που μερικές φορές τα συνοδεύει. Σπανιότερα απεικονίζονται περισσότερα του ενός μοτίβα (βλ. τις σφραγίδες αρ. 60, 35, 108, Εικ. 2, 9, 27, με απεικόνιση δύο μοτίβων), σε συνθέσεις με κάποια αφηγηματική διάθεση (Azarpay 2002, 27· για παράδειγμα αφηγηματικής σκηνής σε Σασανιδική σφραγίδα, βλ. την πρώιμη Σασανιδική σφραγίδα αρ. BM 119388 του Βρετανικού Μουσείου). Οι καλλιτέχνες είχαν τη διάθεση να γεμίζουν όλη την προς διακόσμηση επιφάνεια και συχνά γέμιζαν με μικρές τελείες το κυκλικό περιθώριο (βλ. τις σφραγίδες αρ. 99, 45, 107, 47, 33, 103, 75, 50, 73, 101, Εικ. 6, 11, 21, 26, 28, 31, 32, 37–39), ή περιέβαλλαν το κεντρικό θέμα με στεφάνι/γυρίλντα (βλ. τις σφραγίδες αρ. 106, 49, Εικ. 5, 15).

Οι **ανθρώπινες μορφές**, στις περιπτώσεις που απεικονίζονται ολόσωμες, φέρουν τη χαρακτηριστική κόμμωση και ενδυμασία της εποχής (βλ. την ολόσωμη απεικόνιση ενός Πέρση πρίγκιπα ή ευγενούς στη σφραγίδα αρ. 22.139.41 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, την ολόσωμη απεικόνιση του βασιλιά Bahram IV στη σφραγίδα αρ. BM 119352 του Βρετανικού Μουσείου και την ολόσωμη απεικόνιση χορευτριάς στη σφραγίδα αρ. BM 119611 του Βρετανικού Μουσείου). Οι περισσότερες σφραγίδες έφεραν την προτομή του ιδιοκτήτη τους (Behdani 2013, 18). Τα πορτραίτα, γυναικεία (βλ. τις γυναικείες προτομές στις σφραγίδες αρ. BM 119692 και αρ. BM 119709 του Βρετανικού Μουσείου) αλλά κυρίως ανδρικά, αποδοσμένα μετωπικά ή σε προφίλ, ποικίλλουν. Πορτραίτα με υψηλής ποιότητας σκάλισμα και απόδοση νατουραλιστικών λεπτομερειών συναντάμε στις περιπτώσεις επίσημων σφραγίδων του βασιλιά (για τις σφραγίδες των βασιλέων, βλ. Ritter 2017, 287), ανώτατων αξιωματούχων (βλ. τη σφραγίδα αρ. BM 11994 του αρχαιοποθηκάρη Vehdin-Shapur του Βρετανικού Μουσείου) και ιερέων, οι οποίοι συνήθως ταυτίζονται από τις επιγραφές τους. Αντίθετα, στα κοινά πορτραίτα απλών ιδιωτών η έντονη σχηματοποίηση δεν επιτρέπει την απόδοση φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών (βλ. τις σφραγίδες αρ. 43, 60, Εικ. 1, 2).

Τα **ζώα** είναι πραγματικά, οικόσιτα ή άγρια, όπως άλογα (βλ. τις σφραγίδες αρ. 35, 93, Εικ. 9, 10), ταύροι (βλ. τις σφραγίδες αρ. 61, 92, 106, 99, 65, 34, Εικ. 3–8), κριάρια, αντιλόπες (βλ. τις σφραγίδες αρ. 36, 105, Εικ. 24, 25), ελάφια (βλ. τις σφραγίδες αρ. 45, 66, 96, 90, 49, Εικ. 11–15), λιοντάρια (βλ. τις σφραγίδες αρ. 44, 74, 67, 91, 107, 94, 95, Εικ. 17–23), λαγοί (βλ. τη σφραγίδα αρ. 47, Εικ. 26), μαϊμούδες (βλ. τη σφραγίδα αρ. 108, Εικ. 27), αρκούδες και καμήλες, ή φανταστικά, όπως ο γρύπας (βλ. τις σφραγίδες αρ. 33, 46, 100, Εικ. 28–30), το φτερωτό άλογο, το φτερωτό λιοντάρι και ο φτερωτός, ανθρωποκέφαλος ταύρος (Gopatshah: αποτροπαϊκό πλάσμα, γνωστό από τη μνημειακή αρχιτεκτονική των Ασσυρίων [Iamassu], που στόλιζε τις πύλες εισόδου του παλατιού και προστάτευε το παλάτι και τον βασιλιά, βλ. Brunner 1978, 67· Henig κ.ά. 1994, 181· Ritter 2012, 110· 2017, 284· για σφραγίδες με τον Gopatshah, βλ. τις σφραγίδες αρ. F1993.15.18 και αρ. F1993.15.17 του Εθνικού Μουσείου Ασιατικής τέχνης [Smithsonian, Freer Gallery of art] και αρ. BM 120221 και αρ. OA14 του Βρετανικού Μουσείου).

Κατά την Ackerman (1938, 791), πολλά από τα ζώα των σφραγίδων αποτελούσαν μία από τις δέκα ενσάρκώσεις του θεού Verethaghna. Ο θεός ήρθε στη ζωή σαν ταύρος με χρυσά κέρατα, σαν λευκό, ωραίο άλογο με κίτρινα αυτιά, σαν άγριο, όμορφο πρόβατο με στριφτά κέρατα, σαν όμορφο ελάφι με κοφτερά κέρατα, σαν πουλί, το πιο γλυκό όλων. Τα ζώα αποτελούν δόξα της υπόσχεσης για ζωή. Ζώα και φυτά είναι οι καλύτερες δημιουργίες του θεού, που ευλογούνται στις Σασανιδικές διακοσμητικές τέχνες. Μια τεράστια ποικιλία ζώων επιλέχθηκε να εικονογραφηθεί στις σφραγίδες, όχι μόνο για την αισθητική, θρησκευτική και οικονομική τους αξία, αλλά και γιατί προσωποποιούν μια φυσική αξία, όπως το μέγεθος ή η ταχύτητα (Brunner 1978, 11).

Βαθιά ριζωμένη στην αρχαία Ιρανική ψυχή είναι η ιδέα του άριστου, αυτού δηλαδή που είναι καλύτερο απ' όλα. Πα παράδειγμα, ο άριστος άνδρας είναι ο ειλικρινής και ευσεβής και το άριστο άλογο είναι το ταχύτερο. Έτσι, το στόλισμα των ζώων με κορδέλες γύρω από το λαιμό τους (βλ. τις σφραγίδες αρ. 45, 66, Εικ. 11–12) περιγράφει ζώα που στέκονται ως τα ευγενέστερα του είδους τους. Σε αντίθεση με τις άλλες μορφές της Σασανιδικής τέχνης (ασημνία αγγεία και βασιλικά ανάγλυφα), στις σφραγίδες τα ζώα απεικονίζονται σπάνια σε πολύπλοκες κυνηγετικές σκηνές. Συνήθως εμφανίζονται στις σφραγίδες μόνα τους (βλ. Εικ. 3–8, 10–26, 28–30) και σπανιότερα σε ζεύγη (βλ. Εικ. 9 και 27), σε απλές, ιερατικές συνθέσεις. Η ιερατική αυστηρότητα που παρατηρείται στην απεικόνιση αυτών των ζώων τονίζεται επιπλέον με τη χρωματική εντύπωση που δημιουργεί ο λίθος (Brunner 1979, 34· Azarpay 2002, 31–3). Έτσι, μέσα από τις απεικονίσεις των ζώων στις σφραγίδες, ο ιδιοκτήτης τους επικαλείται ουσιαστικά το θείο σε καθημερινή βάση και ζητά την προστασία του.

Τα **πουλιά** (Brunner 1978, 104) απεικονίζονται επίσης συχνά στις Σασανιδικές σφραγίδες (βλ. τις σφραγίδες αρ. 103, 75, 52, 77, 111, Εικ. 31–35). Πρόκειται για ιδιαίτερα έξυπνο είδος για τον Ζωροαστρισμό και το πέταγμά τους μελετούσαν ειδικοί οίονοσκοποι. Όπως όλα τα δημιουργήματα του Ωρομάσδη, τα πουλιά είχαν την ιδιότητα να αντιστέκονται στα ακάθαρτα ζώδια, που ήταν δημιουργίες του Ahriman. Υπήρχαν εκατόν δέκα είδη πουλιών, ταξινομημένα σε οκτώ γένη. Το πιο σημαντικό πουλί ήταν το πουλί varayna (γεράκι), η έβδομη μεταμόρφωση του θεού Wahram, που είχε μαγικές δυνάμεις και έτσι τα κόκαλα και τα φτερά του χρησιμοποιούνταν ως φυλαχτά.

Δε λείπουν φυσικά και **θέματα που σχετίζονται με τη Ζωροαστρική θρησκεία και λατρεία**, όπως ο Gayomard, ή ο βωμός της αιώνιας φωτιάς. Ο **Gayomard** (Brunner 1978, 68–71· Azarpay 2002, 27), που απεικονίζεται στη σφραγίδα αρ. 37 (Εικ. 40), ήταν ημιανθρώπινη φιγούρα, ιδιαίτερα δημοφιλής στη λαϊκή Ιρανική λογοτεχνία. Εικονίζεται με γυμνό, μαλλιαρό σώμα, συνήθως με μετωπική απεικόνιση σώματος και μετωπική ή σε προφίλ απόδοση κεφαλής. Παριστάνεται με εκτεταμένα τα πόδια, τα οποία αποδίδονται σχηματοποιημένα και με διαγράμμιση. Έχει εκτεταμένα οριζοντίως τα χέρια, με τα οποία κρατά δύο όρθιες ράβδους, σαν να τις φυτεύει στο έδαφος. Μερικές φορές ένας σκύλος εικονίζεται στα πόδια του και τότε ταυτίζεται με τον αστερισμό του Ωρίωνα/canis major (Bivar 1969, 26· βλ. την σφραγίδα αρ. BM 119988 του Βρετανικού Μουσείου). Άλλοτε η μορφή παριστάνεται διπλή, σαν καθρέφτισμα (βλ. την σφραγίδα αρ. BM 123558 του Βρετανικού Μουσείου). Ο Gayomard είναι ο αρχέγονος άνδρας, ίσως ένας δαίμονας, που βρίσκεται σε στάση μικροκοσμικής ολοκλήρωσης, με τα άκρα του τεντωμένα, για να γίνεται σφαιρικός. Σύμφωνα με την παράδοση της Avesta, του ιερού βιβλίου των Ζωροαστρών (για την ιστορία, τα περιεχόμενα και τις μεταφράσεις του βιβλίου της Avesta, βλ. Kellens 1987· Cantera 2015), το ανθρώπινο σώμα είναι ένας μικρόκοσμος. Ο Gayomard δημιουργήθηκε από τον Ωρομάσδη ώστε να λάμπει στον ουρανό. Ήταν σαράντα πόδια ψηλός και το πλάτος του ταυτιζόταν με το ύψος του. Είναι το πρώτο πρόσωπο που θα αναστηθεί από τους νεκρούς, όταν ο κόσμος ξαναγεννηθεί και με αυτό τον εσχατολογικό του ρόλο παριστάνεται στις σφραγίδες. Οι σφραγίδες που απεικόνιζαν τον Gayomard, ακόμα και οι καλύτερες ποιοτικά, έχουν σκαλιστεί κάπως επιπόλαια, σε σχέδιο με έντονη σχηματοποίηση, σαν να ήταν αυτός ο κανόνας. Οι περισσότερες μάλιστα έχουν σκοπίμως φθαρμένη και συχνά κυρτή επιφάνεια, ενώ καμία τέτοια σφραγίδα δεν βρέθηκε ως αποτύπωμα σε bullae (Azarpay 2002, 20) και καμία δεν φέρει επιγραφή. Πιθανόν πρόκειται για μαγικοθρησκευτικό σύμβολο, που δεν προορίζονταν για σφράγιση, αλλά για φυλαχτό (Kamioka 1976, 198· Azarpay 2002, 20, 27).

Η σφραγίδα αρ. 38 (Εικ. 41) απεικονίζει το πολύ δημοφιλές θέμα του **βωμού της αιώνιας φωτιάς**. Στο Ζωροαστρισμό, η φωτιά θεωρείται ζωοποιός και σύμβολο της αλήθειας. Είναι κοινωνός τελετουργικής αγνότητας και οι σχετικές τελετές καθαγιασμού είναι η βάση της λατρείας. Οι Ζωροάστρες συχνά προσεύχονται παρουσία κάποιας μορφής φωτιάς (τελετουργία yasna [Brunner 1978, 119–20]), η οποία θεωρείται το μέσο για πνευματική ενόραση και σοφία, με στόχο να εξαγνίσουν την ψυχή τους. Σύμφωνα με λίθινα θραύσματα βωμών που βρέθηκαν στις Πασαργάδες, οι βωμοί της φωτιάς θα είχαν ύψος περίπου εκατόν δώδεκα εκατοστά και αποτελούνταν από μια ορθογώνια κολώνα και τρίβαθμη βάση. Στην άνω επιφάνεια τοποθετούνταν ένα άδειο δοχείο, για να κρατά τη στάχτη που θα ξαναχρησιμοποιούνταν κάθε φορά που άναβαν τα ξύλα της φωτιάς (Middleton 1998, 97). Στην πρώιμη Σασανιδική περίοδο οι βασιλείς ίδρυναν πολλούς ναούς της φωτιάς. Κατά τον Daryaee (2009, 71–2, 147), ο βασιλιάς Sharur I (241–272 μ.Χ.) ίδρυσε πέντε τέτοιους ναούς: έναν στο δικό του όνομα, έναν στο όνομα της κόρης του και τρεις στα ονόματα των τριών γιων του. Στους οπισθότυπους των νέων τύπων νομισμάτων, που συνέβαλαν στην δημιουργία της νέας πολιτικής, θρησκευτικής και ιδεολογικής ταυτότητας των Σασανιδών, εμφανίζεται συχνά ένας τέτοιος βωμός. Άναβε στην αρχή της βασιλείας κάθε βασιλιά και συχνά πλαισιώνονταν από τη διπλή, ολόσωμη μορφή του βασιλιά, στον ρόλο του προστάτη της ιερής φωτιάς (βλ. Chegini και Nikitin 1996, 49–53, πιν. I–IV· Alram 2008, 21–9, εικ. 10–3, 17–20, 29–30· βλ. επίσης τον οπισθότυπο του χρυσού νομίσματος αρ. 1835, BUR31 του βασιλιά Sharur II [309–379 μ.Χ.] και του νομίσματος αρ. 1894, 0506.1291 του βασιλιά Sharur I, του Βρετανικού Μουσείου). Στους Ζωροαστρικούς χώρους λατρείας, η ιερή φωτιά παρέμενε αναμμένη συνεχώς σε μια τεφροδόχο, στο εσωτερικό ιερό, όπου μόνο οι αγνοί ιερείς μπορούσαν να εισέρχονται. Κατά την Rose (2011, 81), τρεις μεγάλες φωτιές σε λόφους (Adur Farrobay, Adur Gushnasp-θέση Takht-e Suleiman, όπου βρέθηκε η σφραγίδα του ιερέα του οίκου της φωτιάς και Adur Burzen-Mihr) θεωρούνταν ήδη ως αρχαίες και η προέλευσή τους συνδέονταν με τις αρχές του κόσμου. Ο πιστός Ζωροάστρης έπρεπε τρεις φορές την ημέρα, κάθε μέρα, να προσεύχεται στο ναό της φωτιάς και να λατρεύει τη φωτιά (Daryaee 2009, 92). Το φως, με τη μορφή της ιερής φωτιάς, είναι το σύμβολο του Ωρομάσδη, Υποδηλώνει την παρουσία του θεού στη δημιουργία, και οι σφραγίδες που απεικόνιζαν το βωμό της φωτιάς απευθύνονταν σε αυτόν τον ανώτατο θεό (Ackerman 1938, 788).

Σε πολλές Σασανιδικές σφραγίδες απεικονίζονται απλά **σύμβολα-μονογράμματα** (βλ. τις σφραγίδες αρ. 102, 50, 73, 101, Εικ. 36–39). Πρόκειται για προσωπικά ή φυλετικά εμβλήματα/nisan (Bivar 1969, 27–8·

Brunner 1978, 123–4· Gyselen 1997, εισαγωγή xxxiii· 2017, 89–91). Παρουσιάζουν μια βασική δομή, έχοντας συνήθως ως ανώτερο στοιχείο ένα καμπύλο μοτίβο που θυμίζει φεγγάρι. Τα στοιχεία που συνθέτουν τα σύμβολα προήλθαν προφανώς από γράμματα της αλφαβήτου. Τοποθετούνται γενικά σε συμμετρική θέση, είναι πολύ στυλιζαρισμένα και στερεοτυπικά και είναι δύσκολο να μεταφραστούν ως γράμματα. Ερμηνεύτηκαν ως σύμβολα ιερών, ονομάτων και τίτλων ιερέων και ως θρησκευτικές φόρμουλες. Αρχικά ίσως συμβόλιζαν διαφορετικά είδη βοοειδών ανάμεσα στους νομάδες Ιρανούς, που στη συνέχεια κατέληξαν να χρησιμοποιούνται ως σημάδια ιδιοκτησίας σε διάφορα περιουσιακά στοιχεία, ή ως εμβλήματα πανοπλίας (Bivar 1969, 28· Kamioka 1976, 207). Πρώτοι τα χρησιμοποίησαν οι Πάρθοι και αργότερα οι Σασανίδες σε πιο απλοποιημένη μορφή, ως συνδυασμούς διακοσμητικών μοτίβων και γραμμάτων. Τα βρίσκουμε επίσης ως διακοσμητικό μοτίβο στα στέμματα των βασιλέων (βλ. Gyselen 2017, 89, εικ. 5–6), αλλά είναι τόσο ευρέως διαδεδομένα και σε τέτοια ποικιλία, που δεν θα πρέπει να ταυτίζονται με βασιλικό σύμβολο. Τα περισσότερα δεν έχουν ερμηνευτεί. Οι σφραγίδες που τα κουβαλούσαν χρησιμοποιούνταν από πολλούς ανθρώπους μιας συγκεκριμένης φυλής ή κοινωνικής θέσης. Συγχρόνως οι έμποροι και οι υπάλληλοι των μεσαιών τάξεων χρησιμοποιούσαν ζώα και άλλα μοτίβα, ως προσωπικά τους εμβλήματα.

Τέλος, συχνά μοτίβα που απαντούν στις Σασανιδικές σφραγίδες ως παραπληρωματικά κοσμήματα, είναι **ο ήλιος και το φεγγάρι** (βλ. Brunner 1978, 128–29 και τις σφραγίδες αρ. 35, 96, 44, 74, 94, 95, 102, Εικ. 9, 13, 17, 18, 22, 23, 36). Δεν λείπουν όμως και παραδείγματα που τα δύο αυτά σύμβολα έχουν χρησιμοποιηθεί ως κύρια διακόσμηση. Η συχνότητά τους στη Σασανιδική τέχνη δείχνει τη σπουδαιότητα που είχαν για τον Ιρανικό πολιτισμό. Ο συνδυασμός τους πιθανόν συμβόλιζε την ακτινοβολία της βασιλικής δόξας (*farr-ah*) τη μέρα και τη νύχτα (Soudavar 2003, 61). Μόνα τους ή μαζί εμφανίζονται συχνά ήδη στα νομίσματα της δυναστείας των Πάρθων. Από τη βασιλεία του Σασανιδή Kavad I (499–531 μ.Χ.) αρχίζουν να εμφανίζονται μαζί στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων, συνήθως κοσμώντας το βασιλικό στέμμα (βλ. τα νομίσματα αρ. O1956,0409.12 και αρ. IOC.453 του Βρετανικού Μουσείου). Ωστόσο, κατά τον Debevoise (1934), η μεγάλη συχνότητα και η ποικιλία των δύο μοτίβων στις Σασανιδικές σφραγίδες καθιστά απίθανο να αποτελούσαν μόνο βασιλικό σύμβολο.

Το φεγγάρι, που παριστάνεται στις σφραγίδες επιγραμματικά ως εγχάρακτη καμπύλη, σχετίζεται με πολλούς θεούς της Ιρανικής θρησκείας. Βοηθούσε στο να διατηρηθεί η υγρασία, αλλά και η ευημερία των φυτών και των ζώων στον κόσμο. Ο ήλιος, που συνήθως παριστάνεται στις σφραγίδες ως εξάκτινο αστέρι (Agostini και Shaked 2013, 101, 104 υποσ. 19), διατήρησε την αρχαία του σπουδαιότητα, καθώς έφερνε το φως, τη ζέση και την ανάπτυξη. Θεωρήθηκε αρχηγός-βοηθός του Ωρομάσδη: μοίραζε τα αγαθά για την ευημερία του κόσμου και κρατούσε σε έλεγχο τα δαιμονικά πλάσματα. Από αρχαίες πηγές μαθαίνουμε ότι οι Πέρσες βασιλιάδες λάτρευαν τον ήλιο και το φεγγάρι. Ο Ρωμαίος συγγραφέας Ammianus Marcellinus (XXIII, 6.5) αναφέρει πως ο βασιλιάς των Σασανιδών ισχυριζόταν ότι είναι «αδελφός του Ήλιου και της Σελήνης» (Chegini και Nikitin 1996, 45· Daryae 2009, 82–3). Κατά την Ackerman (1938, 787), ωστόσο, τα δύο σύμβολα αποτελούσαν επικλήσεις σε αστρολογική βοήθεια, αντιπροσώπευαν δηλαδή ζώδια.

Η αστρολογία έπαιζε κυρίαρχο ρόλο στη Σασανιδική κοινωνία. Ο βασιλιάς συμβουλευόταν συχνά τους αστρολόγους για να προβλέψει το μέλλον και να σχεδιάσει τις μελλοντικές του ενέργειες (Daryae 2009, 120). Τέλος, κατά τον Bivar (1969, 26–7), δεν είναι απίθανο οι σφραγιδολύφοι να πρόσθεταν ως παραπληρωματικά μοτίβα το αστέρι ή το φεγγάρι στα επαναλαμβανόμενα, κοινά θέματα των σφραγίδων που κατασκεύαζαν, για να διαφοροποιήσουν τις σφραγίδες που προορίζονταν για διαφορετικούς πελάτες.

B. Ο ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ

Ο παρακάτω περιγραφικός κατάλογος των σαράντα μία (41) Σασανιδικών σφραγίδων της ιδιωτικής συλλογής, που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, έχει διαρθρωθεί με βάση το απεικονιζόμενο θέμα:

ανθρώπινες μορφές, ζώα και πουλιά ανά είδος, σύμβολα/μονογράμματα (nisan) και μορφές/σύμβολα που σχετίζονται με τον Ζωροαστρισμό. Επειδή το θέμα των ζώων κυριαρχεί, δίνονται κατά την παρουσίαση των σφραγίδων και κάποια συμπληρωματικά στοιχεία για το κάθε είδος ζώου χωριστά.

1. Ανθρώπινες μορφές

α. Σφραγίδα αρ. 43, Εικ. 1.

Υλικό: λίθος (ερυθρός κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,012 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,012 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραη. Εικονίζεται προτομή ανδρός, σε προφίλ προς τα δεξιά. Η κόμη της κεφαλής αποδίδεται με κοντές, παράλληλες γραμμές. Οριοθετείται από διαγώνια, διαδηματική ταινία και η γενειάδα αποδίδεται με μία λοξή γραμμή. Διακρίνονται οι λοξές πτυχώσεις του χιτώνα στη βάση του μακριού λαιμού. Σκάλισμα με ελάχιστο περίγραμμα, κυρίως στο λαιμό, και απόδοση του προσώπου και του ενδύματος με λοξές, παράλληλες εγχαράξεις του τροχού. Σχηματοποιημένη απόδοση.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 56.32(D.257), 35(D.260)· 1923, πιν. 111, αρ. 33(A.1442), αρ. .36(A.1445), αρ. .39(A.1448), αρ. 42(A.1451)· Bivar 1969, πιν. 4, αρ. AG.1· Brunner 1978, 58, αρ. 148, αρ. 194· Henig κ.ά. 1994, 184, αρ. 404, 428, αρ. 884· Gyselen 1997, 40, αρ. RMO20.27–42, πιν. XIII, 40–41, αρ. RMO20.43–57, πιν. XIV, 42–43, αρ. RMO20.78–84· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 20.F.02· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM140640, αρ. BM115682, αρ. BM140617, αρ. BM140643· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 99.22.58, αρ. 93.17.132, αρ. 1986.311.12· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. nF1993.18.35· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0909.

β. Σφραγίδα αρ. 60, Εικ. 2.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορνάλινης).

Διαστάσεις: διάμετρος 0,016 μ., πάχος 0,005 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (*cabochon*), ελλειψοειδούς/οβάλ σχήματος, ελλiptής σε μικρό τμήμα της περιφέρειας. Εικονίζονται σε προφίλ δύο όρθιες μορφές, απροσδιόριστου φύλου, που μοιάζουν να συνομιλούν-χειρονομούν μεταξύ τους. Φορούν όμοια διαδηματική ταινία στην κεφαλή και είναι ενδεδυμένες με όμοιες μακριές φούστες. Η αριστερή (στο ανάπτυγμα) μορφή ωστόσο μοιάζει να φορά επιπλέον έναν μακρύ μανδύα/κάπα, πάνω από τη φούστα. Η μορφή αυτή φέρει τα δύο χέρια προς τα πάνω, σε στάση που δηλώνει ευλάβεια και η άλλη μορφή απέναντί της φέρει τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες. Απλοποιημένη η απόδοση των δύο μορφών, με σχέδιο που βασίζεται σε λιγιστό περίγραμμα για την απόδοση του στήθους και της κεφαλής και σε πυκνές εγχαραξεις του τροχού για την απόδοση των ενδυμάτων.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Bivar 1969, πιν. 8, αρ. CG.7· Brunner 1978, 63, αρ. 154, 64, αρ. 100· Henig κ.ά. 1994, 186, αρ. 408· Gyselen 1997, 34, αρ. RMO10.B.8, πιν. VIII (για την αριστερή μορφή, με όμοια στάση χεριών), 37, αρ. RMO11.4, πιν. XII (για τον συνδυασμό δύο ανδρικών πιθανότατα μορφών, που στέκονται αντικριστά)· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119363, αρ. BM119377, αρ. BM119613, αρ. BM119598, αρ. BM119615· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. X.305.3, αρ. 26.31.368· αν πρόκειται για δύο άνδρες, ίσως πρόκειται για ιερείς (*Magi*), που παίρνουν μέρος σε θρησκευτική τελετή (βλ. τις σφραγίδες της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου αρ. 119392 και αρ. 132513)· επειδή ωστόσο υπάρχει μικρή διαφορά στο κάτω τμήμα της ενδυμασίας των δύο μορφών, ίσως πρόκειται για άνδρα και γυναίκα, και τέτοιες παραστάσεις συνήθως υπονοούν τη Ζωροαστρική τελετή του γάμου (βλ. Brunner 1978, 63, αρ. 154, 64, αρ. 100· Gyselen 1997, 37, αρ. RMO11.2, πιν. XII).

2. Ζώα - πουλιά, ανά είδος

2.1. Ταύρος

Στη Ζωροαστρική Περσία, ο ταύρος και τα υπόλοιπα βοοειδή κατέχουν κεντρική θέση στη διδασκαλία και στο περιεχόμενο της *Avesta*. Κατά τον Σαρηγιαννίδη (2009, 129), ράβδοι με επίστεψη κεφαλής ταύρου χρησιμοποιούνταν από ιερείς του Ζωροαστρισμού σε τελετές μύησης στη θρησκεία νεαρών ανθρώπων ηλικίας δεκαπέντε ετών, οι οποίοι από τη στιγμή εκείνη γίνονταν αυθεντικοί Ζωροάστρες. Ο Ζαρατούστρα, αντιλαμβανόμενος την αξία των βοοειδών, εντάσσει στη διδασκαλία του τη σημασία του σεβασμού προς το ζώο, το οποίο συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη της αγροτικής καλλιέργειας, με το όργωμα και την παραγωγή λιπάσματος. Στόχος είναι η αυξημένη σοδειά και η συνεχής ενασχόληση με την αγροτική καλλιέργεια, και τα βοοειδή είναι οι βασικοί συντελεστές για να επιτευχθεί. Έτσι, ο Ζαρατούστρα καταλήγει στην απαγόρευση της κατανάλωσης του κρέατος των βοοειδών και προωθεί τη χορτοφαγία, επιδιώκοντας γενικότερα να εμψυχήσει στους ανθρώπους τον σεβασμό για το ζωικό βασίλειο.

Σύμφωνα με την Ιρανική κοσμογονία (*Greater Budahishn*), ο αρχέγονος ταύρος σκοτώθηκε κατά την επίθεση του *Ahriman* και των δαιμόνων του. Με το αίμα του γονιμοποίησε τη γη και έδωσε ζωή σε πενήντα πέντε είδη σιτηρών και δώδεκα είδη φαρμακευτικών βοτάνων (Brunner 1978, 78· Agostini και Shaked 2013, 101). Ο ταύρος συνδέεται στενά και με το φεγγάρι (*Mah*). Μετά το θάνατο του αρχέγονου ταύρου, η ψυχή του έφθασε το φεγγάρι και έγινε η θεότητα *Gosurwan*, θεότητα όλων των τετράποδων πλασμάτων. Ο αρχέγονος ταύρος θα επιστρέψει και η θυσία του από τον τελικό λυτρωτή *Sosans* θα ολοκληρώσει τελετουργικά την αναγέννηση του υλικού κόσμου (Brunner 1978, 78· 1979, 35· Agostini και Shaked 2013, 101). Η θεοποίηση του ταύρου και ο πολύτιμος συμβολικός του ρόλος ήταν χαρακτηριστικά εμφανή ήδη στην αρχιτεκτονική της Αχαιμενιδικής αυτοκρατορίας. Τα ανάκτορα της Περσέπολης διακοσμήθηκαν με τη λαξευμένη μορφή του ταύρου σε τοίχους και κιονόκρανα. Στη Σασανιδική τέχνη απεικονίζεται ο Ασιατικός τύπος του ταύρου (*zebu bull*, *bos indicus*), με την ήβη στη ράχη (Brunner 1979, 35). Στα ασημένια αγγεία απαντά κυρίως ως θήραμα σε σκηνές βασιλικού κυνηγιού, είτε σπανιότερα σε τελετές ενθρόνισης, να σέρνει το θρόνο-κοσμικό άρμα του βασιλιά (Harper και Meyers 1981, 227, πιν. 26, 236, πιν. 35· Baulo 2002, 142–48).

α. Σφραγίδα αρ. 61, Εικ. 3.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: διάμετρος 0,015 μ., πάχος 0,004 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (cabochon), ελλειψοειδούς/οβάλ σχήματος. Στην επιφάνεια σφράγισης εικονίζεται ο τύπος του ταύρου με την ήβη στη ράχη (zebu bull), σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται να τρέχει, με όρθια την ουρά. Συμβατική η απόδοση του ζώου, με ρηχή λάξευση περιγράμματος, τονισμένη κεφαλή, λιγιστές, τραχιές εγχαράξεις του τροχού για τις λεπτομέρειες στο σώμα και απλοποιημένη απόδοση των ποδιών.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 62–3(D215–16)· 1923, πιν. 110, αρ. 7(A1357)· Debevoise 1934, πιν. 2, αρ. 5· Bivar 1969, πιν. 16, αρ. EN.17–8, αρ. EO.2· Gyselen 1997, 51, αρ. RMO30.h.21, αρ. RMO30.h.24–5, αρ. RMO30.h.30, πιν. XVIII· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119877, αρ. BM132892, αρ. BM119800· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 93.17.36.

β. Σφραγίδα αρ. 92, Εικ. 4.

Υλικό: λίθος (ερυθρός κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,02 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,018 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής, διακοσμημένη στο άνω τμήμα με εγχάρακτα, αψιδωτά μοτίβα (decorated ellipsoid), ακέραρη. Στην επιφάνεια σφράγισης εικονίζεται ο τύπος του ταύρου με την ήβη στη ράχη (zebu bull), σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται να τρέχει, με όρθια την ουρά. Συμβατική-τυποποιημένη η απόδοση του ζώου, με ευδιάκριτα, στρογγυλεμένα περιγράμματα και λεπτές εγχαράξεις του τροχού για την απόδοση των πτυχώσεων της κοιλιάς και του λαιμού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 62–3(D215–16)· 1923, πιν. 110, αρ. 7(A1357)· Debevoise 1934, πιν. 2, αρ. 5· Bivar 1969, πιν. 16, αρ. EN.17–8, αρ. EO.2· Henig κ.ά. 1994, 193, αρ. 425, 194, αρ. 429, 442, αρ. 935· Gyselen 1997, 51, αρ. RMO30.h.21, αρ. RMO30.h.24–5, αρ. RMO30.h.30, πιν. XVIII· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.K.06, αρ. 30.K.22· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119877, αρ. BM132892, αρ. BM119800· για την εγχάρακτη διακόσμηση

του κρίκου της σφραγίδας, βλ. Bivar 1969, 143, shapes II, BC.3· Gyselen 1997, 94, type A1· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3613.

γ. Σφραγίδα αρ. 106, Εικ. 5.

Υλικό: λίθος (ερυθροπορτοκαλής καρναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,009 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,009 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραρη. Εικονίζεται ο τύπος του ταύρου με την ήβη στη ράχη (zebu bull), σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται να τρέχει, με μαζεμένα τα πόδια και όρθια την ουρά. Το ζώο περιβάλλεται από δακτύλιο (γυράντα ή στεφάνι). Η τεχνοτροπία εντελώς απλοποιημένη: ελάχιστο περίγραμμα και απόδοση του ζώου με ομάδες διασταυρούμενων εγχαράξεων του τροχού (scratch style).

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Bivar 1969, πιν. 15, αρ. EN.7–10, πιν. 16, αρ. EN.24· Henig κ.ά. 1994, 443–44, αρ. 937–38· Gyselen 1997, 51, αρ. RMO30.h.27–9, πιν. XVIII· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.K.11· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Arthur M.Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4630· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119894, αρ. BM119871· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0936, αρ. IR.0905, αρ. IR.0925.

δ. Σφραγίδα αρ. 99, Εικ. 6.

Υλικό: λίθος (αιματίτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,012 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,012 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), με μεγάλη φθορά της σφραγιστικής επιφάνειας. Λόγω της φθοράς και του απλοποιημένου-αφαιρετικού σχεδίου, δεν είναι απόλυτα ευκρινές εάν παριστάνεται γρύπας ή ταύρος. Είναι πιθανότερο να πρόκειται για ταύρο-zebu (διακρίνεται μόνο το ένα κέρατο) σε προφίλ προς τα δεξιά, με ήβη εντελώς σχηματικά αποδοσμένη, ως φτερό. Το ζώο εικονίζεται αναπαυόμενο, με μαζεμένα τα πόδια

και διπλωμένη την ουρά. Ρηχά σκαλισμένα, θολά περιγράμματα και λιγοστές εγχαραξείς του τροχού για τις επιμέρους λεπτομέρειες στο σώμα.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Brunner 1978, 80, αρ. 91· Henig κ.ά. 1994, 444, αρ. 939–41· Middleton 1998, 91, αρ. 73· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.Κ.10· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120230, αρ. BM140641, αρ. BM130987, αρ. BM130822· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of Art, αρ. F1993.15.20.

ε. Σφραγίδα αρ. 65, Εικ. 7.

Υλικό: λίθος (αιματίτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,008 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,011 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραιη, ενεπίγραφη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται ο τύπος του ταύρου με την ήβη στη ράχη (zebu bull), σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται όρθιο, με την ουρά ανάμεσα στα πόδια, να στέκεται ή να βαδίζει. Ρηχά σκαλισμένα περιγράμματα, σφαιροειδής απόδοση της ήβης και πρόχειρη εκτέλεση των εγχαραξέων για την απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών.

Διακρίνονται δύο σύμβολα γραφής Pahlavi, σε μορφή ημισελήνου (c), πάνω από τη ράχη του ζώου. Κατά τον D. Agostini (προσ. επικ.), πρόκειται για δύο γράμματα αμφίβολης ανάγνωσης και μετάφρασης, που μπορεί να αποτελούν αρχικά ενός ονόματος ή το ακρωνύμιο μιας τυποποιημένης φράσης (formula). Κατά τον Brunner (1978, 147–49), μεμονωμένα γράμματα πάνω στις Σασανιδικές σφραγίδες ερμηνεύονται ως σύμβολα συντομογραφίας κάποιας φόρμουλας ή ως ψευδοεπιγραφές.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. III, αρ. 1260, αρ. 1252, αρ. 1258· Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 57–61 (D210–14)· 1923, πιν. 110, αρ. 16–9 (A.1366–370)· Bivar 1969, πιν. 15, αρ. EM.2–6, αρ. EM.7–8· Brunner 1978, 77–9, αρ. 205, αρ. 147, αρ. 207· 1979, 33, εικ. 1· Gyselen 1997, 52, αρ. 30.h.33, πιν. XVIII, αρ. 30.h.40, πιν. XIX· Μουσεία τέχνης Harvard, αρ. 1952.71.54· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119895, αρ. BM119898, αρ. BM119901, αρ. BM130954, αρ. BM119903· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 99.22.74, αρ. 1985.357.42· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.1007, αρ. IR.0965.

στ. Σφραγίδα αρ. 34, Εικ. 8.

Υλικό: λίθος (στρωματοποιημένος χαλκηδόνιος: λευκός με κίτρινες ζώνες).

Διαστάσεις: ύψος 0,019 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,02 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), με αρκετές φθορές-αποκρούσεις στη σφραγιστική επιφάνεια. Λόγω της φθοράς της σφραγίδας, ειδικά στη ράχη του ζώου και στο κεφάλι, είναι δύσκολο να ταυτοποιηθεί το ζώο, είναι ωστόσο πιθανότερο να απεικονίζεται ταύρος. Το ζώο εικονίζεται όρθιο, σε προφίλ προς τα δεξιά, να στέκεται ή να βαδίζει. Διακρίνεται η μακριά ουρά του ζώου ανάμεσα στα πίσω πόδια. Βαθιά σκαλισμένα, ωραία περιγράμματα και φυσιοκρατική η απόδοση του ζώου, ειδικά στην απόδοση των διχαλωτών οπλών, αλλά και στις πτυχώσεις της κοιλιάς και του λαιμού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1922, πιν. 110, αρ. 19(A1370), αρ. 22(A.1373)· Bivar 1969, πιν. 15, αρ. EM.2· Gyselen 1997, 52, αρ. 30.h.33, πιν. XVIII· 2007, 107–9, αρ. 30.D.1–2· Agostini και Shaked 2013, 107, πιν. 2· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119899, αρ. BM119666, αρ. BM120227· Μουσείο καλών τεχνών Βοστώνης, αρ. 65.1644· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0896, αρ. IR.3610, αρ. IR.1007.

2.ii. Άλογο (Brunner 1978, 80–1)

Η παρουσία του αλόγου στην Ιρανική παράδοση ήταν, όπως και του ταύρου, ιδιαίτερα υποβλητική. Το ζώο απαντά συχνά στην επική παράδοση και σώζονται διάφορα ονόματα τέτοιων ηρωικών αλόγων (Rakhs, Sabdiz, Sabrang, Bihzad, Gulgun). Στην Avesta θεοί οδηγούν άρμα με φτερωτά άλογα και με αυτή τη μορφή, δηλαδή φτερωτό, εικονίζεται συχνά στις Σασανιδικές σφραγίδες. Το άλογο συνδέεται με τη θεότητα του ήλιου Xwar (Brunner 1979, 35). Επίσης, είναι μία από τις τρεις μορφές που παίρνει κατά την ενανθρώπιση του ο θεός της γόνιμης βροχής Tistar, αλλά και ο θεός της νίκης Wahram. Κατά τον Jakubiak (2011, 108), ο θεός της γόνιμης βροχής παίρνοντας την μορφή λευκού αλόγου, εμπλέκεται κάθε χρόνο, στην ακτή της θάλασσας Vaurokasa, σε έναν κοσμικό αγώνα ενάντια στον δαίμονα της ξηρασίας Araosha, που έχει πάρει τη μορφή ενός τρομακτικού, άσχημου, μαύρου αλόγου. Η προτομή του αλόγου στόλιζε τα βασιλικά στέμματα και χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή ρυτών που προορίζονταν για τους ευγενείς. Στα Σασανιδικά ασημένια αγγεία με σκηνές βασιλικού κυνηγιού, το βασιλικό άλογο εικονίζεται πάντοτε στολισμένο, συνήθως σε στάση καλπασμού (Harper και Meyers 1981, έγχρωμος πιν. x, xii, xiii, 209, πιν. 8, 210, πιν. 9, 211, πιν. 10, 212, πιν. 11, 215, πιν. 14, 216, πιν. 15, 218, πιν. 17, 219, πιν. 18, 223, πιν. 22, 231, πιν. 30, 233, πιν. 32, 238, πιν. 3), ενώ υπάρχουν και παραδείγματα όπου το άλογο απεικονίζεται μόνο του, σε στάση βάδισης (Gunter και Jett 1992, 39, 139, πιν. 20). Η συμβατική στάση του ζώου, όταν απεικονίζεται στις Σασανιδικές σφραγίδες, είναι να βαδίζει.

α. Σφραγίδα αρ. 35, Εικ. 9.

Υλικό: λίθος (κιτρινοκαφέ αχάτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,016 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,02 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραη, ενεπίγραφη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται άλογο (φοράδα), σε προφίλ προς τα δεξιά, που στέκεται όρθιο, με το κεφάλι προς τα κάτω. Κάτω από την κοιλιά του ζώου, μικρό πουλάρι σε προφίλ προς τα αριστερά, θηλάζει τη μητέρα του. Στο βάθος, εξακτινο αστέρι/ήλιος. Επιγραφή

αποτελούμενη από δύο ομάδες συμβόλων-γραμμάτων, διακρίνεται στο κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας, εκατέρωθεν της κεφαλής του ζώου. Τολμηρή η τεχνοτροπία στην απόδοση του ζώου, με τα βαθιά σκαλισμένα περιγράμματα, το μεγάλο μάτι και τις φροντισμένες λεπτομέρειες στην απόδοση της χαίτης και των χαλιναριών. Συνοπτική η απόδοση του μικρότερου ζώου, μόνο με περίγραμμα και χωρίς λεπτομέρειες.

Επιγραφή: š't /Šād/

Μετάφραση: Σαντ (Κύριο όνομα).

Κατά τον D. Agostini (προσ. επικ.), τα τρία γράμματα του ονόματος της επιγραφής χωρίζονται εδώ σε δύο ομάδες, με το πρώτο γράμμα να ξεκινά πάνω από το εξάκτινο αστέρι (h. 12) και τα άλλα δύο γράμματα να βρίσκονται τοποθετημένα μαζί, μπροστά από το στήθος του ζώου (h. 4–3).

Ύστερη Σασανιδική περίοδος (Late Sasanian), 5ος–7ος αι. μ.Χ. Η χρονολόγηση δόθηκε από τον D. Agostini (προσ. επικ.) με βάση την τυπολογία των γραμμάτων της επιγραφής.

Βιβλιογραφία: Bivar 1969, πιν. 12, αρ. EC.6· Henig κ.ά. 1994, 191–92, αρ. 422· Gyselen 2007, 99, εικ. 14.3· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119556· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0890· για παραδείγματα ζώων σε Σασανιδικές σφραγίδες που θηλάζουν τα μικρά τους, βλ. Henig κ.ά. 1994, 192, αρ. 423 (καμήλα), 440, αρ. 926 (λιοντάρι), 444–45, αρ. 942 (ταύρος), Gyselen 2007, 115, εικ. 33.4 (καμήλα), Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.10 (λιοντάρι), Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM134920 (ταύρος) και αρ. BM116672 (λύκος), Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0981, Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης, αρ. 65.1635 (λαγός)· το θέμα, που πιθανόν υπαινίσσεται τη γονιμότητα, απαντά ήδη στην Αχαιμενιδική σφραγιδολογία (βλ. τη σφραγίδα αρ. BM 89574 του Βρετανικού Μουσείου).

β. Σφραγίδα αρ. 93, Εικ. 10.

Υλικό: λίθος (αιματίτης).

Διαστάσεις: ύψος: 0,015 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας: 0,015 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται άλογο, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται να περπατά, με το κεφάλι προς τα κάτω, έχοντας ανασηκώσει το ένα μπροστινό του πόδι. Βαθιά σκαλισμένα, στρογγυλεμένα περιγράμματα στην απόδοση του σώματος και παχιές, πυκνές, χωρίς επιμέλεια εγχαράξεις για τις λεπτομέρειες της χαίτης, της ράχης και του στήθους.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. III, αρ. 1320· Delaporte 1923, πιν. 109, αρ. 54–5(A.1343–344)· Bivar 1969, πιν. 12, αρ. EC.2–4, αρ. EC.7–8· Kamioka 1976, 200, 212, εικ. 15· Henig κ.ά. 1994, 441, αρ. 927–29· Gyselen 1997, 9, αρ. KPK30.e.1–2, πιν. III· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119572, αρ. BM28816, αρ. BM119557, αρ. BM119581· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 1986.311.27· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0953· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.12, αρ. F1993.18.30 (κυρίως ως προς τη στυλιστική απόδοση και τη στάση των ποδιών του ζώου, το οποίο όμως στις δύο σφραγίδες του Smithsonian είναι φτερωτό).

2.iii. Ελάφι (βλ. Brunner 1978, 87)

Το μοτίβο εμφανίζεται από την προϊστορική περίοδο στο Ιράν (κεραμική Sialk) και θα συνεχίσει μέχρι τους Ισλαμικούς χρόνους. Κατά την Ackerman (1938, 788), το αναπαυόμενο ελάφι είτε ταυτιζόταν με το φεγγάρι, είτε αποτελούσε το έμβλημα του θεού Verethraghna. Στόλιζε ως βασιλικό ζώο τα στέμματα της Δυναστείας των Πάρθων και αποτελούσε βασιλικό θήραμα σε σκηνές κυνηγιού στα ασημένια αγγεία των Σασανιδών (Harper και Meyers 1981, έγχρωμος πιν. xi, 214, πιν. 13, 217, πιν. 16, 223, πιν. 2). Στις Σασανιδικές σφραγίδες ωστόσο εικονίζεται στο φυσικό του περιβάλλον, να ξαπλώνει ή να στέκεται όρθιο, και η απεικόνισή του δεν περιέχει κανέναν μυθικό συμβολισμό (Middleton 2001, 66). Χαρακτηριστικές είναι οι διακοσμητικές ταινίες που στολίζουν τον λαιμό σε ορισμένες απεικονίσεις ελαφιών. Στα βασιλικά ανάγλυφα τέτοιες κορδέλες προσφέρονταν συνήθως στον Σασανίδα βασιλιά από τη θεότητα που τον προστατεύει, ως σύμβολο του δικαιώματός του να κυβερνά. Έτσι, η εμφάνιση της κορδέλας γύρω από το λαιμό του ζώου ταυτίζει το ζώο με βασιλικό σύμβολο, έκφραση της βασιλικής δόξας και ακτινοβολίας. Ωστόσο, δεν υπνοείται βασιλική ιδιοκτησία ή βασιλική χρήση της σφραγίδας. Το αρχικά βασιλικό αυτό έμβλημα γίνεται γενικότερο σύμβολο της καλής τύχης (Lerner 1976, 18). Τέτοιες διαδηματικές ταινίες στόλιζαν συχνά τα ελάφια, όπως και τα κριάρια, και δεν αποκλείεται να ήταν απλώς ρεαλιστικές απεικονίσεις της πραγματικής διακόσμησης των ζώων. Τα σημάδευαν δηλαδή με αυτό τον τρόπο για να είναι εύκολα αναγνωρίσιμα, ειδικά όταν προορίζονταν για θυσία (Compareti 2009, 36).

α. Σφραγίδα αρ. 45, Εικ. 11.

Υλικό: λίθος (χαλκηδόνιος).

Διαστάσεις: ύψος 0,011 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,012 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραιη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται ελάφι, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο, με τα κοντά σχετικά κέρατα, εικονίζεται καθιστό-ξαπλωμένο. Έχει μαζεμένα τα μπροστινά του πόδια και το κεφάλι του στρέφεται προς τα πίσω. Διαδηματική ταινία είναι δεμένη γύρω από το λαιμό του. Διακρίνονται μερικές από τις αραιές στιγμές του κυκλικού περιθωρίου της σφραγίδας. Συμβατική η απόδοση του ζώου, αλλά με επιμελημένο σκάλισμα, με βαθιά λαξευμένα περιγράμματα και προσεγμένες εγχαράξεις για την απόδοση της ταινίας του λαιμού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 44(D.197)· Brunner 1978, 90, αρ. 88· Spier 1992, 165, αρ. 456· Henig κ.ά. 1994, 447, αρ. 952, 448, αρ. 953–54· Gyselen 1997, 10, αρ. KPK30.f.11, πιν. III, 49, αρ. RMO30.g.37–30.g.41, αρ. RMO30.g.43, πιν. XVII. Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.J.8–J.10· Ritter 2017, 280, εικ. 4· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.28 και Arthur M. Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4640· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 41.160.264, αρ. 62.66.13· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119533, αρ. BM119539· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0926, αρ. IR.0932· μερικά από τα ελάφια που περιγράφονται από τους μελετητές ως καθιστά (group of sitting stags) μοιάζουν περισσότερο να καλύπτουν ωστόσο προτιμάται η περιγραφή του ζώου ως καθιστό (βλ. Kamioka 1976, 203 υποσ. 48).

β. Σφραγίδα αρ. 66, Εικ. 12.

Υλικό: λίθος (ερυθρός κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,009 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,009μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), αέρινη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται ελάφι, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται καθιστό-ξαπλωμένο. Τα μακριά, καμπυλούμενα κέρατα είναι μετωπικά αποδοσμένα και στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω. Διαδηματική ταινία είναι δεμένη γύρω από το λαιμό του. Λόγω της φθοράς της σφραγιστικής επιφάνειας, δεν είναι απολύτως διακριτή η ύπαρξη επιπλέον παραπληρωματικών συμβόλων στο βάθος της παράστασης. Ένα μικρό, καμπυλούμενο μοτίβο, που διακρίνεται πάνω από το πίσω μέρος του σώματος του ζώου, θα μπορούσε να παραπέμπει σε ημισέληνο ή σε μοτίβο λουλουδιού μέσα σε ημισέληνο (για ανάλογα παραδείγματα βλ. Henig κ.ά. 1994, 447–48, αρ. 952–53). Αρκετά φυσιοκρατική η απόδοση του ζώου, με ωραίες αναλογίες και καλής ποιότητας σκάλισμα, με ωραίες διακοσμητικές λεπτομέρειες.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. II, αρ. 1211· Delaporte 1923, πιν. 109, αρ. 47–8(A.1336–337)· Brunner 1978, 90, αρ. 79· Spier 1992, 165, αρ. 456· Henig κ.ά. 1994, 448, αρ. 953· Gyselen 1997, 10, αρ. KPK30.f.11, πιν. III, 49, αρ. RMO30.g.37, πιν. XVII· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 62.66.13· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.28· Μουσείο καλών τεχνών Βοστώνης, αρ. 65.1645· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120289· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0993, αρ. IR.0926.

γ. Σφραγίδα αρ. 96, Εικ. 13.

Υλικό: λίθος (ορεία κρύσταλλος).

Διαστάσεις: ύψος 0,012 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,015 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ελλειπής, με πολλές αποκρούσεις κατά τόπους. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται ζώο, πιθανότατα ελάφι, σε προφίλ προς τα δεξιά. Παριστάνεται καθιστό-ξαπλωμένο, με το κεφάλι στραμμένο προς τα πίσω. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησης της σφραγίδας διακρίνονται, με μεγάλη

δυσκολία, ελάχιστα ίχνη από τα κέρατα του ζώου και τη διαδηματική ταινία που στόλιζε το λαιμό του. Αστέρι/ήλιος και φεγγάρι διακρίνονται εκατέρωθεν του σώματος του ζώου. Ρηχή λάξευση του περιγράμματος και λιγοστές εγχαράξεις για την απόδοση των μυών της κοιλιάς.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Brunner 1978, 88–9, αρ. 169· Gyselen 1997, 10, αρ. KPK30.f.9, πιν. III, 29, αρ. NINO30.4, πιν. VII· Middleton 1998, 93, αρ. 75· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM123539· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3608, αρ. IR.0932, αρ. IR.3607· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Arthur M. Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4640, αρ. IR.0932.

δ. Σφραγίδα αρ. 90, Εικ. 14.

Υλικό: λίθος (στρωματοποιημένος χαλκηδόνιος κιτρινοκαφέ χρώματος, με υπόλευκες, λεπτές ζώνες).

Διαστάσεις: ύψος 0,019 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,018 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραιη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται ελάφι, με μακριά, διακλαδιζόμενα κέρατα, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται καθιστό-ξαπλωμένο. Περιγράμμα με ρηχή λάξευση και λεπτομέρειες του σώματος, της κεφαλής/κεράτων και των ποδιών αποδοσμένες με απλές, γραμμικές εγχαράξεις του τροχού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 40(D.193)· 1923, πιν. 109, αρ. 37–40(A.1326–329)· Gyselen 1997, 10, αρ. KPK.30.f.2, αρ. KPK.30.f.5, πιν. III· Lerner 2005, 84, εικ. 3· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.J.11· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.18.19, αρ. F1993.15.32· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119532, αρ. BM28804, αρ. BM119540, αρ. BM22436, αρ. BM1880.3585· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0901· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 99.22.48, αρ. 1986.311.8.

ε. Σφραγίδα αρ. 49, Εικ. 15.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,01 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,01 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραρη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται ελάφι, με μακριά κέρατα, σε προφίλ προς τα δεξιά. Εικονίζεται καθιστό, με μαζεμένα τα μπροστινά του πόδια. Περιβάλλεται από κυκλική ταινία (στεφάνι ή γιρλάντα). Περιγράμμα με ρηχή λάξευση και απόδοση των λεπτομερειών του σώματος με πυκνές εγχαράξεις του τροχού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Debevoise 1934, πιν. 2, αρ. 13 (ακριβές παράλληλο)· Kamioka 1976, 203, 212, εικ. 25· Brunner 1978, 88, αρ. 213· Henig κ.ά. 1994, 449, αρ. 956–59· Gyselen 1997, 48, αρ. RMO30.g.16, αρ. RMO30.g.20–30.g.23, πιν. XVII· Chosky και Dubeansky 2020, 47, εικ. 14· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119531 (ακριβές παράλληλο), αρ. BM119522, αρ. BM119527, αρ. BM102955· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 1986.311.30· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.32.

στ. Σφραγίδα αρ. 42, Εικ. 16.

Υλικό: λίθος (αιματίτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,01 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,014 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραρη. Εικονίζεται κεφάλι, πιθανότατα ελαφιού, σε προφίλ προς τα δεξιά. Έχει μακρύ λαιμό, από τη βάση του οποίου ξεπροβάλλουν δύο μεγάλα φτερά, με ελικοειδή απόληξη. Αφαιρετική η τεχνοτροπία της απεικόνισης του ζώου. Αποδίδεται με ομάδες οριζόντιων, πυκνών εγχαράξεων στην κεφαλή και κάθετων στο λαιμό. Δύο ομάδες λοξών, πυκνών εγχαράξεων αποδίδουν τα φτερά.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Henig κ.ά. 1994, 466, αρ. 1017· Delaporte 1923, πιν. 110, αρ. 53–5 (A.1404–406)· Gyselen 1997, 65, αρ. RMO.30.P9–RMO.30.P.13, πιν. XXIV· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119844, αρ. BM119547, αρ. BM119546, αρ. BM119541· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.36· το ζεύγος φτερών, που συνήθως αποδίδονται σε γεράκι, εμφανίζεται συχνά στα στέμματα των Σασανιδών βασιλέων ως σύμβολο του θεού Verethragna/Bahram, αλλά και του Mithra, και ταυτίζεται με τη νίκη και τη βασιλική δόξα (Khvarnah), ενώ συχνά απεικονίζεται σε συνδυασμό με κεφαλή κριού (βλ. Soudavar 2003, 19–25)· η εντελώς αφαιρετική απόδοση του ζώου δεν επιτρέπει απόλυτη βεβαιότητα ως προς το είδος του, αφού με τον ίδιο ακριβώς τρόπο θα μπορούσε να απεικονιστεί επίσης ο ταύρος (βλ. Delaporte 1923, πιν. 110, αρ. 56 (A.1407)· Henig κ.ά. 1994, 206, αρ. 464· Gyselen 1997, 65, αρ. MO.30.P.14– RMO.30.P.16, πιν. XXIV), ή ο κριός (βλ. Delaporte 1923, πιν. 110, αρ. 50–2 [A.1401–403]· Brunner 1978, 94–5, αρ. 38, αρ. 48, αρ. 50· Henig κ.ά. 1994, 206–7, αρ. 465· Gyselen 1997, 65, αρ. RMO.30.P.17–25, πιν. XXIV· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119858).

2.iv. Λιοντάρι (Brunner 1978, 94–5)

Το λιοντάρι, για τις θρησκείες της Εγγύς Ανατολής της πρώιμης 1ης χιλιετίας π.Χ., συνδέθηκε αρχικά με τη μεγάλη θεά (Πότνια θηρών). Συνήθως απεικονίζεται να τη συνοδεύει ή να πλαισιώνει συμβολικά μία πηγή

νερού, το δέντρο της ζωής, την είσοδο ενός τάφου ή την είσοδο ενός ναού. Στην Ασσυριακή και Αχαιμενιδική εικονογραφία απεικονίζεται να το κυνηγά και να το σκοτώνει ένας ήρωας-ημίθεος ή ο βασιλιάς. Έτσι οι ιδιότητες του θάρρους, της αντοχής και του μεγαλείου του ζώου μεταδίδονταν μαγικά από το θήραμα στον κυνηγό (Feltham 2010, 34). Το λιοντάρι υπήρξε αγαπημένο σύμβολο των Αχαιμενιδών και κοσμούσε συχνά τις σφραγίδες τους (βλ. Μουσείο καλών τεχνών Βοστώνης, αρ. 95.84 [φτερωτό λιοντάρι που βαδίζει]· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 1985.192.37 [πάλη βασιλιά-λιονταριού]· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM89132 [βασιλικό κυνήγι λιονταριών]).

Το λιοντάρι, αρχαίο πλάσμα του ήλιου (Ackerman 1938, 789), θεωρούνταν στο Ζωροαστρισμό μία από τις δημιουργίες του Ahriman, χωρίς ωστόσο το γεγονός να αφαιρεί κάτι από το βασιλικό κύρος του ζώου και την ηρωική του σπουδαιότητα. Στη Σασανιδική τέχνη το λιοντάρι ήταν σύμβολο της βασιλείας, της δύναμης, του κύρους, αλλά και της προστασίας των ιερών τόπων. Η προτομή του κοσμούσε μερικές φορές το στέμμα των βασιλέων. Υπήρξε δημοφιλές μοτίβο, τόσο στα μεταλλικά αγγεία, συνήθως ως θήραμα του έφιππου βασιλιά σε σκηνές κυνηγιού (Harper και Meyers 1981, έγχρωμος πιν. xv, 211, πιν. 10, 212, πιν. 11, 215, πιν. 14, 225, πιν. 24, 226, πιν. 25, 232, πιν. 31, 238, πιν. 37· Daryae 2009, 52), όσο και στα μεταξωτά υφάσματα. Απεικονίζεται είτε ως επικίνδυνο, άγριο ζώο, που πεθαίνει, προσδίδοντας έτσι κύρος στον βασιλιά-κυνηγό, είτε ως φρουρός και προστάτης θεών και ανθρώπων (Feltham 2010, 4, 24–5· για φτερωτό λιοντάρι-φρουρό, βλ. Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119778). Ο όρος λιοντάρι χαρακτήριζε τους γενναίους πολεμιστές και ο ρόλος του στις σφραγίδες ήταν γενικά ευοίωνος και δεν περιείχε μυθικό ή αστρολογικό συμβολισμό. Ωστόσο, κατά τον Henig (Henig κ.ά. 1994, 181, 189, αρ. 417), όταν απεικονίζεται μαζί με τη σελήνη, παραπέμπει πιθανότατα στον αστερισμό του λέοντος. Κατά τον Bivar (1969, 26), από τα πολλά είδη ζώων που απεικονίζονται στις Σασανιδικές σφραγίδες, το λιοντάρι είναι μακράν αυτό που απαντά συχνότερα.

α. Σφραγίδα αρ. 44, Εικ. 17.

Υλικό: λίθος (στρωματοποιημένος χαλκηδόνιος, με ζώνες γκρι-πράσινου χρώματος).

Διαστάσεις: ύψος 0,011 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,012 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραη. Εικονίζεται λιοντάρι σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται όρθιο, να βαδίζει, με ανασηκωμένη την ουρά. Φεγγάρι στο βάθος. Το ζώο, με το μεγάλο σχετικά κεφάλι και την τονισμένη χαίτη, αποδίδεται με βαθιά σκαλισμένα περιγράμματα, ενώ λεπτομερειακά αποδίδονται τα πόδια και η χαίτη.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 65(D.218)· Bivar 1969, πιν. 9, αρ. DB4· Brunner 1978, 96, αρ. 183· Henig κ.ά. 1994, 189–90, αρ. 417, 438–39, αρ. 920–22· Gyselen 1997, 8–9, αρ. KPK30.d.3–5, πιν. II· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.E.01· Gyselen 2007, 106–7, αρ. 30.B.1–B.4· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 41.160.244· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119766, αρ. BM119760 αρ. BM119804, αρ. BM130825· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3597, αρ. IR.3599, αρ. IR.1015, αρ. IR.0917, αρ. IR.0978· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.6, αρ. F1993.15.8.

β. Σφραγίδα αρ. 74, Εικ. 18.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,004 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,011 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (cabochon), ελλειψοειδούς/οβάλ σχήματος, ακέραη. Εικονίζεται λιοντάρι σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται όρθιο, να βαδίζει, με το κεφάλι κατ' ενώπιον και την ουρά ανασηκωμένη. Στο βάθος φεγγάρι. Απλοποιημένη και κάπως αφαιρετική η απόδοση του ζώου, με το ισχνό σώμα, τις μικρές σφαιροειδείς επιφάνειες για την απόδοση της κεφαλής και του σώματος και τα μακριά, σχηματοποιημένα πόδια.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1923, πιν. 110, αρ. 33(A.1383)· Bivar 1969, πιν. 9, αρ. DB.6· Henig κ.ά. 1994, 437, αρ. 915· Βρετανικό Μουσείο, αρ. 2013,6001.335, αρ. BM137329.

γ. Σφραγίδα αρ. 67, Εικ. 19.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής αχάτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,006 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,011 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (cabochon), ελλειψοειδούς/οβάλ σχήματος, ακέραη. Εικονίζεται λιοντάρι, πιθανότατα λέαινα, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται όρθιο, να βαδίζει, με ανασηκωμένη την ουρά. Σχηματοποιημένη η απόδοση του ζώου, με λοξές, πυκνές εγχαράξεις του τροχού για την απόδοση του σώματος.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1923, πιν. 110, αρ. 35(A.1387)· Bivar 1969, πιν. 10, αρ. DE.1–4· Henig κ.ά. 1994, 190, αρ. 419· Gyselen 1997, 9, αρ. KPK30.d.15, πιν. II, 46, αρ. RMO30.d.28, πιν. XVI· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119789, αρ. BM119769, αρ. BM120364, αρ. BM120313, αρ. BM119790, αρ. BM119811· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3642, αρ. IR.3602.

δ. Σφραγίδα αρ. 91, Εικ. 20.

Υλικό: λίθος (βρυώδης αχάτης, καφεκίτρινος).

Διαστάσεις: ύψος 0,016 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας: 0,014 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραη. Εικονίζεται λιοντάρι σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο παριστάνεται να βαδίζει, με ορθάνοιχτο στόμα. Μέτρια σκαλισμένο περίγραμμα για την απόδοση του σώματος. Τονισμένη η απόδοση της γούνας γύρω από το λαιμό, με κάθετες, πυκνές εγχαράξεις του τροχού. Μακριά πόδια, με αμελείς εγχαράξεις, για την απόδοση των πελμάτων.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Bivar 1969, πιν. 9, αρ. DB.5, πιν. 10, αρ. DC.2–3· Gyselen 1997, 9, αρ. KPK 30.d.7, αρ. KPK30.d.10, πιν. II, 46, αρ. RMO30d.14, αρ. RMO30.d.16, αρ. RMO30.d.24, πιν. XVI· Middleton 1998, 89, αρ. 71· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.E.04· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119813, αρ. BM119397.

ε. Σφραγίδα αρ. 107, Εικ. 21.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,004 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,011 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (ring bezel), κυκλικού σχήματος, ακέραη. Εικονίζεται λιοντάρι, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται να περπατά, με ορθάνοιχτο στόμα. Επιμηκυμένες στιγμές σε κυκλική διάταξη ορίζουν το περιθώριο της σφραγιστικής επιφάνειας. Αφαιρετική η απόδοση του ζώου, με ρηχά σκαλισμένα περιγράμματα και έμφαση στην απόδοση της γούνας, γύρω από το λαιμό, με πυκνές εγχαράξεις του τροχού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 66(D.219)· Bivar 1969, πιν. 9, αρ. DB.5, πιν. 10, αρ. DC.2–3· Gyselen 1997, 9, αρ. KPK30.d.7, αρ. KPK30.d.10, πιν. II, 46, αρ. RMO30d.24, πιν. XVI· Middleton 1998, 89, αρ. 71· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.E.04· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119397, αρ. BM119810, αρ. BM132089.

στ. Σφραγίδα αρ. 94, Εικ. 22.

Υλικό: λίθος (στρωματοποιημένος χαλκηδόνιος, χρώματος καφέ, με υπόλευκες ζώνες).

Διαστάσεις: ύψος 0,014 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,013 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραρη, ενεπίγραφη. Εικονίζεται λιοντάρι, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται καθιστό-ξαπλωμένο, με το κεφάλι κατ' ενώπιον και τυλιγμένη την ουρά. Φεγγάρι στο βάθος. Η επιγραφή περιβάλλει όλο το κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Υψηλής ποιότητας σκάλισμα, με ωραίες λεπτομέρειες και νατουραλιστική απεικόνιση του ζώου, με κομψές αναλογίες σώματος.

Επιγραφή: **zm'g [I]'sty YHW – ŠRM –**

/zamāg rāst bawēd(-ād) – drōd/

Μετάφραση: “Be righteous, Zamāg – prosperity!

«Να είσαι δίκαιος Ζαμάγκ. (Νά'χεις) ευημερία.»

Σύμφωνα με τον D. Agostini (προσ. επικ.), το πρώτο γράμμα της επιγραφής έχει τοποθετηθεί στο σημείο που ο δείκτης του ρολογιού θα έδειχνε 11.00 [h. 11], απ' όπου ξεκινά και το κύριο όνομα: Zamāg [h. 11-7] και τελειώνει στο σημείο που ο δείκτης του ρολογιού θα έδειχνε 12.00 [h. 12]. η λέξη ŠRM [h. 6-4] έχει γραφτεί με τα γράμματά της ανεστραμμένα, σαν καθρέφτισμα.

Ύστερη Σασανιδική περίοδος (Late Sasanian), 5ος-7ος αι. μ.Χ. Η χρονολόγηση δόθηκε από τον D. Agostini (προσ. επικ.) με βάση την τυπολογία των γραμμάτων της επιγραφής.

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 71-2(D224-25)· Bivar 1969, πιν. 9, αρ. DA.5, πιν. 11, αρ. DH.1· Henig κ.ά. 1994, 436-37, αρ. 912-13· Gyselen 1997, 47, αρ. RMO30.d.7, πιν. XVI· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119772· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0884, αρ. IR.0938.

ζ. Σφραγίδα αρ. 95, Εικ. 23.

Υλικό: λίθος (κίτρινος αχάτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,015μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,013 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραρη. Εικονίζεται λιοντάρι, με το σώμα σε προφίλ προς τα δεξιά και

το κεφάλι αποδοσμένο μετωπικά. Το ζώο εικονίζεται ξαπλωμένο, να κοιμάται. Στο βάθος τρία σύμβολα: αστέρι/ήλιος, φεγγάρι και σκορπιός. Επιμελημένο σκάλισμα, με ωραία, στρογγυλεμένα περιγράμματα, πυκνές εγχαράξεις του τροχού για την απόδοση της τονισμένης γούνας και μεγάλα, σφαιροειδή μάτια και μύτη. Η μύτη και τα φρύδια ενώνονται σε σχήμα ταύ (T), με καμπυλούμενα άκρα ως αυτιά (βλ. Middleton 1998, 88).

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. II, αρ. 1178, αρ. 1180· Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 71–2(D224–25)· 1923, πιν. 110, αρ. 27(A.1378), αρ. 36(A.1388), αρ. 37(A.1389)· Bivar 1969, πιν. 9, αρ. DA.1–13· Brunner 1978, 97, αρ. 16· Henig κ.ά. 1994, 436–37, αρ. 912–13· Gyselen 2007, 106–7, αρ. 30.B.5· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.E.11· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119780 (όμοιος συνδυασμός του ξαπλωμένου λιονταριού με σκορπιό, αστέρι και φεγγάρι), αρ. BM119756 (συνδυασμός με φεγγάρι και αστέρι), αρ. BM119822, αρ. BM120317, αρ. BM119820, αρ. BM119761, αρ. BM119759· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.18.5· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 1986.311.16, αρ. 81.6.285· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3598, αρ. IR.0938, αρ. IR.0956· Μουσείο του Λούβρου, αρ. AO22470 (λιοντάρι με σκορπιό)· για τον σκορπιό, που εκτός από παραπληρωματικό μοτίβο παριστάνεται συχνά και ως βασικό μοτίβο στη Σασανιδική σφραγιδογλυφία, βλ. Debevoise 1934· Brunner 1978, 73· Behdani 2013, 8· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 62.66.12· Βρετανικό Μουσείο, αρ. 2013,60001.337.

2.v. Αιγοειδή (αίγαγρος - αντιλόπη)

Η επιλογή της κατσίκας στη Σασανιδική εικονογραφία, πέρα από την προφανή της θέση στη Σασανιδική οικιακή οικονομία, αφού παρείχε κρέας και γάλα στον ιδιοκτήτη της, σχετίζεται ίσως και με την άγρια μορφή της. Στους μύθους, τα αγριοκάτσικα μιλάνε με τους θεούς στις απόκρημνες βουνοπλαγιές, ως μεσολαβητές μεταξύ θεών και ανθρώπων. Στην Ιρανική μυθολογία, το γάλα μιας κατσίκας ήταν η πρώτη τροφή του πρώτου ζευγαριού ανθρώπων (Brunner 1978, 100). Στα ασημένια αγγεία τα αγριοκάτσικα παριστάνονται να τρέχουν μπροστά από τον βασιλιά-κυνηγό (Harper και Meyers 1981, έγχρωμος πιν. xiii, 219, πιν. 18, 239, πιν. 38) ή να ξαπλώνουν, και έτσι απεικονίζονται και στις σφραγίδες.

Καθώς η απεικόνισή τους είναι συνήθως πολύ στυλιζαρισμένη στις σφραγίδες, ο αίγαγρος συγχέεται συχνά με ένα κοντινό είδος, την αντιλόπη (Brunner 1978, 100). Πρόκειται για ζώο που εκτιμάται ιδιαίτερα στο Ζωροαστρικό σύστημα των ειδών. Απεικονίζεται συχνά σε σκηνές βασιλικού κυνηγιού στα ασημένια αγγεία, μόνη της ή με άλλα ζώα. Στις σφραγίδες συνήθως απεικονίζεται να τρέχει, και αυτό το δημοφιλές μοτίβο, γνωστό ήδη από σφραγίδες από το Nihavand που χρονολογούνται από τα μέσα της 3ης χιλ. π.Χ., εμφανίζεται συχνά και σε τάπητες (Ackerman 1938, 789).

α. Σφραγίδα αρ. 36, Εικ. 24.

Υλικό: λίθος (λευκός χαλκηδόνιος).

Διαστάσεις: ύψος 0,017 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,015 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραιη. Εικονίζεται αντιλόπη, με μακριά κέρατα, σε προφίλ προς τα δεξιά.

Το ζώο εικονίζεται πιθανότατα να τρέχει. Γραμμική η απόδοση του ζώου, με ρηχά λαξευμένο περίγραμμα και χρήση χονδροειδών εγχαραξέων του τροχού, για την απόδοση των λεπτομερειών.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. III, αρ. 853· Delaporte 1923, πιν. 109, αρ. 27(A.1316), αρ. 31–2(A.1320–321)· Brunner 1978, 101, αρ. 209· Henig κ.ά. 1994, 195, αρ. 431, 445, αρ. 944, 446, αρ. 948· Gyselen 1997, 12, αρ. KPK30.i.1, πιν. III, 54, αρ. RMO30.j.6–8, αρ. RMO30.j.12, πιν. XX· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.M.02· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.40 και Arthur M.Sacler Gallery, αρ. S2012.9.4662· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 86.11.49· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0897· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119833, αρ. 1892,1103.15, αρ. 1932,1210.58· Μουσείο Brooklyn Νέας Υόρκης, αρ. 75.55.15· η στάση του ζώου, με μαζεμένα τα πόδια και λυγισμένο στο γόνατο το ένα μπροστινό πόδι, περιγράφεται από άλλους μελετητές σα να τρέχει και από άλλους ως αναπαυόμενο.

β. Σφραγίδα αρ. 105, Εικ. 25.

Υλικό: λίθος (ερυθροπορτοκαλής κορναλίνης)

Διαστάσεις: ύψος: 0,011 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας: 0,01 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραη. Εικονίζεται αντιλόπη με κέρατα σχετικά κοντά, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο παριστάνεται πιθανότατα ξαπλωμένο. Γραμμική-επίπεδη η απόδοση του ζώου, με ρηχό περίγραμμα και λιγοστές εγχαραξίες του τροχού για τις λεπτομέρειες.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1923, πιν. 109, αρ. 29(A.1318), αρ. 31(A.1320)· Henig κ.ά. 1994, 445, αρ. 944· Gyselen 1997, 56, αρ. RMO30.j.37, πιν. XX· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.M.02· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM1979,1218.87, αρ. BM119934, αρ. BM123535, αρ. BM119841.

2.vi. Λαγός (Brunner 1978, 103)

Σύμφωνα με έναν κανόνα της θρησκείας, ο λαγός δεν έπρεπε να θανατώνεται, καθώς είναι ένα ευοίωνο ζώο. Ο πρώτος (αρχέγονος) λαγός είχε οριστεί ως ο αρχηγός των «ευρείας κλίμακας» άγριων ζώων. Μερικές φορές εμφανίζεται στη διακόσμηση των ασημένιων Σασανιδικών αγγείων ως θήραμα, σε σκηνές κυνηγιού.

α. Σφραγίδα αρ. 47, Εικ. 26.

Υλικό: λίθος (βρυώδης αχάτης, πορτοκαλής).

Διαστάσεις: ύψος 0,009 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,011 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραη. Εικονίζεται λαγός, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο παριστάνεται καθιστό, με μαζεμένα τα πόδια. Διακρίνονται ορισμένες από τις στιγμές που περιέβαλλαν κυκλικά το κεντρικό θέμα. Συμβατική η απόδοση του ζώου, με ωραίο, βαθιά σκαλισμένο περίγραμμα, καλοσχηματισμένη απόδοση της κεφαλής και λιγοστές, λοξές εγχαραξίες του τροχού για την απόδοση των πτυχώσεων της κοιλιάς.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. III, αρ. 1330· Henig κ.ά. 1994, 197, αρ. 439· Gyselen 1997, 8, αρ. KPK30.a.1–3, πιν. II, 43, αρ. RMO30.a.1–30.a.32, πιν. XV (οι σφραγίδες αρ. RMO30.a.2 και αρ. RMO30.a.5 είναι ακριβή παράλληλα)· Lerner 2016, 73–4, εικ. 4, αρ. S4(HNM07.03.86g)· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.B.07· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.41, αρ. F1993.15.42· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM141651, αρ. BM115678, αρ. BM120318· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3637, αρ. IR.3594· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 36.30.28 .

2.vii. Μαϊμού

Το ζώο αναφέρεται στην Ιρανική κοσμογονία (Bundahishn, κεφάλαιο 14:36). Συγκεκριμένα, από το σπέρμα του αρχέγονου Gayomard γεννήθηκαν είκοσι πέντε ανθρώπινα γένη και μεταξύ αυτών και οι μαϊμούδες (Agostini 2019, 809). Αλλά και στη Μανιχαϊστική παράδοση, στη λίστα με τα ανθρώπινα γένη, παρουσιάζονται μαζί είδη ημιανθρώπινα και ζώα με ανθρώπινη εμφάνιση (Agostini 2019, 810).

α. Σφραγίδα αρ. 108, Εικ. 27.

Υλικό: λίθος (αχάτης: κηλίδες σκούρου καστανού, ανοιχτού καστανού και λευκού).

Διαστάσεις: ύψος 0,004 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,016 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδίου (ring bezel), οβάλ/ελλειψοειδούς σχήματος, ελλiptής σε μικρό τμήμα της περιφέρειας. Ολόσωμη απεικόνιση δύο μαϊμούδων, με μακριές ουρές, που χοροπηδούν στα πίσω πόδια. Εικονίζονται σε προφίλ προς τα δεξιά. Έχουν λυγισμένα τα πόδια και τα χέρια και κρατούν απροσδιόριστα αντικείμενα. Εντελώς απλοποιημένη η απόδοση των δύο ζώων, με ελάχιστο περίγραμμα για την απόδοση του κορμού και γραμμικά κοψίματα για την απόδοση των χεριών και των ποδιών.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1923, πιν. 111, αρ. 14(A.1427)· Henig κ.ά. 1994, 189, αρ. 416, 436, αρ. 911· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120156, αρ. BM120154, αρ. BM120155· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F2020.2.5, αρ. F2020.2.6· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3593.

2. viii. Γρύπας

Πρόκειται για φανταστικό πλάσμα, με σώμα λιονταριού, κεφαλή και φτερά αετού και αυτιά σκύλου, που στόλιζε συχνά, ως προτομή, τα στέμματα των Σασανιδών βασιλέων σε ανάγλυφα και νομίσματα της εποχής. Θεωρούνταν ότι μετουσίωνε μία από τις υποστάσεις της θεότητας-φρουρού Verethragna (Lukonin και Ivanov 2012, 106). Σύμφωνα με την Ιρανική λογοτεχνία, αρχικά ήταν απλό πουλί (Sen) που φέρνει την ευημερία στο ανθρώπινο γένος. Πετούσε στο δέντρο όλων των σπόρων, στο μέσον της θάλασσας Fraxw kard. Ράμφιζε τους σπόρους μέσα στη θάλασσα, που τους έπαιρναν τα σύννεφα και η βροχή και τους έσπερνε στη γη, όπου φύτρωναν διάφορα φυτά (Brunner 1978, 85). Μετά την ανάμειξή του με τον γρύπα των Σκυθών, απέκτησε και κάποια πολεμικά χαρακτηριστικά. Εντυπωσιακό και αινιγματικό παραμένει το κιονόκρανο με τη διπλή προτομή γρύπα που έχει βρεθεί στην Περσέπολη και χρονολογείται στους Αχαιμενιδικούς χρόνους. Ο γρύπας θεωρήθηκε κυρίως Σασανιδικό μοτίβο, ίσως λόγω της παρουσίας του σε μνημεία όπως το Taq-I Bostan· ωστόσο χρησιμοποιήθηκε σίγουρα και κατά την προηγούμενη Παρθική περίοδο, όπως μαρτυρούν τα νομίσματα (Debevoise 1934). Συχνά μπερδεύεται με την υβριδική μορφή senmurv, η οποία όμως εμφανίζεται πιο αργά στη Σασανιδική τέχνη (για τον senmurv, βλ. την ανάγλυφη πλάκα αρ. BM 135913 και το ασημένιο πιάτο αρ. BM 124095 της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου).

α. Σφραγίδα αρ. 33, Εικ. 28.

Υλικό: λίθος (πράσινος ίασπης).

Διαστάσεις σφραγιστικής επιφάνειας: 0,011 μ. x 0,009 μ.

Σφραγίδα που δεν προσδιορίζεται το είδος της, πιθανότατα θολωτή (dome). Είναι ένθετη σε σφενδόνη (σε

σχήμα θήκης) ασημένιου δαχτυλιδιού, μεταγενέστερων Ισλαμικών ή νεότερων χρόνων και δεν διακρίνεται το σχήμα της. Εικονίζεται γρύπας, σε προφίλ προς τα δεξιά. Το ζώο εικονίζεται να στέκεται καθιστό στα πίσω πόδια, με ανασηκωμένη ουρά, στην οποία διακρίνεται με δυσκολία σταυροειδές μοτίβο. Διακρίνονται λιγοστές στιγμές από το κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Το ζώο αποδίδεται με κάπως συμπίεμένο σώμα, δυνατές, διχαλωτές σπλές και φτερό με καμπύλη απόληξη. Το περίγραμμα του σώματος είναι βαθιά σκαλισμένο, αλλά κάπως αφαιρετική η απόδοση της κεφαλής και με πυκνές εγχαράξεις του τροχού η απόδοση του στήθους.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. V, αρ. 2602· Delaporte 1923, πιν. 111, αρ. 1(A.1414), αρ. 3–5(A.1417–8, 1420)· Debevoise 1934, πιν. 2, αρ. 1–3· Bivar 1969, πιν. 13, αρ. EF.1–3, αρ. EG.8, αρ. EG.18· Lukonin 1967, πιν. 73· Brunner 1978, 87, αρ. 180· Henig κ.ά. 1994, 204, αρ. 456, 460, αρ. 996–97, 461, αρ. 1000–1· Gyselen 1997, 17, αρ. KPK40.B.11–2, πιν. VI· 2007, 117, εικ. 40.B.3· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.14 και Arthur M.Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4657 (ακριβές παράλληλο), αρ. S2012.9.4641 (ακριβές παράλληλο)· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 62.66.23, αρ. 1984.388.57· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119590, αρ. BM132087· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0986, αρ. IR.3688.

β. Σφραγίδα αρ. 46, Εικ. 29.

Υλικό: λίθος (ερυθροπορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,011 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,01 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραιη. Εικονίζεται γρύπας σε προφίλ προς τα δεξιά, με μακριά, αναδιπλούμενη ουρά. Το ζώο, με τα όρθια αυτιά και το κοντό σχετικά φτερό, απεικονίζεται να πετάει. Απλοποιημένη η απόδοση του ζώου, με ρηχή λάξευση περιγράμματος και σχηματοποιημένη απόδοση των ποδιών και της ουράς.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1923, πιν. 111, αρ. 6(A.1416). Bivar 1969, πιν. 13, αρ. EG.11–3, αρ. EG.18–9· Brunner 1978, 86, αρ. 45· Henig κ.ά. 1994, 462, αρ. 1005, 463, αρ. 1006· Gyselen 1997, 17, αρ. KPK40.b.7–9, πιν. VI· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 40.B.31· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 99.22.65· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of art, αρ. F1993.15.15· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119596, αρ. BM119592, αρ. BM130986, αρ. BM22437· Μουσείο Brooklyn Νέας Υόρκης, αρ. 75.55.17· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0992, αρ. IR.0912· η στάση του ζώου, με τα πίσω πόδια μαζεμένα και τα μπροστινά σε έκταση, ερμηνεύεται από άλλους μελετητές (Brunner) ως στάση ανάπαυσης, ενώ άλλοι (Henig, Bivar, Kamioka) θεωρούν ότι το ζώο πηδάει/πετάει.

γ. Σφραγίδα αρ. 100, Εικ. 30.

Υλικό: λίθος (λευκός χαλκηδόνιος).

Διαστάσεις: ύψος 0,015 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,012 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ελλιπής σε τμήμα της κορυφής, ενεπίγραφη. Εικονίζεται γρύπας σε προφίλ προς τα δεξιά, με όρθια ουρά, η οποία κοσμεύεται με μικρό, σταυροειδές μοτίβο. Το φτερό απολήγει σε μικρή έλικα και το ράμφος είναι ομοίως ελικοειδές. Το ζώο απεικονίζεται να πετάει. Διακρίνεται επιγραφή στο άνω τμήμα του κυκλικού περιθωρίου της σφραγίδας. Επιμελημένη τεχνική, με βαθιά σκαλισμένα, σφαιροειδή περιγράμματα και φροντισμένες εγχαράξεις του τροχού, στην απόδοση κυρίως του φτερού.

Επιγραφή: 'pst /abest/

Μετάφραση: «reliance on the gods». «Εμπιστοσύνη στους θεούς».

Κατά τον D. Agostini (προσ. επικ.), πρόκειται για συντομευμένη φόρμουλα της φράσης : 'pst' n 'L yzd' n / abestān ō yazdān. Στην επιγραφή, που στο ανάπτυγμα της σφραγίδας ξεκινά πάνω από το πόδι του γρύπα και τελειώνει πριν την ουρά του, διακρίνονται: α) δύο γράμματα (aleph and rey), ενωμένα, πάνω από τα πόδια του ζώου, β) δύο ακόμη σύμβολα, αριστερά και δεξιά των κεράτων του ζώου, που μαζί σχηματίζουν ένα γράμμα (samek) και γ) το τελευταίο γράμμα (tav), κοντά στην ουρά του ζώου.

Ύστερη Σασανιδική περίοδος (Late Sasanian) 5ος–7ος αι. μ.Χ. Η χρονολόγηση δόθηκε από τον D. Agostini (προσ. επικ.) με βάση την τυπολογία των γραμμάτων της επιγραφής.

Βιβλιογραφία: Delaporte 1923, πιν. 111, αρ. 6(A.1416)· Bivar 1969, πιν. 13, αρ. EG.11–3· Brunner 1978, 86, αρ. 126· Henig κ.ά. 1994, 462, αρ. 1005, 463, αρ. 1006· Gyselen 1997, 17, αρ. KPK40.b.6, πιν. VI· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 40.B.31· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3687 (ακριβές παράλληλο), αρ. IR.0910· Μουσείο Brooklyn Νέας Υόρκης, αρ. 75.55.17· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 1984.383.58· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120331, αρ. BM119596, αρ. BM134958.

2.ix. Πουλιά

Στις σφραγίδες της συλλογής διακρίνονται ο αετός (αρ. 103, Εικ. 31) και ο φασιανός (αρ. 77, 111, Εικ. 34, 35), καθώς και πουλιά που δεν μπορεί να προσδιοριστεί το είδος τους (αρ. 75, 52, Εικ. 32, 33) .

Ο αετός ταυτίστηκε με τη βασιλική δύναμη, στοιχείο που θα επικρατήσει και στη Ρωμαϊκή τέχνη. Χρησιμοποιήθηκε ως διακοσμητικό μοτίβο τόσο στις Σασανιδικές σφραγίδες, όσο και στη Σασανιδική αρχιτεκτονική (Debevoise 1934). Σε λιγοστά παραδείγματα στόλιζε το στέμμα των Σασανιδών βασιλέων. Σε μια ειδική έκδοση ασημένιας δραχμής του βασιλιά Sharur I, η προτομή του βασιλιά στον εμπροσθότυπο του νομίσματος φέρει κάλυμμα κεφαλής (kolah) με κεφαλή αετού, που σε μία εκδοχή του κρατά μαργαριτάρι με το ράμφος του. Σε νομίσματα του Hormiz II (303–309 μ.Χ.), ο βασιλιάς φορά ανάλογο κάλυμμα κεφαλής (Algam 2008, 22, εικ. 11· Lerner 2009, 220). Όταν απεικονίζεται αετός σε βασιλική σφραγίδα, με αυτή ο βασιλιάς σφράγιζε τη βασιλική αλληλογραφία (Ritter 2017, 287).

Ο φασιανός (titar), όπως και το παγώνι, εκτιμούνταν ιδιαίτερα από τους Σασανίδες για την ομορφιά του και την αβρότητά του και ξεχώριζε από τα υπόλοιπα πουλιά λόγω της ουράς του. Σερβίρονταν στα συμπόσια της Σασανιδικής αριστοκρατίας, γιατί το κρέας του θεωρούνταν εκλεκτό (Daryae 2009, 51).

α. Σφραγίδα αρ. 103, Εικ. 31.

Υλικό: λίθος (πράσινος ίασπης).

Διαστάσεις: ύψος 0,011 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,011 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραιη. Εικονίζεται αετός, που επιδεικνύει ανοιχτά τα φτερά του. Το σώμα αποδίδεται μετωπικά, ενώ η κεφαλή και τα πόδια αποδίδονται σε προφίλ προς τα δεξιά. Διακρίνονται δύο τελείες-στιγμές από το κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Συμβατική η απεικόνιση του πουλιού, με

στρογγυλεμένα περιγράμματα και πυκνές εγχαράξεις για την απόδοση του φτερώματος.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. IV, αρ. 1428, αρ. 1432· Kamioka 1976, 204, 213, εικ. 35· Brunner 1978, 105, αρ. 72· Henig κ.ά. 1994, 453–54, αρ. 970–74· Gyselen 1997, 14, αρ. KPK30.q.1–2, πιν. IV, 59, αρ. RMO30.q.6–12, πιν. XXII· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 30.S.21, αρ. 30.S.23–24· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 62.66.10· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119495, αρ. BM130975, αρ. BM140610, αρ. BM130962· Μουσείο Brooklyn Νέας Υόρκης, αρ. 75.55.19· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.3652· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Arthur M.Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4647.

β. Σφραγίδα αρ. 75, Εικ. 32.

Υλικό: λίθος (αιματίτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,007 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας: 0,009 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται πουλί, απροσδιόριστου είδους, σε προφίλ προς τα δεξιά. Στέκεται με μαζεμένα τα φτερά. Διακρίνονται λιγιστές στιγμές από το κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Ρηχά σκαλισμένο περίγραμμα και πυκνές, παράλληλες εγχαράξεις του τροχού για την απόδοση του σώματος και των φτερών.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 15(D.168)· Brunner 1978, 112, αρ. 212· Henig κ.ά. 1994, 455, αρ. 979 (περιστέρι)· Gyselen 1997, 57, αρ. RM030.n4–5, αρ. RM030.n.12–4, πιν. XXI (πάπια)· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 62.66.9· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM130992.

γ. Σφραγίδα αρ. 52, Εικ. 33.

Υλικό: λίθος (αμέθυστος).

Διαστάσεις: ύψος 0,007 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,01 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (cabochon), περίπου κυκλικού σχήματος, ακέραιη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται πουλί απροσδιόριστου είδους, που στέκεται με μαζεμένα φτερά, σε προφίλ προς τα δεξιά. Γραμμική απόδοση, με το σώμα και τα φτερά να αποδίδονται με πυκνές, παράλληλες εγχαράξεις του τροχού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. IV, αρ. 1451· Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 24(D.177)· Lukonin 1967, πιν. 52· Spier 1992, 165, αρ. 458· Henig κ.ά. 1994, 201, αρ. 448 (χήνα)· Gyselen 1997, 13, αρ. KPK30.0.2–4, πιν. IV (πάπια)· Middleton 2001, 69–70, αρ. 44–5 (κατά την Middleton [2001, 69], το απεικονιζόμενο πουλί παραπέμπει περισσότερο σε πάπια, πολύ δημοφιλές μοτίβο της Σασανιδικής τέχνης, που απαντά επίσης σε ασημένια αγγεία και σε υφάσματα)· Azarpray 2002, Berkeley αρ. 30.S.14· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120170, αρ. BM119469, αρ. BM119473, αρ. BM119471, αρ. BM119493, αρ. BM120305, αρ. BM119496.

δ. Σφραγίδα αρ. 77, Εικ. 34.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,004 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,01 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (cabochon), περίπου κυκλικού σχήματος, ακέραιη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται πουλί-φασιανός, με μακριά ουρά, που περπατά σε προφίλ προς τα δεξιά. Συνοπτική απόδοση, με ωραίες, γραμμικές λεπτομέρειες στην απόδοση των φτερών του σώματος, της μακριάς ουράς και της κεφαλής.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. IV, αρ. 1463· Delaporte 1923, πιν. 109, αρ. 2(A1292)· Henig κ.ά. 1994, 456, αρ. 983· Gyselen 1997, 13, αρ. KPK.30.1.1, πιν. IV (φασιανός)· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120306, αρ. BM120302, αρ. BM119476, αρ. BM119472, αρ. BM119483.

ε. Σφραγίδα αρ. 111, Εικ. 35.

Υλικό: λίθος (γρανάτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,003 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,009 μ.

Σφραγίδα στον τύπο της σφενδόνης δαχτυλιδιού (cabochon), κυκλικού σχήματος, ακέραη. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται πουλί-φασιανός, με μακριά ουρά, που περπατά, σε προφίλ προς τα δεξιά. Όμοια στυλιστική απόδοση με την σφραγίδα αρ. 111.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Horn και Steindorff 1891, πιν. IV, αρ. 1463· Delaporte 1923, πιν. 109, αρ. 2(A1292)· Henig κ.ά. 1994, 456, αρ. 983· Gyselen 1997, 13, αρ. KPK.30.I.1, πιν. IV (φασιανός)· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM120306, αρ. BM120302, αρ. BM119472, αρ. BM119476, αρ. BM119483.

3. Σύμβολα - Μονογράμματα (*nisan*)

α. Σφραγίδα αρ. 102, Εικ. 36.

Υλικό: λίθος (στρωματοποιημένος χαλκηδόnius κιτρινοκαφέ χρώματος, με κιτρινόλευκη ζώνη).

Διαστάσεις: ύψος 0,009 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,012 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραη. Εικονίζεται μονόγραμμα-προσωπικό έμβλημα. Στο άνω τμήμα, φεγγάρι πάνω σε δίσκο. Ακολουθεί οριζόντια ταινία, με έναν καμπύλο και δύο κάθετους ακροδέκτες. Στο κάτω τμήμα, κάθετη ταινία, με δύο καμπύλα μοτίβα εκατέρωθεν. Στο βάθος, φεγγάρι και εξάκτινο αστέρι/ήλιος. Επιμελημένη τεχνοτροπία.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Brunner 1978, 124, αρ. 164, 128, αρ. 37· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 70.06· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 86.11.40· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119661, αρ. BM119655.

β. Σφραγίδα αρ. 50, Εικ. 37.

Υλικό: λίθος (πορτοκαλής κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,008 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,009 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), με μικρή απόκρουση στην περιφέρεια. Εικονίζεται μονόγραμμα-προσωπικό έμβλημα: ημισέληνος στην κορυφή κάθετης γραμμής και εκατέρωθεν αυτής δύο ημικύκλια-ημισέληνοι, σε αντίθετη φορά και τριγωνική απόληξη στη βάση. Διακρίνονται λιγοστές στιγμές από το κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Απλοποιημένο σχέδιο.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Henig κ.ά. 1994, 476, αρ. 1054· Gyselen 1997, 85, αρ. RMO70.64, πιν. XXXII· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM140636 (ακριβές παράλληλο), αρ. BM119650· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Arthur M.Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4646.

γ. Σφραγίδα αρ. 73, Εικ. 38.

Υλικό: λίθος (ερυθρός κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,008 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,01 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραιη. Εικονίζεται μονόγραμμα-προσωπικό έμβλημα: ημισέληνοι στην κορυφή και την βάση κοντής, κάθετης γραμμής και εκατέρωθεν αυτής, δύο καμπυλόγραμμα μοτίβα-ημισέληνοι. Διακρίνονται στιγμές στο κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Απλοποιημένο σχέδιο.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Debevoise 1934, πιν. 2, αρ. 9· Kamioka 1976, 207–8, 214, εικ. 54· Henig κ.ά. 1994, 211, αρ. 473, 476, αρ. 1053· Gyselen 1997, 84, αρ. RMO70.36–8, πιν. XXXII· Chosky και Dubeansky 2020, 55, εικ. 29· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119618, αρ. BM119687· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Arthur M.Sackler Gallery, αρ. S2012.9.4628 και Freer Gallery of Art, αρ. F1993.15.55.

δ. Σφραγίδα αρ. 101, Εικ. 39.

Υλικό: λίθος (αιματίτης).

Διαστάσεις: ύψος 0,012 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,01 μ.

Σφραγίδα θολωτή (dome), ακέραρη. Εικονίζεται μονόγραμμα-προσωπικό έμβλημα: στο άνω τμήμα, δύο μικρά, καμπύλα μοτίβα εκατέρωθεν κάθετου στελέχους διπλής γραμμής. Στο κάτω τμήμα, δύο μεγάλα, ελικοειδή μοτίβα, που πατούν σε οριζόντιο μοτίβο. Διακρίνονται λιγιστές στιγμές από το κυκλικό περιθώριο της σφραγίδας. Αμελές σχέδιο και σχετικά αφαιρετική απόδοση.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 56, αρ. 52(D.277)· Gyselen 1997, 83, αρ. RMO70.31, 85, αρ. RMO70.56–7, πιν. XXXII· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 1986.311.32· Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες, αρ. IR.0872.

4. Μορφές και σύμβολα που σχετίζονται με τον Ζωροαστρισμό

α. Σφραγίδα αρ. 37, Εικ. 40.

Υλικό: λίθος (καφέ αχάτης).

Διαστάσεις: ύψος: 0,017 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,015 μ.

Σφραγίδα ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος (ellipsoid), με μικρή οπή ανάρτησης και περίπου ορθογώνια σφραγιστική επιφάνεια. Ακέραρη. Εικονίζεται ολόσωμος ο μυθικός Gayomard, μετωπικός, με το κεφάλι σε προφίλ προς τα δεξιά. Παριστάνεται ιθυφαλλικός, απλώνει σε έκταση τα χέρια και τα πόδια του και κρατά δύο κάθετα τοποθετημένες ράβδους πάνω από τα πόδια του. Παράλληλες εγχαράξεις του τροχού αποδίδουν τα μαλλιά, πάνω από τη διαδηματική ταινία, καθώς και τα τριχωτά πόδια. Συνοπτική η απόδοση της μορφής, με τις λεπτομέρειες να αποδίδονται με απλά, γραμμικά κοψίματα.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: Delaporte 1920, πιν. 55, αρ. 1–4(D.154–57)· Bivar 1969, πιν. 6, αρ. BF.12· Kamioka 1976, 197, 211, εικ. 7· Brunner 1978, 27, 71, αρ. 77· Gyselen 1997, 34–5, αρ. RMO10.D.1–10.D.7, πιν. IX (η σφραγίδα αρ. RMO10.D.3 είναι ακριβές παράλληλο)· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 10.D.11, αρ. 10.D.12· Lerner 2016, 70–1, 73, εικ. 2, αρ. .S2(HNM07.03.86e)· Βρετανικό Μουσείο, αρ. .BM115686 (ακριβές παράλληλο)· Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. .93.17.8· Μουσείο Καλών Τεχνών Βουδαπέστης, αρ. .51.2429.

β. Σφραγίδα αρ. 38, Εικ. 41.

Υλικό: λίθος (ερυθρός κορναλίνης).

Διαστάσεις: ύψος 0,016 μ., διάμετρος σφραγιστικής επιφάνειας 0,015 μ.

Σφραγίδα ελλειψοειδής (ellipsoid), ακέραρη. Εικονίζεται ο βωμός της αιώνιας φωτιάς. Διακρίνεται η φλόγα που καίει πάνω στο βωμό. Αυτός αποτελείται στο άνω μέρος και στη βάση του από διπλή πλίνθο, ενώ στο

ενδιάμεσο κάθετο τμήμα του κρέμονται λοξά δύο ταινίες. Γραμμική η απόδοση του μοτίβου, με επιπλέον μικρά, λοξά κοψίματα, που διακοσμούν τα οριζόντια, ταινιωτά μέρη του βωμού.

Σασανιδική περίοδος (224–651 μ.Χ.)

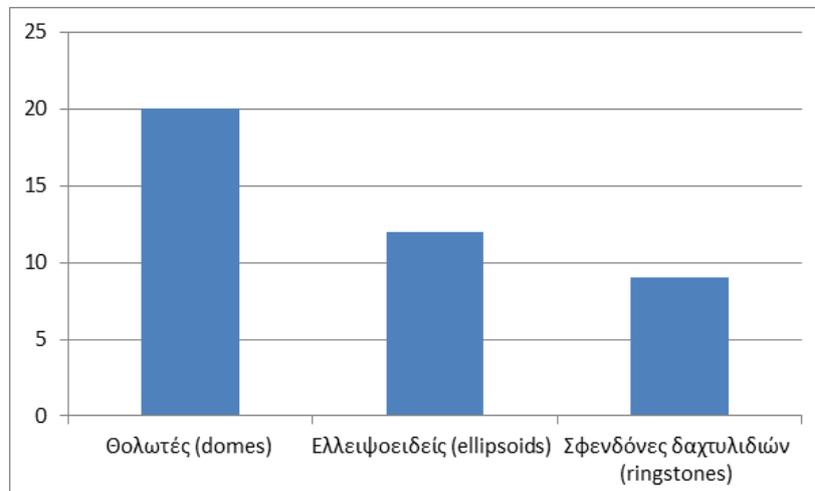
Βιβλιογραφία: Henig κ.ά. 1994, 472, αρ. .1039, 473, αρ. .1041· Gyselen 1997, 80, αρ. .RMO60.2–5, πιν. XXX· Middleton 1998, 97, αρ. 80· Azarpay 2002, Berkeley αρ. 60.02· Chosky και Dubeansky 2020, 53, εικ. 25· Βρετανικό Μουσείο, αρ. BM119631 (ακριβές παράλληλο), αρ. BM136004, αρ. BM130998· Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης, Smithsonian, Freer Gallery of Art, αρ. F1993.15.51· για ιερείς που ιερουργούν δίπλα σε παρόμοιου τύπου βωμό της φωτιάς, βλ. Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 26.31.371.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά λοιπόν, και κατόπιν των όσων αναφέρθηκαν τόσο στα γενικά στοιχεία για τη Σασανιδική σφραγιδογλυφία, όσο και στον αναλυτικό περιγραφικό κατάλογο των σφραγίδων, προκύπτουν τα κάτωθι αριθμητικά στοιχεία για τις σφραγίδες της παρούσας μελέτης, μερικά εκ των οποίων αποτυπώνονται στους Πίνακες 1–5:

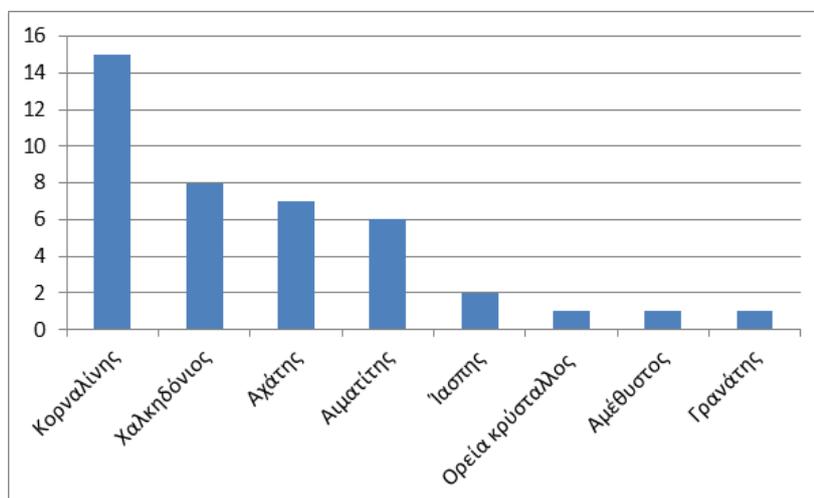
– Οι σφραγίδες της συλλογής είναι γενικά σφραγίδες μεσαίου μεγέθους, με τις μεγαλύτερες να έχουν διάμετρο σφραγιστικής επιφάνειας δύο (2) εκατοστά και τις μικρότερες να έχουν διάμετρο εννιά (9) χιλιοστά.

– Αναφορικά με το σχήμα τους (βλ. Πιν. 1), κυριαρχεί ο τύπος της θολωτής επίπεδης σφραγίδας ημισφαιρικού τύπου (domes), με είκοσι (20) σφραγίδες, ακολουθεί ο τύπος της ελλειψοειδούς, επίπεδης σφραγίδας, ημισφαιρικού τύπου (ellipsoids) με δώδεκα (12) σφραγίδες και τέλος ο τύπος της σφενδόνης δαχτυλιδιού με εννιά (9) σφραγίδες, εκ των οποίων οι επτά παρουσιάζουν καμπυλότητα, μικρότερη ή μεγαλύτερη, της σφραγιστικής επιφάνειας (cabochons).

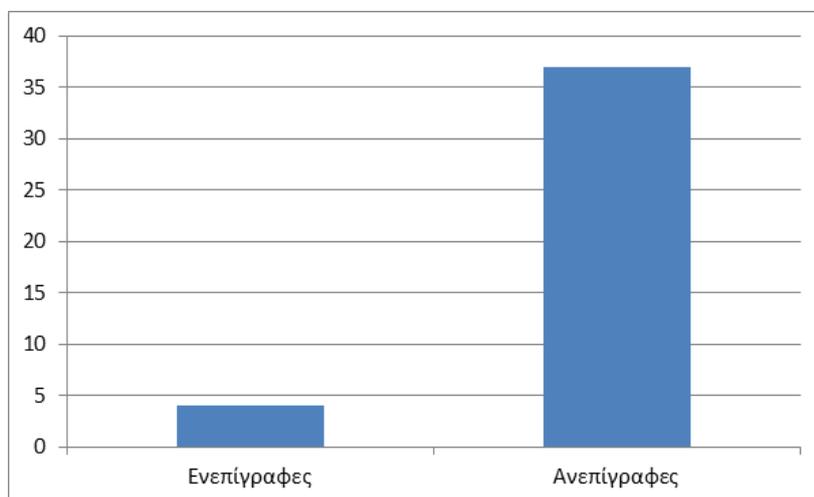
Πιν. 1. Οι σφραγίδες της συλλογής ανάλογα με το σχήμα τους.

– Αναφορικά με τους λίθους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους (βλ. Πιν. 2), κυριαρχούν οι μικροκρυσταλλικές ποικιλίες του χαλαζία, με πρώτο τον κορναλίνη σε δεκαπέντε (15) σφραγίδες, δεύτερο τον χαλκηδόνη σε οκτώ (8) σφραγίδες και τρίτο τον αχάτη σε επτά (7) σφραγίδες. Ακολουθούν ο ίασπη σε δύο (2) σφραγίδες, η ορεία κρύσταλλος σε μία (1) σφραγίδα και ο αμέθυστος σε μία (1) σφραγίδα. Έχουμε επίσης λίθους-ενώσεις σιδήρου, με κυρίαρχο τον αιματίτη σε έξι (6) σφραγίδες, και στην τελευταία θέση βρίσκονται οι λίθοι-ενώσεις πυριτικών αλάτων, με μία (1) σφραγίδα από γρανάτη.

Πίν. 2. Οι σφραγίδες της συλλογής ανάλογα με το είδος του λίθου.

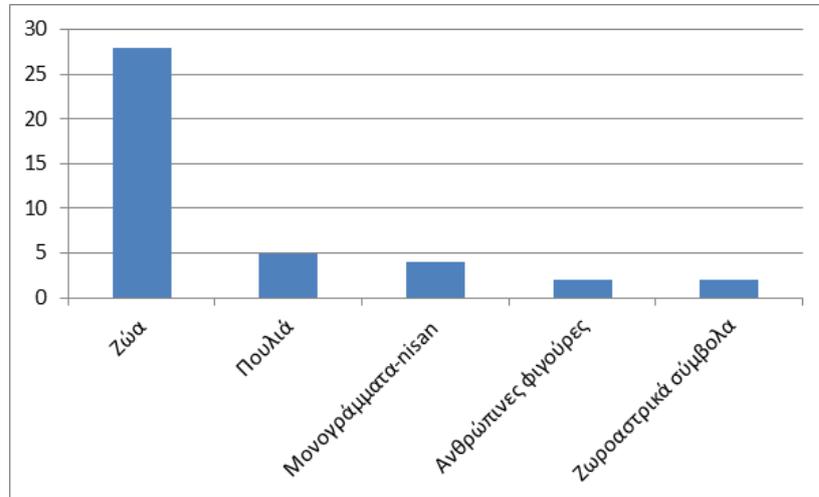
– Αναφορικά με την ύπαρξη ή όχι επιγραφής (βλ. Πιν. 3), από το σύνολο των σαράντα μία σφραγίδων, τέσσερις (4) μόνο σφραγίδες είναι ενεπίγραφες και οι υπόλοιπες τριάντα επτά (37) δε φέρουν επιγραφή.

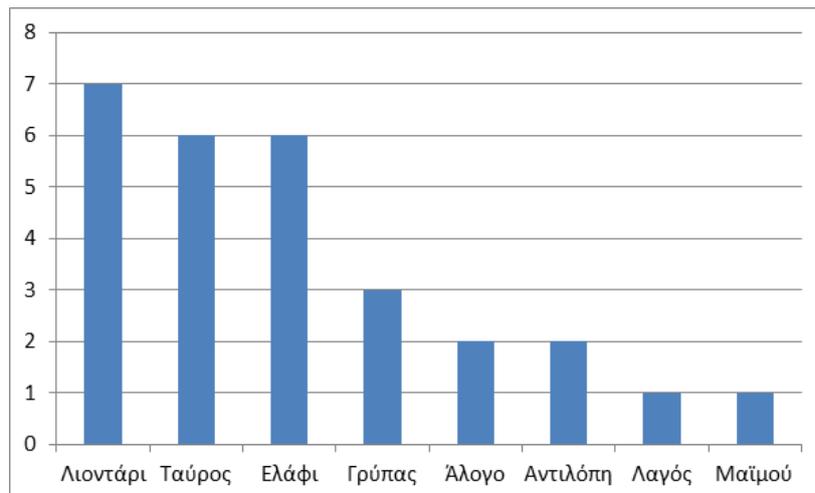
Πίν. 3. Οι ενεπίγραφες και ανεπίγραφες σφραγίδες της συλλογής.

– Αναφορικά με το θεματολόγιο (βλ. Πιν. 4-5), κεντρικό εικονογραφικό θέμα στις σφραγίδες της συλλογής παραμένουν τα ζώα, κυρίως πραγματικά (λιοντάρι, ταύρος, ελάφι, άλογο, αντιλόπη, λαγός και μαϊμού) αλλά και φανταστικά (γρύπας), που διακοσμούν τις είκοσι οκτώ (28) από τις σαράντα μία (41) σφραγίδες. Από τα ζώα, πιο συχνή είναι η απεικόνιση του λιονταριού (7 σφραγίδες), του ταύρου (6 σφραγίδες) και του ελαφιού (6 σφραγίδες), ακολουθεί ο γρύπας (3 σφραγίδες), το άλογο (2 σφραγίδες) και η αντιλόπη (2 σφραγίδες), και τέλος ο λαγός και η μαϊμού, που αντιπροσωπεύονται από μία (1) σφραγίδα έκαστο.

Από τη συλλογή απουσιάζει εντελώς το δημοφιλές ζώο του κριού. Η αμέσως μεγαλύτερη ομάδα σφραγίδων της συλλογής μετά τα ζώα, είναι τα πουλιά (5 σφραγίδες), ακολουθούν τα μονογράμματα-nisan (4 σφραγίδες) και έπονται οι ανθρώπινες μορφές (2 σφραγίδες) και οι σφραγίδες με θρησκευτικά-Ζωροαστρικά σύμβολα (2 σφραγίδες).

Πίν. 4. Οι σφραγίδες της συλλογής ανάλογα με το απεικονιζόμενο θέμα.

Πίν. 5. Οι σφραγίδες της συλλογής με απεικονιζόμενο θέμα τα ζώα, ανάλογα με το είδος του ζώου.

– Στις περισσότερες σφραγίδες, το απεικονιζόμενο θέμα συνίσταται σε ένα μοναχικό μοτίβο (38 σφραγίδες), ενώ σε τρεις (3) μόνο σφραγίδες έχουμε σύνθεση δύο μοτίβων, με κάποια αφηγηματική διάθεση. Το απεικονιζόμενο μοτίβο καταλαμβάνει όλη την κυκλική ή ελλειψοειδή επιφάνεια της σφραγίδας σε είκοσι εννιά (29) σφραγίδες, ενώ σε δώδεκα (12) σφραγίδες περιβάλλεται από κυκλικό περιθώριο, που συνίσταται από σειρά από χάνδρες, αμελώς σχεδιασμένες (10 σφραγίδες), ή στεφάνι/γυρλάντα (2 σφραγίδες). Ο ήλιος/αστέρι και το φεγγάρι εμφανίζονται ως παραπληρωματικά κοσμήματα σε επτά (7) σφραγίδες της συλλογής.

– Αναφορικά με την ποιότητα του σκαλισματος, ξεχωρίζει η ενεπίγραφη σφραγίδα αρ. 94 (Εικ. 22) για το προσεχτικό της σκάλισμα και τη νατουραλιστική απόδοση του ξαπλωμένου λιονταριού, με τις κομψές, ραδινές αναλογίες, έργο οπωσδήποτε ενός δεξιότεχνη καλλιτέχνη. Παρόμοιο φυσιοκρατικό αποτέλεσμα αποπνέει και η απόδοση του ξαπλωμένου ελαφιού της ανεπίγραφης σφραγίδας αρ. 66 (Εικ. 12), ενώ ξεχωρίζουν για την επιμελημένη τεχνοτροπία τους οι δύο άλλες ενεπίγραφες σφραγίδες αρ. 35 (Εικ. 9) και αρ. 100 (Εικ. 30)

της συλλογής, που συνδυάζουν βαθιά σκαλισμένα περιγράμματα και προσεκτικά τονισμένες, ανάγλυφες λεπτομέρειες. Η μία εξ αυτών (αρ. 35, Εικ. 9) ξεχωρίζει επιπλέον για το ιδιαίτερο, συμβολικό θέμα του μικρού ζώου που θηλάζει τη μητέρα του, το οποίο αναδεικνύεται και τονίζεται από τα εντυπωσιακά κίτρινα και καφέ νερά του αχάτη. Βαθιά σκαλισμένα και σχετικά επιμελημένα περιγράμματα, με ωραίες εγχαράξεις του τροχού για την απόδοση των λεπτομερειών, παρουσιάζουν επίσης οι σφραγίδες αρ. 92, 34, 45, 44, 95, 47 και 103 (Εικ. 4, 8, 11, 17, 23, 26 και 31). Οι σφραγίδες αρ. 60, 61, 65, 93, 74, 91, 105, 33, 46 και 75 (Εικ. 2, 3, 7, 10, 18, 20, 25, 28, 29 και 32), παρουσιάζουν επίσης αρκετό ενδιαφέρον, με ευδιάκριτα περιγράμματα, αλλά με ένα περισσότερο αφαιρετικό αποτέλεσμα. Στις υπόλοιπες σφραγίδες αρ. 43, 106, 99, 96, 90, 49, 67, 107, 36, 108, 52, 77, 111, 38 (Εικ. 1, 5, 6, 13–15, 19, 21, 24, 27, 33, 34, 35, 41), η απόδοση των μοτίβων παρουσιάζει μεγαλύτερη απλοποίηση και το αποτέλεσμα είναι γενικά γραμμικό και επίπεδο, ενώ σε άλλα παραδείγματα (βλ. αρ. 42, 101, 37, Εικ. 16, 39, 40), η τεχνοτροπία καταλήγει έως την αφαίρεση.

Αποτιμώντας τα παραπάνω στοιχεία, αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι σφραγίδες που παρουσιάζουμε εδώ δεν διαφοροποιούνται από την γενική εικόνα που έχουμε από ανάλογα σύνολα Σασανιδικών σφραγίδων που ανήκουν σε ιδιωτικές συλλογές ή σε συλλογές μεγάλων μουσείων ανά τον κόσμο. Η μικρή αυτή ελληνική, ιδιωτική συλλογή θα λέγαμε πως παρουσιάζει μια αντιπροσωπευτική εικόνα.

Την απάντηση στο ερώτημα για το ποιος ήταν ο ιδιοκτήτης των σφραγίδων που μελετάμε, θα μπορούσαν να δώσουν μόνο οι δύο ενεπίγραφες σφραγίδες της συλλογής αρ. 94 και 35, που σώζουν το όνομα του ιδιοκτήτη και χρήστη της σφραγίδας. Έτσι η σφραγίδα αρ. 94 (Εικ. 22) είναι η **προσωπική σφραγίδα του Zamāg**, κύριο, ανδρικό όνομα που, κατά τον καθηγητή D. Agostini (προσ. επικ.), αποτελεί πιθανόν έναν ύστερο ή έναν βορειοδυτικό τύπο του ονόματος Jamāg, που απαντά επίσης και στη γλυπτική τέχνη των Σασανιδών. Το όνομα Jāmāsp και ο τύπος Zamasp απαντά σε Ελληνικές, Αρμενικές και Συριακές πηγές (Justi 1895, 109), ενώ πρόκειται για όνομα που απαντά επίσης και σε σφραγίδες Ζωροαστρών ιερέων/magus (Gignoux 1986, II/101, αρ. 472). Το όνομα Zamāg συνοδεύουν στη σφραγίδα αρ. 94 οι γνωστές στερεοτυπικές φόρμουλες «Να είσαι δίκαιος. Να έχεις ευημερία». Δεν πρόκειται βέβαια για κάποιο μέλος της υψηλής αριστοκρατίας, ανώτερο αξιωματούχο ή ιερέα, αφού το όνομά του στην επιγραφή της σφραγίδας δεν συνοδεύεται από κάποιο τίτλο αξιώματος. Θα επρόκειτο όμως σίγουρα για κάποιο εξέχον μέλος της κοινότητας, που είχε την οικονομική δυνατότητα να αποκτήσει μια προσωπική σφραγίδα με ιδιαίτερα επιμελημένο σκάλισμα και εκτεταμένη επιγραφή. Η σφραγίδα αρ. 94 είναι οπωσδήποτε η σημαντικότερη σφραγίδα της συλλογής. Η σφραγίδα αρ. 35 (Εικ. 9) είναι η **προσωπική σφραγίδα του Šād** (Gignoux 1986, II/162, αρ. 863), κύριο, ανδρικό όνομα, που επίσης δεν συνοδεύεται από κάποιο τίτλο αξιώματος. Η σφραγίδα ξεχωρίζει για τα βαθιά σκαλισμένα περιγράμματα, αλλά κυρίως για το ιδιαίτερο θέμα του μικρού ζώου που θηλάζει τη μητέρα του. Ανώνυμος τέλος παραμένει ο ιδιοκτήτης της τρίτης ενεπίγραφης σφραγίδας αρ. 100 (Εικ. 30), αφού σώζει μόνο τη στερεοτυπική φόρμουλα «Έχε εμπιστοσύνη στους θεούς». Είναι η πιο κοινή τυποποιημένη φράση ευσέβειας και ο αρχαίος χαρακτήρας της φράσης αυτής ('pst' n 'L yzd' n) αποτυπώνεται στο Αχαιμενιδικό όνομα Mitropastes, που σημαίνει αυτόν που έχει τη στήριξη του θεού Mithra (Brunner 1978, 142, αρ. 15). Και αυτή η σφραγίδα ξεχωρίζει στυλιστικά, για τα βαθιά σκαλισμένα της περιγράμματα και τις φροντισμένες λεπτομέρειες. Έτσι, οι τρεις ενεπίγραφες σφραγίδες της συλλογής αρ. 94, 35 και 100 επιβεβαιώνουν την άποψη ότι οι καλύτερες ποιοτικά σφραγίδες των Σασανιδών έφεραν συνήθως και επιγραφές (Bivar 1969, 15· Kamioka 1976, 192 υποσ. 8). Θα ήταν σφραγίδες μεγαλύτερης λειτουργικής σπουδαιότητας και θα ανήκαν οπωσδήποτε σε εύπορους ιδιώτες, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να συμπεράνουμε οποιοδήποτε επιπλέον στοιχείο για το επάγγελμά τους και την ακριβή τους θέση στην ιεραρχία της κοινότητάς τους.

Οι υπόλοιπες, ανεπίγραφες σφραγίδες θα ανήκαν **σε ανώνυμους Σασανίδες ιδιώτες**. Σε αντίθεση με την παλαιότερη Αχαιμενιδική περίοδο, που οι σφραγίδες περιορίζονταν για χρήση μόνο από τους υψηλούς αξιωματούχους, τις Σασανιδικές σφραγίδες μοιράζονταν εκτός από τους ευγενείς και ο απλός λαός (Kamioka 1976, 193). Η επιλογή του εικονογραφικού θέματος δεν βοηθά γενικότερα στο να διακρίνουμε κοινωνικές ομάδες (Ritter 2017, 284). Απεικονίσες μια τεράστιας ποικιλίας ζώων εμφανίζονται σε χιλιάδες Σασανιδικές θολωτές και ελλειψοειδείς σφραγίδες κάθε περιόδου, κάθε περιοχής και κάθε τεχνοτροπίας. Αν και φαίνεται πιθανό ότι οι ιδιοκτήτες των σφραγίδων δεν επέλεξαν τυχαία το απεικονιζόμενο μοτίβο/ζώο, ωστόσο δεν έχει

προσδιοριστεί μέχρι σήμερα κάποια σύνδεση μεταξύ της εικονογραφίας και του ιδιοκτήτη. Για παράδειγμα, ένα μέλος της οικογένειας Waraz (όνομα που μεταφράζεται ως «άγιος χοίρος») έχει επιλέξει ως μοτίβο της σφραγίδας του έναν αγριόχοιρο· πρόκειται ωστόσο για μεμονωμένη περίπτωση (Gyselen 2017, 91, εικ. 10). Οι ανεπίγραφες σφραγίδες της συλλογής λοιπόν θα ήταν οι προσωπικές σφραγίδες απλών ιδιωτών, οι οποίοι δεν ανήκαν στις ανώτερες, οικονομικά και κοινωνικά, τάξεις της Σασανιδικής κοινότητας. Ο Kamioka τις χαρακτηρίζει ως folk seals (λαϊκές) και τις αντιδιαστέλλει από τις aristocratic seals (αριστοκρατικές) (Kamioka 1976, 192).

Δεν είναι δυνατό να χρονολογήσουμε με ακρίβεια αντικείμενα που βρέθηκαν εκτός αρχαιολογικού context, κάτι που άλλωστε συμβαίνει με όλες τις ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές αγνώστου προέλευσης. Ο Bivar (1969, 21–4· Brunner 1978, 8· Kamioka 1976, 193 υποσ. 12) χρονολογεί τις Σασανιδικές σφραγίδες ανάλογα με το σχήμα τους: τοποθετεί τις σφραγίδες-δακτυλιόλιθους (bezels) στον 3ο–4ο αι. μ.Χ., τις ελλειψοειδείς σφραγίδες (ellipsoids) στον 4ο–5ο αι. μ.Χ. και τις θολωτές σφραγίδες (domes) στον 5ο–6ο αι. μ.Χ.. Ωστόσο, ο παραπάνω τρόπος χρονολόγησης αμφισβητήθηκε από την Gyselen (Azarpay 2002, 24· Gyselen 2007, 20), σύμφωνα με παλαιογραφικά δεδομένα και σύμφωνα με τα αποτυπώματα σφραγίδων που βρέθηκαν σε χρονολογημένα bullae.. Άλλοι μελετητές συσχετίζουν τη χρονολόγηση των σφραγίδων με το υλικό κατασκευής τους, ενώ υπάρχουν και εκείνοι που αναγνωρίζουν διαφορετικές τεχνολογίες σκαλίσματος, που θα μπορούσαν να ενταχθούν σε διαφορετικά χρονολογικά πλαίσια. Κατά την Lerner (2016, 72), για παράδειγμα, η τεχνολογία που χαρακτηρίζει ως stressed style (εμφατική/τονισμένη), είναι χαρακτηριστική κοινών, επαρχιακών σφραγίδων, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν όχι νωρίτερα από τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. Η τεχνολογία που χαρακτηρίζει ως cursory globular style (πρόχειρη σφαιροειδής) απαντά στις Σασανιδικές σφραγίδες προς τα τέλη της περιόδου και συνεχίζει και κατά την Ισλαμική περίοδο (Lerner 1976, 185). Τέλος η τεχνολογία που χαρακτηρίζει ως linear hatched style (γραμμική, διασταυρούμενη) απαντά από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 7ου αι. μ.Χ. (Lerner 1976, 187). Κατά τον Gesztelyi (Gesztelyi 2014, 179–80), οι καλύτερης ποιότητας σφραγίδες συνήθως αποδίδονται χρονολογικά στην ακμή της Σασανιδικής τέχνης, δηλαδή στον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ.. Όπως όμως σημειώνει η Gyselen (Azarpay 2002, 24), η τεχνολογία που επιλέγεται κάθε φορά και που μπορεί να κυμαίνεται από ανάγλυφα περιγράμματα, με επιμελημένες λεπτομέρειες που δίνουν ένα φυσιοκρατικό αποτέλεσμα, έως σχηματοποιημένα περιγράμματα που δίνουν ένα γραμμικό και επίπεδο αποτέλεσμα, μπορεί να οφείλεται σε οικονομικούς παράγοντες και άλλες συνθήκες, που πολύ λίγη σχέση έχουν με τη χρονολόγηση των σφραγίδων .

Τελικά, η ακριβής χρονολόγηση των Σασανιδικών σφραγίδων, όταν αυτές δεν φέρουν επιγραφή, παραμένει προβληματική, καταλήγοντας στην ένταξή τους στο ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο της Δυναστείας των Σασανιδών (224–651 μ.Χ.). Όπως παρατήρησε και ο Bivar (1969, 9–10), στον κατάλόγο του με τις Σασανιδικές σφραγίδες της συλλογής του Βρετανικού μουσείου, η ταξινόμηση των σφραγίδων με βάση το σχήμα τους, το υλικό τους, ή την τεχνολογία τους κρίνεται ως μη ικανοποιητική, και ο μόνος εφικτός τρόπος οργάνωσης των Σασανιδικών σφραγίδων μιας συλλογής είναι με βάση το θέμα τους, κάτι που επιχειρήθηκε και στην παρούσα μελέτη.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγητή Domenico Agostini (Τμήμα Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Tel Aviv) κυρίως για τη μετάφραση των επιγραφών των ανεπίγραφων σφραγίδων της συλλογής. Τον ευχαριστώ επιπλέον για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του αναφορικά με τα επιμέρους ζητήματα χρονολόγησης των σφραγίδων, αλλά και για την ταύτιση των προσωπικών ονομάτων του ιδιοκτήτη τους, με την αποστολή της σχετικής βιβλιογραφίας. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο υλικό, που φυλάσσεται μεν στην Ελλάδα, αλλά είναι προϊόν ενός ξένου πολιτισμού και η συμβολή του στην αρτιότερη παρουσίασή του υπήρξε πολύτιμη.

Θερμές ευχαριστίες και στον κ. Στέλιο Σκουρλή (Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών

Πόρων) για τη φωτογράφιση των σφραγίδων της συλλογής. Τον ευχαριστώ κυρίως για την υπομονή του, καθώς οι συνθήκες φωτογράφισης αρχαίων αντικειμένων, όταν αυτές φυλάσσονται σε οικίες ιδιωτών και όχι σε Μουσεία, δεν είναι πάντα ιδανικές.

Ευχαριστώ τέλος τη σημερινή κάτοχο των σφραγίδων, πάντα πρόθυμη να μας ανοίξει το σπίτι της και να διευκολύνει κατά το δυνατό τη μελέτη των σφραγίδων, προσδοκώντας να γνωρίσει λίγο περισσότερο τον πατέρα της, ο οποίος δημιούργησε τη μικρή αυτή συλλογή στα τέλη της δεκαετίας του 1960, αλλά έφυγε νωρίς από τη ζωή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Azarpay, G. 2002. «Sasanian seals from the collection of the Late Edward Gans, at the University of California». Berkeley, ECAI ePublication (27.10.2015):1–41. <http://ecai.org/sasanianweb/> (νεκρός σύνδεσμος).
- Ackerman, P. 1938. «Sasanian seals». Στο *A survey of Persian art from prehistoric times to the present*. Vol. 1. *Pre-Achaemenid, Achaemenid, Parthian and Sasanian periods*, επιμ. A.U. Pope, 784–815. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Agostini, D., και S. Shaked. 2013. «Two Sasanian seals of priests». *Bulletin of the Asia Institute*. New Series/Vol. 27:99–105.
- Agostini, D. 2019. «Half-human and monstrous races in Zoroastrian tradition». *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 139, No. 4: 805–17.
- Alram, M. 2008. «Early Sasanian coinage». Στο *The Sasanian Era. The idea of Iran*. Vol. III, επιμ. V.S. Curtis και S. Stewart, 17–30. Λονδίνο: I.B.Tauris.
- Bivar, A.D.H. 1969. *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British museum. Stamp seals*. Vol. II. *The Sasanian dynasty*. Λονδίνο: The trustees of the British museum.
- Brunner, C.J. 1978. *Sasanian stamp seals in the Metropolitan museum of art*. Νέα Υόρκη: The Metropolitan museum of art.
- _____. 1979. «Sasanian seals in the Moore Collection: Motive and meaning in some popular subjects». *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 14:33–50.
- Baulo, A.V. 2002. «A Sasanian silver plate from the Synya». *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, No. 1:142–48.
- Behdani, R. 2013. «Ancient Persian seals from the beginning to the Islamic period». *Indian Journal of fundamental and applied life sciences*, Vol. 3 (3): 8–19.
- Cantera, A. 2015. «AVESTA. ii. Middle Persian translations». *Encyclopaedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/avesta-02-middle-persian-translations>
- Cereti, C.G., Y. Moradi και C. Nasrollazadeh. 2011. «A collection of Sasanian clay sealings preserved in the Takiya-e Mo Aven Al-Molk of Kermanshah». Στο *Monografie di Mesopotamia*, XIV. *Un impaziente desiderio di scorrere il mondo. Studi in onore di Antonio Invernizzi per il suo settantesimo compleanno*, επιμ. C. Lippolis και S. de Martino, 209–36. Le lettere-Firenze: Casa Editrice le lettere-Firenze.
- Chegini, N.N., και A.V. Nikitin. 1996. «Sasanian Iran: economy, society, arts and crafts». Στο *History of civilization of central Asia*. Vol. III, *The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, επιμ. B.A. Litvinsky, Z. Guang-da και R.S. Samghabadi, 39–80. Παρίσι: UNESCO Publishing.
- Chosky, J.K., και J. Dubeansky. 2020. «Ancient Iranian stamp seals in the Rosicrucian Egyptian Museum». Στο *Dinars and Dirhams. Festschrift in Honor of Michael L. Bates*, επιμ. T. Daryae, J.A. Lerner και V.C. Rey, 39–58. Irvine: UCI, Jordan Center for Persian Studies.
- Compareti, M. 2007. «The eight pointed rosette: a possible important emblem in sasanian heraldry». *PARTHICA, Incontri di culture nel mondo antico*, 9:205–30.
- _____. 2009. «Holy animals of Mazdeism in Iranian arts: ram, eagle and dog». *Name-ye Iran-e Bastan. The international Journal of ancient Iranian studies* 9/1–2 (2009–10):27–42.
- Debevoise, N.C. 1934. «The essential characteristics of Parthian and Sassanian Glyptic art». *Berytus, Archaeological Studies*, Vol. I. *The circle of ancient Iranian studies (CAIS)*. http://www.cais-soas.com/CAIS/Art/parthian_sasanian_glyptic_art.htm
- Delaporte, L. 1920. *Musee Du Louvre. Catalogue des cylinders. Cachets et pierres gravees de style oriental*. Vol.I. *Fouilles et missions*. Paris: Librairie Hachette.
- _____. 1923. *Musee Du Louvre. Catalogue des cylinders. Cachets et pierres gravees de style oriental*. Vol. II. *Acquisitions*. Paris: Librairie Hachette.
- Daryae, T. 2009. *Sasanian Persia. The rise and fall of an Empire*. Λονδίνο: I.B. Tauris, Co. Ltd and the Iran Heritage Foundation.
- Frye, R.N. 1989. «BULLAE». *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/bullae-sealings>
- Feltham, H. 2010. *Lions, silks and silver: The influence of Sasanian Persia*. Sino-Platonic Papers 206. Philadelphia: Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania.
- Gholami, K. 2018. «Some Inscribed Sasanian Seals and Bullae». *Sasanika, Varia* 1: 1–17.
- Gignoux, P. 1986. *Iranishces Personennamenbuch*. Band II, *Mitteliranische Personennamen*. Faszikel 2: *Noms propres Sassanides en Moyen-Perse epigraphique*. Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gorelick, L., και A.J. Gwinnet. 1996. «Innovative methods in the manufacture of Sasanian seals». *Iran*, Vol. 34, 79–84.
- Godard, A. 1965. *The art of Iran*. Νέα Υόρκη: F.A. Praeger.
- Gyselen, R. 1997. *L'art sigillaire sassanide dans les collections de Leyde. Catalogue des sceaux et bulles sassanides du Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, du Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, et du Rijksmuseum van Oudheden. Collections of the national museum of antiquities at Leiden (C.N.M.A.L.)*. Vol. X. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.
- _____. 2007. *Sasanian seals and sealings in the A. Saeedi collection*. Acta Iranica 44. Leuven: Peeters.
- _____. 2017. «Sasanian seals: owners and reusers». Στο *Engraved gems. From antiquity to the present*, επιμ. B.J.L. van den Bercken και V.C.P. Baan, 85–92. PALMA (Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities), Vol. 14. Leiden: Sidestone Press.
- Gunter, A.C., και P. Jett. 1992. *Ancient Iranian metalwork in the Arthur M. Sackler Gallery and the Free gallery of art. Smithsonian Institution, Washington D.C. and Mainz*. Germany: Philipp von Zabern and Arthur M.

- Sackler Gallery.
- Grenet, F. 2013. «Some hitherto unrecognized mythological figures on Sasanian seals: Proposed Identifications». Στο *Sbornik k 90-letiju V.A. Livshitsa*, 202–10. St Petersburg: P. Lur'e και S. Tokhtas'ev
- Gesztelyi, T. 2014. «Sasanian Seals in Hungarian Collections». *Acta Classica, Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, Vol. 50: 179–83.
- Harper, P.O. 1986. «Art in Iran. v. Sasanian art». *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/art-in-iran-v-sasanian>
- _____. 2008. «Image and Identity: Art of the early Sasanian Dynasty». Στο *The Sasanian Era (The idea of Iran)*, Vol. III, επιμ. V. Sarkhosh Curtis και S. Stewart, 71–89. Λονδίνο: I.B. Tauris in association with The London Middle East Institute at SOAS and the British Museum.
- Harper, P.O., και P. Meyers. 1981. *Silver vessels of the Sasanian period*. Vol. I: *Royal Imagery*. Νέα Υόρκη: The Metropolitan museum of art.
- Henig, M., D. Scarisbrick και M. Whiting. 1994. *Classical gems: Ancient and modern intaglios and cameos in the Fitzwilliam museum, Cambridge*. Part I: *Greek and Roman*. Fitzwilliam Museum Publications. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horn, P., και G. Steindorff. 1891. *Sassanidische Siegelsteine*. Königliche Museen zu Berlin. Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen. Heft IV. Berlin: W. Spemann.
- Jakubiak, K. 2011. «Some remarks on the camel on Sasanian seals». *Studies in ancient art and civilization*, Vol. 15:107–15.
- Justi, F. 1895. *Iranisches Namenbuch*. Marburg: N.G. Elwert.
- Kamioka, K. 1976. «Iranian field notes (1): on Sasanian seals». *Journal of Asian and African studies*, No.12:191–214.
- Kellens, J. 1987. «AVESTA i. Survey of the history and contents of the book». *Encyclopaedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book>
- Kröger, J. 1993. «CTESIPHON». *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/ctesiphon>
- Lukonin, V.G. 1967. *Archaeologia Mundi. Iran II: des Seleucides aux Sassanides*. Μτφ. από τα αγγλικά P. Aellig και J. Marcade. Paris: Les Editions Nagel.
- Lukonin, V., και A. Ivanov 2012. *The lost treasure. Persian art*. Νέα Υόρκη: Parkstone Press international.
- Lerner, J.A. 1976. «Sasanian seals in the department of Medieval and later antiquities of the British museum». *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 35, No 3:183–87.
- _____. 2005. «An Alan Seal». *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 19: *Iranian and Zoroastrian Studies in honor of Profs Doktor Skjærvø*:83–9.
- _____. 2009. «Animal headdresses on the sealings of the Bactrian Documents». Στο *Exegisti monumenta. Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, επιμ. W. Sundermann, A. Hintze και F. de Blois, 215–26. Iranica 17. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____. 2016. «Sasanian seals». Στο *Herat through time: The collections of the Herat museum and archive. Ancient Herat*, Vol. 3, 70–3. Επιμ.: U. Franke και M. Muller-Wiener. Βερολίνο: Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz.
- Middleton, S.H. 1998. *Seals, finger rings, engraved gems and amulets in the Royal Albert Memorial Museum, Exeter, from the Collections of Lt. Colonel L.A.D. Montague and Dr N.L.Corkill*. Exeter: Exeter City Museum and art gallery.
- _____. 2001. *Classical engraved gems from Turkey and elsewhere: The Wright Collection*. BAR-IS 957. Oxford: Archaeopress
- Parker, G., και B. Parker. 2017. *Οι Πέρσες, από την Περσέπολη στην Τεχεράνη*. Μτφ. Π. Σουλτάνης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Pourshariati, P. 2008. *Decline and fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran*. London: I.B. Tauris.
- Ritter, N.C. 2012. «On the development of Sasanian seals and sealing practice: A Mesopotamian Approach». Στο *Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2–3, 2009*, επιμ. I. Regulski, K. Duistermaat και P. Verkinderen, 99–114. Leiden: Brill.
- _____. 2017. «Gemstones in pre-Islamic Persia: Social and Symbolic Meanings of Sasanian Seals». Στο *Gemstones in the first Millennium AD: Mines, Trade, Workshops and Symbolism. International Conference, October 20th–22nd, 2015*, επιμ. A. Hilgner, S. Greiff και D. Quast, 277–92. RGZM – TAGUNGEN (Band 30). Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Rose, J. 2011. *Zoroastrianism: An introduction*. I.B.Tauris Introductions to Religion. London: I.B. Tauris.
- Σαρηγιαννίδης, Β. 2009. *Ζωροαστρισμός. Η νέα πατρίδα της παλαιάς θρησκείας*. Μτφ. Η. Πετρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Spier, J. 1992. *Ancient gems and finger rings: Catalogue of the collections, the J.Paul Getty Museum. Sasanian gems*. Malibu, California: J. Paul Getty Museum
- Shahbazi, A.S. 2005. «Sasanian Dynasty». *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-dynasty>
- Soudavar, A. 2003. *The Aura of Kings: Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship*. Bibliotheca Iranica (Intellectual traditions series, no.10). California: Mazda Publishers, Cosa Mesa.
- Tafazzoli, A., και A.L. Khromov. 1996. «Sasanian Iran: Intellectual life». Στο *History of civilization of central Asia*. Vol. III, The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, επιμ. B.A. Litvinsky, Z. Guang-da και R. Shabani Samghabadi, 81–106. Παρίσι: UNESCO Publishing.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΜΕ ΣΑΣΑΝΙΔΙΚΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

Βρετανικό Μουσείο

<https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=sasanian&keyword=seal>

Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης (THE MET)

Οκτώβριος 2003 (αρχική έκδοση), Απρίλιος 2016 (τελευταία ενημέρωση και προσθήκη πληροφοριών).

- a) https://www.metmuseum.org/toah/hd/sass/hd_sass.htm
- b) <https://www.metmuseum.org/search-results#!/search?q=sasanian%20seal&orderByCount-Desc=true&page=1>

Μουσείο Brooklyn Νέας Υόρκης

<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/collections/5>

Μουσείο καλών τεχνών Βοστώνης

https://collections.mfa.org/search/objects/*/stamp%20seals

Εθνικό Μουσείο Ασιατικής τέχνης Smithsonian (Freer Gallery of art και Arthur M. Sackler Gallery)

https://asia.si.edu/?s=sasanian+seal&collection-area=ancient-near-eastern-art&search_context=objects&post_type=tms_object

Μουσείο καλών τεχνών Βουδαπέστης

<https://www.mfab.hu/?s=sasanian+gem>

Μουσεία τέχνης Harvard: Fogg Museum/Busch-Reisinger Museum/Arthur M.Sackler Museum

<https://harvardartmuseums.org/collections?q=sasanian+seal>

Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας, Βρυξέλλες

https://www.carmentis.be/eMP/eMuseumPlus?service=RedirectService&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=2&sp=3&sp=Slightbox_3x-4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F

Μουσείο Λούβρου

<https://collections.louvre.fr/en/recherche?page=1&q=sasanides>

“Lower your arms, bend your back!”

Ancient Egyptian “body behavior” as an expression of respect towards social superiors

---

Christos Kekes

University of Crete
chriskokes@outlook.com

ABSTRACT

In the present study, the Egyptian standard of proper social behavior during the interaction of ancient Egyptians is outlined. This social standard is traced through ancient Egyptian texts and iconography. I am mainly interested in the appropriate social behavior as it was expressed through various body postures and gestures. This particular “body behavior” mainly concerned the proper way in which ancient Egyptians approached and interacted with social superiors: higher officials, elders or the Pharaoh. Aspects of appropriate body behavior are evidenced in religious contexts, too: when approaching a temple or a divine statue, or even in the mythological afterlife journey of the dead.

It is deduced that the social status of ancient Egyptians strictly defined their public behavior, especially in relation to the divine world and their social superiors. The social stratification, as well as Egypt’s superiority and Pharaoh’s power and authority were always to be demonstrated and maintained in perpetuity. Moreover, it seems that the stratification of the ancient Egyptian society was maintained in the Afterworld, too. The submissive postures and gestures presented in this paper in the light of the afterlife journey of the dead, however, rather than reflecting Egyptians’ social inequality, may demonstrate the temporary dominance of the deceased Pharaoh and individuals in order to overcome their enemies, be transformed into blessed entities and united with the gods.

Text 1: “*Συμφέρονται δὲ καὶ τόδε ἄλλο Αἰγύπτιοι Ἑλλήνων μούνοισι Λακεδαιμονίοισι· οἱ νεώτεροι αὐτῶν τοῖσι πρεσβυτέροισι συντυγχάνοντες εἴκουσι τῆς ὁδοῦ καὶ ἐκτρέπονται καὶ ἐπιούσι ἐξ ἔδρης ὑπανιστέαται. Τόδε μέντοι ἄλλοισι Ἑλλήνων οὐδαμοῖσι συμφέρονται· ἀντὶ τοῦ προσαγορεύειν ἀλλήλους ἐν τῆσι ὁδοῖσι προσκυνέουσι κατιέντες μέχρι τοῦ γούνατος τὴν χεῖρα*”

“There is a custom too which no Greeks save the Lacedaemonians have in common with the Egyptians: younger men, when they meet their elders, turn aside and give place to them in the way, and rise from their seats when an older man approaches. But they have another custom which is nowhere known in Greece: passers-by do not address each other, but salute by lowering the hand to the knee.”

(Hdt. 2.80. Transl. by A.D. Godley).

INTRODUCTION

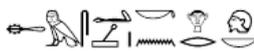
Respect dominated ancient Egyptian society, as plenty of texts make clear. In the present study I aim to outline the appropriate social behavior, as it was expressed through the “body behavior” of ancient Egyptians. By the term “body behavior” I mean the postures and gestures ancient Egyptians adopted in every aspect of their lives: during their daily interactions, the demonstration of respect and submission to their social superiors, the performance of cultic practices, etc.

The Egyptian term that is closest to what I describe as “appropriate social behavior”, according to Kim Ridealgh, is “*ḥꜥ-ḥmsi*”, literally meaning “to stand and sit”, which can be rendered as “to behave properly” (Ridealgh 2016, 250). In the following sections, passages from Egyptian texts, dating from the Old Kingdom to the Graeco-Roman Period, that evidence the existence of this standard of the appropriate social body behavior in ancient Egypt, will be analyzed, as will representations in ancient Egyptian art.

THE BODY BEHAVIOR OF ANCIENT EGYPTIANS AS AN *INDEX* OF SOCIAL INEQUALITY

The reference of Herodotus in Text 1 presents in the liveliest way the virtue of respect that dominated every aspect of ancient Egyptians’ lives. Ancient Egypt was a strictly structured hierarchical society, at the top of which was the Pharaoh and in which the demonstration of deference to social superiors was crucial (see also Hutto 2002, 218–19; Ridealgh 2013; 2016, 246, 248–49). Social superiority was not exclusively defined by political, religious, administrative or economic terms, but greater age rendered one a respected person in the perception of ancient Egyptians, as the above passage shows.

Herodotus is referring to a much later period than the Bronze Age. However, Egyptian written sources dating to the New, Middle or even the Old Kingdom confirm the account of Herodotus and prove the importance ancient Egyptians placed on the demonstration of respect and submission towards their social superiors during the Bronze Age, too. For example, the *Instructions of Ptahhotep*, a Middle Kingdom wisdom text, states:

Text 2:

ḥms sꜣ=k n ḥri-tp=k

imy-rꜣ=k n pr-nswt

“Bend your back to your chief,

your overseer of the palace.”

(Ptahhotep 441–442: Žába 1956, 51; cf. also translations by Lichtheim 1973, 71; Allen 2015b, 207).

Bowing was sometimes combined with the lowering of the arms or with placing the hand on the chest. Another passage of the *Instructions of Ptahhotep* reads:

Text 3:

ir gm-k ḏz̄isw m zt=f

hrp ib m iqr r=k

ḥzm ʿ.wi-k ḥms s3=k

“If you find a disputant in his moment
and determined, one superior to you,
lower your arms, bend your back!”

(Ptahhotep 60–62: Žába 1956, 21; cf. also translations by Lichtheim 1973, 63–4; Allen 2015b, 172).

The above passages corroborate Herodotus’ testimony, as the “bending of the back” must reflect bowing, while this posture finds parallels in ancient Egyptian art. The bowing posture referred to by both Herodotus and the *Instructions of Ptahhotep* are related to figures in Egyptian art, who bow submissively before a social superior (e.g., the deceased, an official or the Pharaoh) and deferentially turn their palms downwards or place their hand(s) on their knee(s) (for Old Kingdom examples see: Épron and Daumas 1939, pls. XIX, XXII, XXIV, XXVII, LXVII; Dunham and Simpson 1974, fig. 9; Dominicus 1994, 22, fig. 7. For Middle Kingdom examples see: Newberry 1895, pls. XII, XVIII. For New Kingdom examples see: Davies 1905, pls. VII–VIII, X–XII, XVIII, XXXIII, XXXVII; 1906, pls. V, VII, XXI–XXII, XXVIII; 1908, pls. II–IV, VI, XVII–XVIII, XX, XXVI, XXVIII–XXIX; Martin 1989, pl. 115; Attia 2022, 144–45, figs. 27–27A). The representation of these gestures in Egyptian art –which we could correspondingly call “Palms Downwards” (fig. 1p) and “Hand(s) on Knee(s)”– traces the movement that Herodotus observed centuries later.

An individual part of the arm (e.g., the elbow or the shoulder) is sometimes used to refer to the arm, as on a stela of the First Intermediate Period in the British Museum (EA 614),¹ where the high official Tjetji claims that he was a person:

Text 4:

ḥzm rmn m-m wr.w

“...who lowered the shoulder among the Great Ones.”

(Scott-Moncrieff 1911, pl. 49 [line 7]; Budge 1914, 9, pl. VIII [line 7]; cf. also translation by Lichtheim 1973, 92).

This passage probably implies that Tjetji lowered his arm or even bowed in respect before the high officials.

It seems that, during conflicts, such gestures and postures –as well as that of the “Hand on Chest” discussed below– carry a clear submissive meaning. They also imply self-restraint, as a passage in the *Instructions of Ptahhotep* indicates (Ptahhotep 67: Žába 1956, 21; see translations by Lichtheim 1973, 64; Allen 2015b, 173).

Dominicus (1994, 25) argues that social equals can also bow to each other. To support her statement, she refers to two Middle Kingdom inscriptions. The first is found on a stela discovered in the Courtyard of Hathor’s Temple in Serabit el-Khadim, in Sinai, and dated to the period of Amenemhat III (Gardiner et al. 1952, pl. XXVIII [N. edge]; 1955, 100–1 [93] ; Porter and Moss 1952, 353 [Court P, no. 93]). The fragmented inscription reads:

Text 5:

rḥ nswt m3ʿ mr=f iw.w n=f wr.w m ksw ḥri-tp [...] mḥ.w

1 The stela can also be found at the following link: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA614.

h(š)b.kw(y) m wpwt n sr mn

rdi.n=f stš.t(w)=i

rdi.n=f di.tw nkt hr nhbt=i

“As for any messenger whom the Vizier sends with a message to an official,

from the highest official to the lowest official:

it is not allowed that he has to bow,

it is not allowed that he is ushered in [to] the official.

He tells the message of the Vizier,

standing in front of the official

while saying his message,

and then he goes out (back) to his post...”

and below:

“Now, if his messenger comes complaining:

‘While I was sent with a message to official N,

he had me ushered in

(and) he caused something to be put in my neck”

(Text: Davies 1943, pl. XXVI [cols. 9–12]; Text and translation: Van den Boorn 1988, 88–9, pl. I [cols. 9–12], pl. IV [cols. 9–11], pl. V [col. 12]).

These passages reveal that being the Vizier’s envoy gave such high status to the messenger that he was forbidden to bow before any official, whether of higher or lower social rank. The messenger’s complaint that something was placed on his neck suggests that he was somehow forced to bow before the official to whom he was supposed to deliver the Vizier’s message. This reference reminds us of the scenes depicting the counting of taxes paid by Egyptians and the punishment of those who did not deliver the required amount (see, e.g., Dominicus 1994, 14–7, figs. 2–5). Often in such scenes the guards are shown pulling the people being punished and forcing them to bow and kneel by pressing them down with their hand or a stick. Such a moment of presentation before the Vizier is depicted in a scene accompanying the text of the *Duties of the Vizier* in the Tomb of Rekhmire (Davies 1943, pl. XXV). Two guards lead two litigants by force into the judicial hall, forcing them to bow.

Concluding the analysis of the above-cited passage, it should be noted that later in the text it is stated that those officials who behaved towards the Vizier’s messengers in this way, forcing them to bow and ushering them in before the officials, were punished by cutting off a body part such as the nose or ear. The inappropriate behavior towards the Vizier’s envoy was an insult to the Vizier himself and had to be punished accordingly.

In a New Kingdom text, the *Teachings of Amenemope* (25.10–11), the bowing posture, as well as a curious arm movement, are mentioned:

Text 8:

bn tnti hpš n kfšw

bn sšw st n hšbw=s

“The arm is not hurt by being bare,

the back is not broken by bending it.”

ir wnn=k m ryt

ḥꜥ ḥms r nmt.w=k

wdd n=k hrw tp(y)

m swꜣ ḥpr šnꜥ.t(w)=k

zpd ḥr n ḥq smi(.w)

wzh ist n.t iꜣš n=f

iw ryt r tp-ḥsb

zhr nb ḥft ḥꜣy

in nꜥr šynt ist

nꜥ ir tw rdi.w qꜥḥ

“Whenever you are in court,

behave (lit. stand and sit) according to your steps (i.e. rank)

decreed for you the first day:

don’t bypass, or you will turn out to be banned.

Sharp is the face of the one who enters announced,

wide the place of the one summoned.

Court operates according to a standard;

every procedure is according to measure.

The god is the one who advances a place;

those who give the elbow are not appointed.”

(Ptahhotep 220–231: Text: Žába 1956, 33–4; Allen 2015b, 186. Translation: Allen 2015b, 186–87. Cf. also translation by Lichtheim 1973, 67).

The text concerns court hearings by a high official (probably with judicial responsibilities), according to the order of speaking decreed on the first day of the court. This order was probably decided based on each individual’s rank. During public gatherings, Egyptians of various social statuses would co-exist, although they would be differentiated by the place they occupied in the court and the way they were seated and stood, that is, the way they behaved. We can hypothesize that those of higher status, whether it was a matter of rank, age or gender, would have the privilege of sitting on seats. On the contrary, lesser Egyptians would stand while waiting for their turn to be heard or sit on the ground. It appears that some people tried to bypass the order using their elbows to push others aside, so they could be heard earlier than scheduled.

Although the above-cited text concerns behavior during public hearings, such behavior would probably be followed in every public gathering, as relevant texts and representations imply. Michael Argyle (1988, 208) and Desmond Morris (1977, 145–46) state that, when a person of higher status meets a social inferior, the person who has the privilege of “relaxing” is always the higher-status individual. This “relaxation” may be expressed

through the adoption of free body movements by the higher-status person, in contrast to the submissive and tense movements of the socially inferior person, or by the seated posture of the social superior compared to the standing posture of the lower status person.

A significant source of information on the spatial relationships of higher officials during the hearings by the Vizier is the *Duties of the Vizier*. A passage of this text reports:

ir ir.t nb.t pꜣ sr tꜣty

ḥr sdm m ḥꜣ n tꜣty

ḥms=f ḥr pḥꜣw

qn ḥr sꜣtw

šnp ḥr=f

šd ḥr psd=f

šd ḥr rdwi[=f]

[...] *ḥr=f*

ꜥbꜣ r ʿ=f

šsm.w 40 sš(.w) m-bꜣḥ=f

wr.w-mꜣ-šmʿ.w m-itrꜣi m-bꜣḥ=f

imy-rꜣ ꜥḥnw.ty ḥr wnm=f

iry-ḥt-ꜥq hr i3b=f

sš.w n t3ty r-ꜥ=f

wꜥ ggw n wꜥ m z(i) nb r-ꜥq3=f

sḏm(.w) wꜥ hr-s3 sn.w=f

nn rdit sḏm(.w) hr(.y)-ph r-ḥꜥt hr.ï

“As for every act of this official, the Vizier,

when hearing (cases) in the bureau of the Vizier,

has to sit on the *phḏw*-chair,

the reed-covered dais on the ground,

the vestment on him,

a leather cushion under his back,

a leather cushion under his feet,

the [...] on him,

the ꜥb3-scepter in his hand,

the 40 *šsmw* spread out before him,

the Great Ones (i.e. higher officials) of the Ten (i.e. Nomes) of Upper Egypt in two rows in front of him,

the Chamberlain on his right-hand side,

the Curator of the Access on his left-hand side,

the scribes of the Vizier beside him.

While one stands rigid fixedly facing the one opposite to him amongst everyone (present at the session),

one has to be heard after the other without allowing the low (ranking official) to be heard before the high (ranking official).”

(Text: Davies 1943, pl. XXVI [cols. 1–3]; Van den Boorn 1988, 12, pl. I [cols. 1–3], pl. IV [cols. 1–3]. Translation: Van den Boorn 1988, 13; cf. also translation by El Menshawy 2000, 11).

The higher social status of the Vizier is clearly projected not only by the insignia of his office mentioned in the text, but also by his seated posture. Indeed, he has the privilege of sitting on a special type of chair, perhaps of royal origin (Van den Boorn 1988, 25–6 n. 11). His subordinates stand beside him. The Chamberlain appears to hold a higher status than the Curator of the Access, as he occupies the place of honor to the right of the Vizier (for the predominance of “right” over “left” in the ancient Egyptian symbolic thinking see, e.g., Kekes 2021, 986–90; 2024, 171–73). On the contrary, the high officials of the ten nomes of Upper Egypt, who are about to be heard, are not seated but stand in front of the Vizier, arranged in two rows, as they are inferior to him. The posture of the attendants standing opposite each other is “an indication of the proper, respectful, attitude of officials”, according to El Menshawy (2000, 13).

Often in feasting scenes some figures are represented sitting on chairs or stools, while others are crouching on reed or straw mats on the ground (see also Hartwig 2004, 99, 210, fig. 8). Tyldesley (1995, 110) states that the crouching figures belong to a lower social class than those sitting on furniture. This suggestion agrees with what I have presented above. Even among the seated people, a social hierarchy may be observed based on their arrangement in space and sitting techniques (see, for example, the study of Carl Walsh [2014, 201–8] on ancient Egyptian court sitting etiquettes). The depictions imply that during this kind of event men were separated from women. This distinction in Egyptian art, however, may just be due to artistic conventions rather than reflecting ancient Egyptian reality.

In the *Teachings of Any* (19.10–12), a New Kingdom text (Lichtheim 1976, 135), the social distinction of Egyptians, as expressed through the various postures they adopted during their interactions, becomes apparent:

Text 12:

im-k ḥmsi iw ky ḥ

iw=f m i3wt ir=k m r pw iw=f s3y ir=k m i3wt=f

“Do not sit when another is standing.

One who is older than you or greater than you in his rank.”

(Text: Suys 1935, 59 [Maxime XXIX]; Quack 1994, 104, 302. Translation: Lichtheim 1976, 139).

Once more, Herodotus’ testimony is corroborated and traces the public body behavior of the Egyptians of his times back to previous periods. The behavior recorded in the above passage appears to be diachronic. As already mentioned, if a person is allowed to assume a relaxed posture, this is always the person of higher status; consequently, when a high-status individual approaches a seated inferior, the latter is obliged to stand up. The above passage also makes it clear that elders were perceived as social superiors, too.

The prestige of those who had the honor of sitting during a gathering is also evidenced by another passage from the *Instructions of Ptahhotep*:

Text 13:

ir wnn=k m z(i) iqr

ḥms(.w) m sh n nb=f

s3q ib=k r bw iqr

gr=k 3ḥ st r tftf

“If you are a worthy man,

who sits in the council of his lord,

focus on perfection,

your silence is better than chatter.”

(Ptahhotep 362–365: Text: Žába 1956, 45; Allen 2015b, 199. Translation: Lichtheim 1973, 70; cf. also translation by Allen 2015b, 199).

The proper social body behavior appears to have been implemented in every aspect of ancient Egyptians’ public interactions. The *Teachings of Amenemope* (25.6–7) even dictate how one must walk when meeting a social superior outdoors:

Text 14:

ir ptr=k ʕ r=k m bnr

šms m sʕ=f tr tw

“If you see one greater than you outdoors,
walk behind him respectfully.”

(Text: Budge 1924, 229 [497–498]; Lange 1925, 123 [XXV.6–7]; Laisney 2007, 216, 359 [25.6–7]. Translation: Lichtheim 1976, 161).

In a Middle Kingdom text, the *Instructions* (or *Teaching*) of *Dua-Khety*, also known as the “Satire of Trades”, similar advice is given:

ir šm=k m-phwi sr.w

m tkn wʕ.w m-hr(.t) nfr.t

“If you walk behind officials,
do not come too close in good bearing.”

(Text: Helck 1970, 128 [XXIVa]. Cf. also translation by Lichtheim 1973, 190).

It might be very disrespectful of lesser Egyptians to overtake and precede their social superiors. The calm and humble step of lower officials is directly contrasted in the *Pyramid Texts* (text: Sethe 1910, 516 [Spruch 691: 2121c]. Translation: Allen 2015a, 322 [691A]) and the *Book of the Dead* (text: Budge 1910, 1:34 [Chapter XI]. Translation: Faulkner 2004, 37 [Spell 11]; Quirke 2013, 28) to the wide, determined stride of the Pharaoh, although these texts concern an entirely different context, that of the Pharaoh’s afterlife journey.

It might also be an example of disrespect by young Egyptians to touch an elder, as the following passage from the *Teachings of Amenemope* (4.6–7) underlines:

m ir ʕw dr.t=k r tkn iʕw

mtw=k tʕ r n ʕʕ

“Do not extend your hand to touch an old man,
nor interrupt the speech of an elder.”

(Text: Budge 1924, 188–89 [62–63]; Lange 1925, 35 [IV.6–7]; Laisney 2007, 54, 329 [IV.6–7]. Cf. also translation by Lichtheim 1976, 150).

Silence appears to be crucial in ancient Egyptian wisdom literature, being described as one of the highest virtues (Fox 1983, 12–4; Hutto 2002, 231–32; Cariddi 2013, 2023). Ridealgh (2016, 250–51), however, doubts that silence was considered as important in ancient Egyptian daily life as is implied in the texts. In the *Satire of Trades* placing the hand on the mouth is mentioned, highlighting the importance placed on silence as a demonstration of respect, self-restraint and morality (Lichtheim 1973, 190; Hutto 2002, 228, 232).

However, it must be noted that most of the above-cited texts belong to didactic literature that probably presents an ideal Egyptian society, as Kim Ridealgh (2016, 250) underlines. So, it is not certain that these rules of social behavior were strictly followed in the daily life of ancient Egyptians. Consequently, when Egyptian wisdom texts refer to specific intertemporal behaviors, this means that it was necessary for the appropriate social behavior to be repeatedly highlighted. For the purposes of this study, what always needed to be stressed was the correct manner of interaction with high-status people: elders and higher officials.

Moreover, the texts of this kind were written by members of the Egyptian higher social classes and are mostly addressed to people of these classes (Quack [1994, 79–81], for example, has shown that the *Teachings of Any* were recorded by a middle-class Egyptian, and the text was addressed to lower officials of civic centers). We do not know if lower-class Egyptians consistently followed these rules, although the nature of Egyptian society, as it is outlined here, indicates that these rules probably applied to all, especially the common people, who formed the base of the Egyptian hierarchical pyramid.

In the ancient Eastern Mediterranean, it was common for submission to be expressed with specific postures, the most characteristic of which were bowing, kneeling and prostration. In Egypt, as well as in the Levant, these postures were performed in an exaggerated manner. A person approaching a superior (most characteristically, their ruler) or a divine statue had to bend forward (even at 90 degrees) or kneel and touch the ground with their forehead.

These submissive postures are often recorded in Egyptian sources. Prostration is usually referred to as “kissing the earth” (*sn t3*) (see, e.g., De Buck 1954, 18 [Spell 362, e], 333 [Spell 460, k]; Dominicus 1994, 30, 33–5, 181; Allen 2015b, 116–17 [188]), while other idioms are also found, such as: “come on the face/fall on the face” (*iwi hr hr/hr hr* (or *m hr*) (see, e.g., Budge 1910, 2:178 [Chapter CXXXIV.11–2]; De Buck 1954, 42 [Spell 378, a], 397 [Spell 469, l]; Faulkner 1977, 12 [Spell 378, V.42], 103 [Spell 469, V.397]; 2004, 123 [Spell 134]; Dominicus 1994, 33–6, 181–82; Quirke 2013, 299), “lay on the earth” (*pth hr t3*) (see, e.g., Dominicus 1994, 35), “come on the body/the belly” (*iy hr ht/dt*) (see, e.g., Budge 1910, 2:277 [Chapter CXLIX, X.4]; De Buck 1956, 222 [Spell 609, e]; Faulkner 1977, 197 [Spell 609, VI.222]; 2004, 144; Dominicus 1994, 35, 182; Quirke 2013, 361; Allen 2015b, 24–5 [68]), “bow the head to the earth” (*w3h tp m t3*) (see, e.g., Dominicus 1994, 24–5), “kneel” (*m3s*) (see, e.g., Budge 1910, 2:53 [Chapter XC.3]; Sethe 1910, 87 [Spruch 491, 1057a]; De Buck 1935, 236 [Spell 51, a]; 1956, 407 [Spell 773, b–c]; Faulkner 1973, 50 [Spell 51, I.236]; 1977, 302 [Spell 773]; 2004, 85 [Spell 90]; Dominicus 1994, 24, 33, 36; Allen 2015a, 148 [491B]), “bow” (*h3m*) (see, e.g., Dominicus 1994, 24–5, 58), “touch the ground/touch the earth with the forehead” (*dmi z3tw/dhn (n) t3*) (see, e.g., Dominicus 1994, 24, 34–6, 182; Allen 2015b, 37 [137–138]), “come crawling” (*iwi m hf3t*) (see, e.g., Dominicus 1994, 25, 36, 182), etc. (for a detailed analysis of Egyptian idioms expressing respect see Bahgat 2020).

Sometimes, as we also see in Egyptian iconography, those who kneel and prostrate, raise or extend their arms (Davies 1905, pls. XXXVII–XXXVIII; Blackman 1924, pl. XV; Martin 1989, pls. 114–115; Dominicus 1994, 34, fig. 10; 53, Marochetti 2010, fig. 15, pl. XIV). This movement in Egyptian texts is probably defined by the term *w3h ʕ.wi* (“stretch out the arms”) (indicatively, see De Buck 1961, 425 [Spell 1102, c]; Faulkner 1978, 158 [Spell 1102, VII.425]; Dominicus 1994, 34). Another body movement that expressed the submission and respect of ancient Egyptians (and foreigners) towards their superiors was that of head inclination (*m w3h tp*) (Erman and Grapow 1971, 257; Kitchen 1979, 237 [3–6]; 1996, 89 [237:1]; Hsu 2017, 284).

Various more or less complex gestures of deference are also depicted in Egyptian art (fig. 1). Most combine placing one hand on the opposite shoulder (or rarely the opposite arm) with a similar movement of the other hand, on the opposite shoulder, on the torso, or on the opposite arm (for Old Kingdom examples see: Borchardt 1913, pls. 1, 13, 50; Wilson and Allen 1938a, pls. 9, 37, 83, 94; 1938b, pls. 140, 168; Épron and Daumas 1939, pl. XVII; Dunham and Simpson 1974, figs. 5, 7–8; Simpson 1976, fig. 27; 1978, fig. 26; Harpur 1987, 503, fig. 133, 505, fig. 138, 514, fig. 166; Kanawati 2001, pl. 42; 2002, pls. 57, 64; Kanawati and Abder-Raziq 2003, fig. 54, pl. 71; 2004, pl. 46. For Middle Kingdom examples see: Blackman 1915, pls. XV, XVIII.1–2; Davies 1913, pl. XXX.1; Vandier 1958, pls. LVII.3; LXXVI.3; Russmann 2001, 90, fig. 48, 123, no. 46; Kanawati and Evans 2014,

pls. 118, 121, 126, 132, 139, 141; 2016, pls. 96, 105–108; 2018, pls. 63, 67–68, 70–71, 79, 82. For New Kingdom examples see: Naville 1898, pl. LXIX; Breasted and Allen 1932, pls. 90, 98; Davies 1906, XXIII; 1922, pls. XXXII, XXXVI–XXXVII; 1933, pl. XI; 1943, pls. XXV, LV; Vandier 1958, pl. CLII.3; Seele 1959, pl. 5; Caminos 1974, pls. 32, 80.2, 92.1; Ockinga 2004, pl. 60). These gestures are performed by inferiors to superiors, expressing their submission, humility and respect, or even sometimes by important individuals, further indicating their social status and identity (e.g., members of the deceased's family, chiefs, foremen, foreign emissaries, etc. For further information on the various types and symbolism of these gestures see, e.g., Kekes 2021, 169–216, 326–32, 346–403; 2023, 673, 677, fig. 1).

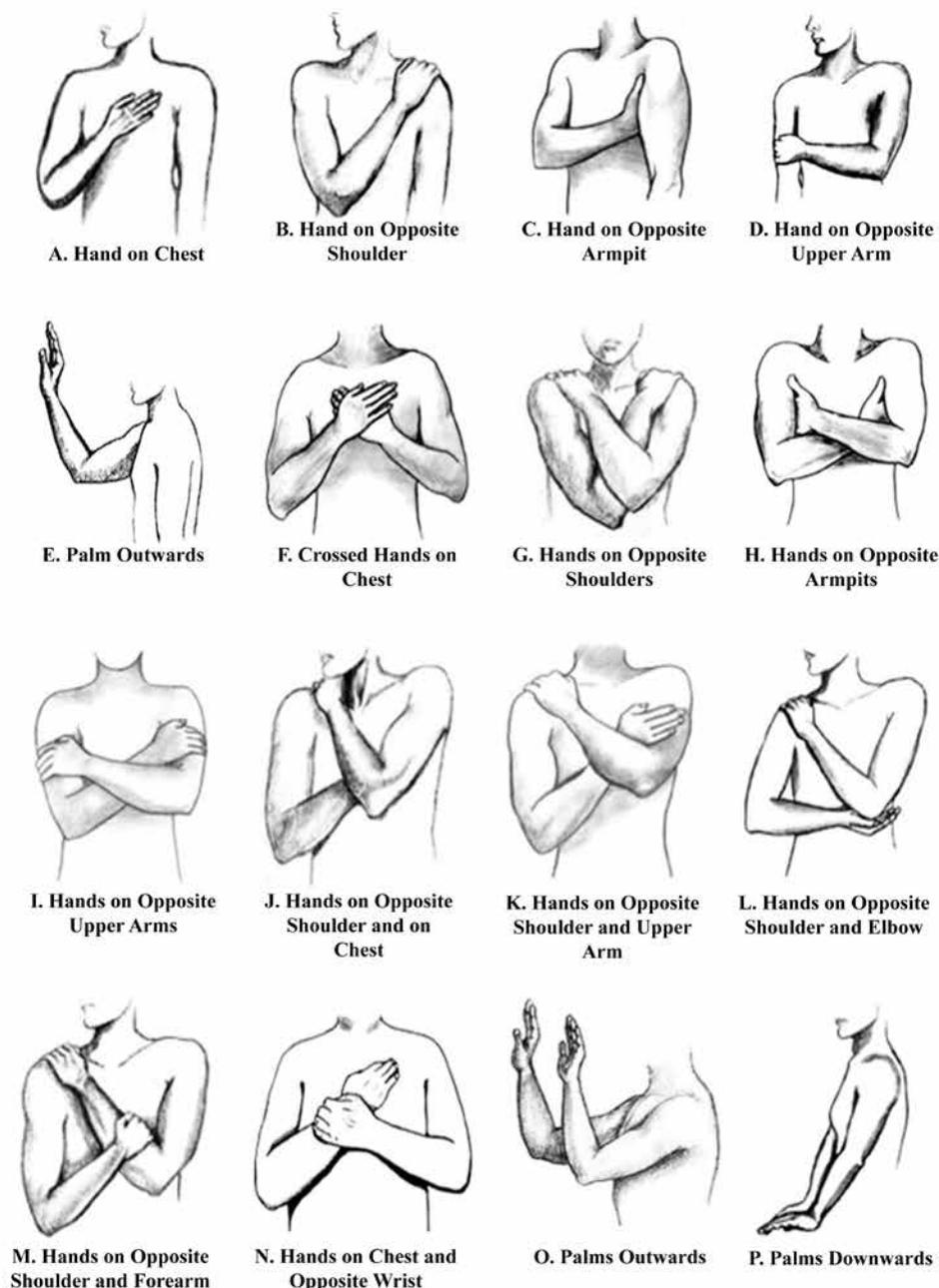

Fig. 1. Various gestures represented in ancient Egyptian art (drawings by Christina Antoniadou). A: After Kanawati 2001, pl. 42. B: After Kanawati 2002, pl. 57. C: After Simpson 1978, fig. 26. D: After Davies 1943, pl. XXV. E: After Breasted and Allen 1932, pl. 101. F: After Kanawati 2001, pl. 42. G: After Harpur 1987, 514, fig. 166. H: After Épron and Daumas 1939, pl. XVII. I: After Dunham and Simpson 1974, fig. 8. J: After Davies 1943, pl. LV. K: After Borchardt 1913, pl. 50. L: After Épron and Daumas 1939, pl. XVII. M: After Épron and Daumas 1939, pl. XVII. N: After Davies 1933, pl. XI. O: After Davies 1936, pl. XLII. P: After Davies 1922, pl. XXXVI.

THE PROPER BODY BEHAVIOR WHEN APPROACHING THE PHARAOH

The most important individual in the Egyptian social hierarchy was, of course, the Pharaoh. The protocol of approaching the Egyptian ruler and presentation before him imposed the adoption of some of the above gestures and postures, often performed in an exaggerated manner.

Bowing and prostration are very often represented in procession scenes, where Egyptians and foreign envoys, either independent or subjects, bring offerings to the Pharaoh or his representative (for further information on the presentation of gifts and tributes ceremony (*mz inw*) see Hallmann 2006; Matić 2012; 2019; Wang 2022). According to Diamantis Panagiotopoulos (2001, 272), prostration must not be interpreted as an indicator of submission, but as the traditional court ritual of presentation before the Pharaoh, since not only subjugated people but also emissaries of independent lands, such as the Keftiu, assume this posture (Panagiotopoulos 2006, 381–82). In the Egyptian perception, however, the adoption of a prostrated posture, even by non-subjugated foreigners, confirmed the power of Egypt and its superiority over every other country (see also Gnirs 2009; Mynářová and Coppens 2011; Coppens 2019; Baines 2023, 80–8).

I have briefly mentioned some idioms concerning various postures and gestures found in Egyptian texts, especially that of prostration. As I have said, one of the most characteristic terms defining prostration was the “kissing of the earth” (*sn t3*). Those who approached the Egyptian king had to prostrate themselves and kiss the ground before him.

For example, in the Middle Kingdom *Story of Sinuhe*, the Pharaoh sends a letter to Sinuhe, in which he encourages him to return to Egypt and “kiss the earth (*sn t3*) at the great double gate and join with the courtiers” (Allen 2015b, 116–17 [B 188–189]). When the letter was read to Sinuhe, he fell on his belly (*dī.n-i wi hr ht-i*) and touched the ground (*dmi.n-i z3tw*) (Allen 2015b, 123 [B 200–201]). He is later escorted to the Pharaoh and touches the ground with his forehead between the sphinxes (*dh(n).n-i t3 imitw šzpw*) and falls on his belly before the king (*dwn.kw hr ht-i*) (Allen 2015b, 136–37 [B 249–250, B 252–253]).

In exceptional cases of trusted officials, the Egyptian ruler allowed them the privilege of kissing his feet instead of the ground he stood on. Physical contact of unauthorized people with the divine person of the Pharaoh plausibly was forbidden or even dangerous for common mortals, although we do not have enough information to support such a statement (see, e.g., Wilson 1946, 75–6. See also below. As Text 16 also indicates, touching a respected individual, such as an elder, was not appropriate). On the contrary, in a First Intermediate Period royal inscription from Deir el-Ballas it is said that people come to the victorious Egyptian king bowing (*m ksw*) and kiss him at his every limb (*hr sn=k r ʿ.t=k nb.t*) (Darnell 2008, 85). Nevertheless, as Baines (2023, 80) notes, this is clearly a narrative formula expressing their love for their ruler.

The text on a false door of the tomb of Ptahshepses in Saqqara (Old Kingdom, 5th Dynasty), fragments of which are in the British Museum (inv. no. EA 682) and the Institute for the Study of Ancient Cultures (former Oriental Institute)³ Museum of Chicago (inv. no. OIM 11048), states that:

rdi hm=f sn=f rd=f

nn rdi.n hm=f sn=f t3

“His Majesty caused him to kiss his foot,

for His Majesty would not allow him to kiss the earth.”

(Dorman 2002, 100, fig. 3, 102 [6]; Strudwick 2005, 304–5 [226]; Gundacker 2015, 76–7, 96. See also Dominicus 1994, 33; Strudwick 2005, 318 [235.A7–8]).

³ I thank Filip Taterka for pointing this recent change out to me.

The fact that Ptahshepses is proud that the Pharaoh allowed him to kiss his foot, rather than the ground he stood on, has a twofold meaning. On the one hand, it means that it was forbidden to touch the king. On the other hand, it seems that Ptahshepses was a highly respected individual of a social status that allowed him to have a close relationship with the Pharaoh. Indeed, Ptahshepses was married to Khamaat, a king Userkaf's daughter, as the text informs us (Dorman 2002, 95, 100, fig. 3, 101–2 [3]).

A noteworthy incident confirms the above-presented interpretation. During a ritual, the scepter of Pharaoh Neferirkare accidentally touched or stroked Rewer, a high priest, so the latter came in direct contact with the former. The king, realizing that the contact happened by accident –and given that it involved an individual very close to him– not only did not punish Rewer, but wished him to be sound and ordered the incident to be recorded in his tomb (Hassan 1932, 18–9, pl. XVIII; Sethe 1933, 232 [lines 5–16]; El Menshawy 2000, 39–42; Strudwick 2005, 305–6 [227]). Allen (1992) offers a different explanation of the accident. According to him, Pharaoh's intention was to prevent Rewer from being punished for interrupting the ritual.

Late and Graeco-Roman Period texts make clear that established rules defined the Egyptians' behavior in front of the Pharaoh, recording the body movements to be performed by those who approached the king. This established “protocol” of presentation before the Pharaoh, as we have already seen, undoubtedly existed in earlier periods too (see also Quack's [2010, 4–5] study on access to the royal court and the proper behavior there and Bahgat's [2023] study on the appropriate social behavior in the presence of Pharaoh during the New Kingdom).

A passage from the late Ptolemaic *Instructions of Ankhsheshonqy* (P. BM EA 10508,2 25.11), for example, records:

Text 18: *rh p gy n hms m-bzh pr-ꜥ3*

“Learn the manner of sitting in the presence of Pharaoh.”

(Glanville 1955, 56–7 [11]; Simpson 2003, 526).

The *Adventures of Setna and Si-Osire* (P. BM EA 10822,1 3.1), a Roman Period text, states:

Text 19: “He bowed himself to the ground, he adored [Pharaoh], he [raised] himself, and he stood on his feet performing the salutations of the adoration of Pharaoh.”

(Griffith 1900, 164–65 [III.1]; Simpson 2003, 477).

The above passage can easily be correlated with references to the “kissing of the earth”, as well as depictions where those who approach the Pharaoh or his representative place their “Hand on Opposite Shoulder” (fig. 1b), bow, kneel, touch their knees with their hands, turn their palms towards the king, or fall on the ground (see, e.g., Davies 1905, pls. XXXVII–XXXVIII; 1908, pls. XVIII, XXIX, XXXI; Dominicus 1994, 26, fig. 8, 34, fig. 10; Attia 2022, 144–45, fig. 27. See El Menshawy 2000, 30–1 for more relevant texts. See also Kekes 2021, 422–50; 2023, 673–74 for an overview of the “Palms Outwards” gesture). In the *Great Abydos Inscription of Ramesses II*, a reference similar to that of Text 19 is found:

Text 20:

ḏḏ in ḥm=f n ḥtm.ty bit.y nt.ī r gs=f

ḏḏ-k nis šnywt šps.w nswt

imyw-r mnfzyt mi-ḡd.w

imyw-r k3.wt mi ʿš3=sn

ḥr.ī.w-tp n.w pr mḏst

st3.ī n.tw.w m-b3ḥ ḥm=f

fnd.w=sn ḥʿm.w m s3tw

pd.w=sn ḥr t3 m h3.y sn t3

ʿ.wi=sn m i3w n ḥm=f

ḏw3=sn nṯr pn nfr

m sʿ3 nfr.w=f m-b3ḥ

“Then, His Majesty said to the Royal Seal-bearer who was by his side:

‘Speak and summon the courtiers, the King’s nobles,

all the army commanders,

the Overseers of Works –as many as they may be–,

and the Chiefs of the Archives.’

Thereupon they were ushered in before His Majesty,

their noses touching the ground,

their knees on the earth, in jubilation, kissing the earth,

their arms in praise of His Majesty.

They adored this good god,

in magnifying his beauty in the Presence.”

(Kitchen 1979, 326 [6–9]; 1996, 166 [326:5]; El Menshawy 2000, 19; Spalinger 2009, 28–9).

This text also shows that a high official of the royal court (usually the Royal Seal-bearer) was responsible for ushering in the audience before the king (on this matter, see El Menshawy 2000, 17–25). His responsibilities included arranging the audience according to their rank, moving them in and out, and calling them to stand up, as they might be seated while waiting to be announced (Sethé 1909, 966 [lines 6, 10–14], 967 [lines 6, 14]; El Menshawy 2000, 24. See also Walsh 2016, 36).

Before meeting the Pharaoh, the officials first had to be purified (El Menshawy 2000, 15–7). In the Middle Kingdom story of the *Shipwrecked Sailor*, some advice is given to an official who is about to be presented before the king:

Text 21:

iʿ tw imi mw ḥr ḡbʿ.w=k

“Wash yourself, put water on your fingers.”

(El Menshawy 2000, 15–6; Allen 2015b, 12–3 [13–14]).

Foreign enemies expressed their submission to Egypt and its ruler, adopting various body behaviors. The most usual submissive actions of foreign captives represented in Egyptian art are kneeling, prostrating themselves and turning their open palm(s) to the Pharaoh or Egyptian deities (see, e.g., Breasted 1930, pl. 11; Breasted and Allen 1932, pls. 101–102, 105, 121B. It must be noted, however, that the Egyptian “Palm[s] Outwards” gestures convey a wide range of symbolism depending on the performer, the addressee, and the context [see Kekes 2021, 272–98, 422–50]). Hands placed on the head (*ḏr.ti ḥr tp*) during military conflicts demonstrate foreigners’ submission, pleading and praise to the Egyptian king (for example, see epigraphic evidence of the Second Libyan War of Ramesses III from Medinet Habu in Breasted and Allen 1932, pl. 83 [col. 44]; Kitchen 1983, 64 [14]; 2008, 50 [64:10]; Dominicus 1994, 70; Peden 1994, 46–7).

Let us now examine the interaction between the Egyptian ruler and the vassal kings of the Near East, as it emerges from the Amarna Letters. Almost every letter sent by the vassal kings to the Pharaoh mentions their prostration in front of him. Although in the context of diplomatic correspondence prostration seems to be a common form of greeting their superior (see also Morris 2006, 179–80), the Pharaoh, it is suggested that this posture might also have been adopted during their face-to-face meetings with him. Besides, as we have already seen, prostration was obligatory in the context of the court ritual of the presentation of Egyptians and foreigners before the Pharaoh.

The Amarna Letters suggest that this practice may have been a usual behavior during the presentation of people in every royal court in the Eastern Mediterranean. Indeed, in the Amarna Letters the performance of prostration is described in detail. I will present some typical texts below. In Amarna Letter EA 60 (1–5), ‘Abdi-Ashratu addresses the Pharaoh:

Text 22: “[T]o the king, the sun god, my lord, the message of ‘Abdi-Ashratu your [ser]vant, the dirt under your feet: [a]t the feet of the king, my lord, seven times and seven times have I fallen...”

(Moran 1992, 131–32; Rainey and Schniedewind 2015, 418–19 [1–5]).

This is the most common form of a typical reference to prostration. We can imagine those who came before the Pharaoh falling to the ground with their forehead touching it, raising their upper body while still kneeling, turning their palms towards him, and repeating the movement “seven times and seven times”. Although this phrase comes from Near Eastern (con)texts, it is worth mentioning that number seven in the Egyptian perception had a multilevel symbolism. It was associated with several deities, possessed great magical power and incorporated various concepts such as effectiveness, perfection, plurality, completeness and totality (Wilkinson 1994, 135–7; Matić 2017, 322–4. For further information see also Rochholz 2002).

However, such a phrase might just symbolize the indefinite performance of this submissive posture (Mynářová and Coppens 2011, 290). Some of the letters provide further detail on the performance of prostration. Letter EA 65 (1–6) reports:

Text 23: “[Spe]ak [to the king, my lord; the message] of ‘Abdi-Aštarti your servant. At the feet of my lord seven and seven times \\ have I fallen both on the stomach and on the back, at the feet of the king, my lord.”

(Moran 1992, 136 [EA 65.1–6]; Rainey and Schniedewind 2015, 430–31 [1–6]).

References like the one above (see also letters EA 64, 211, 213, 215) attest that vassal kings presented before the Pharaoh not only fell with the forehead to the ground, but sometimes performed this submissive action

by also lying on their backs. A relief from the Memphite tomb of Horemheb depicts a foreigner lying on his back and turning his palms in obeisance towards the official Horemheb (Martin 1989, pls. 114–115. See also Mynářová and Coppens 2011, 290).

These various ways of performing the prostration probably suggest a corresponding different social status of the performers greeting the Pharaoh. According to Ellen Morris (2006), those kings who used the simplest form of greeting and prostration (without mentioning the number of prostrations) had a higher social status and their kingdoms were considered to be of major importance to Egyptian foreign policy, compared to those who prostrated themselves with exaggerated details and flattery (e.g., Text 23). Some vassal kings claimed to fall at the Pharaoh's feet without mentioning the number of prostrations, or prostrating themselves only seven times, while others fell on the ground at the Pharaoh's feet, or under his feet, seven times and seven times, showing that they were kings of minor importance (see, e.g., letters EA 126, 175, 254, 321. See also Morris 2006, 184–85, 188).

SHOWING RESPECT AND SUBMISSION IN THE AFTERWORLD

The status of the deceased Pharaoh in the Afterworld is evidenced by references in various funerary texts to the gods who come bowing to the Pharaoh, recognizing his authority in the celestial world, too, as well as his divine nature. Spell 579 of the *Pyramid Texts* characteristically states:

dī=k [˘]=k r=sn

dī=k [˘]=k ir nṯr.w

dī=s(n) n=k iṣ(w)

iw.t=sn n=k m ksīw

mī dī.t=sn iṣ(w) n R[˘]

iw.t=sn n=f m ksīw

“You put out your arm toward them.

You put out your arm toward the gods

and they give you praise

and come to you bowing,

like their giving praise to Ra

and their coming to him bowing.”

(Text: Sethe 1910, 329 [Spruch 579, 1541c–1542a]. Translation: Allen 2015a, 188 [579]. A similar reference is found in Spell 614 of the *Pyramid Texts*. See Sethe 1910, 417 [Spruch 614, 1740c]; Allen 2015a, 230 [614]).

The symbolic aspect of respect in the movement of lowering the arms is strongly projected in the *Coffin Texts*, too. Spell 44, for example, reads:

Another gestural idiom that concerns the stretching out of the arm is found on a Middle Kingdom stela of the Chief Priest Wepwawet-aa from Abydos (12th Dynasty, Amenemhat II), now in Leiden (inv. no. V 4), where post-mortem wishes of the deceased are recorded (the so-called “Abydos Formula”. For more information see Lichtheim 1988, 55–8; Rosell 2018):

mz n=f Mhwn rmn=f hr-h3t sh^c.w

shnt Wsir st=i r wr.w im.y.w t3 dsr

ink wn.t z(i) n 3w.t n=f rmn

“May Mehun extend his shoulder to him before the Noble Ones.

May Osiris advance my seat over the Great Ones that are in the necropolis.

I am a man to whom one extends the shoulder.”

(Sethe 1959, 73 [lines 7–9]; Lichtheim 1988, 76–77; Dominicus 1994, 86; Calabro 2020, 296, 308).

The above passage literally refers to the shoulder; however, both gestural idioms mentioned (*mz rmn n / 3w.t rmn n*) can be understood as extending the arm. Lichtheim (1988, 77 n. 12) believes that the first idiom (*mz rmn n*) functions as a presentation of offerings by the god Mehun to the deceased, while Dominicus (1994, 86) connects it with a sacrificial recitation. Despite the fact that Mehun is a god of sacrificial slaughter (Lichtheim 1988, 77 n. 12), there is no reference for a ritual offering (either verbal or material) in the text. The placement of the deceased amongst the “Great Ones” in the necropolis suggests that he will receive an honorable place. According to Calabro (2020, 308–9), the symbolic function of Mehun’s outstretched arm (*mz rmn n*) is suggested later in the text, when the deceased claims to be a man to whom everyone extends the shoulder (*3w.t rmn n*). According to this reference, the extended arm (lit. shoulder), in both idioms, can be interpreted as an “honorary salute”, as Calabro calls it. Simpson (1958, 305 [e]) gives a similar meaning to the second gestural idiom (*3w.t rmn n*), considering the extended arm as “incumbent upon an inferior upon approaching (?) a superior”. The above idioms could be correlated with the “Palm Outwards” gesture depicted in Egyptian art (fig. 1e).

New Kingdom tomb paintings often depict the deceased waiting for the weighing of his heart and presented before a deity (usually Osiris). In such scenes, the deceased usually performs some of the typical respectful gestures. More specifically, the deceased expresses his deference to the divine entities by placing his “Hand on Opposite Shoulder” (Seele 1959, pl. 5), or his “Hands on Opposite Shoulder and Forearm” (Davies 1927, pl. XIII) (fig. 1b, m).

ANCIENT EGYPTIAN BODY BEHAVIOR DURING THE PERFORMANCE OF CULTIC ACTIONS

The proper body behavior outlined here did not exclusively concern the Egyptians’ interactions with each other, but was also applied to their relations with the divine world. That is, Egyptians (the Pharaoh included) also gesturally showed deference when approaching religious places or divine images. For example, a Middle Kingdom stela of Intef in the British Museum (inv. no. EA 581) records:⁴

⁴ The stela can be found at the following link: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA581.

Text 30:

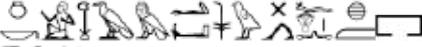
sn t3 n hnty imnt.y.w

“Kissing the earth for the Foremost of Westerners (an epithet of Osiris)”

(Text: Scott-Moncrieff 1912, 8, pl. XXIII, pl. 23 [line 1]. Translation: Lichtheim 1973, 121).

Curiously, instead of the usual D19 sign (face in profile) as a determinative of the word *sn* (see Text 31), the sign N34 (ingot of metal) is used in this case. Might it be a scribal error?

A similar reference is found in an inscription from the Ramesside period tomb of the Chief Priest of Onuris, Anhurmose:

Text 31:

and below:

ink h3m sw sw3=f hr hm

r s3 n3r h3.w

and below:

ink dd hknw s3

sn t3 m is.wt hw.t s3.t

“I am one who bows when he passes by the shrine,
in order to magnify the god a million (times)”

and below:

“I am one who offers many acclamations,

who kisses the earth in the stations of the Great Temple.”

(Ockinga and Al-Masri 1988, 34–6, pl. 25 [cols. 25, 31]; Frood 2007, 110).

The above-cited indicative passages suggest that those who approached a divine statue or a temple bowed, fell on the ground and touched it with their forehead (see also Mynářová and Coppens 2011; Coppens 2019). They also turned their palms towards the divine images to worship and praise the superior transcendent entities (see, e.g., Kekes 2021, 422–50; 2023, 673–4). Wall paintings, reliefs and stelae depict Egyptians approaching a sacred space or a divine image turning their palm(s) towards the object of adoration (fig. 1e, o), kneeling, or prostrating themselves in front of it (see, e.g., Davies 1906, pl. XVIII; Ockinga 2004, pl. 56).

Last, the idiom *sn t3* is also used in laudatory texts of the New Kingdom to introduce an hymn or a prayer, in which the ancient Egyptians established a direct connection with the worshipped deities expressing deference and devotion to them (personal communication with Guilherme Borges Pires. See, e.g., Davies 1908, pls. XXV [col. 2], XXXI; Zandee 1992, 221–2).

CONCLUSION

The above-presented analysis reveals the existence of an established model of proper social behavior in ancient Egypt. This proper behavior was expressed through a wide range of postures and body movements. The correlation of Old, Middle and New Kingdom texts, Graeco-Roman Period texts and Herodotus' testimonies with Egyptian iconography implies the long tradition in the usage of these specific gestures and postures, meaning they were regarded very important to ancient Egyptians and remained unchanged throughout the centuries. Their importance probably lies in their role in maintaining the status quo. The literary and iconographic evidence presented in this paper also corroborates the diachronic continuity of the proper social behavior outlined here. Egypt was a strictly structured hierarchical society, in which the primary concept was the virtue of respect. Pious Egyptians showed respect, first and foremost, towards the Egyptian deities, as well as towards the Pharaoh, their elders and members of the elite, through the adoption of a particular "body behavior", among other things. The preceded analysis of Egyptian representations and texts implies the symbolic function of specific gestures, postures and body movements as indicators of ancient Egyptian social inequality. The social rank of each Egyptian strictly defined their proper mode of public behavior and especially in relation to their social superiors. Their position in space, as well as whether they had to stand or were permitted to sit during gatherings, derived from their social status. Lesser Egyptians were obliged to walk behind their superiors outdoors. Ancient Egyptian behavior, in every aspect, had to demonstrate the hierarchical structure of ancient Egyptian society, as well as preserve it in eternity.

A crucial part of the Egyptians' expression of submission and respect was to make their body look smaller than that of their superiors. In this context, they usually touched their body with their hands, while they bowed, kneeled, or even prostrated themselves in front of high-status individuals or divine images. However, some of the gestures presented here were also adopted by high-status individuals to project their social status and authority.

Touching an elder was also forbidden, as was touching the Pharaoh without his permission. The Pharaoh's divine nature probably rendered the direct physical contact with him as prohibited or even dangerous for the common mortals. Only officials close to the Egyptian king had the privilege of touching him, after his explicit permission. All other Egyptians, as well as foreigners, were obligated to prostrate themselves and kiss the ground before him. It seems that vassal kings performed the prostration before the Pharaoh in a much-exaggerated manner. The submissive behavior of Egyptians and foreigners before the Egyptian ruler stressed Egypt's superiority (as well as each Pharaoh's political power and authority), that had to be maintained in perpetuity.

The status of the deceased Pharaoh in the Afterworld emerges from the fact that the gods bow before him. Bowing can also be performed in front of a dead individual, while various texts imply that specific gestures could symbolically function as greetings honoring the deceased, as indicators of their divine transfiguration. The deceased sometimes adopts specific deferential gestures when approaching Osiris or, rarely, other divinities. It seems that the stratification of the ancient Egyptian society was maintained in the Afterworld. However, the submissive postures and gestures even the gods adopt before the social superior Pharaoh or even a deceased individual should be interpreted in the light of the afterlife journey of the dead. In this context, the power, authority and dominance of the deceased may be temporary (at least in the case of individuals); it may last until the deceased overcomes the dangers of the Afterworld, completes the journey to immortality, is transfigured into a blessed entity and united with the gods.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am most grateful to Filip Taterka and Guilherme Borges Pires for their corrections, recommendations and valuable comments on the manuscript. I would also like to thank Christina Antoniadou for the gesture drawings.

BIBLIOGRAPHY

- Allen, J.P. 1992. "Rē'wer's Accident." In *Studies in Pharaonic Religion and Society in Honour of J. Gwyn Griffiths*, edited by A.B. Lloyd, 14–20. Occasional Publications 8. London: Egypt Exploration Society.
- _____. 2015a. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. 2nd ed. Writings from the Ancient World 38. Atlanta: SBL Press.
- _____. 2015b. *Middle Egyptian Literature: Eight Literary Works of the Middle Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Argyle, M. 1988. *Bodily Communication*. 2nd ed. London: International Universities Press.
- Attia, A.H. 2022. *Tomb of Kha-em-hat of the Eighteenth Dynasty in Western Thebes (TT 57)*. *Archaeopress Egyptology* 35. Oxford: Archaeopress.
- Bahgat, S. 2020. "Expressing Respect in Ancient Egyptian Language." *Göttinger Miszellen* 262:85–99.
- _____. 2023. "Acceptable Behaviour in the Presence of the King during the New Kingdom." In *Current Research in Egyptology 2022. Proceedings of the Twenty-Second Annual Symposium, Université Paul-Valéry Montpellier 3, 26–30 September 2022*, edited by A. Bouhaf, L. Chapon, M. Claude, M. Danilova, L. Dautais, N. Fathy, A.I. Fernández Pichel, M. Guigner, M. Pinon and M. Valerio, 16–24. Oxford: Archaeopress. <https://www.archaeopress.com/Archaeopress/Products/9781803275833>
- Baines, J. 2023. "Ancient Egyptian Decorum: Demarcating and Presenting Social Action." In *Ancient Egyptian Society: Challenging Assumptions, Exploring Approaches*, edited by D. Candelora, N. Ben-Marzouk and K.M. Cooney, 74–89. London, New York: Routledge.
- Blackman, A.M. 1915. *The Rock Tombs of Meir*. Part III, *The Tomb-Chapel of Ukh-Hotp Son of Ukh-Hotp and Mersi (B, no. 4)*. London: Egypt Exploration Fund.
- _____. 1924. *The Rock Tombs of Meir*. Part IV, *The Tomb-Chapel of Pepi-Onkh the Middle Son, of Sebkhōtpe and Pekhernefert (D, No. 2)*. London: Egypt Exploration Society.
- Borchardt, L. 1913. *Das Grabdenkmal des Königs Šahure*. Vol. II, *Die Wandbilder, (Abbildungsblätter)*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Breasted, J.H., ed. 1930. *Medinet Habu*. I: *Earlier Historical Records of Ramses III*. OIP 8. Chicago: The University of Chicago Press.
- Breasted, J.H., and T.G. Allen, eds. 1932. *Medinet Habu*. II: *Later Historical Records of Ramses III*. OIP 9. Chicago: The University of Chicago Press.
- Budge, E.A.W. 1910. *The Chapters of Coming Forth by Day or the Theban Recension of the Book of the Dead: Chapters I–CLII*. 3 vols. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd.
- _____. 1914. *Egyptian Sculptures in the British Museum*. London: Printed by order of the Trustees.
- _____. 1924. *The Teaching of Amen-Em-Apt, Son of Kanekht*. London: Martin Hopkinson and Company Ltd.
- Calabro, D.M. 2020. "The Reach, the Handclasp, and the Embrace: Gestures of the Gods in the Ancient Egyptian Abydos Formula." In *Seek ye Words of Wisdom: Studies of the Book of Mormon, Bible, and Temple in Honor of Stephen D. Ricks*, edited by D.W. Parry, G. Strathearn and S.D. Hopkin, 291–310. Orem, Provo: The Interpreter Foundation.
- Caminos, R.A. 1974. *The New-Kingdom Temples of Buhen*. Vol. I. London: Egypt Exploration Society.
- Cariddi, I. 2013. "God Loves the Silent One': The Value of Silence in Ancient Egypt through Temple Interdicts and Autobiographical Inscriptions." In *SOMA 2012 – Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*, Vol. I, edited by L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini, 553–57. BAR-IS 2581. Oxford: BAR Publishing.
- _____. 2023. "L'Ideale del 'Silenzioso' nel Componimento Egiziano 'L'Insegnamento di Amenemope'" In *Tempus Tacendi: Quando il Silenzio Comunica. Miscellanea Internazionale Multidisciplinare*, edited by A. Campus, A. Chahoud, G. Lusini and S. Marchesini, 65–88. Verona: Alteritas. DOI: 10.60973/TTCarid90096.5.
- Coppens, F. 2019. "The Ptolemaic Basileus in *proskynesis* before the Gods of Egypt. The Ritual sn-tA ('Kissing the Earth') in Temples of the Ptolemaic Era." In *9. Symposium zur ägyptischen Königsideologie / 9th Symposium on Egyptian Royal Ideology: Egyptian Royal Ideology and Kingship under Periods of Foreign Rulers. Case Studies from the First Millennium BC*, edited by J. Budka, 207–31. Königstum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 4,6. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Darnell, J.C. 2008. "The Eleventh Dynasty Royal Inscription from Deir el-Ballas." *RÉg* 59:81–110.
- David, A. 2017–2018. "When the Body Talks: Akhenaten's Body Language in Amarna Iconography." *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 44:97–157.
- Davies, N. de G. 1905. *The Rock Tombs of El Amarna*. Part II, *The Tombs of Panehesy and Meryra II*. London: Egypt Exploration Fund.
- _____. 1906. *The Rock Tombs of El Amarna*. Part IV, *Tombs of Penthu, Mahu, and Others*. London: Egypt Exploration Fund.
- _____. 1908. *The Rock Tombs of El Amarna*. Part VI, *Tombs of Parennefer, Tutu, and Ay*. London: Egypt Exploration Fund.

- _____. 1913. *Five Theban Tombs (being those of Mentuherkhepeshef, User, Daga, Nehemawäy, and Tati)*. London: Egypt Exploration Fund.
- _____. 1922. *The Tomb of Puyemre at Thebes*. Vol. I, *The Hall of Memories*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- _____. 1927. *Two Ramesside tombs at Thebes*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- _____. 1933. *The Tombs of Menkheperresonb, Amenmose, and Another (Nos. 86, 112, 42, 226)*. The Theban Tombs Series 5. London: The Egypt Exploration Society.
- _____. 1943. *The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes*. Vol. II. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, N.M. 1936. *Ancient Egyptian Paintings*. Vol. I, *Plates I–LII*. Chicago: The University of Chicago Press.
- De Buck, A. 1935. *The Egyptian Coffin Texts*. Vol. I, *Texts of Spells 1–75*. OIP 34. Chicago: The University of Chicago Press.
- _____. 1954. *The Egyptian Coffin Texts*. Vol. V, *Texts of Spells 355–471*. OIP 73. Chicago: The University of Chicago Press.
- _____. 1956. *The Egyptian Coffin Texts*. Vol. VI, *Texts of Spells 472–787*. OIP 81. Chicago: The University of Chicago Press.
- _____. 1961. *The Egyptian Coffin Texts*. Vol. VII, *Texts of Spells 787–1185*. OIP 87. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dominicus, B. 1994. *Gesten und Gebärden in Darstellungen des Alten und Mittleren Reiches*. Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens (SAGA) 10. Heidelberg: Heidelberger Orientverlag.
- Dorman, P.F. 2002. “The Biographical Inscription of Ptahshepses from Saqqara: A Newly Identified Fragment.” *JEA* 88:95–110.
- Dunham, D., and Simpson, W.K. 1974. *The Mastaba of Queen Mersyankh III, G 7530–7540*. Giza Mastabas 1. Boston: Museum of Fine Arts.
- El-Khouli, A., and Kanawati, N. 1990. *The Old Kingdom Tombs of El-Hammamiya*. Sydney: The Australian Centre for Egyptology.
- El Menshawy, S. Abd El A. 2000. “Studies in Access to the King, the Interaction, with the Court and the Subjects until the End of the New Kingdom.” Ph.D. diss., University of Liverpool.
- Épron, L., and Dumas, F. 1939. *Le Tombeau de Ti*. Vol. I, *Les Approches de la Chapelle*. Cairo: Imprimerie de l’Institut Français d’Archéologie Orientale.
- Erman, A., and H. Grapow. 1971. *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*. Vol. I. Berlin: Akademie Verlag.
- Faulkner, R.O. 1973. *The Ancient Egyptian Coffin Texts*. Vol. I, *Spells 1–354*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 1977. *The Ancient Egyptian Coffin Texts*. Vol. II, *Spells 355–787*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 1978. *The Ancient Egyptian Coffin Texts*. Vol. III, *Spells 788–1185 & Indexes*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 1991. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.
- _____. 2004. *The Ancient Egyptian Book of the Dead*. Rev. ed. London: The British Museum Press.
- Fox, M.V. 1983. “Ancient Egyptian Rhetoric.” *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 1(1):9–22.
- Frood, E. 2007. *Biographical Texts from Ramessid Egypt*. Atlanta: SBL Press.
- Gardiner, Sir A.H., T.E. Peet, and J. Černý. 1952. *The Inscriptions of Sinai*. Vol. I, *Introduction and Plates*. 2nd ed. London: Egypt Exploration Society.
- _____. 1955. *The Inscriptions of Sinai*. Vol. II, *Translations and Commentary*. Memoir of the Egypt Exploration Society (MEES) 45. London: Egypt Exploration Society.
- Glanville, S.R.K. 1955. *Catalogue of the Demotic Papyri in the British Museum*. Vol. II, *The Instructions of ‘Oncsheshonqy (British Museum Papyrus 10508)*. Part I, *Introduction, Transliteration, Translation, Notes and Plates*. London: The Trustees of the British Museum.
- Gnirs, A.M. 2009. “In the King’s House: Audiences and Receptions at Court.” In *4. Symposium zur ägyptischen Königsideologie / 4th Symposium on Egyptian Royal Ideology: Egyptian Royal Residences*, edited by R. Gundlach and J.H. Taylor, 13–43. Königstum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 4,1. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Griffith, F.L. 1900. *Stories of the High Priests of Memphis: The Sethon of Herodotus and the Demotic Tales of Khamuas*. Oxford: Clarendon Press.
- Gundacker, R. 2015. “Die (Auto)Biographie des Schepesptah von Saqqarah: Ein Neuer Versuch zur Rekonstruktion der Inschrift und ein Beitrag zur Stilistischen Grundlegung des Wiederhergestellten Textes.” *Lingua Aegyptia* 23:61–105.
- Hallmann, S. 2006. *Die Tributzene des Neuen Reiches. Ägypten und Altes Testament* 66. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Harpur, Y. 1987. *Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom: Studies in Orientation and Scene Content*. London, New York: KPI Limited.
- Hartwig, M.K. 2004. *Tomb Painting and Identity in Ancient Thebes, 1419–1372 BCE*. Turnhout: Brepols.
- Hassan, S. 1932. *Excavations at Giza*. Vol. I, 1929–1930. Cairo, Oxford: Faculty of Arts of the Egyptian University, Oxford University Press.
- Helck, W. 1970. *Die Lehre des Dw3-Ḥtj*. Vol. II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Herodotus. Trans. by A.D. Godley (1920). *Books I and II*.

- Vol. I. London: LOEB Classical Library.
- Hsu, S.-W. 2017. "You up – I down: Orientational Metaphors Concerning Ancient Egyptian Kingship in Royal Iconography and Inscriptions." In *Proceedings of the XI International Congress of Egyptologists. Florence Egyptian Museum, Florence, 23–30 August 2015*, edited by G. Rosati and M.C. Guidotti, 283–86. Archaeopress Egyptology 19. Oxford: Archaeopress.
- Hutto, D. 2002. "Ancient Egyptian Rhetoric in the Old and Middle Kingdoms." *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 20(3):213–33.
- Kanawati, N. 2001. *Tombs at Giza*. Vol. I, *Kaiemankh (G4561) and Seshemnefer I (G4940)*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 2002. *Tombs at Giza*. Vol. II, *Seshathetep/Heti (G5150), Nesutnefer (G4970), and Seshemnefer II (G5080)*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Kanawati, N., and Abder-Raziq, M. 2003. *The Unis Cemetery at Saqqara*. Vol. II, *The Tombs of Iyefert and Ihy (Reused by Idwt)*. Oxford: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 2004. *Mereruka and his Family*. Part I, *The Tomb of Merytet*. Oxford: Aris & Phillips Ltd.
- Kanawati, N., and Evans, L. 2014. *Beni Hassan*. Vol. I, *The Tomb of Khnumhotep II*. Oxford: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 2016. *Beni Hassan*. Vol. III, *The Tomb of Amenemhat*. Oxford: Aris & Phillips Ltd.
- _____. 2018. *Beni Hassan*. Vol. IV, *The Tomb of Baqet III*. Oxford: Aris & Phillips Ltd.
- Kekes, C. 2021. "Ομιλούντα σώματα: μια προσέγγιση των αιγυπτιακών και των αιγαιακών τελετουργικών χειρονομιών της Εποχής του Χαλκού." Ph.D. diss., University of the Aegean.
- _____. 2023. "Communicating with the Hands in Egypt and the Aegean World. Aspects of a 'Gestural *koiné*' in the Ancient Eastern Mediterranean." In *ICE XII: Proceedings of the Twelfth International Congress of Egyptologists, 3rd–8th November 2019, Cairo, Egypt*, edited by O. El-Aguizy and B. Kasparian, Vol. II, 671–77. Cairo: IFAO.
- _____. 2024. "The Human Hand as a Symbol in Ancient Egyptian Thought." In: *Archaeology of Symbols. ICAS I: Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of Symbols*, edited by G. Guarducci, N. Laneri and S. Valentini, 153–81. Material Religion in Antiquity (MaReA) 3. Oxford: Oxbow.
- Kitchen, K.A. 1979. *Ramesside Inscriptions: Historical and Biographical*. Vol. I. Oxford: Blackwell Ltd.
- _____. 1983. *Ramesside Inscriptions: Historical and Biographical*. Vol. V. Oxford: Blackwell Ltd.
- _____. 1996. *Ramesside Inscriptions: Translated and Annotated: Translations*. Vol. II, *Ramesses II, Royal Inscriptions*. Oxford: Blackwell Ltd.
- _____. 2008. *Ramesside Inscriptions: Translated and Annotated: Translations*. Vol. V, *Setnakht, Ramesses III, & Contemporaries*. Oxford: Blackwell Ltd.
- Laisney, V.P.-M. 2007. *L'Enseignement d'Aménémopé*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- Lange, H.O. 1925. *Das Weisheitsbuch des Amenemope aus dem Papyrus 10,474 des British Museum*. København: Høst & Søn.
- Lichtheim, M. 1973. *Ancient Egyptian Literature*. Vol. I, *The Old and Middle Kingdoms*. Berkeley CA: University of California Press.
- _____. 1976. *Ancient Egyptian Literature*. Vol. II, *The New Kingdom*. Berkeley CA: University of California Press.
- _____. 1988. *Ancient Egyptian Autobiographies chiefly of the Middle Kingdom: A Study and an Anthology*. Freiburg, Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Marochetti, E.F. 2010. *The Reliefs of the Chapel of Nebhepetre Mentuhotep at Gebelein (CGT 7003/1–277)*. Translated by K. Hurry. Culture and History of the Ancient Near East 39. Leiden, Boston: Brill.
- Martin, G.T. 1989. *The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tut'ankhamūn*. Vol. I, *The Reliefs, Inscriptions, and Commentary*. London: Egypt Exploration Society.
- Matić, U. 2012. "Out of the Word and Out of the Picture? Keftiu and Materializations of 'Minoans'." In *Encountering Imagery: Materialities, Perceptions, Relations*, edited by I.-M. Back Danielsson, F. Fahlander and Y. Sjöstrand, 235–53. Stockholm Studies in Archaeology 57. Stockholm: Stockholm University.
- _____. 2017. "Enemies Hanged Upside (Head) Down." In *Egypt 2015: Perspectives of Research. Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists, 2nd–7th June 2015, Zagreb, Croatia*, edited by M. Tomorad and J. Popielska-Grzybowska, 319–27. Archaeopress Egyptology 18. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2019. "Memories into Images: Aegean and Aegean-like Objects in New Kingdom Egyptian Theban Tombs." *Cambridge Archaeological Journal* 29(4):653–69.
- Moran, W.L. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.
- Morris, D. 1977. *Manwatching: A Field Guide to Human Behaviour*. London: Jonathan Cape.
- Morris, E.F. 2006. "Bowing and Scraping in the Ancient Near East: An Investigation into Obsequiousness in the Amarna Letters." *JNES* 65(3):179–96.
- Mynářová, J., and Coppens, F. 2011. "Prostration before God and Pharaoh." In *Times, Signs and Pyramids: Studies in Honour of Miroslav Verner on the Occasion of His Seventieth Birthday*, edited by V. Gae Callender, L. Bareš, M. Bárta, J. Janák and J. Krejčí, 283–95. Prague: Charles University in Prague.
- Naville, E. 1898. *The Temple of Deir El Bahari*. Part III, *End*

- of Northern Half and Southern Half of the Middle Platform. London: The Egypt Exploration Fund.
- Newberry, P.E. 1895. *El Bersheh*. Part I, *The Tomb of Tehuti-Hetep*. London: Egypt Exploration Fund.
- Nyord, R. 2009. *Breathing Flesh: Conceptions of the Body in the Ancient Egyptian Coffin Texts*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Obsomer, C. 1993. "La Date de Nésou-Montou (Louvre C1)." *RÉg* 44:103–40.
- Ockinga, B.G. 2004. *Amenemone the Chief Goldsmith: A New Kingdom Tomb in the Teti Cemetery at Saqqara*. Oxford: Aris & Phillips Ltd.
- Ockinga, B.G., and Y. Al-Masri. 1988. *Two Ramesside Tombs at El Mashayikh*. Vol. I, *The Tomb of Anhurmosé – The Outer Room*. Sydney: Macquarie University.
- Panagiotopoulos, D. 2001. "Keftiu in Context: Theban Tomb-Paintings as a Historical Source." *OJA* 20(3):263–83.
- _____. 2006. "Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III." In *Thutmose III: A New Biography*, edited by E.H. Cline and D. O'Connor, 370–412. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Peden, A.J. 1994. *Egyptian Historical Inscriptions of the Twentieth Dynasty*. Documenta Mundi: Aegyptiaca 3. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Porter, B., and R.L.B. Moss. 1952. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*. Vol. VII, *Nubia, the Deserts, and Outside Egypt*. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.
- Quack, J.F. 1994. *Die Lehren des Ani: Ein Neuägyptischer Weisheitstext in seinem Kulturellen Umfeld*. Freiburg, Schweiz/Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht.
- _____. 2010. "How Unapproachable is a Pharaoh?" In *Concepts of Kingship in Antiquity*, edited by G. B. Lanfranchi and R. Rollinger, 1–14. Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria.
- Quirke, S. 2013. *Going Out in the Daylight – prt m hrw. The Ancient Egyptian Book of the Dead: Translations, Sources, Meanings*. GHP Egyptology 20. London: Golden House Publications.
- Rainey, A.F., and W.M. Schniedewind, eds. 2015. *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets*. Handbuch der Orientalistik/Handbook of Oriental Studies (HdO) 110. Leiden, Boston: Brill.
- Ridealgh, K. 2013. "Yes Sir! An Analysis of the Superior/Subordinate Relationship in the Late Ramesside Letters." *Lingua Aegyptia: Journal of Egyptian Language Studies* 21:181–206.
- _____. 2016. "Polite Like an Egyptian? Case Studies of Politeness in the Late Ramesside Letters." *Journal of Politeness Research* 12(2):245–66.
- Rochholz, M. 2002. *Schöpfung, Feindvernichtung, Regeneration: Untersuchung zum Symbolgehalt der Machtgeladenen Zahl 7 im Alten Ägypten*. Ägypten und Altes Testament 56. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rosell, P. 2018. "Deseos para la Eternidad: La Fórmula de Abidos y el Desarrollo de los Misterios de Osiris en las Estelas Votivas del Reino Medio Egipcio." *Hélade* 4(2):43–61. https://memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.12101/pr.12101.pdf
- Russmann, E.R. 2001. *Eternal Egypt: Masterworks of Ancient Art from the British Museum*. London: The British Museum Press.
- Scott-Moncrieff, P.D. 1911. *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae etc. in the British Museum*. Part I. London: The Trustees of the British Museum.
- _____. 1912. *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae etc. in the British Museum*. Part II. London: The Trustees of the British Museum.
- Seele, K.C. 1959. *The Tomb of Tjanefer at Thebes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sethe, K. 1908. *Die Altaegyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums*. Vol. I, *Spruch 1–468 (Pyr. 1–905)*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- _____. 1909. *Urkunden des Ägyptischen Altertums*. Vol. IV, *Urkunden der 18. Dynastie*. Part IV. Leipzig, Berlin: Akademie Verlag.
- _____. 1910. *Die Altaegyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums*. Vol. II, *Spruch 469–714 (Pyr. 906–2217)*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- _____. 1933. *Urkunden des Ägyptischen Altertums*. Vol. I, *Urkunden des Alten Reichs*. Part IV. Leipzig, Berlin: Akademie Verlag.
- _____. 1959. *Ägyptische Lesestücke zum Gebrauch im Akademischen Unterricht: Texte des Mittleren Reiches*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Simpson, W.K. 1958. "A Hatnub Stela of the Early Twelfth Dynasty." *MDAIK* 16:298–309.
- _____. 1976. *The Mastabas of Qar and Idu, G7101 and G7102*. Giza Mastabas 2. Boston: Museum of Fine Arts.
- _____. 1978. *The Mastabas of Kawab, Khafkhufu I and II, G7110–20, 7130–40, and 7150 and Subsidiary Mastabas of Street G7100*. Giza Mastabas 3. Boston: Museum of Fine Arts.
- _____. 2003. *The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. 3rd ed. New Haven, London: Yale University Press.
- Spalinger, A. 2009. *The Great Dedicatory Inscription of Ramesses II: A Solar-Osirian Tractate at Abydos*. Culture and History of the Ancient Near East 33.

- Leiden, Boston: Brill.
- Strudwick, N.C. 2005. *Texts from the Pyramid Age*. Writings from the Ancient World 16. Leiden, Boston: Brill.
- Suys, É. 1935. *La Sagesse d'Ani: Texte, Traduction et Commentaire*. Roma: Pontificio Istituto Biblico.
- Tyldesley, J. 1995. *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*. London: Penguin Books.
- Van den Boorn, G.P.F. 1988. *The Duties of the Vizier: Civil Administration in the Early New Kingdom*. London: Kegan Paul International.
- Vandier, J. 1958. *Manuel d'Archéologie Égyptienne*. Vol. III, *Les Grandes Époques: La Statuaire (Planches)*. Paris: Éditions A. et J. Picard et Cie.
- Walsh, C. 2014. "The High Life: Courtly Etiquette in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean." In *Current Research in Egyptology 2013. Proceedings of the Fourteenth Annual Symposium, University of Cambridge, United Kingdom, March 19–22, 2013*, edited by K. Accetta, R. Fellingner, P.L. Gonçalves, S. Musselwhite and P.W. Van Pelt, 201–16. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books.
- _____. 2016. "The Transmission of Courtly Lifestyles in the Bronze Age Eastern Mediterranean." Ph.D. diss., University College London.
- Wang, Z. 2022. "Spectacle of Imperial Splendour: The Presentation of Gifts and Tributes Ceremony in the 18th Dynasty." In *Current Research in Egyptology 2021. Proceedings of the Twenty-First Annual Symposium, University of the Aegean, 9–16 May 2021*, edited by E. Apostola and C. Kekes, 40–61. Oxford: Archaeopress.
- Wilkinson, R.H. 1994. *Symbol and Magic in Egyptian Art*. London: Thames and Hudson.
- Wilson, J.A. 1946. "Egypt: The Function of the State." In *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An essay on Speculative Thought in the Ancient Near East*, edited by H. Frankfort, H.A. Frankfort, J.A. Wilson, T. Jakobsen and W.A. Irwin, 62–92. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Wilson, J.A., and T.G. Allen. 1938a. *The Mastaba of Mereruka*. Part I, *Chambers A1–10*. OIP 31. Chicago: The University of Chicago Press.
- _____. 1938b. *The Mastaba of Mereruka*. Part II, *Chambers A11–13, Doorjambs and Inscriptions of Chambers A1–21, Tomb Chamber, Exterior*. OIP 39. Chicago: The University of Chicago Press.
- Žába, Z. 1956. *Les Maximes de Ptahhotep*. Prague: Nakladatelství Československé Akademie Věd.
- Zandee, J. 1992. *Der Amunhymnus des Papyrus Leiden I 344, Verso*. Vol. I. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.

From GIS to Game engines

Case studies in archaeology from North Greece

Vassilis Evangelidis

Department of Culture and Creative Industries, 'Athena' Research Centre / ILSP Xanthi
vevangelidis@athenarc.gr

Despoina Tsiafaki

Department of Culture and Creative Industries, 'Athena' Research Centre / ILSP Xanthi
tsiafaki@athenarc.gr

ABSTRACT

Over the past two decades, there has been a surge of interest in applying spatial concepts and techniques in archaeology, underscoring the versatility of GIS technology as a crucial asset for humanities. The focus of this paper is to present an overview of GIS applications in the archaeology of North Greece, specifically highlighting the endeavors of the AeGIS Laboratory of Archaeological GIS (<http://aegis.athenarc.gr/>). The exploration spans from intra-site analysis and data management, exemplified by the Aristotle University excavation in Karabournaki, to macro-scale investigations, such as studying the interplay between environment and settlements in Aegean Thrace. The paper also delves into the integration of GIS data with game engines, such as Unity 3D, for reconstructing and exploring movement and visibility in archaeological landscapes. Emphasizing the theoretical complexity of these spatial tools, the authors argue that, as familiarity with GIS and game engines grows in the archaeological community, these systems, particularly open-source GIS, offer an invaluable and adaptable toolbox. As archaeologists themselves, they contend that platforms like GIS and Unity 3D possess the potential to evolve into heuristic devices, aiding in challenging assumptions and framing insightful archaeological inquiries. The collaborative and open nature of these tools facilitates customization to suit the diverse requirements and preferences of archaeologists.

1. INTRODUCTION: GIS IN ARCHAEOLOGY

Over the past thirty years, since the introduction of GIS in archaeology (Hasenstab 1983; Lock 2003), digital spatial analysis and Geographic Information Systems have evolved into pivotal tools for exploring, analyzing and interpreting spatial data (Verhagen 2018, 11–3). The capacity to operate within a multilayer and multiscale spatial framework renders GIS technology exceptionally valuable for archaeologists. This utility is evident in various aspects: a) the digitization of vast amounts of data from excavations or surface surveys for subsequent analysis, b) the visualization and measurement of distributions of diverse cultural objects, c) the customization and visualization of landscape surveys, and d) the formulation of analyses and predictions for future surveys.

Despite earlier skepticism within the archaeological community regarding the practical utility of GIS techniques as methodological and analytical tools (Kvamme 1999; Verhagen 2007, 13–25; McCoy and Ladefoged 2009), since the late 2000s, several GIS software packages have emerged as the primary analytical tools for

handling spatial archaeological data (Wheatley and Gillings 2002). This shift reflects a growing recognition of the effectiveness of GIS technology in addressing the challenges posed by the abundance and complexity of spatial data in archaeological research.

Particularly in the last decade, there has been a notable surge in the archaeological community's incorporation of GIS technology into its daily practices (Menéndez-Marsh et al. 2023). Many archaeologists engaged in fieldwork and landscape reconstruction projects have increasingly recognized the value of geographic databases, digital cartography and spatial analysis. While not always solely for their analytical capabilities, these tools are undeniably appreciated for their heightened effectiveness in managing archaeological information (Llobera 2012; Orengo 2015).

In the following pages, we will present an overview of GIS applications in the archaeology of North Greece, drawing from specific case studies conducted by the GIS Laboratory AeGIS Athena (<https://aegis.athenarc.gr/>). Simultaneously, we will delve into the epistemological rationale underpinning the application of GIS in our research. This exploration aims to shed light not only on the practical applications of GIS technology, but also the conceptual framework that guides its integration into archaeological inquiries in this region.

2. GIS: MAPPING AND RECORDING THE EXCAVATION AT KARABOURNAKI THESSALONIKI

The management of archaeological information holds paramount importance, particularly within the core of the archaeological process itself – the excavation (Neubauer 2004; Levy and Smith 2007). Over the period from 2002 to 2022, the Athena RC-supported project “Karabournaki Recording the Past” extensively explored the multifaceted applications of GIS (Tsiafakis and Evangelidis 2006) for organizing and analyzing excavation data from the Aristotle University excavation in Karabournaki, located in the Thessaloniki area. The site is associated with the ancient Thermi harbor, a pivotal port in North Aegean (Tiverios et al. 2016; Tsiafaki and Manakidou 2021; Tsiafaki 2021).

From the project's early stages in the early 2000s, the utilization of geospatial techniques, particularly GIS, was deemed essential for organizing findings, identifying potential correlations in the spatial distribution of objects, and conducting detailed studies of individual objects (Tsionas et al. 2009; Tsiafakis and Evangelidis 2006). Over time, a geospatial platform took shape, employing various GIS software throughout its implementation. Ultimately, the GIS platform was built on custom versions of QGIS (Orengo 2015), an open-source GIS software designed for use on home or tablet computers and laptops running Windows or Linux.

From the initial design phase, our primary objective was to establish a digital dataset comprising various levels of .shp files and metadata. We aimed to develop a system facilitating rapid and efficient data recording, integrating both vector and raster data sources. The system was designed to enable work with data across multiple scales, expediting the creation of swift mapping and reporting during the excavation period.

A series of decisions and parameters, as will be presented below, were taken into consideration to form the system. The ontological decisions underlying the base design of the project entailed fundamental choices related to the nature and categorization of entities (topographical features, architecture and artifacts) within the digital framework. These decisions, as discussed by Peuquet (2002) and Kai Sun et al. (2019), are pivotal in shaping the project's overall methodology, and are directly linked to fulfilling key objectives. Ontological decisions involve determining the types of entities, their relationships and the essential characteristics that define them in the digital realm. In simpler terms, it involves deciding what kinds of things will be included in the project, how they are connected, and what key features make them unique or identifiable in the digital context. For example, in the base of Karabournaki excavation, defining how archaeological features, artifacts or spatial elements are conceptualized and represented within the digital structure required careful consideration. This is because the chosen ontological approach influences data interoperability, searchability and the overall

effectiveness of analyses conducted on the digital dataset. It serves as the conceptual foundation that guides subsequent data organization, retrieval and interpretation, thus playing a critical role in achieving the project's overarching goals. These decisions regarding Karabournaki were not merely technical choices, but theoretical considerations that significantly impacted the meaningful representation and analysis of archaeological data in the digital domain.

It is worth noting that, despite the perception of data digitization as an automatic or mechanistic process by some (see the discussion in Zubrow 2006, 15), the conversion of spatial data into digital form entails significant risks, which were also taken into account. One prominent risk lies in the potential loss or distortion of nuanced contextual information during the digitization process. Spatial data, when translated into a digital format, may undergo simplifications or generalizations that could compromise the accuracy and richness of the original archaeological context. Another inherent risk is the introduction of errors, whether through the manual input of data or the challenges associated with georeferencing. These errors may propagate throughout the dataset, leading to inaccuracies in subsequent analyses and interpretations. Additionally, issues of data completeness and the loss of three-dimensional information during the conversion process pose further risks, limiting the holistic understanding of archaeological features.

Another important parameter considered for the Karabournaki GIS platform was the role of the archaeologists themselves. This is because the archaeologist overseeing the project plays the most crucial role in recognizing and addressing the challenges associated with the digitization process (Huggett 2017, 2). Their active involvement is essential in fostering a heightened awareness of the intricacies involved in taking the “digital leap” (Mak 2014). This goes beyond a mere technical understanding, encompassing a comprehensive grasp of the implications and consequences of translating spatial data into a digital format.

This heightened awareness is particularly vital during the critical stage of project development. At this juncture, the archaeologist is tasked with making key decisions that extend beyond the digital realm. They must engage in precise design considerations for both the logical and physical structure of the project. The logical structure involves defining the ontological framework, determining how entities are conceptualized and related within the digital space. On the other hand, the physical structure pertains to the practical implementation, including choices of software, hardware and data storage mechanisms.

The concept of the “electronic translation” (Huvila et al. 2018, 143) underscores the transformative nature of digitization and the constraints it may introduce. The archaeologist's role is to mitigate these constraints by carefully designing the project framework, ensuring that the digital representation remains faithful to the complexities of the archaeological context. This process requires meticulous consideration, as decisions made at this stage profoundly impact the project's success in achieving a meaningful and robust transformation of spatial data into a digital format.

From this theoretical and methodological standpoint, the digitization of the Karabournaki excavation within a Geographic Information Systems (GIS) environment has ushered in transformative processes of knowledge production, as illustrated in Figure 1.

This digitization has introduced efficiencies that have significantly enhanced the interpretation of archaeological data. Firstly, it has expedited the interpretation process, enabling archaeologists to analyze and understand the archaeological data more rapidly and efficiently. The architectural remains have been meticulously mapped and correlated with other findings, facilitating a comprehensive understanding of their spatial relationships and contextual significance. Additionally, the digitization allowed for a thematic organization of the excavation data, categorized by period or type of feature (e.g. different types of pottery or other small finds). This approach enables the presentation of specific features or findings individually, providing clarity amid a multitude of complex and visually overlapping objects. The utilization of layers in the GIS environment has proven instrumental in organizing intricate data systematically. This system supports diverse ways of visually presenting information, enhancing accessibility and comprehension. The stratification of data layers also facilitates the execution of complex spatial queries, enabling the identification of correlations and connections

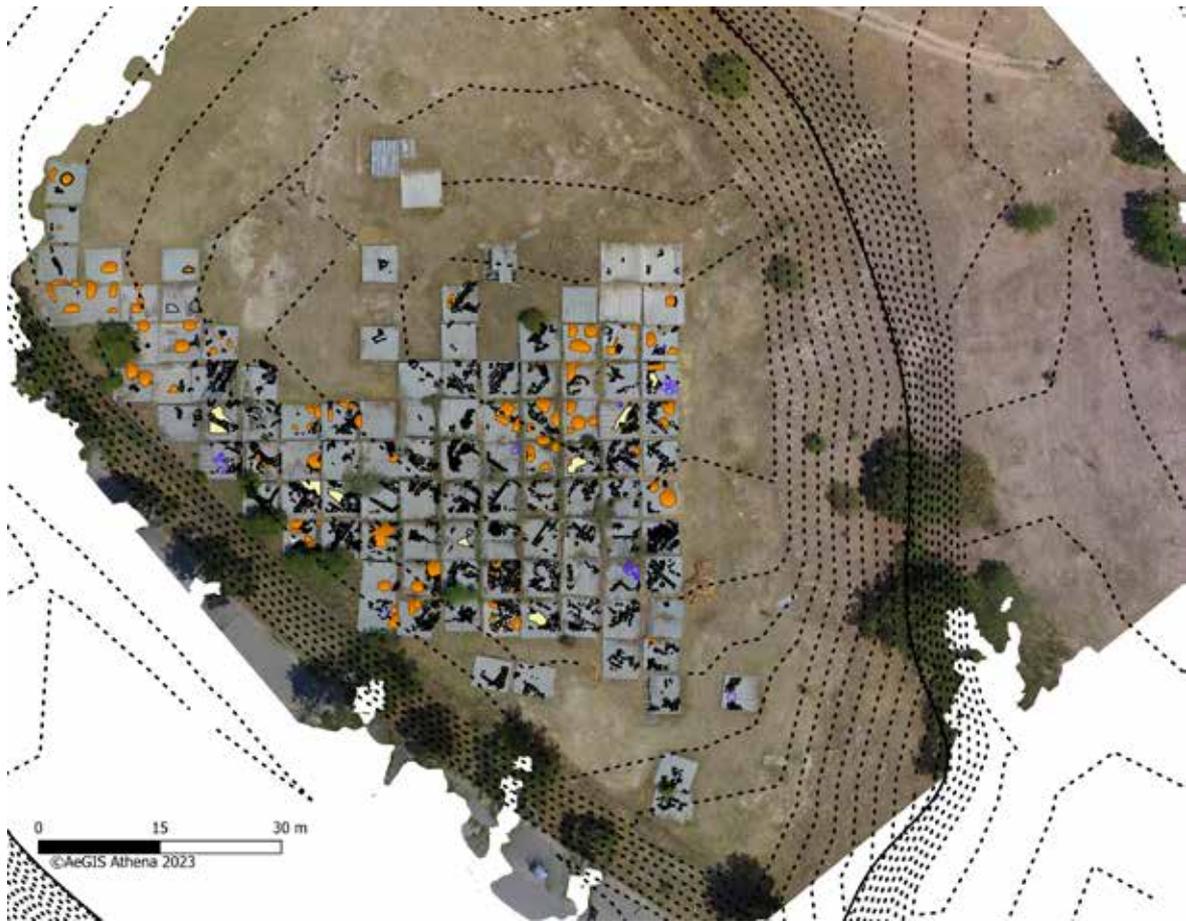

Fig. 1. Architectural remains in Karabournaki. GIS data overlaid on orthophoto, depicting the trenches.

between specific categories of materials. This, in turn, serves as a valuable tool for identifying potential indicators of the presence of functional areas within the archaeological site (like, for instance, residential areas, workshops, storage facilities, communal gathering spaces and other specialized zones). In essence, the digitization process within the GIS environment has not only streamlined the handling and interpretation of archaeological data, but has also empowered archaeologists with tools for in-depth spatial analysis and meaningful visualization, contributing to a more nuanced understanding of the site's complexity.

At Karabournaki, GIS primarily served as an organizational and data handling tool, significantly improving the management of materials, particularly the extensive ceramic finds (Tsiafakis et al. 2006) (Fig. 2). Initially utilized for its capacity to enhance the efficiency of handling and categorizing archaeological data within the excavation, GIS's spatial capabilities became increasingly apparent as familiarity with the geospatial tools grew. As expertise in using these tools deepened, it became evident that GIS's spatial functionalities, especially the ability to transition from the micro-scale of the excavation to the macro-scale of the broader environment, presented an opportunity to address a broader spectrum of questions. Specifically, it enabled the exploration of the settlement's position within the network of surrounding settlements and its visual relationships with them.

This shift allowed for a more comprehensive, macro-scale perspective on the development of the site. It provided a means for multiscale analysis, offering insights into diachronic trends and spatial dynamics across the broader area of the Thermaic Gulf. By extending the analysis beyond the immediate excavation site, researchers gained a holistic understanding of how Karabournaki fit into the larger regional context. This approach not only enriched the interpretation of the site's development, but also facilitated a nuanced exploration of the broader historical and spatial trends within the Thermaic Gulf area.

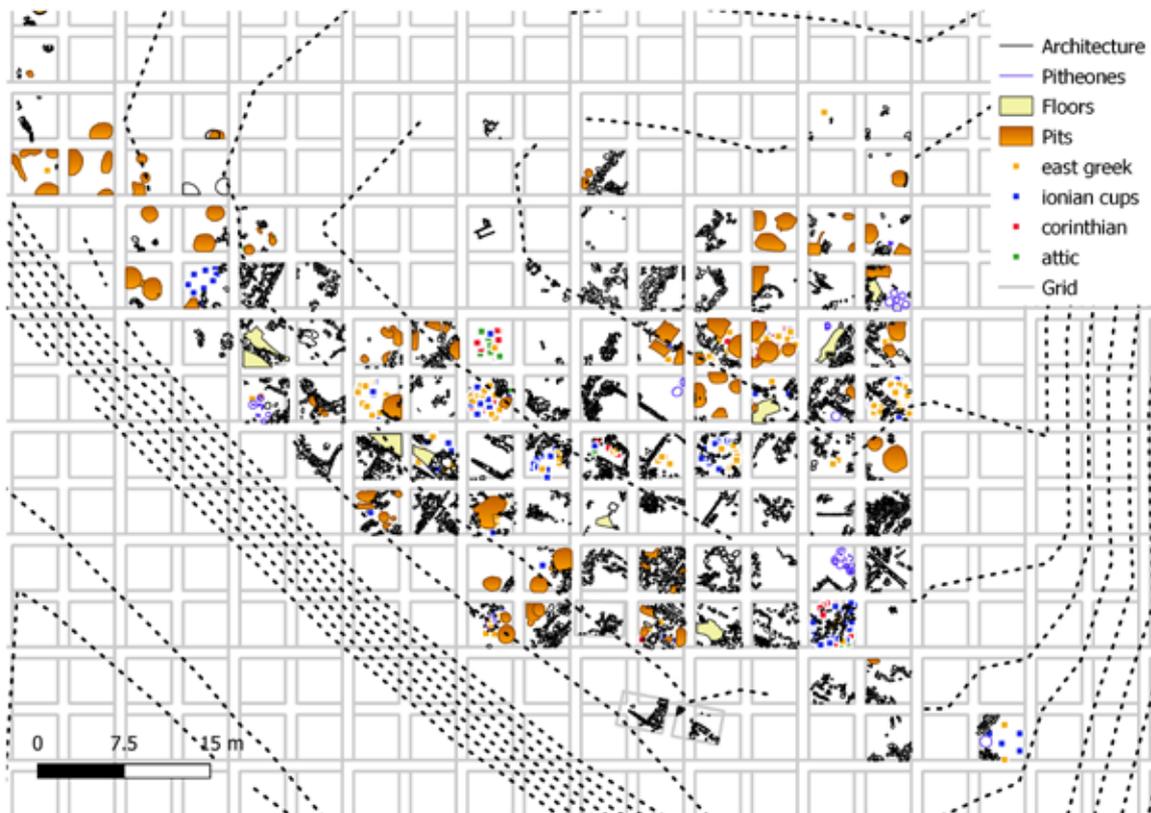

Fig. 2. Features, remains and pottery in Karabournaki.

3. ANALYSIS BASED GIS APPROACHES: ENVIRONMENT AND SETTLEMENT IN AEGEAN THRACE

Building upon the groundwork laid in Karabournaki, subsequent research initiatives at Athena RC, including the newly established GIS laboratory, AeGIS Athena, have expanded upon GIS methodologies for more in-depth analyses. In these projects, the focus has shifted towards mapping and investigating the intricate geographies of the Aegean Thrace region. The research specifically delves into understanding the impact of environmental factors on human settlement, with a keen emphasis on elucidating the foundations of Greek colonies during the Archaic period.

Conducted between 2018 and 2020, a landscape archaeological project sought to explore various zones related to landscape, settlement and economy within the Aegean Thrace region (Tsiafaki and Evangelidis 2022). By integrating information and evidence from diverse scientific disciplines and sources, the investigation focused on specific elements of the physical environment, particularly fluvial landscapes and soils, to gain insights into the dynamics of the region.

Utilizing integrated data in a comprehensive GIS synthesis offers a notable advantage by enabling the assessment and utilization of a significantly more extensive array of environmental attributes (Siart et al. 2018). This approach enhances the depth and richness of the analysis, allowing for a more nuanced understanding of the interconnected environmental factors that influence the studied region. By incorporating diverse datasets from various sources and scientific disciplines, the synthesis provides a holistic view, facilitating a more comprehensive evaluation of the complex relationships and dynamics within the environment under investigation.

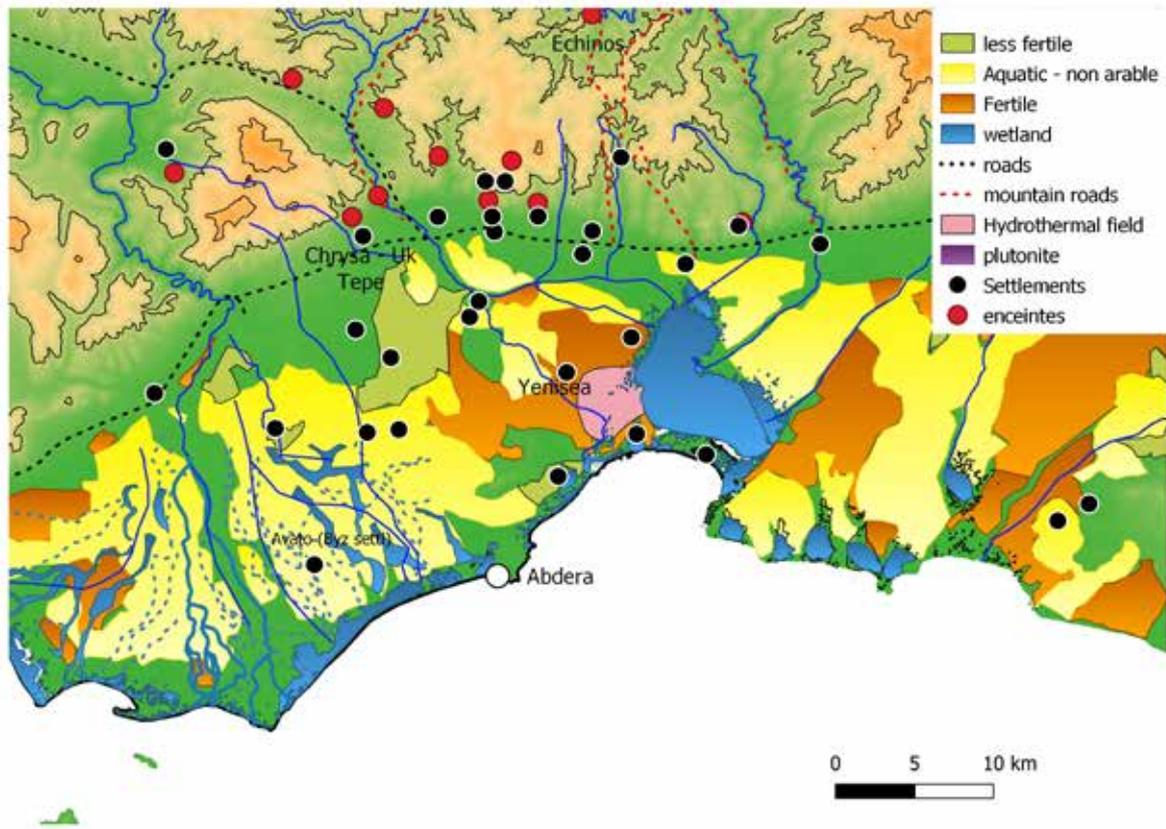

Fig. 3. Fluvial landscapes, soil classification and distribution of sites in Aegean Thrace.

This, in turn, enhances the capacity to draw informed conclusions and make nuanced interpretations based on the broader and more intricate set of environmental attributes at play.

The research project, along with other similar initiatives mapping the topography of Roman-period Thrace (Evangelidis 2021), has significantly enhanced our comprehension of specific landscapes and underscored the potential of geospatial technologies, notably GIS, as invaluable tools for archaeological investigation. Specifically, our approach involved synthesizing information from literary sources and integrating it with a diverse array of archaeological and geological data collected systematically over the past century in the region. By consolidating this wealth of information and processing it through integrated, autonomous digital platforms like QGIS, we aspire to construct an environmental history of the region. This historical narrative aims to consider the various means of utilization of natural resources, the transformation of landscapes, and, crucially, the intricate interconnections characterizing human activities in the area.

Central to our research was the establishment of a GIS platform, a pivotal tool designed to streamline the integration of a diverse range of hydrological, geological and meteorological data from various sources, including other databases and field tests, presented in different formats such as digital data and maps. The primary objective of this platform was to create a coherent and logical structure that could accommodate the amalgamation of information critical to our study. Within this framework, the GIS platform facilitated the analysis and visualization of various environmental data and field test results conducted in the research area. Customized queries were employed to generate contour maps and perform spatial operations, particularly concerning soil productivity and site distribution (Fig. 3). These tailored queries allowed for the extraction of specific insights and patterns from the integrated data.

Furthermore, the platform incorporated multi-criteria query forms, offering a versatile tool for the analysis and visualization of different datasets. This approach not only enabled a more nuanced examination of the

available data, but also provided a means to scrutinize and validate existing interpretations derived from the integrated evidence. The GIS platform, through its functionality, played a crucial role in enhancing the depth and accuracy of our environmental analysis in the studied area.

The findings substantiate a novel ecological hypothesis regarding the settlement patterns and economy of the area, offering an alternative perspective to the previously established narrative derived solely from literary sources. While earlier accounts portrayed the region primarily as an agricultural hub attracting Greek settlers (Isaac 1997, 75; Loukopoulou et al. 2005, 172; Tiverios 2008; Kallintzi 2011), the environmental evidence, filtered and analyzed through geospatial tools, paints a different and distinctive picture.

The analysis reveals a landscape characterized by unique features, distinguishing it from an environmental standpoint. Key factors, such as environmental variability in fluvial landscapes and soil workability, emerge as prominent contributors to the differentiation in settlement patterns and economic strategies, with lasting effects on the livelihoods of local groups situated along the foot of Rodope mountains or along the coast. Notably, the majority of areas within the wheat belt region (see Fig. 3) exhibit relatively poor soil fertility and lower productivity due to their periaquatic substance.

The spatial database, coupled with subsequent data analysis, addresses the exploitation of the plain of the Nestos River, shedding light on the significant role that fluvial landscapes and alluvial processes played in shaping the distinctive agropastoral economy of the area. Furthermore, these findings contribute to an enhanced understanding of the motives behind the establishment of Greek coastal colonies or *apoikiai* (Tiverios 2008; Tsiafaki 2020). In this context, the utilization of geospatial computing tools seeks to strike a balance between historically contextualized archaeology of the region and hard environmental data, offering an approach suited to specific questions and datasets.

4. THE NEXT STEP: GAME ENGINES AND ANCIENT LANDSCAPE RECONSTRUCTIONS

Taking a broader perspective of the larger landscapes prompted us to explore methods for enriching spatial information, aiming not only to enhance visualization, but also to facilitate a more immersive approach.

Recent advancements in digital technology have introduced intriguing possibilities for the collection, analysis, interpretation and visualization of archaeological data. Techniques like image-based modeling, the utilization of unmanned aerial vehicles, and the incorporation of 3D gameplay, particularly through platforms like Unity 3D, have significantly transformed archaeological practices. These developments prompt us to reconsider how GIS can bolster interpretive frameworks by embracing novel modes of representation. The goal is not merely to replace reality, but to establish a more suitable backdrop for the creation of archaeological interpretations, aligning with the broader exploration of enhancing spatial information and fostering a more immersive approach in archaeological research.

Researchers have often articulated the limitations of GIS as a comprehensive tool for recreating and simulating the conditions that defined past human experiences (Landeschi 2019, 19–20). While GIS excels in spatial analysis and data representation, its traditional framework may fall short in capturing the nuanced and multi-sensory aspects of historical contexts. The richness of past human experiences involves intricate layers of social, cultural and environmental dynamics that extend beyond the spatial dimensions typically addressed by GIS.

Landeschi (2019) emphasizes the need to go beyond the constraints of GIS in archaeological research. The conventional use of GIS may struggle to convey the immersive and contextual intricacies of historical settings. Therefore, researchers advocate for a more integrative approach that combines GIS with other technologies and methodologies, such as 3D modeling and virtual reality, to offer a more holistic and experiential understanding

of the past. This recognition of GIS limitations underscores the ongoing exploration of innovative tools and methods to enhance the depth and accuracy of archaeological reconstructions.

In a 2012 article, Llobera (2012) underscores the challenge of comprehending the complexity of a landscape through conventional spatial representations, as they often offer a simplistic and monolithic depiction of reality. Traditional point-based maps and cartographic representations are effective for modeling quantitative data, such as the distribution of ceramics, and conveying information related to proximity and scale. However, when it comes to exploring more intricate human phenomena –like the experience of visiting a place, navigating from one location to another, or assessing landscape visibility– these representations prove less adequate (see generally Forte 2003).

This inadequacy poses a significant hurdle for researchers aiming to analyze landscape experiences and the nuanced spatial relationships between various elements. To address this limitation, there is a pressing need to propose environments, in which archaeologists can immerse themselves, relying on their own perceptions to contextualize and understand the intricacies of the landscape (Eve 2012). This perspective encourages a shift towards more immersive and experiential methodologies that extend beyond traditional spatial representations, allowing for a more nuanced exploration of the complex interplay between humans and their surroundings in archaeological research.

One potential solution to this challenge lies in leveraging game engines and integrating them with GIS data to construct cohesive spatial models. The infusion of gamification elements into archaeology provides an innovative avenue for exploring dynamic aspects of the environment that prove challenging to grasp through traditional two-dimensional maps (Lulof 2020). Gamification, as conceptualized by Seaborn and Fells (2015), involves reconstructing ancient landscapes to represent various hypotheses related to landscape experiences. Recognizing that gamification techniques foster engagement, involvement and problem-solving (Brigham 2015), archaeologists are increasingly exploring the synergy between GIS and gaming technology.

This ‘marriage’ of GIS and gaming technology holds the potential to produce simulations and visualizations of ancient landscapes that surpass conventional 3D applications. Importantly, these reconstructions are grounded in accurate archaeological information and narrative. By incorporating simulation, the reconstruction and visualization of historical landscapes gain a heightened level of interactivity between users and their virtual environment. Elements such as terrain scale, spatial components, a sense of presence, and visual perception become pivotal in crafting the dynamics of exploring a historical landscape, defining the interaction between users and their digitally recreated environment.

4.1. Case studies: reconstruction of archaeological landscapes through Unity 3D

In our pursuit of incorporating gamification into archaeology, we harnessed the capabilities provided by the popular open source platform Unity 3D to reconstruct and investigate a range of archaeological landscapes, drawing on data from various GIS projects conducted in preceding years. The features of Unity 3D enable simulations that empower researchers to navigate the landscape as an ‘open environment’, moving beyond a singular reconstruction or a static snapshot of the past. This approach fosters a dynamic and immersive exploration of historical landscapes, allowing for a more interactive and experiential engagement with the archaeological data.

The incorporation of Unity 3D into our projects serves a dual purpose. Firstly, it aims to advance possible reconstructions of landscapes in the Northern Aegean region. Secondly, it seeks to experiment with the concept of digital presence, drawing on insights from studies like Riva et al. (2004) and Epstein (2006). Regarding the latter objective, our intent is to delve into aspects of the landscape related to viewpoints, visibility, movement and the perception of environmental elements, both from a macro perspective (Fig. 4) and the standpoint of individual agents (see Fig. 5). These simulations, embodying the essence of simulation as outlined by Whitley (2016), span various scales – from expansive kilometer-long areas like the Nestos paleo delta (a crucial zone for our research on the interplay between environment and settlement, as depicted in Fig. 4) to micro-landscapes such as the segment of the via Egnatia passing through the villages of Xanthi (Fig. 5). Moreover, our simulations

Fig. 4. Reconstruction in Unity 3D of the PaleoDelta of Nestos.

Fig. 5. The idea of presence. Landscapes along via Egnatia.

go beyond mere reconstruction, aiming to provide an immersive experience of settlements inspired by our extensive work at the ancient site of Karabournaki (Fig. 6).

In all these landscapes, our objective was to map movement and visibility in real-time, addressing pertinent archaeological questions. Specifically, we utilized the game engine to analyze landscape visibility, the density of the built environment, proximity, physical volume of buildings, and overall how individuals perceived the landscape, considering both its physical and aesthetic values. For instance, in the reconstruction of the stretch of via Egnatia near Xanthi, we sought to investigate the impression created by the large mounds next to the road for Roman road travelers. We explored the visibility range of the Thracian fortresses crowning the hilltops

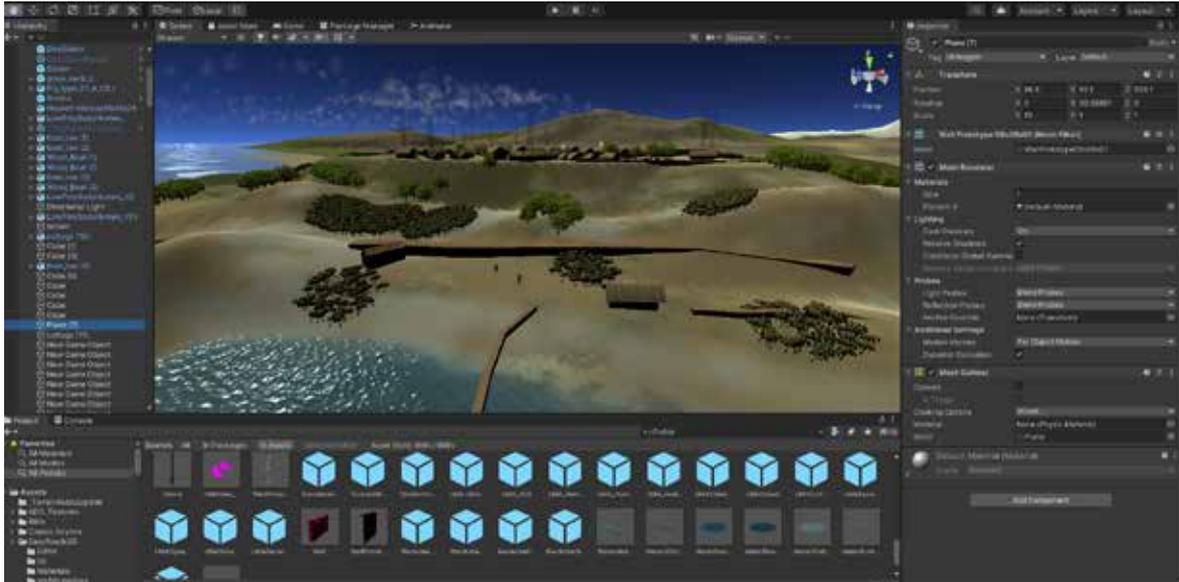

Fig. 6. Unity 3D. A settlement inspired by the archaic period site in Karabournaki.

along the Egnatia route and examined how pedestrians perceived the landscape (Fig. 5). Conversely, concerning the exploration of a settlement, our focus was on exploring issues related to settlement density and its visual relationship with other settlements (see Fig. 6).

4.2. Methodology

Addressing the challenges of integrating a comprehensive level of information, the creation of a historical landscape emerges as a particularly demanding task. Within this intricate process, the inclusion of natural and architectural features defining a historical landscape becomes pivotal, as they significantly influence the efficacy of the reconstruction and the user's immersive experience. Leveraging Unity 3D as our primary reconstruction tool, we sought optimal sources of information for generating virtual terrains and landscapes, encompassing elevation data, heightmaps, architectural drawings, and other datasets produced in preceding years across various archaeological projects. Our approach involved integrating diverse data from different platforms and sources, such as GIS, AutoCAD and Blender, to craft a faithful representation of the historical landscape. In our pursuit of the most authentic 'presence', the environment is not simulated with fabricated virtual data; rather, real data is employed, ensuring the precise placement of objects and monuments to bring the digital environment closer to reality. For the broader landscape reconstruction and exploration of movement and visibility, we opted for a cost-effective strategy, relying on low-polygon modeling of environmental and cultural features extracted from historical sources, and archaeological and geological information instead of resorting to more expensive multi-view 3D reconstruction techniques.

5. EPILOGUE

The examples highlighted above were carefully selected to showcase the diverse applications of spatial tools in our archaeological research. The transformation of archaeological information into points, lines, themes or textual data within a GIS system opens new possibilities for detecting, analyzing and interpreting spatial patterns. The inherent implication of this utilization is that even seemingly straightforward spatial tasks, such as digitizing the architectural remains of an archaeological site, necessitate a methodological understanding of their application, ultimately leading to substantial interpretation.

As new research questions emerge, requiring spatial methodologies, there will be an increasing demand for systems and platforms like Unity 3D, offering archaeologists the opportunity to play and experiment with spatial models and archaeological hypotheses tailored to the analysis and interpretation of their data. While the benefits of employing GIS techniques for data handling and analysis in archaeology are numerous and diverse, our contention is that integrating them with game engines like Unity 3D can revolutionize the construction of archaeological landscape models and provide a novel means to assess the validity of conventional archaeological assumptions. This combined approach allows for a dynamic engagement with spatial data, fostering innovation and expanding the methodological toolkit available to archaeologists.

BIBLIOGRAPHY

- Brigham, T.J. 2015. "An Introduction to Gamification: Adding Game Elements for Engagement." *Medical Reference Services Quarterly* 34:471–80. DOI: <https://doi.org/10.1080/02763869.2015.1082385>
- Epstein, J.M. 2006. "Agent-Based Computational Models and Generative Social Science." In *Generative Social Science: Studies in Agent-Based Computational Modeling*, edited by J.M. Epstein, 41–60. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Evangelidis, V. 2021. "The Impact of Rome on the Landscape of Aegean Thrace: an Archaeological Approach." In *Local Responses to the Roman Impact on the Greek Landscape*, edited by E. Farinetti, 503–16. *Annuario Suppl.* 99.1. Athens: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Eve, S. 2012. "Augmenting Phenomenology: Using Augmented Reality to Aid Archaeological Phenomenology in the Landscape." *Journal of Archaeological Method and Theory* 19 (4): 582–600. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9142-7>
- Forte, M. 2003. "Mindscape: Ecological Thinking, Cyber-Anthropology and Virtual Archaeological Landscapes." In *The Reconstruction of Archaeological Landscapes through Digital Technologies, Proceedings of the 1st Italy-United States Workshop (Boston, Massachusetts)*, edited by M. Forte and P.M. Williams, 95–108. *BAR-IS* 1151. Oxford: Archaeopress.
- Hasenstab, R.J. 1983. *A Preliminary Cultural Resource Sensitivity Analysis for Flood Control Facilities Construction in the Passaic River Basin of New Jersey*. US Army Corps of Engineers, Marietta, Georgia: Soil Systems, Inc.
- Huggett, J. 2017. "The Apparatus of Digital Archaeology." *Internet Archaeology* 44. DOI: [10.11141/ia.44.7](https://doi.org/10.11141/ia.44.7)
- Huvila, I., L. Börjesson, N. Dell'Unto, D. Löwenborg, B. Petersson, and P. Stenborg. 2018. "Archaeological Information Work and the Digital Turn." In *Archaeology and Archaeological Information in the Digital Society*, edited by I. Huvila, 142–57. London and New York: Routledge.
- Isaac, B.H. 1997. *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*. *Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society* 10. Leiden: Brill.
- Kai S., Z. Yunqiang, P. Peng, H. Zhiwei, W. Dongxu, L. Weirong and J. Song. 2019. "Geospatial Data Ontology: The Semantic Foundation of Geospatial Data Integration and Sharing." *Big Earth Data* 3.3: 269–96. DOI: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20964471.2019.1661662>
- Kallintzi, K.S. 2011. "Η Χώρα των Αβδήρων: Συμβολή στην Αρχαιολογία και Ιστορική Τοπογραφία του Νοτίου Τμήματος του Νομού Ξάνθης." Ph.D. diss., University of Thessaly.
- Kvamme, K.L. 1999. "Recent Directions and Developments in Geographical Information Systems." *Journal of Archaeological Research* 7.2:153–201. DOI: <https://doi.org/10.32028/exnovo.v4i0.369>
- Landeschi, G. 2019. "Rethinking GIS, Three-Dimensionality and Space Perception in Archaeology." *World Archaeology* 51.1: 17–32. DOI: <https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1463171>
- Levy, T.E. and G. Smith. 2007. "On-Site GIS Digital Archaeology: GIS-Based Excavation Recording in Southern Jordan." In *Crossing Jordan: North American Contributions to the Archaeology of Jordan*, edited by T.E. Levy, P.M.M. Daviau, R.W. Younker and M. Shaer, 47–58. London and Oakville, CT: Equinox Publishing Ltd.
- Llobera, M. 2012. "Life on a Pixel: Challenges in the Development of Digital Methods within an 'Interpretive' Landscape Archaeology Framework." *Journal of Archaeological Method and Theory* 19.4: 495–509. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9139-2>
- Lock, G.R. 2003. *Using Computers in Archaeology: Towards Virtual Pasts*. London: Routledge.
- Loukopoulou, L.D., M.G. Parissaki, S. Psoma, and A. Zournatzi. 2005. *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου. Μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*. Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών; ΙΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Lulof, P.S. 2020. "Recreating Reconstructions: Archaeology, Architecture and 3D Technologies." In *Reconstruction, Replication and Re-Enactment in the Humanities and Social Sciences*, edited by S. Dupré, A. Harris, J. Kursell, P. Lulof and M. Stols-Witlox, 253–74. Amsterdam: Amsterdam University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789048543854-011>
- Mak, B. 2014. "Archaeology of a Digitization." *Journal of the Association for Information Science and Technology* 65: 1515–26. DOI: <https://doi.org/10.1002/asi.23061>
- Menéndez-Marsh, F., M. Al-Rawi, J. Fonte, R. Dias, L.J. Gonçalves, L.G. Seco, J. Hipólito, J.P. Machado, J. Medina, J. Moreira, T. do Pereiro, M. Vázquez, and A. Neves. 2023. "Geographic Information Systems in Archaeology: A Systematic Review." *Journal of Computer Applications in Archaeology* 6(1):40–50. DOI: <https://doi.org/10.5334/jcaa.104>
- McCoy, M.D., and T.N. Ladefoged. 2009. "New Developments in the Use of Spatial Technology in Archaeology." *Journal of Archaeological Research* 17:263–95.
- Neubauer, W. 2004. "GIS in Archaeology – The Interface between Prospection and Excavation." *Archaeological Prospection* 11.3:159–66.

- Orengo, H.A. 2015. "Open Source GIS and Geospatial Software in Archaeology: Towards Their Integration into Everyday Archaeological Practice." In *Open Source Archaeology Ethics and Practice*, edited by AT. Wilson and B. Edwards, 64–82. Leiden: de Gruyter.
- Peuquet, D.J. 2002. *Representations of Space and Time*. New York, NY: Guilford Press.
- Riva, G., J. Waterworth, and W. Eva. 2004. "The Layers of Presence: A Biocultural Approach to Understanding Presence in Natural and Mediated Environments." *Cyber Psychology & Behaviour* 7.4:405–19.
- Seaborn, K., and D. Fels. 2015. "Gamification in Theory and Action: A Survey." *International Journal of Human-Computer Studies* 74:14–31.
- Siart, C., M. Forbriger, and O. Bubbenzer. 2018. "Digital Geoarchaeology: Bridging the Gap between Archaeology, Geosciences, and Computer Sciences." In *Digital Geoarchaeology. Natural Science in Archaeology*, edited by C. Siart, M. Forbriger and O. Bubbenzer, 1–7. Springer: Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-25316-9_1
- Tiverios, M. 2008. "Greek Colonization of the Northern Aegean." In *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Vol. II, edited by G.R. Tsetskhladze, 1–154. Leiden, Boston: Brill.
- Tiverios, M., E. Manakidou, and D. Tsiafaki. 2016. "23 Χρόνια Πανεπιστημιακών Αρχαιολογικών Ερευνών στο Καραμπουρνάκι: Αποκαλύψεις, Διαπιστώσεις, Προοπτικές." *Arkaiologikon Ergon Makedonia Thraki* 30:291–300.
- Tsiafaki, D. 2020. "The Northern Aegean." In *A Companion to Greeks across the Ancient World*, edited by F. De Angelis, 409–30. Wiley-Blackwell: Chichester.
- _____. 2021. "Regional Economies and Productions in the Area of the Thermaic Gulf." In *Making Cities: Economies of Production and Urbanization in Mediterranean Europe, 1000–500 BC*, edited by M. Gleba, B. Marín-Aguilera and B. Dimova, 21–38. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. DOI: <https://doi.org/10.17863/CAM.76157>
- Tsiafakis, D. and V. Evangelidis. 2006. "GIS as an Interpretative Tool in Greek Archaeological Research." In *Proceedings of the GIS Research UK 14th Annual Conference, GISRUUK2006, 5th–7th April, 2006, School of Geography, University of Nottingham, Great Britain*, edited by G. Priestnall and P. Aplin, 328–33. The University of Nottingham: Nottingham.
- _____. 2022. "Exploring Rivers and Ancient Settlement in Aegean Thrace through Spatial Technology." In *The Riverlands of Aegean Thrace: Production, Consumption and Exploitation of the Natural and Cultural Landscapes. River Valleys and Regional Economies, Panel 2.4/2.7, Archaeology and Economy in the Ancient World 6*, edited by E. Kefalidou, 45–61. Heidelberg: Propylaeum. DOI: [10.11588/propylaeum.871.c11424](https://doi.org/10.11588/propylaeum.871.c11424)
- Tsiafakis, D., A. Tsompanopoulos, G. Pavlidis, N. Tsirliganis, V. Evangelidis, and C. Chamzas. 2006. "Archiving cultural objects in the 21st century: Pottery from Karabournaki." In *Common ground: archaeology, art, science, and humanities. Proceedings of the XVI International Congress of Classical archaeology Boston August 23-26, 2003*, edited by C. Mattusch, A.A. Donohue, A.A. and A. Brauer, 419-423. Oxford.
- Tsiafaki, D. and E. Manakidou. 2021. "Ο Οικισμός στο Καραμπουρνάκι." In *Κώμες και Πολίσματα στον Μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου*, edited by A. Lioutas and Y. Karliambas, 61–8. Greek Ministry of Culture and Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.
- Tsionas, I., D. Tsiafaki, K. Stavroglou, V. Tsoukas and N. Tsirliganis. 2009. "3D GIS for the Archaeological Excavation at Karabournaki, Thessaloniki." In *Proceedings of International Workshop on Spatial Information for Sustainable Management of Urban Areas*, Mainz, Germany, 2–4 February. https://karabournaki.athe-narc.gr/wp-content/uploads/publications/Tsionas_etal_3DGIS_2009.pdf
- Verhagen, P. 2007. *Case Studies in Archaeological Predictive Modelling*. Leiden: Leiden University Press.
- _____. 2018. "Spatial Analysis in Archaeology: Moving into New Territories." In *Digital Geoarchaeology. Natural Science in Archaeology*, edited by C. Siart, M. Forbriger and O. Bubbenzer, 11–25. Springer: Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-25316-9_2
- Whitley, T.G. 2016. "Archaeological simulation and the testing paradigm." In *Uncertainty and sensitivity analysis in archaeological computational modeling*, edited by M. Brouwer Burg, J.H.M. Peeters, and W. Lovis, 131–156. Switzerland: Springer International Publishing.
- Wheatley, D. and M. Gillings. 2002. *Spatial Technology and Archaeology*. London: Taylor & Francis.
- Zubrow, E. 2006. "Digital Archaeology: The Historical Context." In *Digital Archaeology: Bridging method and theory*, edited by T. Evans and P. Daly, P., 10–31. London, New York: Routledge.

Anchoring the chronology of amphora stamps from Herakleia Pontica

---

Chavdar Tzochev

National and Kapodistrian University of Athens
tzochev@gmail.com

ABSTRACT

Transport amphoras from Herakleia Pontica are common finds at sites around the Black Sea. Their stamped fragments are essential for dating 4th-century-B.C. archaeological deposits in the region. Despite various challenges that have hindered the development of a reliable chronology of the Herakleian stamps in the past, recent advancements have been made in establishing the sequence of magistrates mentioned on them. However, the absence of historically fixed points has made it difficult to firmly anchor this sequence in time, leading to considerable uncertainty about the dates of the officials' terms. This article considers two settlements on the west Black Sea coast and suggests that they were abandoned after being attacked by Philip II's armies in 339 B.C. The abandonment provides a historical terminus ante quem for the terms of multiple Herakleian magistrates, whose names appear on stamped amphora fragments found at these sites. This allows for estimation of absolute dates for the magistrate list spanning the first three quarters of the 4th century B.C.

During the 4th century B.C., a class of transport amphoras, commonly attributed to Herakleia Pontica, were abundantly exported in the areas around the Black Sea. Most of these amphoras were stamped, and their stamped fragments are now widely used to date archaeological deposits in these areas. Hence the importance of establishing a reliable and accurate chronology of Heracleian amphora stamps and the officials named on them. Before proposing an improvement to this chronology, it is worth summarising the principles on which it is based.

Most major ancient Greek amphora stamp classes, including those of Herakleia Pontica, Thasos, Sinope, Rhodos and –to certain extent– Knidos, have their chronologies built upon similar principles. In all these cases, the names of annually-changing officials served to indicate the year of production of the amphora. With rare exceptions, these officials are not known from other documents, and their dates cannot be reconstructed directly. However, magistrates can be clustered in groups based on various criteria, including association with fabricants (individuals possibly related to production, also sometimes named on stamps) and die engravers, cases of re-engraved dies, stylistic considerations and archaeological evidence. These groups can be arranged in a chronological sequence and given absolute dates based on historically fixed points. For example, rare cases of officials known from other documents, or attested in archaeological deposits with historical termini, can provide such chronological anchors. This way, once a relatively reliable sequence of magistrates is established, one can estimate the date of any of them by counting from a few fixed points.

While the principles outlined above can be applied in the case of Herakleian amphora stamps, several factors have hindered the development of their chronology. Grouping the Herakleian magistrates based on the style of the stamps is challenging for technical reasons. Herakleian amphoras typically have large-grained sandy

fabric and are stamped with relief dies. The resulting incuse (englyphic) impressions are relatively rough and indistinctive in terms of engraving style compared to the relief stamps of other cities, for example of Thasos, where finely produced lettering and pictorial devices allow for identifying stylistic groups and even individual engravers' hands. Furthermore, unlike Thasos and Sinope, where evidence from kiln sites has helped establish the sequences of magistrates, in the case of Herakleia such evidence is completely lacking. Arranging the magistrates based on their co-occurrence with fabricants is complicated by the potentially long careers of the latter and the difficulty of distinguishing homonyms among them. Last but not least, the absolute chronology of the Herakleian stamps does not rely on historically fixed dates. A single event tentatively suggested as a reference point to the stamp chronology is the death of the Herakleian tyrant Dionysios in 305 B.C. (Балабанов 1982, 12–3). However, the idea that this event is connected to the end of the amphora stamping practice at Herakleia is not based on any evidence. Instead, it is merely inferred from the observation that this practice came to an end around the end of the 4th century B.C.

Despite these limitations, a number of studies have made progress in developing a chronology of Herakleian amphora stamps. Earlier attempts, such as those of Grakov (Граков 1926), Brashinsky (Брашински 1965) and Vasilenko (Василенко 1974), relied heavily on palaeography, syntax and stamp shape to classify the stamps into several consecutive groups, assuming that these criteria had chronological significance. Subsequent research by Kats has adopted a similar approach (Κατ 2003; Κατ 2007, 232–49, 431–33). However, Kats faced challenges in balancing the rigid classification methods of his predecessors with contradicting newly accumulated evidence. As a consequence, he resorted to using loose criteria in forming his chronological groups, resulting in occasionally unconvincing results (Φεδοσеев 2016, 32–33). Monakhov's publication of amphoras from closed deposits, including many stamped Herakleian amphoras, has contributed to an increasingly archaeological approach to the Herakleian chronology and greater reliance on cross-dating with Thasian and Sinopean amphora stamps (Μοναχοβ 1999; Teleaga 2003).

More recently, the late Yvon Garlan made significant advances. Departing from the methods employed by Soviet scholars, he clustered the Herakleian officials from the first half of the 4th century B.C. into smaller groups, primarily based on their association with fabricants, the style of engraving, and evidence from closed archaeological deposits (Garlan 2008, 2015; Balabanov et al. 2016). Garlan's prior experience with developing chronologies of the Thasian and Sinopean amphora stamps was instrumental in this regard. One of his main contributions is the explanation of a group of single-name stamps, previously considered to reflect the earliest period of Herakleian stamping, in which only fabricants were mentioned on the stamps. Garlan has shown that at least some of these stamps were placed along the stamps of already known officials. Hence, they should be considered as part of the regular magistrate-based stamping system rather than a distinct and earlier group. This allowed Garlan to propose a sequence of annually changing officials going back to the early 380s B.C., suggesting that the practice of stamping Herakleian amphoras began 25–30 years later than previously estimated. The later date is due not only to removing the early fabricants as a chronologically distinct group, but also to the shortening of the magistrate list. Garlan omitted several of the names listed by Kats, arguing that they either belonged to fabricants, or were misread (Balabanov et al. 2016, 76–8).

The present article accepts Garlan's arguments regarding the relative order of the Herakleian officials with a minor correction. The list should include Λυσίθεος, who is linked to other magistrates from groups D–F on the basis of the list of fabricants he co-occurs with.¹ He most likely held office in the 350s B.C., as an amphora stamped with his name was found in a tomb along with a Thasian amphora naming Κλείτος (Tzochev 2009, 58–9, fig. 2). Another name, Κόας, was probably mistakenly included in Garlan's Group G presentation, despite being argued against earlier in the text (cf. Balabanov et al. 2016, 80, 113; Παυλιτσенко 2009).

1 To my knowledge, Λυσίθεος is attested with the fabricants Ἀπολλώνιος, Ἀρίστων, Ἀρτέμων, Ἄττης, Βλάσθος, Δαμοφῶν, Διονύσιος, Εὐφραῖος, Εὐπόρος, Ἰαροκλῆς, Ἰστιάος, Μαλάκων, Μίκκος, Μῦς, Νόσσος, Στασίχορος, Χαίρεσιος. Of these, Χαίρεσιος first appeared with officials from Group D, and Ἀρτέμων, Ἀρίστων, and Νόσσος do not occur after Group F.

While Garlan's research was mostly focused on the relative order the magistrates, he acknowledges that much uncertainty remains around their absolute dates. His estimates are based on relatively few cases of cross-dating with Thasian stamped amphoras found in closed archaeological deposits together with Herakleian ones. This method is far from accurate and cannot make up for the absence of historically fixed points. Here, I will explore a previously unseized opportunity to anchor the chronology of the Herakleian amphora stamps to a known historical event.

Garlan's final work on the Herakleian stamp chronology was published together with a collection of 859 Herakleian stamps found at the site of Kostadin Cheshma, in southeast Bulgaria (Balabanov et al. 2016). This sizable lot includes the names of 31 annual officials, starting with some of the earliest known magistrates (Ὀρθεσίλας and Ἀριστοκλής), and ends –according to the dates given in the book– around 343 B.C. A question that naturally arises is why a community that was such a proliferate consumer of imported goods during the first half of the 4th century, suddenly stopped receiving Herakleian amphoras. Surprisingly, the authors of the publication do not address this question. However, based on the brief presentation of the archaeology of the site, and similar presentations published elsewhere (e.g., Balabanov 2011; for the controversy around the interpretation of the site, see Tzochew 2011, 75), it is evident that the settlement was deserted soon after the middle of the 4th century B.C. Smaller-scale activity was observed only after the mid-3rd century B.C. The lifespan of the 4th century habitation can be estimated based on the latest coins, namely those of kings Kotys I (383–359 B.C.) and Philip II (359–336 B.C.). The latest well-dated 4th century object found at Kostadin Cheshma is a stamped Thasian amphora handle naming Ἀμύντωρ, dated to ca. 339 B.C.² This provisional date for the abandonment of the site should alert anyone familiar with the history of ancient Thrace.

In 342 B.C., Philip II of Macedon launched a military campaign against Thracians and Scythians. The Macedonians captured existing strongholds and established new ones at strategic locations in southern Thrace (for a summary of these events and the related historical sources, see Delev 2015, 50–1). The routes of the Macedonian armies during the first two years of these wars are far from clear, but one of the fortified settlements founded by the Macedonians was Kabyle on the river Tonzos, some 65 km east of the site of Kostadin Cheshma (Demosth. VIII, 44. Fig. 1). In 339 B.C., after unsuccessfully besieging Perinthos and Byzantion, Philip led his troops on a plundering mission to the north, towards the Scythian kingdom of Atheas in Dobrudja (Justin. 9.1–2). A part of his army must have passed close to Kostadin Cheshma on this occasion. That the timing of Macedonian military activity in the area coincides with the estimated date of abandonment of settlement is noteworthy, although it does not necessarily imply causation. Its fate is confirmed by another piece of evidence. A recently published lead sling bullet found at the site names Τύρβακος, a commander in the Macedonian army. Based on the distribution and the contexts of discovery of the projectiles with this name, Emil Nankov proposed that Τύρβακος participated in the Thracian and Scythian campaigns of Philip II in 342–340 B.C. and 339 B.C., more likely capturing the site of Kostadin Cheshma during the latter year (Nankov 2023, 87–8, 115, also discussing previous interpretations of Τύρβακος).

Linking the abandonment of Kostadin Cheshma with the Scythian campaign of Philip II provides a terminus ante quem of 339 B.C. for all Herakleian magistrates attested at the site. The list can be supplemented with that from another coastal settlement, almost certainly destroyed during the same Macedonian campaign in 339 B.C. This site is located at cape St. Atanas, near the modern village of Byala, north-east Bulgaria. It was strategically positioned at one of the few harbors in the area and near a mountain pass connecting the coastal towns south and north of the Haemus Mountains. It very likely stood on the way of the Macedonians, whether they sailed or moved by land to the north. Similarity to Kostadin Cheshma, the archaeological remains at this site show a thriving community during first half of the 4th century B.C. and sudden abandonment around 340 B.C. (Tzochew forthcoming). The abandonment date is attested by transport amphoras, fine pottery and coin finds.

2 The stamped handle, inv. no. TH-161 in the Burgas Archaeological Museum, was omitted from the presentation of Thasian stamps in Balabanov et al. It reads [Δημ]άλκης | [Θ]άσιον Ἀμύντωρ, around a hand device. For stamps from the same die, see Garlan 1999, no. 814. For the date, see Tzochew 2016, table 2.

Fig. 1. Places mentioned in the text.

Arrowheads and sling bullets confirm the violent end of the settlement. One of the sling bullets names a certain Ἐρμῖππος. The name probably belongs to another commander under Philip II, involved in an unrecorded siege of Apollonia Pontica in 339 B.C., based on identically inscribed projectiles found in the city (Nankov 2023, 78, 140, no. L160).³ The excavations at cape St. Atanas yielded 27 stamped fragments from Herakleian amphoras, adding to the list of annual officials that must have held terms before 339 B.C. (Table 1).

The list of Herakleian magistrates in Table 1 retains their relative order as proposed by Garlan in Balabanov et al. 2016, with the correction suggested above. The table does not include the Herakleian officials of the last third of the 4th century B.C., because this part of the list still lacks a detailed study of the kind carried out by Garlan for the earlier period. The absolute dates assigned to the groups have been estimated based on the terminus post quem of 339 B.C. for the names attested at Kostadin Cheshma and St. Atanas. The accuracy of these dates depends on the following considerations:

- The calculation assumes that each magistrate held a one-year term, and that no years without an appointed magistrate existed. While the first assumption is very likely to be true, based on the common practice of magistracy in Greek cities, there may have been exceptional cases of terms shorter or longer than one year due to reasons such as death, illness or malfeasance. It is also possible that there were years, when no magistrate was appointed due to extraordinary political circumstances. Two to five such years are conceivable, based on Garlan's interpretation of amphoras stamped with only a fabricant's name (Balabanov et al. 2016, 84).

³ Studies of inscribed sling projectiles found in the interior of Thrace and along the western Black Sea coast commonly link these objects to the movements of Macedonian armies in these areas. While the interpretation of the personal names as commanders of military units is widely accepted and the most likely one, it cannot be proven in all cases. Other roles within or associated with armies cannot be excluded. For a recent overview of possible interpretations, see Boufalis et al. 2023, 1156–159.

Magistrates	Group	Estimated dates, BC	Magistrates	Group	Estimated dates, BC
Ὀρθεσίλας (K)	A	387-382	Εὐγετίων Β (K)	E	358-352
Δαμάτριος Ι			Κερκίνος Β (K)		
Ξάνθος ?			Κῆρος (K)		
Τιμόλυκος ?			Λαΐσας		
Ἀριστοκλῆς (K)			Λύκιον Β (K, A)		
Σῶσις (A)			Πανσανίας Β (K, A)		
Τα(ροκλής) (K)	B	381-368	Λυσίθεος	F	351-343
Λύ(κιον ?) Ι (K)			Διονύσιος Β (K)		
Παυ(σανίας) Ι (K, A)			Σάτυρος (K)		
Αἰθήρ (K)			Σιλανός (K, A)		
Διονύσιος Ι (K)			Ἄμφιτας		
Εὐ(γετίων) Ι (K)			Ἀνδρόνικος		
Ἡρ(ακλείδας) (K)			Ἐχεμος		
Θέ(δωρος)			Καρακόδης (A)		
Νικ(ων) (K)			Μενοίτιος		
Πε(ισίστρατος) Ι (K)			Πυθοκλῆς		
Φί(λων ?) (K, A)			Ἀρχιππος (K)		
Κερκίνος Ι (K)			Δαμάτριος Β (K, A)		
Μολοσσός (K, A)			Ἡρακλείδας Β (K)		
Στύφων (K)			Φιλίνος (K)		
Δεινόμαχος (K, A)			Εὐρυφών 339 BC		
Ἀγνόδαμος (K)			Εὐφρόνιος		
Ἀλκίτας (K)	Ξένος				
Ἀρίστων (K)	Σπίνθαρος				
Καλλίας (A)	Στρο(-)				
Κρωμνίτης					
Σμίας					
Σκόθας Ι					
Ὀρος					

Table 1. Chronological list of the magistrates named on Herakleian amphora stamps (excluding names posterior to Galan's group G). The names attested on the stamps found at Kostadin Cheshma and St. Atanas are indicated in bold and marked with "K" and "A" respectively. The two collections have been published in detail in Balabanov et al. 2016 and Tzochew forthcoming.

- The list of magistrates may be incomplete. Certain officials, such as Ξάνθος and Τιμόλυκος, are known from very few dies, which increases the probability that new names will appear in the future.
- The order of the names within the groups is still uncertain, and in cases where evidence is absent, the names are listed alphabetically. It is important to consider this when estimating the dates of individual officials.
- It is possible that some of the magistrates who held office in and immediately before 339 B.C. are not attested at Kostadin Cheshma or St. Atanas. This could shift the sequence back by one or a few years.

Although none of the above is likely to change the estimated dates drastically in the future, it serves as a reminder that the proposed chronology is far from certain and that further research is needed to reduce the margin of error.

BIBLIOGRAPHY

- Balabanov, P. 2011. "The Fourth Century BC Amphora Complex from the Locality Kostadin Cheshma near the Village of Debelt." In *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round-Table Held in Kiten, Nessebar & Sredetz, September 26–30 2007*, edited by C. Tzochew, T. Stoyanov and A. Bozkova, 111–16. Sofia: National Archaeological Institute with Museum.
- Balabanov, P., Y. Garlan, and A. Avram. 2016. *Les Timbres Amphoriques Grecs: D'Héraclée Pontique et de Quelques Autres Centres de Production Recueillis Dans l'établissement de Kostadin Tchechma Près de Debelt (Bulgarie) (Première Moitié Du IVe Siècle Av. J.-C.)*. Pontica Supplementum 4. Constanța: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
- Boufalis, A., N. Oikonomaki, and Y.Z. Tzifopoulos. 2023. "The Lead Sling Bullets from Methone: Warfare (Un) Inscribed." In *Ancient Methone, 2003–2013: Excavations by Matthaios Bessios, Athena Athanassiadou, and Konstantinos Noulas*, edited by S.P. Morris and J.K. Papadopoulos, 1141–238. Los Angeles, CA: Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA.
- Delev, P. 2015. "Thrace from the Assassination of Kotys I to Koroupedion (360–281 BCE)." In *A Companion to Ancient Thrace*, edited by J. Valeva, E. Nankov and D. Graninger, 48–58. Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
- Garlan, Y. 1999. *Les Timbres Amphoriques de Thasos. I. Timbres Protothasiens et Thasiens Anciens. Études thasiennes 17*. Athens – Paris: École française d'Athènes.
- _____. 2008. "Les Graveurs Des Timbres Amphoriques d'Héraclée Pontique." In *ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Mélanges à La Mémoire de Niculae Conovici*, edited by A. Avram, V. Lungu and M. Neagu, 71–86. Culture et civilisation au Bas-Danube 25. Călărași : Muzeul Dunării de Jos Călărași
- _____. 2015. "Une Période d'Anarchie' Dans Le Timbrage Amphorique Héracléote?" *Античный Мир и Археология* 17:365–71.
- Кас, V.I. 2003. "A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike." In *The Cauldron of Ariantas, Studies Presented to A. N. Ščeglov on the Occasion of His 70th Birthday*, edited by P. G. Bilde, J. M. Højte, and V. F. Stolba, 261–78. Black Sea Studies 1. Aarhus: Aarhus University Press.
- Nankov, E. 2023. *Markers of Military Mobility: Toward an Archaeology of the Sling in Ancient Thrace (5th c. BC – 4th c. AD) with a Corpus of the Inscribed Lead Sling Projectiles from Bulgaria Glandes Plumbeae Inscriptae in Bulgaria Repertae*. Archaeological Excavations and Research 50. Sofia: National institute of archaeology with museum (Bulgarian academy of sciences).
- Teleaga, E. 2003. "Beiträge Zur Chronologie Der Amphorenstempel Und Der Amphoren von Heraklea Pontike." *Marburger Beiträge Zur Antiken Handels* 22 (1):69–113.
- Tzochew, C. 2009. "Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology." *Archaeologia Bulgarica* 13 (1):55–72.
- _____. 2011. "Archaic Amphora Import from Thracian Sites around the Bay of Bourgas." In *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round-Table Held in Kiten, Nessebar & Sredetz, September 26–30 2007*, edited by C. Tzochew, T. Stoyanov and A. Bozkova, 73–86. Sofia: National Archaeological Institute with Museum.
- _____. 2016. *Amphora Stamps from Thasos. Agora 37*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- _____. forthcoming. "A Pit Sanctuary Desanctified: Cape St. Atanas on the Western Black Sea Coast in the Light of Transport Amphoras (c. 500 BC – AD 50)." In *PATABS IV. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, edited by V. Lungu, N. Inaishvili and D. Tezgör. Varia Anatolica.
- Балабанов, П. 1982. "Анализ и Датирование Амфорных Печатей Гераклеи Понтики." *Thracia Pontica* 2:12–28.
- Брашински, И.Б. 1965. "Керамические Клейма Гераклеи Понтийской." *Нумизматика и Эпиграфика* 5:10–30.
- Василенко, Б.А. 1974. "О Характере Клеймения Гераклейских Амфор в Первой Половине IV в. До н. э." *Нумизматика и Эпиграфика* 11:3–28.
- Граков, Б.Н. 1926. "Энглифические Клейма На Горлах Некоторых Эллинистических Остроудных Амфор, Найденных На Юге России." *Труды Государственного Исторического Музея*:165–205.
- Кац, В.И. 2007. *Греческие Керамические Клейма Эпохи Классики и Эллинизма (Опыт Комплексного Изучения)*. Боспорские исследования 18. Симферополь-Керчь: Центр археологических исследований БФ „Деметра“.
- Монахов, С.Ю. 1999. *Греческие Амфоры в Причерноморье. Комплексы Керамической Тары*. Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Павличенко, Н.А. 2009. "Магистрат Коас?" In *Боспорский Феномен. Искусство На Периферии Античного Мира. Материалы Международной Научной Конференции*, edited by В.Ю. Зуев, 286–91. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Федосеев, Н.Ф. 2016. *Керамические клейма Гераклея Понтийская. Том II*. Керчь: Восточно-Крымский историко-культурный музей-заповедник.

Νέες αναγνώσεις και ερμηνείες σε δύο επιγραφές από την Αμβρακία

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας
varvara.papadopoulou@gmail.com

Βασιλική Γαλάνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας
vasilika.galani@gmail.com

ABSTRACT

This article presents two inscriptions from Ambracia, a colony of Corinth, which was founded at the exact same location where the modern city of Arta extends today. The latest study of these published inscriptions leads to different hypotheses as to their type (funeral or votive), providing evidence for the personal names and the citizens of the ancient city.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου στάθηκε η συγκεντρωτική μελέτη που πραγματοποιήσαμε κατά τα έτη 2015–2023, με θέμα τα ανθρωπωνύμια της Αμβρακίας, η οποία πρόκειται σύντομα να εκδοθεί.¹ Κατά τη διαδικασία συγκέντρωσης του πλούσιου επιγραφικού υλικού, χρειάστηκε αρκετές φορές να ελέγξουμε ξανά ή και να αναθεωρήσουμε ακόμα παλαιότερες αναγνώσεις κάποιων επιγραφών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, για τα οποία έχουν προταθεί διαφορετικές αναγνώσεις αλλά και ταυτίσεις, αποτελούν δύο επιγραφές, οι ΑΜΑ 37 (Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας) και ΑΜΑ 2918, που βρέθηκαν αμφότερες στην Άρτα, τη θέση της οποίας κατείχε στην αρχαιότητα η σημαντική κορινθιακή αποικία, Αμβρακία.²

1 Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

2 Γενικά για την Αμβρακία, τα μνημεία της, τα ευρήματά της και τις ανασκαφικές έρευνες, βλ. ετήσιες αναφορές του *Αρχαιολογικού Δελτίου*: επίσης, Τζουβάρα-Σούλη 1992· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, 2017, 2020· Καπώνης 2020· Αγγέλη 2021, με εκτενή βιβλιογραφία.

Η ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΤΗΛΗ ΑΜΑ 37

Η στήλη με αριθμό ευρετηρίου ΑΜΑ 37³ εντοπίστηκε σε ιδιωτικό κτήμα στην περιοχή που βρίσκεται το ιστορικό Γεφύρι της Άρτας, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον χρόνο ή τις συνθήκες εύρεσης (Εικ. 1). Δεν αποτελεί όμως το μοναδικό δείγμα επιγραφής που εντοπίστηκε κοντά στην περιοχή του Γεφυριού, καθώς αρκετές επιγραφές έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του Αράχθου, ακόμα και μέσα στη σημερινή κοίτη του.⁴

Η στήλη ΑΜΑ 37 έχει πεσοειδές σχήμα και είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο. Σώζεται ελλιπής ως προς το κατώτερο τμήμα της και στη δεξιά πλευρά είναι αποκεκρουμένη. Οι σωζόμενες διαστάσεις της υπολογίζονται σε 0,43 μ. ύψος, 0,25 μ. πλάτος και 0,17 μ. πάχος. Χρονολογείται στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Στην πρόσθια επιφάνεια σώζει κεφαλαιογράμματη επιγραφή σε 13 στίχους:

*«Ἄγέλαος / Πυρρία / πρύτανις / καὶ συμπρυτάνι[ες] / Ἑστία / Δία Πρυτάνε[ι] / Ἀφροδίται /
Ἀπόλλωνι / Ἀρτέμιτι / Ἀγαθίων / Νικία / Μενέλαο[ς] / Χαίρε[α]»*

Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή που αφορά στο κοινό ανάθημα του πρυτάνεως της Αμβρακίας Ἀγέλαου, υιού του Πυρρία, και των συμπρυτάνεων, προς τις θεότητες Εστία, Δία Πρύτανη, Αφροδίτη, Απόλλωνα και Ἄρτεμη.⁵

Σύμφωνα με την Τζουβάρα-Σούλη,⁶ η στήλη είναι αναθηματική, αλλά αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως επιτύμβια. Την άποψή της υποστηρίζει θεωρώντας ότι οι τέσσερις τελευταίοι στίχοι (10–13) έχουν μεγαλύτερο ύψος από τους στίχους 1–9 και το σχήμα των γραμμάτων τους είναι διαφορετικό, χωρίς να απέχει πολύ από τη μορφή των τελευταίων ονομάτων που προστέθηκαν και αναφέρονται σε ονόματα νεκρών. Ο χαρακτηρισμός της επιγραφής ως επιτύμβιας είναι επηρεασμένος από την παρουσία στον τελευταίο στίχο 13 της τυπικής για τις επιτύμβιες στήλες επίκλησης «χαίρε».

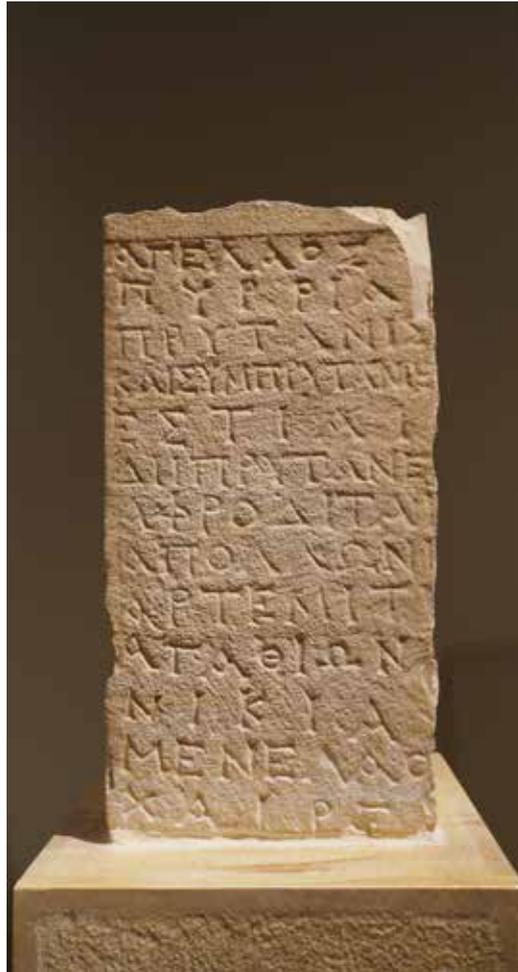
3 SEG 42, 543· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 19, 144–45, υποσ. 148· 1992, 162, 165, εικ. 75· 2008, 153–54· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, 92· (επιμ.), υπό έκδ.· σήμερα, στη μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Άρτας.

4 Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται: α) Αναθηματική στήλη των πρυτάνεων και συμπρυτάνεων της Αμβρακίας, οι οποίοι αφιέρωσαν κοινό ανάθημα στους θεούς Δία και Εστία: «Ἐπί... Α... / Φίλιππος [πρύτανις] καὶ συμπρυτάνι[ες] Ἑστία, Δία / Κάλλων Νικοσθένης, / Σιλανός Παύσωνος, / Θράσων Κλεομήδης, / Νικαρχος Λεοντίσκου, / Λύκος μάντις». Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 24. Τσοῦτσινος 1963, 25–6, 125· 1964, 172–73· Hammond 1967, 611· Cabanes 1976, 548, αρ. 19· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85, υποσ. 575· 1992, 181–82· Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ. β) Αναθηματική στήλη (α' μισό 2ου αι. π.Χ.): «Νικανδρο[ς] / Σόλωνος / ἀμφιπολεύσας / Ἀρτέμιτι / Πασικράται»· βρέθηκε κοντά στην όχθη του Αράχθου και μέσω αυτής μαρτυρείται η λατρεία της Ἀρτέμιδος Πασικράτας στην Αμβρακία. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 26. Δραγούμης 1910, 397–98· Ρωμαίος 1916, Παράρτημα, 52–3· Hammond 1967, 810· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 20· 1992, 162. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

Σε μικρή απόσταση από τη Γέφυρα, στο ύψος του Αρχαιολογικού Μουσείου Άρτας, οι ανασκαφικές έρευνες στην κοίτη του Αράχθου έχουν φέρει στο φως εντυπωσιακά αρχαία ταφικά μνημεία και επιτύμβιες στήλες με ονόματα Αμβρακιωτών και άλλων κατοίκων της Αμβρακίας, όπως α) «Θεοδότα / Σώτωνος / Θυρρεία». Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 6172· β) «Μιμναιο[---]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11710· γ) «Σωσικράτης/Σωσιστράτου», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11716· δ) «Σπινθάκα/ Σωσιστράτου», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11723· ε) «Ἐρύμανδρος / Γαλίφρου», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11804· στ) «Λα[----] / Μυρτι[----]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 12025· ζ) «Πυρ(ρ)ίτα[---]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 12732· η) «[K] αλλικρίτα», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 13073· θ) «Ἄνθεμα Φιλοβώτα / Φρίκος Φιλοβώτα / Ἀγγειάτας», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 13188, υπό έκδ. Στους ορθοστάτες ενός από τους δόμους του ταφικού μνημείου που αποκαλύφθηκε στην κοίτη του Αράχθου (3ος–2ος αι. π.Χ.), διακρίνεται η επιγραφή «Σωκράτεος του Σωστράτου Σωστράτου του», βλ. Μερκούρη 2014, 1714–715. Για τις εν λόγω επιγραφές και τα ανθρωπωνύμια που φέρουν, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, 88–111 (Β.Ν. Παπαδοπούλου)· Παπαδοπούλου, υπό έκδ.· Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., με εκτενή βιβλιογραφία· Παπαδοπούλου, Νούτσος, Παπαλέξης, υπό έκδ.

5 Για τα ονόματα της επιγραφής, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., λήμματα Ἀγέλαος, Πυρρίας, Ἀγαθίων, Νικίας, Μενέλαος, Χαίρεας· για τη λατρεία στην Αμβρακία, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979· 1992, 133–201· 2008.

6 Τζουβάρα-Σούλη 1992, 165, πίν. 75.

Εικ. 1. Ενεπίγραφή στήλη AMA 37. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας).

Η νεώτερη ανάγνωση

Μια προσεκτικότερη ματιά στο λίθο, ωστόσο, μας αναγκάζει να απομακρυνθούμε από την ταύτιση του τελευταίου στίχου με την επίκληση «χαίρε». Στο κάτω δεξί τμήμα της, η στήλη είναι θραυσμένη⁷ επομένως, ο τελευταίος χαρακτήρας του τελευταίου στίχου διατηρείται τμηματικά, μπορεί όμως να αναγνωρισθεί. Πρόκειται για το γράμμα Α, από το οποίο είναι ορατή στο σημείο θραύσης του λίθου η αριστερή λοξή κεραία του μετά το Ε. Συνεπώς, στον τελευταίο στίχο μπορεί με ασφάλεια να αποκλεισθεί η ταύτιση της επίκλησης «χαίρε» και να αναγνωρισθεί το όνομα Χαιρέ[α]. Στην περίπτωση αυτή, το όνομα αποδίδεται σε γενική πτώση και αποτελεί πατρώνυμο του Μενελάου (στίχος 12), ενός εκ των αναθετών συνπρυτάνεων της Αμβρακίας.

Το ανθρωπωνύμιο Χαιρέας⁷ δεν είναι άγνωστο στην Αμβρακία. Τεκμαίρεται ως όνομα επώνυμου άρχοντα από χάλκινα νομίσματα της πόλης των ελληνιστικών χρόνων, που ανήκουν στον τύπο με κεφαλή Διός προς τα δεξιά (εμπροσθότυπος) και βηματίζοντα προς τα δεξιά γρύπα (οπισθότυπος), ενώ κάτω από τη γραμμή εδάφους, στο έξεργο, αναγράφεται το όνομα του επώνυμου άρχοντα και τα αρχικά της πόλης *AMBPA*.⁸ Με το όνομα αυτό είναι επίσης γνωστός ένας από τους 24 εκπροσώπους της πόλης, ο υιός του Αισωπίδα, που μνημονεύεται στη συνθήκη καθορισμού των ορίων μεταξύ της Αμβρακίας και της γειτονικής πόλης Χαράδρου. Η αετωματική στήλη AMA 3083, στην οποία είναι χαραγμένο το κείμενο της συνθήκης, εντοπίστηκε στο

⁷ Για το όνομα και τη χρήση του, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., λήμμα *Χαιρέας*, με βιβλιογραφία.

⁸ Για το νομισματικό τύπο και τα ονόματα των επωνύμων αρχόντων της Αμβρακίας που απαντούν σε νομίσματα, βλ. Leschhorn 2013, 159–70· Παπαδημητρίου 2013, 325–43.

Ναό του Απόλλωνα της Αμβρακίας. Η συνθήκη χρονολογείται στους αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ηπείρου χρόνους και προσφέρει σημαντικές γεωγραφικές, χρονολογικές, τοπογραφικές και πολιτικές πληροφορίες για τη ζωή των ηπειρωτικών πόλεων στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου (μετά το 167 π.Χ.).⁹ Τέλος, το όνομα Χαιρέας απαντά ως πατρώνυμο νεκρού σε επιτύμβια στήλη που εντοπίστηκε στη Δυτική Νεκρόπολη της Αμβρακίας.¹⁰

Εκτός από τα παραπάνω, η επιγραφή περιλαμβάνει τα στοιχεία εκείνα που την καθιστούν αναθηματική, δηλαδή τους αναθέτες και τις θεότητες, στις οποίες αφιερώνεται το ανάθημα, στοιχεία που με ασφάλεια μας απομακρύνουν από το χαρακτηρισμό της ως επιτύμβιας. Ειδικότερα, στην αρχή του κειμένου αναφέρονται ο βασικός αναθέτης με την ιδιότητά του (*Άγέλαος / Πυρρία / πρύτανις*) και η ιδιότητα των συναναθετών (*και συμπρυτάνι[ες]*). Ακολουθούν τα ονόματα των θεοτήτων σε δοτική πτώση (*Εστία / Δί Πρυτάνε[ι] / Άφροδίται / Απόλλωνι / Άρτέμιτι*) και στο τέλος αναλυτικά ο κατάλογος με τα ονόματα των συναναθετών σε ονομαστική πτώση, συνοδευόμενα από το πατρώνυμό τους σε γενική (*Άγαθίων / Νικία / Μενέλαο[ς] / Χαιρέ[α]*). Η δομή αυτή, δηλαδή τα ονόματα των θεοτήτων να προηγούνται του αναλυτικού καταλόγου των αναθετών, δεν είναι ασυνήθιστη για την Αμβρακία και από την πόλη προέρχονται αρκετά παραδείγματα που το επιβεβαιώνουν.¹¹

Λαμβάνοντας υπ' όψιν όλα τα παραπάνω, η ανάγνωση που προκρίνεται εδώ ερμηνεύει την ομοιότητα των γραμμάτων που σημειώνεται και από την Τζουβάρα-Σούλη, ξεπερνά το ζήτημα που δημιουργεί η συμπλήρωση μιας επιτύμβιας επιγραφής στην ίδια πλευρά με μια προγενέστερη αναθηματική και προσθέτει, ως εκ τούτου, δύο επώνυμους συμπρυτάνεις, στους αξιωματούχους¹² της Αμβρακίας, τον Άγαθίωνα, υιό του Νικία, και τον Μενέλαο, υιό του Χαιρέα.

Η ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΤΗΛΗ ΑΜΑ 2918

Το 1984, στα απορριφθέντα υλικά από τις παράνομες εκσκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε ιδιωτικό οικόπεδο στην πόλη της Άρτας,¹³ περισηνελέγη η ενεπίγραφη στήλη ΑΜΑ 2918 (Εικ. 2). Πρόκειται για τμηματικά σωζόμενη στήλη από ασβεστόλιθο, θραυσμένη στο κάτω τμήμα της. Επιστέφεται από οριζόντιο κυματοφόρο γείσο και διακοσμείται στο άνω τμήμα της όψης με δύο αντίρροπους κλάδους δρυός. Στην πάνω στενή πλευρά σώζονται δύο ορθογώνιοι τόρμοι για τη στερέωση επίστεψης ή κάποιου αφιερώματος. Στις πλάγιες και στην κύρια όψη διαμορφώνεται περιτένεια. Στο πεδίο, το άνω αριστερό τμήμα του οποίου είναι ιδιαίτερα φθαρμένο, αναγράφονται ονόματα προσώπων σε ονομαστική. Τα ονόματα συνοδεύονται από το πατρώνυμο σε γενική πτώση και στοιχίζονται σε στίχους, 16 ή 17 τον αριθμό.

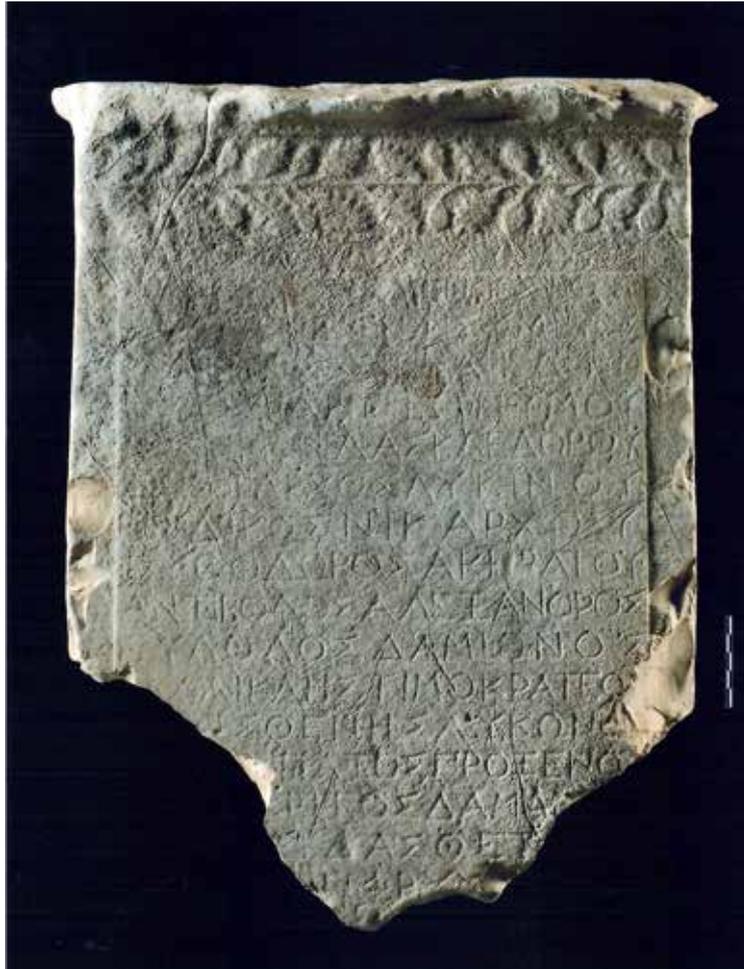
9 Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 3083. Το κείμενο της συνθήκης είχε κατατεθεί σε λίθινες στήλες στα κύρια ιερά της Αμβρακίας και της Χαράδρου και σε δύο πανελλήνια ιερά, του Ολυμπίου Διός στην Ολυμπία και του Κερδώου Απόλλωνος στη Λάρισα· Βοκοποπούλου 1977, 145· Ανδρέου Η. 1978, 179, πίν. 66 β-γ· Ανδρέου Ι. 1996-1997, 141-72, πίν. 47-49· Cabanes 1985, 753-57. Cabanes και Ανδρέου 1985, 499-44· Τζουβάρα-Σούλη 1992, 43 κ.ε· Καρατζένη 1994, 289-304. SEG 35, 665A· SEG 35, 1845· SEG 44, 462· SEG 47, 797· SEG 49, 635. 10. Για τα ονόματα που διατηρούνται στη συνθήκη, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., με βιβλιογραφία.

10 Αδημοσίευτη επιτύμβια στήλη με αρ. ευρ. ΑΜΑ 10587. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

11 Σε δύο επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων από το Πρυτανείο της πόλης αναφέρονται αρχικά οι βασικοί αναθέτες (*στραταγοί*) και ο χρονικός προσδιορισμός της ανάθεσης (*ἐπί Εὐάλκου, ἐπί Σατύρου*), μεσολαβούν τα ονόματα των θεοτήτων σε δοτική πτώση (*Ιστία / Δί / Άφροδίται*) και ακολουθεί ο κατάλογος με τα ονόματα των υπολοίπων αναθετών, των στρατηγών αλλά και άλλων, όπως οι *οίνοχοοί* και ο *ἄοζος*. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο 5079 και 3087. Catling 1986-1987, 28· Καρατζένη 1987, 315-17· Τζουβάρα-Σούλη 1992, 51· Baldassarra 2010, 344-47, T1-T2, εικ. 1, 2· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2023, 42-3· Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ. Σε δύο ακόμα αναθηματικές επιγραφές από την Αμβρακία, που αφορούν στο ανάθημα των πρυτάνεων και των συμπρυτάνεων της πόλης, απαντά η ίδια δομή, με τα ονόματα των αποδεκτών της ανάθεσης να δηλώνονται μετά τον επικεφαλής των πρυτάνεων και πριν από τον κατάλογο των συναναθετών. Βλ. παραπάνω, υποσ. 4α. Επίσης, Τζουβάρα-Σούλη 2008, 153, με βιβλιογραφία· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2023, 42-3. Αντίστοιχη δομή απαντά και σε άλλες περιοχές. Πρβλ. IG IX 1², 252: επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. από το Θύρρειον, που αφορά στην ανάθεση κοινού αναθήματος στην Αφροδίτη από μέλη σωματείου.

12 Για τους αξιωματούχους της Αμβρακίας, όπως τους γνωρίζουμε μέσα από τις επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες, καθώς και τις γραμματειακές πηγές, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., με βιβλιογραφία.

13 Αυθαίρετες εργασίες που έγιναν στο οικόπεδο Θ. Σκληβανίτη επί των οδών Τζαβέλλα και Φιλελλήνων, βλ. Ανδρέου 1984, 183-84, 190, πίν. 77γ· σήμερα, η στήλη εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας.

Εικ. 2. Ενεπίγραφη στήλη AMA 2918. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας).

Οι εκδοχές ανάγνωσης και το ζήτημα της ταύτισης του είδους της επιγραφής

Το 2007, η επιγραφή εκδόθηκε από τους αρχαιολόγους Ηλία και Ιωάννα Ανδρέου, οι οποίοι τη χαρακτήρισαν ως επιτάφια.¹⁴ Οι ίδιοι ερμήνευσαν τα αναγραφόμενα ονόματα ως κατάλογο ονομάτων Αμβρακιωτών που βρήκαν κοινό θάνατο σε μάχη εντός ή εκτός του ελλαδικού χώρου, την οποία συνέδεσαν με την πολεμική δραστηριότητα του βασιλέως Πύρρου.¹⁵ Την ταύτιση της στήλης, την οποία χρονολόγησαν στο α΄-β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., ενισχύει η παρουσία των κλάδων δρυός που επιστέφουν το άνω μέρος της. Φυτικοί κλάδοι δρυός, αλλά και μυρτιάς, ελιάς και κισσού, αποτελούν σύννηθες μοτίβο που απαντά στις επιτύμβιες στήλες της Αμβρακίας κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ.¹⁶ Επίσης, οι μελετητές αναγνώρισαν στον 1ο στίχο το εθνικό [ΑΜΒΡΑΚΙ] ΩΤΑΙ, που αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο για τον χαρακτηρισμό της στήλης ως επιτύμβιας.

Τα ονόματα της επιγραφής έχουν συμπεριληφθεί, επίσης, από τους P.M. Fraser και E. Matthews στο *Lexicon of Greek Personal Names*,¹⁷ όπου προτείνεται μία διαφορετική ανάγνωση των ονομάτων στους στίχους 5–11.

Το ζήτημα της ανάγνωσης της επιγραφής AMA 2918 δεν έχει ακόμη επιλυθεί, καθώς, μετά από την πρόσφατη μελέτη μας για τα ανθρωπωνύμια της Αμβρακίας,¹⁸ προέκυψε διαφορετική ταύτιση ορισμένων από τα ονόματα της επιγραφής σε σχέση με τις παλαιότερες αναγνώσεις.

14 Ανδρέου και Ανδρέου 2007, 235–46.

15 Ανδρέου και Ανδρέου 2007, 244.

16 Για τη διακόσμηση με φυτικούς κλάδους των επιτύμβιων στηλών της Αμβρακίας, βλ. Κατσαδήμα 2003, 91–106.

17 Fraser και Matthews 1997.

18 Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

Στον πίνακα που ακολουθεί, παρατίθεται το σωζόμενο κείμενο της επιγραφής σε μεταγραφή, όπως το αποτυπώνουν οι Η. και Ι. Ανδρέου στο άρθρο τους, όπως περιλαμβάνεται στο *LGPN* και όπως προκύπτει μετά τη δική μας ανάγνωση:

	Ανδρέου και Ανδρέου 2007	<i>Lexicon of Greek Personal Names</i>	Ανάγνωση από την πρόσφατη μελέτη των ανθρωπωνυμίων της Αμβρακίας
1	[-----];ώται		[-----]
2	[----- ος		[-----]ύσιος
3	[-----]ύρου		[----ΦΙ;]σμ[-]ου
4	[-----]άνδρου		__ _]ΣΤ[-]ΑΙΔΠ
5	[-----]ος Εϋωνύμου	Θεώνυμος (ΙΙΑ: 1)	[-----] Άριστωνύμου
6	[-----]αΐδας Κλεδώρου	Κλεδώρος (ΙΙΑ: 1)	[-----]αΐδας Κλεδώρου
7	Δαΐμαχος Λυκίνου	Λυκίνος (ΙΙΑ: 1)	[Άρι]σταρχος Λυκίνου
8	Εϋδικος Νικάρχου	(--δικος), Νικάρχος (ΙΙΑ: 23)	Εϋδικος Νικάρχου
9	Πυθόδωρος Άκηράτου	Πυθόδωρος (ΙΙΑ: 13), Άκηράτος (ΙΙΑ: 2)	Πυθόδωρος Άκηράτου
10	Αντίβολος Άλεξάνορος	Άντιβουλος (ΙΙΑ: 1) Άλεξάνωρ (ΙΙΑ:3)	Αντίβολος Άλεξάνορος
11	Εϋαθλος Δαμίωνος	(-θλος) Δαμίων (ΙΙΑ: 5)	Εϋαθλος Δαμίωνος
12	Νικοκλής Τιμοκράτεος	Καλλικλής (ΙΙΑ: 18) Τιμοκράτης (ΙΙΑ: 39)	Καλλικλής Τιμοκράτεος
13	[---]οσθένης Λύκωνο[ς]	(-οσθένης) Λύκων (ΙΙΑ: 18)	[---]οσθένης Λύκωνο[ς]
14	[-----]τρατος Προξένου	(-στρατος), Πρόξενος (ΙΙΑ: 19)	[-----]τρατος Προξένου
15	[-----]ετος Δαμαι[νέτου]		[---κ]ριτος Δαμαι[νέτου]
16	[-----]ίδας Θέτ[-----]		[-----]ίδας Θέτ[-----]
17	[-----]ωρ Χυ[-----]		[-----v] Φρυ[-----]

Στην ανάγνωσή τους, οι Η. και Ι. Ανδρέου ταύτισαν 17 πλήρη και 13 αποσπασματικά ονόματα. Διέκριναν 17 στίχους, με τον 1ο στίχο να θεωρείται χαραγμένος στην επιφάνεια που διαμορφώνεται κάτω από τους κλάδους δρυός, αμέσως πριν από το ενεπίγραφο πεδίο. Στον 1ο στίχο, σύμφωνα με την πρότασή τους, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, διατηρούνται τα γράμματα ---]ωται, επομένως αποκαθιστούν την ελλιπή λέξη ως ΑΜΒΡΑΚΙΩΤΑΙ, αποδίδοντας στην επιγραφή χαρακτήρα επιτάφιο. Ο λίθος, ωστόσο, στο σημείο αυτό παρουσιάζεται ιδιαίτερα φθαρμένος, ως εκ τούτου δεν είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τους χαρακτήρες αυτούς.

Στο 2ο στίχο, από την παρατήρηση του λίθου διαπιστώνεται ότι διατηρούνται περισσότεροι χαρακτήρες και συγκεκριμένα [-----]ύσιος, από τους δύο που αναγνωρίζονται στην εκδοχή των Ανδρέου, [-----]ος.

Στον 3ο στίχο, είναι επίσης ορατά περισσότερα γράμματα σε σχέση με αυτά που προτείνονται στην ανάγνωση των Ανδρέου, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκατασταθεί κάποιο όνομα με ασφάλεια.

Στον 5ο στίχο, διατηρείται ακέραιο το πατρώνυμο Άριστωνύμου, και όχι Εϋωνύμου (Η. και Ι. Ανδρέου 2007) ή Θεωνύμου (*LGPN*).

Στον 6ο στίχο, οι τρεις εκδοχές ανάγνωσης της επιγραφής συμφωνούν για το πατρώνυμο, Κλεδώρου. Σύμφωνα με τους Ανδρέου, από το προσωπικό όνομα διατηρούνται οι πέντε τελευταίοι χαρακτήρες [-----] αΐδας, ταύτιση με την οποία συμφωνεί και η νεώτερη ανάγνωσή μας.

Στον 7ο στίχο, και οι τρεις εκδοχές συμφωνούν με την ανάγνωση του πατρωνύμου, Λυκίνου. Από το προσωπικό όνομα ωστόσο που προηγείται και σώζεται αποσπασματικά, με ασφάλεια διακρίνονται στο λίθο τα γράμματα]σταρχος. Υπολογίζοντας το κενό διάστημα από το πρώτο γράμμα που διακρίνεται, δηλαδή το -σ, έως και το όριο του λίθου αριστερά, υπολογίζεται ότι θα πρέπει στο διάστημα αυτό να χωρούν τρεις

χαρακτήρες. Επομένως, πιθανή είναι η αποκατάσταση του ονόματος [Ἀρί]σταρχος και όχι Δαΐμαχος.

Στον 8ο στίχο, είναι επίσης ορατό ακέραιο το προσωπικό όνομα Εϋδικος, όπως το αναγνωρίζουν και οι Η. και Ι. Ανδρέου, ενώ το *LGPN* αναφέρει μόνο την κατάληξη -δικος. Το πατρώνυμο, Νικάρχου, είναι κοινώς αποδεκτό.

Στον 9ο στίχο, με ασφάλεια αναγνωρίζεται το όνομα και το πατρώνυμο Πυθόδωρος Ἀκηράτου.

Στο 10ο στίχο, σύμφωνα με το *LGPN*, το προσωπικό όνομα που αναφέρεται είναι το Ἀντίβουλος· ωστόσο είναι βέβαιο πως απουσιάζει από το λίθο το γράμμα -υ, επομένως το όνομα που έχει χαραχθεί είναι Ἀντίβουλος.

Στον 11ο στίχο, είναι ασφαλής η ανάγνωση του προσωπικού ονόματος Εϋαθλος που προτείνουν οι Η. και Ι. Ανδρέου και επιβεβαιώνεται από τη νεώτερη μελέτη της επιγραφής.

Στο 12ο στίχο, η νεώτερη έρευνα ταυτίζει το προσωπικό όνομα Καλλικλῆς, όπως αναγνωρίζεται στο λίθο. Το ίδιο όνομα προτείνει το *LGPN*. Αντίθετα, στην ανάγνωση των Ανδρέου προτείνεται το όνομα Νικοκλῆς.

Στο 13ο και στο 14ο στίχο, υπάρχει ομοφωνία για την ταύτιση των ονομάτων [---]οσθένης Λύκωνο[ς] και [-----]τρατος Προξένου αντίστοιχα.

Στο 15ο στίχο, είναι βέβαιη η διατήρηση του πατρωνύμου Δαμαι[νέτου]· ωστόσο, ως προς το προσωπικό όνομα, οι Ανδρέου μεταγράφουν την κατάληξη]ετος, ενώ σύμφωνα με τη νεώτερη πρόταση, η κατάληξη που διατηρείται είναι κ]ριτος. Στο *LGPN* δεν περιλαμβάνονται τα ονόματα του στίχου αυτού.

Στο 16ο στίχο, είναι ασφαλής η ταύτιση της κατάληξης του ονόματος [-----]ίδας και η αρχή του πατρωνύμου Θέτ[-----].

Στο 17ο στίχο, οι Ανδρέου αναγνωρίζουν τα τελευταία γράμματα του πρώτου ονόματος [-----]ωρ και τα αρχικά του πατρωνύμου Χυ[-----]. Αντίθετα, σύμφωνα με τη νεώτερη ανάγνωση, είναι βέβαιο ότι από το πρώτο όνομα διατηρείται το καταληκτικό -ν και τα αρχικά του πατρωνύμου Φρυ[-----].

Η πιο σημαντική ωστόσο διαφορά εντοπίζεται στην ανάγνωση του 4ου στίχου, ο οποίος είναι αρκετά φθαρμένος. Σε αυτόν είναι δυνατό να διαβασθεί: __ __ ΣΤ_ΑΙ ΔΙΙ, ενώ οι Η. και Ι. Ανδρέου προτείνουν [----- ---]άνδρου, δηλαδή αποδίδουν τα σωζόμενα γράμματα στο πατρώνυμο.

Εάν η ανάγνωση των σωζόμενων γραμμάτων που προτείνουμε είναι σωστή, τότε τα δύο θεωνύμια μπορούν να αποκατασταθούν σε δοτική πτώση ως ΕΣΤΙΑΙ και ΔΙΙ. Σε αυτήν την περίπτωση, θα πρέπει να ανατραπεί η πρόταση περί επιτάφιου χαρακτήρα της στήλης και να αποδοθεί στην επιγραφή αναθηματικός χαρακτήρας.

Η αποκατάσταση των συγκεκριμένων θεωνυμίων προκύπτει με βάση τους σωζόμενους χαρακτήρες που διατηρούνται επαρκώς στο λίθο, καθώς και στη θέση που έχουν στη διάταξη του κειμένου, δηλαδή στον 4ο στίχο μεταξύ των ονομάτων των αναθετών, όπως συμβαίνει και σε άλλες αναθηματικές επιγραφές της Αμβρακίας, χαρακτηριστικό που σχολιάστηκε παραπάνω με αφορμή την αναθηματική επιγραφή ΑΜΑ 37.

Επιπλέον, η αναγνώριση των θεωνυμίων στην επιγραφή ενισχύεται και από το δεδομένο ότι η λατρεία της Εστίας και του Δία στην Αμβρακία είναι γνωστή μέσα από τη συχνή μνεία και των δύο θεοτήτων μαζί σε μία σειρά από αναθηματικές επιγραφές¹⁹ που έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά στην Άρτα και χρονολογούνται στους

19 α) «Πρύτανις / καὶ συνπρυτάνιες / Ἑστία, Δί / Ἀφροδίται Νίκαρχος / Σάμου / Ἀριστόδαμος / Ξένωνος / Σώστρατος/...», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 47. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 43-4· β) «Ἀγέλαος / Πυρρία / πρύτανις / καὶ συμπρυτάνι[ες] / Ἑστία / Δί Πρυτάνει[ι] / Ἀφροδίται / Απόλλωνι / Ἀρτέμιτι / Ἀγαθίων / Νικία / Μενέλαο[ς] / Χαίρε[α]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 37. SEG 42, 543· γ) «Σώτων Σώτωνος Π[ρ]ύτανις καὶ συμπρυτάνιες / Ἑστία, Δ[ι] / Εὐμήδης Πολυάν[δρου] / Φιλόμηλος Λυσι[...], Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 36. SEG 24, 421· δ) «Ἐπί... Α... / Φίλιππος [πρύτανις] καὶ συνπρυτάνιες / Ἑστία, Δί / Κάλλων Νικοσθένης, / Σιλανός Παύσωνος, / Θράσων Κλεομήδης, / Νίκαρχος Λεοντίσκου, / Λύκος μάντις», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 24. Για την επιγραφή, βλ. παραπάνω, υποσ. 4α· ε) «Πολέμαρχοι / ἐπὶ Φιλιστίωνος / Ἑστία Δί / Ἀρτέμιτι / Ἀφροδίτ[αι] / Σαραπίων / Φιλιστίωνος / Διομ[...], Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 6703.

Από το Πρυτανείο της Αμβρακίας προέρχονται οι εξής αναθηματικές επιγραφές: στ) «Στραταγοί / ἐπὶ Εὐάλκου / Ἰστία Δί / Ἀφροδίται / Πυθόδωρος / Αἰσωπίδα / Ἀνδρόμαχος / Νικάνδρου / Ἀμφίμαχος / Μνασέα / Λύκος / Λέοντος / Θεμιστιος / Σιμύλου / Σάτυρος / Σάττωνος / γραμματεὺς / Δαμαρχίδας / Ἐπινίκου / μάγειρος / Καλλιγένης / ἄοζος Ζώπυρος / οἰνοχόοι / Εὐπορος / Φαλακρίων», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 5079· ζ) «Στραταγοί / ἐπὶ Σατύρου / Ἰστία / Δί / Ἀφροδίται / Λααρχίδας / Εὐάλκεος / Λέων / Μνάσωνος / Μένανδρος / Σωσᾶ / Σωκράτης / Καλλίππου / Λυκέας / Φιλανδρίδα / Ἀριστίων / Ἀρίστωνος / Δαμοκράτης /

ελληνιστικούς χρόνους. Από αυτές, οι δύο εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του κτιρίου που ταυτίζεται με το Πρυτανείο της πόλης, ενώ άλλες συνδέονται με κοινό ανάθημα του πρυτάνεως και των συνπρυτάνεων της πόλης, προς την Εστία, τον Δία και άλλες θεότητες. Στις επιγραφές, η Εστία και ο Δίας αναφέρονται πάντα παράλληλα και αποτελούν τους αποδέκτες της ανάθεσης μαζί με άλλες θεότητες, όπως ο Απόλλωνας, η Άρτεμη και η Αφροδίτη, που κατείχαν σημαντική θέση στη λατρεία της Αμβρακίας.

Η λατρεία της Εστίας, που θεωρείται πως έχει κορινθιακή προέλευση, καθώς και η λατρεία του Δία, ο οποίος μνημονεύεται με το προσωνόμιο Πρύτανις,²⁰ έχει υποστηριχθεί ότι στην Αμβρακία συνδέεται με τα Πρυτανεία και τον θεσμό των πρυτάνεων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.²¹

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση της πρώτης επιγραφής η ταύτισή της με αναθηματική και ο αποκλεισμός της χρήσης της ως επιτύμβιας είναι ασφαλής. Με τον τρόπο αυτό, δύο επιπλέον Αμβρακιώτες προστίθενται στο γνωστό από άλλες επιγραφικές μαρτυρίες κατάλογο των αξιωματούχων της πόλης. Το ζήτημα της απόδοσης αναθηματικού χαρακτήρα στη δεύτερη επιγραφή, που παρουσιάσαμε παραπάνω, παραμένει ανοικτό στην έρευνα και ακόμα υπό συζήτηση, λόγω της μεγάλης φθοράς του λίθου και της κατάστασης διατήρησης του κειμένου. Αναμφίβολα, όμως και οι δύο παραπάνω επιγραφές εμπλουτίζουν την προσωπογραφία της αρχαίας πόλης.

γραμματεὺς / Καλλιγένης / μάγειρος / Ζώπυρος / ἄοζος / Κάρκος / οἰνοχόος», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 3087. Baldassarra 2010, 344–47, T1–T2, εικ. 1, 2, με βιβλιογραφία. Η λατρεία του Δία στην Αμβρακία επιβεβαιώνεται επίσης μέσα από τις νομισματικές κοπές της πόλης: Τζουβάρα-Σούλη 2008, 148–52.

20 Ο Δίας στην Αμβρακία λατρεύτηκε και ως Σωτήρ, σύμφωνα με αναθηματικές επιγραφές ελληνιστικών χρόνων, γνωστές από τον Κυριακό εξ Αγκώνος: α) «[Σωτήρι] Δί, Ἀφροδίτᾱ / Ἀριστό[λ]ας Ἀγεμάχου, / Γοργίας Ἀνδρονίκο[υ], / Σέλευκος Φιλιστίων[ος], / Μαχάτας Σωκράτεος, / Σάτυρος Νικάρχου, / Ἀριστίων Ἀνδρονίκο[υ]». CIG II, 1799. β) «Σωτήρι Δί, Ἀφροδείτᾱ. / μάντις / Βίος Ἄγασιδάμου, / αὐλητᾱς / Ἀμίτιος Φιλιστίωνος, / κάρυξ / Ἀπολλώνιος Πολυστράτου, / εἶρός / ... Σοφοκλέος, / οἰνοχό(ο)ς / Ἀπολλώνιος...». CIG 1798. Τζουβάρα-Σούλη 1992, 171· 2008, 153.

21 Για τη λατρεία της Εστίας και του Δία, τη σύνδεσή τους με τα Πρυτανεία και το θεσμό των Πρυτάνεων, καθώς και την προέλευση της λατρείας, που σχετίζεται με τον κορινθιακό αποικισμό στην περιοχή, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85–6· 1992, 180–84· 2008, 148–56.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλη, Α. 2021. «Τα νεκροταφεία της Αμβρακίας κατά τους αρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ανδρέου, Η. 1978. «Αρχαϊκός ναός». *ArchDelt* 33 (B1):179.
- Ανδρέου Η. και Ανδρέου, Ι. 2007. «Επιτάφια στήλη Αμβρακιωτών» (La stèle funéraire des Ambraciotes). Στο *“Épire, Illyrie, Macédoine... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes”*, επιμ. D. Berranger-Auserve, 235–46. ERGA, Recherches sur l’antiquité 10. Clermont-Ferrand.
- Ανδρέου, Ι. 1984. «Οδός Τζαβέλα και Φιλελλήνων». *ArchDelt* 39 (B):183–84.
- _____. 1996–1997. «Τα ομόλογα των Αμβρακιωτών και η τοπογραφία της νοτιοανατολικής Ηπείρου». *ArchDelt* 51–52 (A):141–72.
- Baldassarra, D. 2010. «Le liste cultuali della nord-Occidentale: Tipologie, Protagonisti e fenomenologia ritual». Στο *Atti del Convegno Internazionale, Venezia, 7–9 gennaio 2010*, επιμ. C. Antonetti, 341–71. Pisa: Edizioni ETS.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1977. «Ανασκαφές. Νομός Άρτας». *ArchDelt* 32 (B):145–49.
- Cabanes, P. 1976. *L’Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272–167 av. J.C.)*. Annales littéraires de l’Univ. de Besançon, 186. Centre de recherches d’histoire ancienne, 19. Paris: Les Belles Lettres.
- _____. 1985. «Le reglement frontalier entre les cites d’ Ambracie et de Charadros: complements». *BCH* 109:753–57.
- Cabanes, P. και Ανδρέου, Ι. 1985. «Le règlement frontalier entre les cités d’ Ambracie et de Charadros». *BCH* 109:499–544.
- Catling, H.W. 1986–1987. «Archaeology in Greece, 1986–87». *AR* 33:3–61.
- Δραγούμης, Σ. 1910. «Ανάθημα Άρτέμιτι Πασικράτα ἐν Ἀμβρακίᾳ». *ArchEph*:397–98.
- Fraser, P.M. και Matthews, E. 1997. *Lexicon of Greek Personal Names (LGP.N) IIIA: Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford: Oxford University Press and Clarendon Press.
- Καλώνης, Α. 2020. «Οι Κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο από την ίδρυσή τους έως και την εποχή του Φιλίππου Β’». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καρατζένη, Β. 1987. «Αγία Θεοδώρα». *ArchDelt* 42 (B1):315–17.
- _____. 1994. «Το ιερόν όρος και το επιφανές όρος Κράνεια της Αμβρακίας». Στο *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον Σωτήρη Δάκαρη*, επιμ. Χ. Τζουβάρα-Σούλη, Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου και Κ. Γραβάνη Κατσίκη, 289–304. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κατσαδήμα, Ι. 2003. «Οι επιτάφιος στήλες της Αμβρακίας», Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Leschhorn, W. 2013. «Die “Beamtennamen” auf den Münzen von Epirus». Στο *KERMA III. Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity, Πρακτικά του Α’ Διεθνούς Συνεδρίου Νομισματικής Ιστορίας και Οικονομίας στην Ήπειρο κατά την Αρχαιότητα, 3–7 Οκτωβρίου 2007*, επιμ. Κ. Λιάμπη, Κ. Παπαεωαγγέλου-Γκενάκου, Κ. Ζάχος, Α. Ντούζουγλη και Α. Ιακωβίδου, 159–70. Αθήνα: Λυδία Λίθος: Εταιρεία Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας.
- Μερκούρη, Χ. 2014. «Μνημείο στην κοίτη του ποταμού Αράχθου». *ArchDelt* 69 (B1):1714–715.
- Παπαδημητρίου, Α. 2013. «Νομίσματα από κτήριο της αρχαίας Αμβρακίας. Στο *KERMA III. Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity, Πρακτικά Α’ Διεθνούς Συνεδρίου, Νομισματική και οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, 3–7 Οκτωβρίου 2007*, επιμ. Κ. Λιάμπη, Κ. Παπαεωαγγέλου-Γκενάκου, Κ. Ζάχος, Α. Ντούζουγλη και Α. Ιακωβίδου, 325–43. Αθήνα: Λυδία Λίθος: Εταιρεία Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας.
- Παπαδοπούλου, Β.Ν. επιμ. 2015. *Αμβρακία. Η πόλη και τα μνημεία της*. Άρτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας.
- _____. επιμ. 2017. *Αμβρακία. Τα νεώτερα ανασκαφικά ευρήματα*. Άρτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας.
- _____. επιμ. 2020. *Res Gestae. Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας κατά τα έτη 2014–2020*. Άρτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας.
- _____. επιμ. 2023. *Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας*. Αθήνα: ΟΔΑΠ.
- _____. επιμ. Υπό έκδ. *Ανθρωπωνύμια Αμβρακίας*.
- _____. Υπό έκδ. «Το γεφύρι της Άρτας, μικρές και μεγάλες ιστορίες». Στο *Γ’ Πανηπειρωτικό Συνέδριο, Η Ήπειρος διαχρονικώς: Α’ Παιδεία-Φιλοσοφία, Β’ Ιστορία-Αρχαιολογία-Τέχνη, Γ’ Ευποιΐα, Ιωάννινα 1–3 Μαρτίου 2019*.
- Παπαδοπούλου, Β.Ν., Νούτσος, Λ. και Παπαλέξης, Ι. Υπό έκδ. «Ταφικά μνημεία και ταφικοί περιβολοί εντός της κοίτης του ποταμού Αράχθου: Νέα δεδομένα για την τοπογραφία και τις ταφικές πρακτικές της αρχαίας Αμβρακίας». Ανακοίνωση στο *Γ’ Συνέδριο, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 19–22 Ιανουαρίου 2022*.
- Ρωμαίος, Κ. 1916. «Η’ Αρχαιολογική Περιφέρεια». *ArchDelt* 2 (Παράρτημα):44–55.
- Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1979. «Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον. Συμβολή εις την

- μελέτην της θρησκείας των αρχαίων Ηπειρωτών». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- _____. 1992. *Αμβρακία, Μελέτες για την Άρτα* 1. Άρτα: Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς».
- _____. 2008. *Η λατρεία του Δία στην αρχαία Ήπειρο*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Τσούτσινος, Θ. 1963. «Αρτινά Μελετήματα». *Σκουφάς* 25-26:62-7.
- _____. 1964. «Αρτινά Μελετήματα». *Σκουφάς* 27-28:172-80.

Νεότερα δεδομένα για την πόλη της Πάτρας από τους ρωμαϊκούς έως τους οθωμανικούς χρόνους μέσα από τις σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού»

Αναστασία Κουμούση

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumoussi@culture.gr

Μαρία Γκάτη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkati@culture.gr

Κωνσταντίνα Σούρα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
ksoura@culture.gr

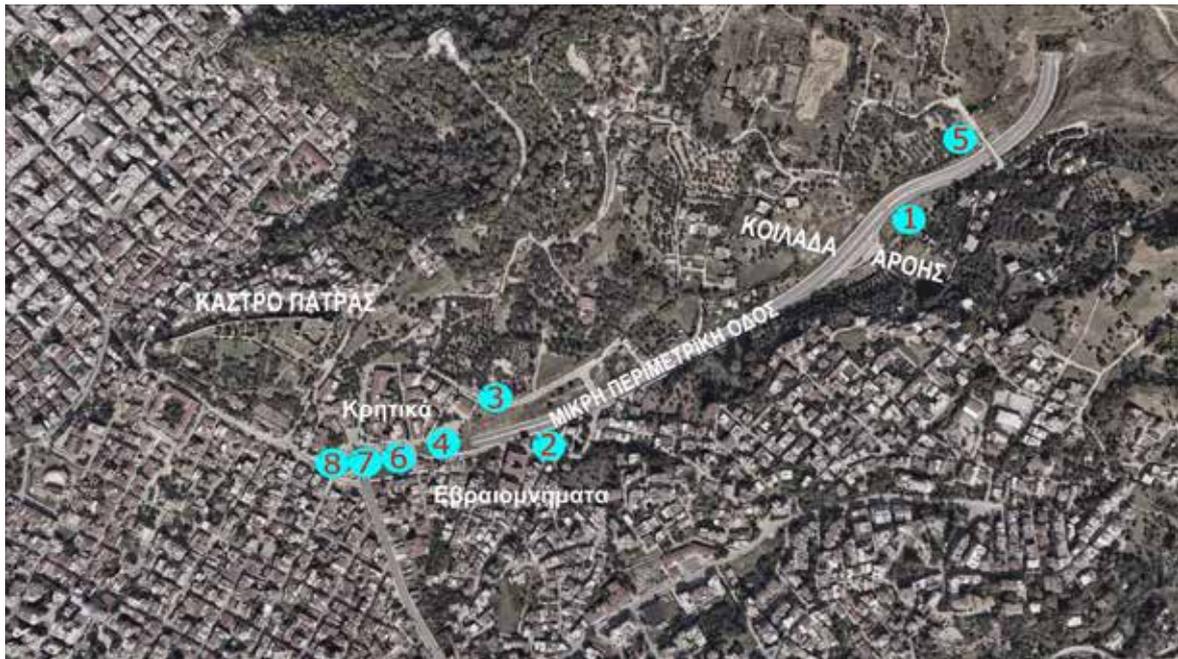
ABSTRACT

The construction of the Short Perimeter Road of Patras constitutes a public work of prime significance, not only because it reduced traffic congestion in the city center, but also because it enriched the archaeological and cultural map of Patras. This paper aims at discussing briefly the main antiquities that have been discovered in the framework of this project, which have resulted in new important data concerning the public water supply system from the Roman to the Ottoman era, and have also clarified the limits and character of the ancient city towards the east and southeast of the Castle of Patras.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην πόλη της Πάτρας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικοδομική δραστηριότητα των τελευταίων δεκαετιών. Μέσα από τις σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν, κατά κύριο λόγο από τη δεκαετία του 1960 και μετά, με αφορμή είτε ιδιωτικά είτε δημόσια έργα, τεκμηριώθηκε η αδιάκοπη κατοίκηση της περιοχής από την προϊστορική εποχή έως σήμερα και αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας πόλης, επιτρέποντας τη χαρτογράφηση του πολεοδομικού ιστού των ιστορικών χρόνων στα κύρια σημεία του (βασικοί οδικοί άξονες, οικιστική ζώνη, νεκροταφεία).

Σημείο αναφοράς σε όλες τις περιόδους παρέμεινε η ακρόπολη, στη θέση που αργότερα κατέλαβε το βυζαντινό Κάστρο (Εικ. 1). Η πόλη αναπτύχθηκε αρχικά στα νότια της ακρόπολης, ενώ κατά τους ρωμαϊκούς

Εικ. 1. Δορυφορική εικόνα τμήματος της πόλης της Πάτρας με τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο (1: Υδατογέφυρα στην κοιλάδα της Αρόης, 2: Υδατογέφυρα στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολός, 3: Καμαροσκεπής αγωγός στην οδό Κάστρου, 4: Καμαροσκεπής αγωγός νότια του Ιου Δημοτικού Σχολείου, 5: Ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο, 6: Ανασκαφικός τομέας Α, 7: Ανασκαφικός τομέας Β, 8: Ανασκαφικός τομέας Γ) (©ΕΦΑ Αχαΐας).

χρόνους επεκτάθηκε δυτικά έως τη θάλασσα. Τα όρια της πόλης παρέμειναν ίδια και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στον Μεσαίωνα και έως την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς η πόλη συρρικνώθηκε γύρω από το Κάστρο. Σε αυτή την ευρύτερη περιοχή επικεντρώθηκε διαχρονικά η θρησκευτική και διοικητική ζωή, τα θεάματα, η βιοτεχνική δραστηριότητα και ο οικιστικός ιστός (Μουτζάλη 1991· 1994· 2002, 174–85· Παπαποστόλου 1991· Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 39–48· Πετρόπουλος 2007, 2009· Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου 2015).

Όσον αφορά την περιοχή ανατολικά της ακρόπολης, όπου εκτείνονται οι συνοικίες *Κρητικά* και *Εβραιομνήματα*, δεν περιλαμβάνεται από τις, έως σήμερα, επιστημονικές δημοσιεύσεις στη ζώνη του κυρίως άστεως της αρχαιότητας, μολοντί η κατοίκησή της, τουλάχιστον κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους και εξής, ήταν γνωστή από τις πηγές (Maisano 1990, XVII 6–23). Τα σποραδικά και αποσπασματικά αρχαιολογικά ευρήματα στις συνοικίες αυτές και η άμεση γειτνίασή τους με την κοιλάδα της Αρόης, όπου παλαιότερα κυλούσε χείμαρρος και ήταν ανέκαθεν ορατό το ιστάμενο τμήμα μεγάλης υδατογέφυρας του ρωμαϊκού υδραγωγείου, είχαν δημιουργήσει την εντύπωση μιας περιιαστικής περιοχής της αρχαίας πόλης, με περιορισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα (Σταυροπούλου-Γάτση κ.ά. 2006, 92). Εντούτοις, αρχαιολογικά τεκμήρια των τελευταίων δεκαετιών, όπως το σημαντικό βαλανείο που εντοπίστηκε στην οδό Αιόλου (Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 92 και υποσημ. 60) ή ο κεντρικός πλακόστρωτος δρόμος, που έτεμνε τη σημερινή οδό Βότσαρη, οδηγώντας κατά πάσα πιθανότητα στην αρχαία Αγορά (Αλεξοπούλου 1991, 141), ήρθαν σε αντίθεση με τα λοιπά πενιχρά ευρήματα, υποδηλώνοντας ότι η έλλειψη στοιχείων δεν ήταν ενδεικτική του χαρακτήρα της συγκεκριμένης περιοχής κατά την αρχαιότητα, αλλά πιθανότατα τυχαία και οφειλόμενη στη χαμηλή οικοδομική δραστηριότητα στις συνοικίες αυτές, που σε μεγάλο βαθμό διατηρούν ακόμα και σήμερα παλιές μονοκατοικίες. Η ευκαιρία για την εντατική έρευνα της περιοχής δόθηκε με την έναρξη ενός μεγάλου δημοσίου έργου, που άλλαξε ριζικά τον χάρτη αυτού του τμήματος της πόλης, την κατασκευή της Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών.

Το συγκεκριμένο Τεχνικό Έργο ξεκίνησε το 2002, με σκοπό να συνδέσει τη βόρεια είσοδο της πόλης με τον νότιο τομέα της, παρακάμπτοντας το εμπορικό κέντρο. Η εκτεταμένη σωστική ανασκαφική έρευνα, που διεξήχθη έως το 2018, αρχικά από τις τότε συναρμόδιες ΣΤ' ΕΠΚΑ και 6η ΕΒΑ και ακολούθως από την ενοποιημένη Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, επικεντρώθηκε επί του άξονα της Μικρής Περιμετρικής Οδού

από την κοιλάδα της Αρόης έως την περιοχή του Κάστρου της Πάτρας, σε μήκος περίπου 1800 μ., όπου προέκυψαν και τα σημαντικότερα ευρήματα (Κουμούση κ.ά. 2016· 2018, εικ. 1). Μικρότερης κλίμακας έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις, όπου αυτό απαιτήθηκε από τα συνοδά Τεχνικά Έργα. Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε τεράστιος όγκος αρχαιολογικού υλικού, η συντήρηση και μελέτη του οποίου βρίσκονται σε εξέλιξη.¹

Τα νεότερα δεδομένα συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την περιοχή και επιτρέπουν πλέον την ερμηνεία των πενιχρών και αποσπασματικών στοιχείων που είχαν έρθει στο φως σε παλαιότερες σωστικές ανασκαφές. Στο παρόν άρθρο περιλαμβάνεται μια συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων ευρημάτων και τα πρώτα συμπεράσματα που προκύπτουν από την έως τώρα μελέτη τους, με στόχο να αποσαφηνιστεί ο χαρακτήρας της περιοχής έρευνας στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της πόλης της Πάτρας.

A. ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΗΣ ΑΡΟΗΣ

A1. Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο

Όπως έχει διαπιστωθεί σε πολλές περιπτώσεις κατά τις ανασκαφές εντός του οικιστικού ιστού, η Πάτρα, μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο, υδρευόταν κυρίως από πηγάδια, αλλά ενίοτε και μέσω πήλινων ή μολύβδινων αγωγών που μετέφεραν νερό από κοντινές πηγές ή από δεξαμενές συλλογής ομβρίων (Πετρόπουλος 2006, 25, 30). Ωστόσο, η ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδος αποτέλεσε για την πόλη μια εποχή μεγάλης ακμής, που συνοδεύτηκε από σημαντική πληθυσμιακή αύξηση (Παπαποστόλου 1991, 315· 2014, 265· Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου 2015, 151). Σε αυτό συνετέλεσε ο υποχρεωτικός συνοικισμός των γειτονικών κωμών μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας από τον Αύγουστο, καθώς και η εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων στην πόλη (Παπαποστόλου 1991, 305· Ριζάκης 1992–1993, 440–44· Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 21–2, 48· Πετρόπουλος 2009, 47–8). Οι αυξημένες υδροδοτικές ανάγκες της νέας, πολυπληθούς ρωμαϊκής αποικίας, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των ευνοϊκών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, που επέτρεψαν την ανέγερση μεγάλων μνημείων και δημοσίων έργων σε όλη την αυτοκρατορία (Πετρόπουλος 2006, 23–4), αντιμετωπίστηκαν με την κατασκευή ενός υδραγωγείου.

Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο της Πάτρας ήταν ανέκαθεν γνωστό, καθώς πολλά τμήματά του διατηρήθηκαν ορατά ανά τους αιώνες. Χάρη στη συστηματική καταγραφή των τμημάτων αυτών και των συμπληρωματικών στοιχείων που προέκυψαν από σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων χρόνων, είμαστε σε θέση να ακολουθήσουμε τη συνολική πορεία του νερού για την ύδρευση της πόλης. Η τροφοδοσία του υδραγωγείου γινόταν από την πηγή *Νερομάνα* του χειμάρρου *Διακονιάρη*, στις υπώρειες του Παναχαϊκού όρους, ΝΑ της Πάτρας, όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη αρχαίου φράγματος (Πετρόπουλος 2006, 26· Parakosta 2014, 704–5). Ο Κ. Τριανταφύλλου (1995, Α, 1084, λ. *Κυμοθόη*) ταυτίζει τη *Νερομάνα* με την αναφερόμενη πηγή της νύμφης Κυμοθόης (Plinius, *Hist. Nat.* IV, 5.13), καθώς πλησίον αυτής βρέθηκε μια επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., που μαρτυρά τη λατρεία των νυμφών Ναϊάδων (Rizakis 1998, 93, αρ.13). Από την πηγή το νερό μεταφερόταν μέσω ενός μεγάλου κτιστού, καμαροσκεπούς υδραγωγού (*specus*), ο οποίος ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, ακολουθούσε άλλοτε υπέργεια και άλλοτε υπόγεια πορεία. Ύστερα από μια διαδρομή συνολικού μήκους περίπου 7,5 χλμ., το υδραγωγείο κατέληγε μέσω της κοιλάδας της Αρόης σε μια κεντρική δεξαμενή, πιθανότατα στις παρυφές της αρχαίας ακρόπολης, δηλαδή στο ψηλότερο σημείο της πόλης (Κωτσάκη 1987· Κοκκοτάκη 1989, 1990· Πετρόπουλος 1990· 1991· 1999· 2001· 2006, 25–30· Αλεξοπούλου 1994, 220· Petropoulos

1 Θα πρέπει να τονισθεί η καίρια συμβολή όλου του προσωπικού της Εφορείας (επιστημονικού, τεχνικού και εργατοτεχνικού, μονίμου και επί συμβάσει), που ασχολήθηκε κατά τη διάρκεια του έργου με την ανασκαφική έρευνα, την τεκμηρίωση των ανασκαφικών δεδομένων και τη στερέωση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα των επί συμβάσει αρχαιολόγων Κατερίνας Κάτσικα και Αντωνίας Τσουρούνη. Η μελέτη και δημοσίευση του συνόλου του αρχαιολογικού υλικού θα πραγματοποιηθεί από τις υπογράφουσες και συνεπιβλέπουσες του έργου από το 2015 έως το 2018.

Εικ. 2. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Υδατογέφυρα στην κοιλάδα της Αρόης (©ΕΦΑ Αχαΐας).

2014, 21; Parakosta 2014, 704–7, εικ. 2). Από εκεί, ένα πυκνό δίκτυο αγωγών διένεμε το νερό σε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια.

Η ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής Οδού διασταυρώθηκε με το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης, την οποία διασχίζει το τεχνικό έργο. Την κοιλάδα, που εκτείνεται ανατολικά - βορειοανατολικά του Κάστρου της Πάτρας, με διεύθυνση βορειοανατολικά - νοτιοδυτικά, διέτρεχε εποχικός χείμαρρος με την ονομασία «Βρωμολάγκαδο» - γνωστός και ως «Μελικουκιά» κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (Τριανταφύλλου 1995, Β', 1247) - από τον οποίο έχουν καταγραφεί στο παρελθόν καταστροφικές πλημμύρες (Τριανταφύλλου 1995, Α, 354). Ως εκ τούτου, η νεότερη και σύγχρονη οικοδομική δραστηριότητα περιορίστηκε στις παρυφές της κοιλάδας. Στη θέση με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο *Καμάρες* - ονομασία που εντοπίζεται και πλησιέστερα στις πηγές (Parakosta 2014, 707-8, εικ. 3) – την κοιλάδα διέσχισε μεγάλη υδατογέφυρα του υδραγωγείου της ρωμαϊκής εποχής, επί της οποίας έβαινε ο υδραύλακας (Εικ. 1, αρ.1). Πρόκειται για γέφυρα συνολικού σωζόμενου μήκους 105 μ. και μέγιστου σωζόμενου και ορατού ύψους 14 μ., αποτελούμενη αρχικά από επάλληλη, τριπλή τοξοστοιχία με ισχυρές αντηρίδες (Εικ. 2). Σήμερα η κατώτερη τοξοστοιχία παραμένει θαμμένη μέσα στις επιχώσεις και είναι εν μέρει μόνο ορατή, γι' αυτό και λανθασμένα αναφέρεται στην παλαιότερη βιβλιογραφία ως διπλή (Συγκρ. Vitti 2016, 268-81). Πέρα από τα ιστάμενα τμήματα της υδατογέφυρας, που ήταν ανέκαθεν ορατά, κατά τις πρόσφατες έρευνες ήρθαν στο φως κι άλλα τμήματά της, κατά χώρα ή αποσπασμένα και πεσμένα στο πλάτος που θα καταλάμβανε το τεχνικό έργο. Δυστυχώς, η ανασκαφική έρευνα δεν προσκόμισε περαιτέρω στοιχεία για τη χρονολόγηση της κατασκευής του μνημείου, καθώς οι δοκιμαστικές τομές δεν κατέστη δυνατό να φτάσουν στο βάθος θεμελίωσης λόγω ανάβλυσης υπογείων υδάτων (Παπακώστα 2010, 887). Μέχρι σήμερα παραμένει γενικά αποδεκτή η σύνδεση του έργου με τον αυτοκράτορα Αδριανό και η χρονολόγηση της κατασκευής του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Πάτρας στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. (Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 38; Πετρόπουλος 2006, 27). Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μια

Εικ. 3. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Υδατογέφυρα στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολόης (©ΕΦΑ Αχαΐας).

επιγραφή που έχει βρεθεί σε οικόπεδο της Πάτρας, με την οποία η πόλη τιμά τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα ως ευεργέτη και κτίστη (Rizakis 1998, 102, αρ. 14), προφανώς για την κατασκευή κάποιου μεγάλου δημόσιου έργου. Αποκλείοντας τα υπόλοιπα γνωστά ρωμαϊκά μνημεία της πόλης που χρονολογούνται σε διαφορετικές περιόδους, η επιγραφή εικάζεται ότι αφορά το υδραγωγείο. Μολονότι έχουν διατυπωθεί κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με αυτή την άποψη (Ραπαροστόλου 1989, 366, υποσημ. 37), σε μια αρχική χρονολόγηση μέσα στον 2ο αι. μ.Χ. οδηγούν και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του μνημείου (Vitti 2016, 268–81).

Το σπουδαιότερο νέο στοιχείο, που προσκόμισε η πρόσφατη έρευνα, αφορά τη διάρκεια χρήσης της εν λόγω υδατογέφυρας. Εκτεταμένες επισκευές της ύστερης βυζαντινής περιόδου (13ος–15ος αιώνας), που εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα της γέφυρας (Koumoussi 2021, 39–40, υποσ. 9), αποκλείουν την εκδοχή καταστροφής της από κάποιον ισχυρό σεισμό της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως είχε υποθεθεί παλαιότερα (Πετρόπουλος 2006, 26–7) και αποτελούν *terminus post quem* για την παύση λειτουργίας της. Οι επισκευές διακρίνονται με την ιδιαίτερη τοιχοποιία τους, που χαρακτηρίζει τα κτίσματα της υστεροβυζαντινής περιόδου στην πόλη της Πάτρας, ωστόσο, παραμένει άγνωστο αν οφείλονται στους Βυζαντινούς ή τους Φράγκους.

Παρ' όλο που η θέση της παραπάνω γέφυρας ήταν ανέκαθεν γνωστή, οι πρόσφατες έρευνες οδήγησαν στην αποκάλυψη μιας δεύτερης, παντελώς άγνωστης, αντίστοιχης κατασκευής μέσα στην ίδια κοιλάδα (Σούρα, υπό έκδ.). Συγκεκριμένα, σε απόσταση περίπου 630 μ. νοτιοδυτικά της παραπάνω γέφυρας, στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολόης, εντοπίστηκε τμήμα μιας ακόμα γέφυρας ρωμαϊκών χρόνων, η οποία διέσχιζε, με διεύθυνση βορειοδυτικά - νοτιοανατολικά, τη στενή κοιλάδα που διαμορφώνεται από αυτό το σημείο έως τα νοτιοανατολικά πρηνή του λόφου της ακρόπολης (Εικ. 1, αρ. 2). Αποκαλύφθηκαν κατά χώρα τρία παράλληλα, ισχυρά βάθρα σε μέγιστο ύψος έως 3,60 μ., καθώς τα αναβλύζοντα, υπόγεια ύδατα δεν επέτρεψαν την πλήρη αποχωμάτωσή τους έως τη θεμελίωση. Τα βάθρα, σε απόσταση 3,10 μ. μεταξύ τους, είχαν εκτιμώμενες αρχικές διαστάσεις 3,20x3,00 μ. και ενισχύονταν ένθεν και ένθεν από ισχυρές αντηρίδες μήκους 3,80 μ. και πλάτους 2,00 μ. Αποτελούνταν από χυτή τοιχοποιία με επένδυση οπτοπλίνθων (Εικ. 3). Τμήμα βάθρου της ίδιας γέφυρας είναι ορατό στον ακάλυπτο χώρο γειτονικού ακινήτου επί της οδού Φολόης 4, η ταύτιση του οποίου δεν είχε καταστεί δυνατή παλαιότερα (Σταυροπούλου-Γάτση 1989, 123).

Επιπλέον, σε μια μεγάλη ακτίνα έως και 80 μ. βόρεια και δυτικά των τριών βάθρων επί της όδευσης της Μικρής Περιμετρικής Οδού, ήρθε στο φως πλήθος όγκων ισχυρής τοιχοποιίας, αποσπασμένων από την ίδια γέφυρα, η ανεύρεση των οποίων επέτρεψε την ταύτιση παλαιότερων αντίστοιχων ευρημάτων στην ίδια περιοχή (Αλεξοπούλου 1994, 214). Μερικοί από αυτούς τους όγκους διατηρούσαν επιφάνειες επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα, στοιχεία που οδηγούν στη βásiμη υπόθεση ότι και αυτή η γέφυρα εξυπηρετούσε τη μεταφορά νερού και αποτελούσε τμήμα ενός άλλου κλάδου του ρωμαϊκού δικτύου ύδρευσης της πόλης.

Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει η αποκάλυψη ενός υπόγειου τμήματος του ρωμαϊκού υδραγωγείου. Πρόκειται για κτιστό καμαροσκεπή αγωγό στο σημείο της νοητής απόληξης της γέφυρας στα βορειοδυτικά πρηνή της κοιλάδας και βορειοανατολικά του 1ου Δημοτικού Σχολείου επί της οδού Κάστρου (Εικ. 1, αρ. 3). Ο αγωγός, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ., εκτείνεται υπογείως προς δυτικά, ενώ προς ανατολικά δε σώζεται. Το πλάτος του αγωγού εσωτερικά είναι 0,55–0,61 μ. στη βάση, ενώ το συνολικό ύψος του είναι 1,32 μ. εξωτερικά και 1,20 μ. εσωτερικά. Αποτελείται από χυτή τοιχοποιία με αδρά δουλεμένους στην εσωτερική όψη λίθους και επίστρωση ισχυρού υδραυλικού κονιάματος, ενώ το δάπεδο φέρει επίστρωση από πήλινες πλάκες, διαστάσεων 0,66x0,48 μ. Η κλίση του συγκεκριμένου αγωγού υποδηλώνει ότι, μέσω αυτού, το νερό πιθανότατα διοχετευόταν στην παραπάνω υδατογέφυρα από την κεντρική δεξαμενή και από εκεί προς νοτιοανατολικά.

Σύμφωνα λοιπόν με τα νεότερα δεδομένα, την κοιλάδα της Αρόης διέσχιζαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή δυο υδατογέφυρες με παράλληλη πορεία. Για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την ένταξη της δεύτερης, μικρότερης γέφυρας στο δίκτυο ύδρευσης της πόλης και τη χρονολογική σχέση μεταξύ τους, απαιτείται περαιτέρω συστηματική μελέτη· ωστόσο, βάσει των κοινών κατασκευαστικών χαρακτηριστικών τους, φαίνεται πως ανήκουν στην ίδια εποχή. Ο τρόπος διασποράς των πεσμένων τμημάτων της γέφυρας στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολόης καθιστούν ως πιθανή αιτία καταστροφής κάποιον ισχυρό σεισμό. Η κατάρρευση μέρους τουλάχιστον της γέφυρας φαίνεται ότι είχε ήδη συντελεστεί το αργότερο έως τα τέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου, σύμφωνα με μικρή συγκέντρωση κεραμικής στις επιχώσεις κάτω από τους πεσμένους όγκους τοιχοποιίας.

Τμήμα του συστήματος ύδρευσης της ρωμαϊκής περιόδου αποτελούσε κι ο μεγάλος αγωγός, που εντοπίστηκε επί της όδευσης της Μικρής Περιμετρικής Οδού στις παρυφές της κοιλάδας της Αρόης, νότια του 1ου Δημοτικού Σχολείου και πλησίον της οδού Αιόλου (Εικ. 1, αρ. 4), όπου γενικότερα οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών έχουν αποκαλύψει ένα πυκνό δίκτυο αγωγών και υδατοδεξαμενών (Πετριτάκη 1985· Κοκκοτάκη 1990· Σταυροπούλου-Γάτση 1996, 197–99· Παπακώστα 2009, 415 και υποσημ. 6). Πρόκειται για κτιστό, καμαροσκεπή αγωγό, που αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 16,70 μ. (Εικ. 4). Το εξωτερικό πλάτος του αγωγού φθάνει έως 2,85 μ., ενώ εσωτερικά έχει πλάτος περίπου 0,60 μ. και ύψος 1,16 μ. Με διεύθυνση βορειοανατολικά - νοτιοδυτικά, ο αγωγός ακολουθούσε τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Για τον λόγο αυτό, η δυτική του πλευρά θεμελιώθηκε σε μικρό βάθος, ενώ η υπέργεια ανατολική πλευρά του ενισχύθηκε με συμπαγή τοίχο αντιστήριξης και ισχυρή αντηρίδα, κατασκευασμένα και τα δύο από χυτή τοιχοποιία, με επιμελημένη επένδυση των όψεων κατά το *opus testaceum*. Ο τοίχος αντιστήριξης έχει πάχος 1,60 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,61 μ., ενώ η εγκάρσια αντηρίδα έχει πλάτος 1,50 μ., μήκος 3,80 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,15 μ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο παραπάνω αγωγός οριοθετεί τρόπον τινά τον οικιστικό ιστό της πόλης έως και τους οθωμανικούς χρόνους, καθώς ανατολικότερα αυτού δεν έχουν έως σήμερα εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα.

A.2. Το Ύστερο Μεσαιωνικό Υδραγωγείο

Η χριστιανική Πάτρα οικοδομήθηκε πάνω στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης, διατηρώντας σταθερά τα κύρια σημεία αναφοράς της (ακρόπολη / Κάστρο, αγορά, λιμάνι, νεκροταφεία και οδικούς άξονες) (Μουτζάλη 1991· 1994· 2002, 174–85 και ιδίως 176). Ως εκ τούτου, η όδευση του δικτύου ύδρευσης εντός της πόλης δεν τροποποιήθηκε (ενδεικτικά, βλ. Παπακώστα 2010, 879, εικ.1). Όπως ήδη αναφέρθηκε, από την πρόσφατη έρευνα τεκμηριώθηκε ότι το ρωμαϊκό υδραγωγείο εξασφάλιζε την ύδρευση της Πάτρας έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, επιβεβαιώνοντας την άποψη που είχε εκφράσει παλαιότερα η Α. Μουτζάλη (1994, 146). Όσον αφορά

Εικ. 4. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Καμαροσκεπής αγωγός νότια του 1ου Δημοτικού Σχολείου (©ΕΦΑ Αχαΐας).

την ύδρευση της πόλης κατά τους επόμενους αιώνες, οι αρχαιολογικές ανασκαφές στο πλαίσιο του τεχνικού έργου έφεραν στο φως απροσδόκητα στοιχεία.

Συγκεκριμένα, το 2006, κατά τις εργασίες διάνοιξης της Μικρής Περιμετρικής Οδού στην κοιλάδα της Αρόης, περίπου 500 μ. ανατολικά - νοτιοανατολικά της πύλης του Κάστρου, αποκαλύφθηκε τμήμα υδραγωγείου της πόλης, που ανήκει στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους (Κουμούση 2006, 460, εικ. 12–13· 2013· 2018). Αποτελούσε ένα παντελώς άγνωστο έως τότε και πλήρως επιχωματωμένο μνημείο, πάνω από το οποίο περνούσε ο δρόμος που συνέδεε τη συνοικία του Ασυρμάτου με εκείνη της Αρόης (Εικ. 1, αρ.5). Το τμήμα του υδραγωγείου που ήρθε στο φως, είχε μήκος 40 μ., ύψος 4,15 μ., πλάτος 1,60 μ. και κλίση 3% προς τα δυτικά, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται σταθερή ροή του νερού. Επρόκειτο για τμήμα υδατογέφυρας, αποτελούμενο από τέσσερις ημικυκλικές καμάρες, πάνω στις οποίες έβαινε ανοικτός, κτιστός υδραύλακας και το οποίο ενίσχυαν εκατέρωθεν επικλινείς αντηρίδες (Εικ. 5).

Η μορφολογία της υδατογέφυρας, τα επιμέρους κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της, καθώς και τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στα θεμέλιά της, δηλώνουν ως χρονολογία κατασκευής της τα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα. Η μορφή και η «γεωμετρία» του κτίσματος βρίσκει παράλληλα σε αντίστοιχες κατασκευές στην Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, που αποδίδονται στην οικοδομική δραστηριότητα των Οθωμανών κατά την περίοδο αυτή, όπως το υδραγωγείο των Σκοπίων, κτισμένο μετά το 1495 (Ćurčić και Hadjistryphonos 1997, 48–9, εικ. 32, 342–43), η οικοδομική φάση των αρχών του 16ου αιώνα του υδραγωγείου της Καβάλας, (Λυχούνας 2008, εικ. στις σελ. 4–5, 10–1) και το υδραγωγείο του Stari Bar στο Montenegro, κτισμένο τον 16ο αι. (Koumoussi 2021, 40). Ο τρόπος δόμησης του Υδραγωγείου (λίθινη τοιχοποιία, τρόπος αρμολογήματος, πλινθοδομή τόξων) απαντά στα κτίσματα της πρώτης οικοδομικής

Εικ. 5. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Μετά την αποκοπή και μεταφορά του (2009) (©ΕΦΑ Αχαΐας).

φάσης της οθωμανικής περιόδου, τόσο στο Κάστρο της Πάτρας (κανονιοθυρίδες νότιου τείχους και κυκλικός πύργος βόρειου τείχους), που χρονολογούνται στο β' μισό του 15ου αιώνα (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, εικ. 22, 24), όσο και στο Φρούριο Ρίου (τρίδυμοι πύργοι, ΝΔ πύργος) με έτος κατασκευής το 1499 (Κουμούση 2021, 395, 397, εικ. 6–9).

Συνεπώς, φαίνεται ότι μετά την κατάληψη της Πάτρας από τους Οθωμανούς (1458) κατασκευάστηκε το τμήμα του υδραγωγείου που ήρθε στο φώς στην κοιλάδα της Αρόης. Ο σχεδιασμός του οφείλεται σε Οθωμανό αρχιτέκτονα, που αναπαρήγαγε σχέδιο ήδη εφαρμοσμένο, αν κρίνουμε από τις ομοιότητες με ανάλογες κατασκευές στη Βαλκανική χερσόνησο επί οθωμανικής κυριαρχίας. Η κατασκευή του όμως έγινε πιθανότατα από Έλληνες μαστόρους (ντόπιους ή μετακινούμενους κτιστάδες), αφού είναι γνωστό πως οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν το ντόπιο εργατικό δυναμικό για την οικοδόμηση έργων κοινής ωφελείας, καθώς έτσι εξασφάλιζαν τη γρήγορη εκτέλεσή τους, έχοντας να κάνουν με έναν υπεύθυνο, τον επικεφαλής του σιναφιού των κτιστάδων, και με καλά οργανωμένους τεχνίτες (Ανδρούδης 2008). Ο δημόσιος χαρακτήρας του έργου είναι προφανής, όχι μόνο λόγω μεγέθους, αλλά και διότι η διαχείριση και κατανομή των υδάτινων πόρων απαιτούσε ανέκαθεν κρατικό σχεδιασμό και οργάνωση (Τσουρής 2018).

Αξίζει να σημειωθεί ότι Ευρωπαίοι περιηγητές, που επισκέφθηκαν την Πάτρα τον 18ο και 19ο αιώνα (J. Spon, G. Wheeler, Ed. Dodwell, F.C. Rouqueville, W.M. Leake, Ch. Wordsworth, G. Mangear κ. ά.), μνημονεύουν εντυπωσιασμένοι το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης, χωρίς να κάνουν μνεία δεύτερης υδατογέφυρας. Εντούτοις, σε δυο περιπτώσεις έχουν αποτυπώσει το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο, αν και το αναφέρουν ως «αρχαίο» (Magnus von Stackelberg 1834, πιν. 63· Wordsworth 1995, 44).

Η θέση της μεσαιωνικής υδατογέφυρας μέσα στην κοιλάδα της Αρόης, σε απόσταση μόλις 157 μ. από την αντίστοιχη ρωμαϊκή και η παράλληλη πορεία της προς την ανατολική πλευρά της πόλης και το Κάστρο, επιτρέπουν την υπόθεση ότι χρησιμοποιούσε το ίδιο δίκτυο μεταφοράς νερού έξω από την κοιλάδα. Από την κοιλάδα της Αρόης έως τη μεγάλη δεξαμενή της ακρόπολης / Κάστρου, η πορεία των δυο υδραγωγείων ταυτιζόταν, όπως αποδεικνύει η ενσωμάτωση ενός μεσαιωνικού υδραύλακα στο τμήμα της ρωμαϊκής

υδατογέφυρας που είναι ορατό επί της οδού Αρτέμιδος στη συνοικία *Ασύρματος* (Koumoussi 2021, 41–2, εικ. 14, 15). Επιπλέον, πρόσφατα ευρήματα ήρθαν να επιβεβαιώσουν ότι το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο κατέληγε στη μεγάλη υπόγεια κινστέρινα του Εξαυργίου του Κάστρου, για να τροφοδοτήσει στη συνέχεια την πόλη (Koumoussi 2021, 41, εικ. 12 α–β, 13).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο εντοπισμός εκτεταμένων επισκευών της ύστερης βυζαντινής περιόδου (13ος–15ος αιώνας) σε τμήματα της ρωμαϊκής υδατογέφυρας στην κοιλάδα της Αρόης αποτελεί *terminus post quem* για την παύση λειτουργίας της, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα βρισκόταν σε χρήση έως την περίοδο κατασκευής του ύστερου μεσαιωνικού υδραγωγείου. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι η ανάγκη κατασκευής ενός νέου υδραγωγείου προέκυψε κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους, μετά από την οριστική αχρήστευση κάποιων τμημάτων του ρωμαϊκού υδραγωγείου λόγω κατάρρευσης ή/και λόγω απόφραξης από ιζήματα αλάτων σε κάποια τμήματά του, όπως έχει διαπιστωθεί σε περιπτώσεις αγωγών που έχουν έρθει στο φως (Πετρόπουλος 2006, 28) κι ενώ οι αυξημένες υδροδοτικές ανάγκες της πόλης και του Κάστρου δεν μπορούσαν να καλυφθούν από δεξαμενές συλλογής ομβρίων ή πηγές.

Η αποκάλυψη του υδραγωγείου των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων σήμανε σοβαρές δυσκολίες για την πορεία του τεχνικού έργου, καθώς καταλάμβανε όλο το εύρος της υπό κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού. Δεδομένου του μεγέθους και της καλής διατήρησής του, αλλά και της σπουδαιότητας του μνημείου για την πόλη, η τότε αρμόδια βη Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εισηγήθηκε τη διατήρηση και ανάδειξή του με τη δημιουργία επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου. Όμως, η θέση του υψομετρικά και οριζοντιογραφικά ήταν τέτοια, ώστε να καθιστά αδύνατη την κατασκευή αερογέφυρας ή την αλλαγή χάραξης της Μικρής Περιμετρικής Οδού. Η μόνη λύση για τη διατήρηση του μνημείου, αλλά και τη συνέχιση των εργασιών στη Μικρή Περιμετρική Οδό, έργο πνοής για την πόλη, ήταν η μεταφορά του υδραγωγείου και η τοποθέτησή του νοτιότερα, πλησίον της ρωμαϊκής υδατογέφυρας της Αρόης και εκτός της ζώνης κατάληψης της οδού. Η αποκοπή και μεταφορά ενός τμήματος μήκους περίπου 23 μ. (Εικ. 5) πραγματοποιήθηκε τον Μάιο 2009 (Για την απόσπαση και μεταφορά του μνημείου, βλ. αναλυτικά Κουμούση 2013, εικόνες στις σελ. 11–4· 2018, 750–51). Στην ήδη απαλλοτριωμένη έκταση γύρω από το ρωμαϊκό και το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο δημιουργήθηκε ένας οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος με ήπιες επεμβάσεις (Κουμούση 2009, εικ. 7–11· 2013).

Το δυτικό τμήμα της υδατογέφυρας του ύστερου μεσαιωνικού υδραγωγείου, δηλαδή η τέταρτη καμάρα, παρέμεινε *in situ*, προκειμένου να δηλώνει την αρχική θέση του μνημείου στο χώρο. Κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού του τμήματος αυτού το 2016 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, ήρθε στο φως η συνέχεια της ισχυρής υδατογέφυρας, ενός πλήρως επιχωσμένου, έως εκείνη τη στιγμή, τμήματος, συνολικού μήκους 62,50 μ., ύψους 4,50 μ. και πλάτους 1,30–1,80 μ., με επτά επιπλέον καμάρες, καθώς και τμήμα απλού υδραύλακα, μήκους 15 μ. Συνεπώς, το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο της Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης ξεπερνούσε κατά πολύ τα 100 μ. σε μήκος (Κουμούση κ.α. 2018, σχ. 1).

Με χρηματοδότηση της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, στο πλαίσιο κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής Οδού, δημιουργήθηκε γύρω από το νεοανακαλυφθέν τμήμα του μεσαιωνικού υδραγωγείου ένας ακόμα επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος (Εικ. 6), ο οποίος, παρά τη στενότητά του, εντυπωσιάζει και συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των επισκεπτών.

B. ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ

Μέσα από τις σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων ετών έχει τεκμηριωθεί η πυκνή κατοίκηση στις υπώρειες νότια και νοτιοανατολικά του υψώματος της ακρόπολης / Κάστρου, τουλάχιστον από τη ρωμαϊκή περίοδο (ενδεικτικά βλ. Πέτσας 1971· Παπαποστόλου 1976· 1978, 79· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985· Πετριτάκη 1985· Σταυροπούλου-Γάτση 1987, 142· 1996· Παπαποστόλου 1989, 393· Κωτσάκη 1990· Αλεξοπούλου 1991, 143· Σωτηρίου 1993· Γεωργοπούλου 1994· Κόλλια και Αλεξοπούλου 2000· Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 91, υποσημ. 51· Παπακάστα 2009· 2010, 878–79). Με την ευκαιρία της κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής

Εικ. 6. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε το 2016 μετά την ανάδειξή του (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Οδού, δόθηκε η δυνατότητα για μια εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα και στα ανατολικά πρανή, στις συνοικίες *Κρητικά* και *Εβραιομνήματα*, όπου η ανθρώπινη εγκατάσταση αποδείχτηκε εξίσου εντατική. Αποκαλύφθηκαν επάλληλα στρώματα κατοίκησης, που εκτείνονται χρονικά από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τους οθωμανικούς χρόνους (Κουμούση 2007, εικ. 8· Γκάτη 2008· Σούρα 2013· Κουμούση κ.α. 2016· 2018, 20–40). Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις η έρευνα συμβάδισε με το βάθος της σκάφης οδοποιίας, χωρίς να εξαντληθεί ο αρχαιολογικός ορίζοντας, σε κάποιες περιπτώσεις στα βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκαν επίσης ίχνη κατοίκησης της ελληνιστικής εποχής, όπως έχει διαπιστωθεί και σε παλαιότερες ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή νότια - νοτιοανατολικά του Κάστρου (Παπαποστόλου 1978, 79· Κωτσάκη 1984, 1990· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985· Αλεξοπούλου 1991, 141· Σταυροπούλου-Γάτση 1996, 228· Κόλλια και Αλεξοπούλου 2000), επιβεβαιώνοντας τη διαπίστωση ότι τα ρωμαϊκά κτήρια της Πάτρας συχνά θεμελιώνονταν πάνω σε τοίχους της ελληνιστικής εποχής (Γεωργοπούλου 1994, 215· Κολώνας και Παπαποστόλου 1983· Πετρόπουλος 2007, 176).

Με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, ερευνήθηκαν τρία συνεχόμενα οικοδομικά τετράγωνα, τα οποία για πρακτικούς λόγους χαρακτηρίστηκαν ως *Τομέα Α, Β και Γ* (Εικ. 1, αρ. 6–8). Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν επίσης βόρεια του *Τομέα Α*, στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης και ανατολικότερα, στη συμβολή των οδών Αιόλου και Γερανείων, που αποτελούσε –όπως διαπιστώθηκε– το ανατολικό όριο του άστεως (Εικ. 7).²

2 Με την ολοκλήρωση του έργου οδοποιίας και τη δημιουργία του Κόμβου Εξόδου σε αυτή την περιοχή, τα παλαιά οικοδομικά τετράγωνα δεν υφίστανται πλέον.

Εικ. 7. Οικιστικά κατάλοιπα (α' και β' φάση έρευνας) (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Ιδιαίτερως σημαντικά υπήρξαν τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας στον Τομέα Β. Στο ανατολικό τμήμα του τομέα αποκαλύφθηκε σε μέγιστη έκταση 40x12 μ. σύμπλεγμα κτιριακών καταλοίπων με επάλληλες οικοδομικές φάσεις, που εκτείνονται χρονικά από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. (Εικ. 8). Οι διάφοροι χώροι αναπτύσσονται κατά τον άξονα βορρά – νότου ή με μικρή απόκλιση από αυτόν, σε επάλληλα άνηδρα, που εμφανίζουν συνολικά έως και 2 μ. υψομετρική διαφορά, καθώς προσαρμόζονται στο φυσικό ανάγλυφο. Οι συνεχείς μετασκευές και προσθήκες και η ενσωμάτωση προγενέστερων οικοδομικών φάσεων στον τελικό σχεδιασμό δικαιολογούν πιθανότατα την έλλειψη απόλυτης συμμετρίας και την τραπεζιόσχημη κάτοψη κάποιων χώρων, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να ανήκουν σε περισσότερα του ενός κτίρια. Συνολικά πρόκειται για πολύ επιμελημένες κατασκευές, όπου αναγνωρίζονται ενδείξεις συστηματικής προσπάθειας συντήρησης (επισκευές, αντιστηρίξεις και προσθήκες) κατά τη μακρά διάρκεια χρήσης τους, σχολαστικά έργα υποδομής και θεμελίωσης, καθώς επίσης η παρουσία δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης. Οι τοίχοι, πλάτους 0,60–0,70 μ., διατηρούνται σε ύψος 0,80–2,00 μ. και είναι κατασκευασμένοι με ποικίλα συστήματα τοιχοποιίας (*opus mixtum, quasi reticulatum, testaceum*).

Το κτιριακό σύμπλεγμα διαμορφώνεται σε δύο «πυρήνες». Στον βόρειο πυρήνα ιδιαίτερη αναφορά αξίζει ένας πολυτελής χώρος (Χώρος 12), που έφερε ίχνη ορθομαρμάρωσης και ερυθρού επιχρίσματος στους τοίχους, ενώ το δάπεδο κάλυπτε ψηφιδωτό, διαστάσεων 4,40x5,00 μ. Το κεντρικό θέμα του ψηφιδωτού αποτελούν δύο ορθογώνια διάχωρα με αντίθετη πλευρά θέασης, τα οποία κοσμεί εικονιστική παράσταση ζεύγους πτηνών πάνω σε κλάδους και ζεύγος ψαριών και άλλων θαλάσσιων οργανισμών αντίστοιχα. Η τρισδιάστατη, φυσιοκρατική απεικόνιση επιτυγχάνεται με τη χρήση λίθινων και γυάλινων ψηφίδων με μεγάλη χρωματική ποικιλία (Εικ. 9). Τα κεντρικά διάχωρα περιβάλλονται από πλοχμό, ενώ όλη τη σύνθεση πλαισιώνουν διαδοχικά ζώνη με μελανό, διπλό μαιάνδρο σε λευκό βάθος, ζώνη με λευκό αστράγαλο σε μελανό βάθος και ζώνη με τριπλή κυματοειδή ταινία, από την οποία εκφύονται ένθεν και ένθεν ανά τρία δίχρωμα φύλλα άκανθας σε λευκό βάθος. Ακολούθως, τις τρεις πλευρές της σύνθεσης περιβάλλει σε μορφή Π απλό γεωμετρικό μοτίβο με κατά κορυφή συνδεόμενα τετράγωνα και εγγεγραμμένα μικρότερα τετράγωνα σε λευκό βάθος. Τέλος, περιμετρικά κατά μήκος των τοίχων αναπτύσσεται στενή ζώνη με επαναλαμβανόμενα παραπληρωματικά κοσμήματα σε λευκό βάθος.

Η διάταξη των κεντρικών εικονιστικών διαχώρων με αντίθετη πλευρά θέασης και η πλαισίωση του κεντρικού πίνακα από διακοσμητικό πεδίο σε μορφή Π καθιστά εύλογη την ταύτιση του χώρου με τρικλίνιο. Σε αυτό συνηγορεί και η επιλογή του εικονιστικού θέματος, που ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων «ξενίων» (Βιτρούβιου, *De Architectura* VI, 7. 4), δηλαδή παραστάσεις ζώων, φρούτων και καρπών. Το συγκεκριμένο θέμα

Εικ. 8. Σύμπλεγμα κτιριακών καταλοίπων στον Τομέα Β (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Εικ. 9. Ψηφιδωτό δάπεδο στο Χώρο 12 (©ΕΦΑ Αχαΐας).

συνδέεται με το οικιακό περιβάλλον (Κοκκίνη 2012, I, 272) και νοείται ως νύξη του οικοδεσπότη προς τους φιλοξενούμενους για ένα πλούσιο τραπέζι (Ραφαϊοαννου 2002, 147· Said 2002, 169–70· πρβλ. Sweetman 2007, 371). Τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ψηφιδωτού και η μεγάλη ομοιότητα της εικονιστικής παράστασης με το διακοσμητικό θέμα ψηφιδωτού δαπέδου που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών και χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. (Ραπαροστόλου 2009, 43–7), επιτρέπουν την απόδοσή του στην ίδια περίοδο (συγκρ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2012, 87, εικ. 2γ· Talgam 2016, 111).

Στη νότια πλευρά του ίδιου πυρήνα του συμπλέγματος διαμορφωνόταν υπαίθριος χώρος, τον οποίο όριζε προς βορρά μια κρηναία κατασκευή, αποτελούμενη από δεξαμενή, που τροφοδοτούσε μέσω σειράς οπών εκροής ένα επίμηκες κανάλι, μήκους 4,56 μ., με αψιδωτή απόληξη στα ανατολικά και προεξέχον τμήμα ημικυκλικής κάτοψης στο μέσον της νότιας πλευράς. Στην Πάτρα έχουν βρεθεί σε ρωμαϊκές οικίες και άλλες παρόμοιες κατασκευές, που σχετίζονται με κήπους (Παπαποστόλου 1973–1974, 1977· Παπακώστα 1980, 1988· Σταυροπούλου-Γάτση 1987· συγκρ. Ραφαϊοαννου 2002, 186–88). Το επίμηκες κανάλι του *Τομέα Α* εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα ως προς την αψιδωτή απόληξη με ανάλογη κατασκευή πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων σε μεγάλο κτιριακό συγκρότημα ρωμαϊκών χρόνων στη συμβολή των οδών Μπουκαούρη και Ερενστρώλε, το οποίο έχει συσχετιστεί με τη λατρεία της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος (Παπαποστόλου 1978, 80–1, πιν. 24γ· Σταυροπούλου-Γάτση 1989, 119–21, πιν. 73α, 74β· Πετρόπουλος 2009, 65–67, εικ. 7, σχ. 12).

Στο νότιο πυρήνα του παραπάνω συμπλέγματος αποκαλύφθηκαν τρεις συνεχόμενοι πολυτελείς χώροι. Από αυτούς, ο Χώρος 9, που αποκαλύφθηκε πλήρως, αποδεικνύεται ιδιαίτερης σημασίας. Πρόκειται για ορθογώνια αίθουσα, διαστάσεων 7,50x6,00 μ., στην οποία διατηρήθηκαν ίχνη ορθομαρμάρωσης. Το δάπεδο κοσμούσε ένα μοναδικό ψηφιδωτό, που παρουσιάζει συνδυασμό ψηφοθετήματος (*opus tessellatum*) με μαρμαροθέτημα (*opus sectile*). Το ψηφιδωτό δεν διατηρήθηκε ακέραιο, καθώς υπέστη εκτεταμένες φθορές κατά τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Εξήντα τρία μαρμάρινα μέταλλα χωρίς διάκοσμο, διαμέτρου 46–50 εκ., αναπτύσσονταν αρχικά σε επτά σειρές κατά πλάτος και εννέα κατά μήκος του δαπέδου. Τα μαρμάρινα μέταλλα πλαισιώνονται και συνδέονται με πλοχμό, ενώ αντίστοιχη ζώνη, από την οποία φύονται ανά τακτά διαστήματα λογχοειδή

Εικ. 10. Δάπεδο που συνδυάζει ψηφοθέτημα με μαρμαροθέτημα στο Χώρο 9 (©ΕΦΑ Αχαΐας).

τρίφυλλα και ένα καρδιόσχημο με βλαστούς εκατέρωθεν, περιβάλλει όλο το δάπεδο. Τα οκτάπλευρα διάχωρα μεταξύ των μεταλλίων κοσμούνται με μεμονωμένες εικονιστικές παραστάσεις, κοινές στα επιδαπέδια ρωμαϊκά ψηφιδωτά, τόσο ως προς την απόδοσή τους, όσο και ως προς τον συνδυασμό τους (ενδεικτικά, βλ. Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, εικ. 16–22). Συγκεκριμένα, εικονίζονται θηράματα (αρκούδα, λύκος, λέαινα, ελάφι ή αίγαγρος), σκύλος, πτηνά, ρόδακες διαφόρων ειδών, άκανθα, προσωπίο Μέδουσας Γοργούς και δύο θεατρικά προσωπεία (Εικ. 10).

Το συγκεκριμένο ψηφιδωτό είναι μοναδικό, μέχρι στιγμής, για την Πάτρα (Κουμούση 2019β), παρ' όλο που ο συνδυασμός μαρμαροθετήματος και ψηφοθετήματος στο ίδιο δάπεδο, αλλά σε διακριτές διακοσμητικές ζώνες, υπήρξε αγαπητός στην πόλη κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (Παπαποστόλου 1977, 80, σχ. 10, πιν. 61γ' 1978, 81, πιν. 24δ και 83–4, σχ. 1, πιν. 26ε' Πετριτάκη 1985, 108, σχ. 1, πιν. 37β). Η έλλειψη συγκριτικού υλικού, όχι μόνο από την Αχαΐα, αλλά ευρύτερα από τον ελλαδικό χώρο, οδηγεί επί του παρόντος σε μια πιθανή χρονολόγησή του στον 4ο αι. μ.Χ. και τον προσδιορισμό των προτύπων του στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, απ' όπου θα προερχόταν ο επικεφαλής ψηφοθέτης.

Ο τύπος των δαπέδων, στα οποία το *opus tessellatum* συνδυάζεται με μαρμάρινες κρούστες (*opus sectile*), απαντά κατά την ύστερη αρχαιότητα στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος, με επίκεντρο τη Ρώμη, απ' όπου προφανώς επηρεάζονται και τα επαρχιακά εργαστήρια (Becatti 1961, πιν. LXIV.399, CCIII.407, CCIII.55· Guidobaldi και Guidobaldi 1983, 356–60, εικ. 109). Συνθέσεις ανάλογης τεχνικής, εκτός από την Ιταλία, απαντούν στην Αλεξάνδρεια [Επαυλη των Πτηνών - Οικία Α στην περιοχή Kom el-Dikka, 2ος αι. μ.Χ. (Majcherek 2003, 323–24, εικ. 3)], στην Καρχηδόνα [Επαυλη των Αλόγων, αρχές του 4ου αι. μ.Χ. (Dunbabin 1978, 95–6, υποσημ. 22, 253, πιν. 84–6)], καθώς επίσης στην Πτολεμαΐδα [Palazzo delle Colonne, α' μισό 1ου έως αρχές 2ου αι. μ.Χ. (Olszewski και Zakrzewski 2011, εικ. 1–3· Gasparini 2014, εικ. 2) και Ρωμαϊκή Έπαυλη, 1ος έως αρχές 3ου αι. μ.Χ. (Kraeling 1962, 132–33, 244–45, 255–56, εικ. 69, πιν. LIX A-B· Olszewski και Zakrzewski 2011, εικ. 4–6)], την Κυρήνη [Οίκος Ιάσονα του Μεγάλου, 3ος αι. μ.Χ. (Gasparini και Gallochio 2015, 546–49, εικ.2)] και τη Βερενίκη [Κτίριο W, τέλος 1ου έως 3ος αι. μ.Χ. (Michaelidis 1998, 51–80, κυρίως 63–70, εικ. 62, 75–87, 89, πιν. IX–XV· Majcherek 2003, 324)] της Κυρηναϊκής και στην Τριπολιτανία [Επαυλη στο Zliten (Aurigemma 1926, 137, πιν. D, εικ. 77–85· Parrish 1985, εικ. 1, 17), τέλος 1ου έως αρχές 4ου αι. μ.Χ. (Dunbabin 1978, 235–37· Parrish 1985, 139–43)] στη Βόρεια Αφρική, σε δάπεδα, των οποίων η χρονολόγηση κυμαίνεται από τον 1ο έως και τον 4ο αι. μ.Χ. Αναλόγως του τρόπου συνδυασμού των ψηφοθετημάτων με τα μαρμαροθετήματα, διακρίνονται δυο κατηγορίες διακόσμου. Η πρώτη, και πλέον διαδεδομένη, αφορά δάπεδα των τρικλινίων επαύλεων (βλ. παραπάνω για την Αλεξάνδρεια, την Πτολεμαΐδα και την Κυρήνη), ο διάκοσμος των οποίων σχετίζεται με τη χρήση τους και τη διάταξη των κλινών (Kraeling 1962, 244· Olszewski και Zakrzewski 2011, 666, 668). Στην περίπτωση αυτή οι δυο τεχνικές κατέχουν διακριτά τμήματα και αναπτύσσονται αυτόνομα στο χώρο. Συγκεκριμένα, το κεντρικό τμήμα των τρικλινίων καλύπτεται αποκλειστικά από *opus sectile*, με ποικιλία χρωμάτων και σχεδίων και πλαισιώνεται στις τρεις πλευρές από ζώνη με ψηφιδωτές παραστάσεις. Η χρήση του *opus sectile* είναι δηλωτική της σπουδαιότητας του χώρου (αίθουσα συμποσίων) στις ρωμαϊκές οικίες, καθώς και της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του ιδιοκτήτη του κτιρίου (Olszewski και Zakrzewski 2011, 672· Gasparini και Gallochio 2015, 552).

Ο διάκοσμος του αχαϊκού δαπέδου παρουσιάζει περισσότερες αναλογίες με τη δεύτερη κατηγορία (βλ. παραπάνω για την Καρχηδόνα και την Τριπολιτανία), στην οποία τετράγωνοι πίνακες ψηφιδωτών παραστάσεων εναλλάσσονται ρυθμικά με άλλους από *opus sectile*, δημιουργώντας ένα δικτυωτό μοτίβο. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει μια «ισότιμη» παρουσία ψηφιδωτών παραστάσεων και μαρμαροθετημάτων. Στο δάπεδο της Πάτρας το κυρίαρχο στοιχείο είναι ο ψηφιδωτός διάκοσμος, στον οποίο αναπαράγεται ένα σύνθημα στην εικονογραφία και διάταξη θέμα των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων [βλ. ενδεικτικά Dunbabin 1978, πιν.166 (Καρχηδόνα, έπαυλη των Αλόγων), 185 (Djemila, έπαυλη του Όνου)]. Ο ψηφοθέτης, όμως, εισάγοντας στη σύνθεση την τεχνική του μαρμαροθετήματος στα μέταλλα, καινοτομεί ή αντιγράφει ένα άγνωστο σε μας πρότυπο.

Αμέσως νότια της παραπάνω αίθουσας αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενος χώρος (Χώρος 10), που πιθανότατα λειτουργούσε ως προθάλαμος του προηγούμενου, παρότι δεν διασώθηκαν ίχνη της θύρας επικοινωνίας. Η αρχιτεκτονική σύνδεση των δύο χώρων επιβεβαιώνεται από τη χρήση της ίδιας σύνθετης τεχνικής στην κατασκευή των δαπέδων τους, αφού τον προθάλαμο κοσμούσε επίσης ψηφιδωτό δάπεδο συνδυασμένο με μαρμάρια μέταλλα, μικρότερου, ωστόσο, μεγέθους. Εντούτοις, στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει διακοσμητικό πλαίσιο, ενώ το ψηφιδωτό αποτελείται από κατά κορυφή συνδεόμενα τετράγωνα με εγγεγραμμένα και εναλλασσόμενα σταυρόσχημα και ρομβοειδή κομήματα σε λευκό βάθος (Εικ. 10, κάτω μέρος). Πρόκειται για ένα απλό γεωμετρικό μοτίβο, που απαντά συχνά στην περιοχή της Πάτρας κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (ενδεικτικά Γεωργοπούλου 1994, 217, σχ. 6).

Ο Χώρος 10 επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος με το Χώρο 11, ο οποίος, παρότι δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, διαπιστώθηκε ότι έφερε δάπεδο επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Εξάλλου, νότια και ανατολικά του Χώρου 10 εντοπίστηκαν σπαράγματα ψηφιδωτών, που υποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλων χώρων, που δεν διασώθηκαν.

Ο βόρειος τουλάχιστον πυρήνας του παραπάνω συμπλέγματος εκτεινόταν και ανατολικότερα, στον ονομαζόμενο *Τομέα Α*, όπου η αρχική μορφή των κατασκευών τροποποιήθηκε, καθώς καταλήφθηκαν κατά

την πρωτοβυζαντινή περίοδο από βιοτεχνική εγκατάσταση, όπως τεκμηριώνεται από την παρουσία κυκλικού κλιβάνου, δεξαμενής και συστήματος αγωγών. Μετατροπή ρωμαϊκών κτηρίων σε εργαστήρια κατά τον 4ο–5ο αι. μ.Χ. έχει καταγραφεί στο παρελθόν και σε γειτονικό οικοπέδο (Κόλλια και Αλεξοπούλου 2000, 293), ενώ κτηριακές εγκαταστάσεις βιοτεχνικού χαρακτήρα με ληνό, δεξαμενή και κεραμικό κλίβανο της Ρωμαϊκής εποχής έχουν εντοπιστεί παλαιότερα σε μικρή απόσταση (Πετριτάκη 1985).

Στα κινητά ευρήματα περιμετρικά του κλιβάνου του *Τομέα Α* συγκαταλέγεται πλήθος οστρέων πορφύρας, ενδεικτικά της πιθανής χρήσης του χώρου για τη βαφή υφασμάτων. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε άμεση γειτνίαση με την περιοχή έρευνας είχε αναπτυχθεί κατά τα βυζαντινά χρόνια η συνοικία των Εβραίων, η παρουσία των οποίων καταγράφεται στην πόλη ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια (Bowman 1976, 51) και οι οποίοι αναφέρονται ως άριστοι πορφυροβάφοι (Τριανταφύλλου 1995, Α, 569, λ. *Εβραίοι*). Ένα ακόμα εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε δυτικότερα, στο οικοδομικό τετράγωνο που περιέκλειαν πριν από την κατασκευή του τεχνικού έργου οι οδοί Παπαδιαμαντοπούλου, Αγ. Δημητρίου και Ιθώμης (*Τομέας Γ*). Το συγκρότημα αναπτύσσεται κατά τον άξονα ανατολή - δύση και χωρίζεται σε δύο τομείς από διάδρομο διεύθυνσης βορρά - νότου. Διαπιστώθηκε συνεχής χρήση του χώρου, με προσθήκες και μετασκευές, από τον 1ο έως τον 4ο αι. Λόγω της διατάραξης που επέφερε η κατασκευή μεταγενέστερων κτιρίων στην ίδια θέση, δεν κατέστη δυνατή η ταύτιση πολλών από τους χώρους του συγκροτήματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, η ενσωμάτωση στο ανατολικό τμήμα ενός χώρου λουτρικής εγκατάστασης με υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης. Το χώρο κοσμούσε ασπρόμαυρο ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 4,45x4,60 μ., με σύνθετο μαιάνδρο, που περιβάλλεται από ταινία με ρόμβους. Στους τοίχους εντοπίστηκαν ενσωματωμένοι πήλινοι αεραγωγοί (*tegulae mammatae* και *tubuli*) για την κυκλοφορία του θερμού αέρα, ενώ από την περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφημένου κονιάματος με ίχνη ταινιών ερυθρού χρώματος διαπιστώθηκε ότι έφεραν γραπτή διακόσμηση. Η τροφοδοσία του υποκείμενου χώρου υπόκαυσης γινόταν μέσω όμορου υπαίθριου χώρου.

Βορειότερα, στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης, αποκαλύφθηκε σε μέγιστη έκταση 13,10x8,20 μ. τμήμα βαλαλείου. Ερευνήθηκαν επτά χώροι, από τους οποίους οι βορειότεροι αντιστοιχούσαν στα ψυχρά δωμάτια, ενώ προς νότο, όπου διατηρήθηκαν οι χώροι υπόκαυσης, εκτείνονταν τα θερμά δωμάτια (Εικ. 11). Διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, με τροποποίηση και επέκταση της αρχικής κάτοψης του συγκροτήματος κατά τη β' φάση. Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε λίγα κινητά ευρήματα, τα οποία τεκμηριώνουν τη χρήση του χώρου από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τον όψιμο 6ο αιώνα, οπότε απέκτησε οικιστική χρήση.

Το συγκεκριμένο βαλαλείο έρχεται να προστεθεί σε έναν σημαντικό αριθμό λουτρικών εγκαταστάσεων της ρωμαϊκής περιόδου που έχει εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή κατά τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών. Ενδεικτικά είναι τα τμήματα δύο λουτρικών εγκαταστάσεων, που έχουν έρθει στο φως σε μικρή απόσταση από την περιοχή έρευνας, στις οδούς Παπαδιαμαντοπούλου και Παναχαΐδος Αθηνάς (Αλεξοπούλου 1991, 143), ενώ σημαντικό βαλαλείο αποκαλύφθηκε στην οδό Αιόλου (Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 92 και υποσημ. 60· πρβλ. Σωτηρίου 1993, 115· Παπακώστα 2009· 2010, 878–79).

Στην ίδια περιοχή, ανατολικά - νοτιοανατολικά του Κάστρου, αναπτύχθηκε κατά τους επόμενους αιώνες η μεσαιωνική πόλη και οι δραστηριότητες των κατοίκων της, όπως προκύπτει από τις αρχαιολογικές έρευνες στα ανώτερα στρώματα των *Τομέων Α, Β, Γ* και έως τη συμβολή των οδών Αιόλου και Γερανείων προς τα ανατολικά, που έφεραν στο φως πυκνοδομημένα οικοδομικά κατάλοιπα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής. Συνήθη πρακτική αποτέλεσε η μετασκευή προγενέστερων κτισμάτων και η ενσωμάτωσή τους στον οικοδομικό ιστό της βυζαντινής περιόδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ρωμαϊκό βαλαλείο στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης, τμήμα τουλάχιστον του οποίου απέκτησε, όπως ήδη αναφέρθηκε, οικιστική χρήση κατά τη βυζαντινή περίοδο, καθώς επίσης το τμήμα του μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος που κοσμούσαν τα ψηφιδωτά δάπεδα με τα ενσωματωμένα μαρμάρινα μέταλλα (Χώροι 9–10 του *Τομέα Β*), όπου εντοπίστηκε πυκνό στρώμα καταστροφής και δύο νομισματικοί θησαυροί, που τεκμηριώνουν τη χρήση του χώρου μέχρι και τον 11ο αι. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα, καθώς επίσης το πυκνό δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης που αποκαλύφθηκε στην περιοχή έρευνας, τεκμηριώνουν την παράλληλη ανάπτυξη ποικίλων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων κατά την ίδια περίοδο.

Εικ. 11. Ρωμαϊκό βαλανείο στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Μεγάλο μέρος του τμήματος αυτού της μεσαιωνικής πόλης βρισκόταν εντός των τειχών, όπως απέδειξε η ιδιαίτερος σημαντική αποκάλυψη τμήματος τείχους στην προέκταση της οδού Αγ. Δημητρίου μεταξύ των οδών Παπαδιαμαντοπούλου και Ιθώμης, σε θέση την οποία πλέον καταλαμβάνει ο Κόμβος Εξόδου του τεχνικού έργου. Πρόκειται για ισχυρή κατασκευή από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα και ενσωματωμένα θραύσματα πλίνθων, πλάτους 2,50 μ., μέγ. σωζ. ύψους 1,90 μ. και μέγ. σωζ. μήκους 12,00 μ. (Εικ. 12). Το συγκεκριμένο οχυρωματικό έργο μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια με το, γνωστό από τις πηγές, Εξωτείχισμα του Κάστρου Πάτρας, έργο που κατασκευάστηκε πιθανότατα από τον πρώτο Φράγκο βαρόνο της Πάτρας, Guillaume Aleman, ο οποίος, όπως προκύπτει από επιστολή του Πάπα Ιννοκέντιου ΙΙΙ, το 1210 επέκτεινε τις οχυρώσεις του Κάστρου, ώστε να συμπεριλάβει στη νέα περίμετρο των τειχών τον αρχιεπισκοπικό ναό των Αγίων Θεοδώρων (Bon 1969, 450, υποσημ. 3).

Ενδιαφέρουσα, ωστόσο, είναι η μαρτυρία περιηγητών του 17ου–18ου αι., σύμφωνα με την οποία η πόλη ήταν ατείχιστη (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2005, 111), γεγονός που υποδηλώνει είτε ότι το τείχος είχε καταστραφεί στο διάστημα αυτών των αιώνων, είτε –ως πιθανότερη εκδοχή– ότι το Εξωτείχισμα είχε ήδη ενσωματωθεί στα νεότερα κτίσματα. Η εκδοχή αυτή επιβεβαιώνεται από την σημερινή εικόνα, καθώς τμήματα του Εξωτειχίσματος, με επεμβάσεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας, παραμένουν ακόμη ορατά εντός ιδιοκτησιών στην περιοχή αμέσως ανατολικά και νότια του Κάστρου, συχνά ενσωματωμένα στις νεότερες κατασκευές [Οδός Μπουκαούρη

Εικ. 12. Φράγκικο Εξωτειχίσμα (©ΕΦΑ Αχαΐας).

3 (Ζίας 1973–1974, σχ. 1, όπου εκ παραδρομής ο αριθμός του οικοπέδου αναφέρεται ως 5, αντί του ορθού 3), Μπουκαούρη 5 (Κουμούση 1994, σχ. 2), Γερμανού 97 (Αθανασούλης 1997), Μπουκαούρη 7 (Κουμούση 2005, εικ. 1), Γερμανού 101–3 (Κουμούση 2006, 461–62)]. Το συγκεκριμένο τμήμα του Εξωτειχίσματος αποτελεί την προς νότο συνέχεια του υπέργειου τμήματος που βρίσκεται «εγκλωβισμένο» ανάμεσα σε κτίσματα επί της οδού Ιθώμης (Κουμούση κ.ά. 2018, εικ. 13).

Εκτός από την κατασκευή του Εξωτειχίσματος, η παρουσία των Λατίνων στην περιοχή έρευνας τεκμηριώνεται και από τα κινητά ευρήματα, που υποδηλώνουν την ειρηνική συνύπαρξη τους με τους Έλληνες σε αυτό το τμήμα της μεσαιωνικής πόλης, όπου, εκτός των άλλων, διαπιστώνεται και κοιμητηριακή χρήση κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Η αδιάλειπτη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή έρευνας συνεχίστηκε και κατά τους οθωμανικούς χρόνους. Στη βόρεια πλευρά του Εξωτειχίσματος αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου καλντεριμιού με δύο κατασκευαστικές φάσεις της οθωμανικής περιόδου (Κουμούση 2008, εικ. 8–10), ενώ ευτελή οικοδομικά κατάλοιπα της εποχής αυτής εντοπίστηκαν εντός και εκτός των τειχών. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και οκτώ αποθέτες που εντοπίστηκαν στον ανασκαφικό *Τομέα Β*, απ' όπου συγκεντρώθηκε χαρακτηριστική κεραμική της εποχής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από την αρχαιολογική έρευνα στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού» ενισχύουν την εικόνα που έχει σχηματισθεί από τις σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων δεκαετιών για την Πάτρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου: πρόκειται για μια πόλη ακμάζουσα, με μεγάλης κλίμακας δημόσια έργα, που μαρτυρούν την πρόνοια των Ρωμαίων για την εξασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου διαβίωσης των κατοίκων της αποικίας τους.

Η έρευνα στην κοιλάδα της Αρόης και έως τις συνοικίες *Κρητικά* και *Εβραιομνήματα* υπήρξε κομβικής σημασίας, όσον αφορά τις γνώσεις μας για τη διαχείριση και διανομή των υδάτων στην πόλη. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο ήταν ένα μνημείο ήδη γνωστό και ορατό σε πολλά τμήματά του· ωστόσο, η διάνοιξη της Μικρής Περιμετρικής Οδού εμπλούτισε περαιτέρω τις γνώσεις μας για το σύστημα ύδρευσης της ρωμαϊκής περιόδου, με την αποκάλυψη νέων τμημάτων και κλάδων του έργου και την αποσαφήνιση κατασκευαστικών λεπτομερειών,

καθώς και της μακραίωνης διάρκειας λειτουργίας του. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα δημόσιο έργο που προσδιόρισε τον χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής, καθώς η παροχή τρεχούμενου νερού κάλυπτε όχι μόνο τις ανάγκες διαβίωσης του πληθυσμού, αλλά και άλλες εκφάνσεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Η συγκέντρωση πολλών λουτρικών εγκαταστάσεων σε μια μικρή ακτίνα, ο μεγάλος αριθμός δεξαμενών και το πυκνό δίκτυο ύδρευσης σχετίζονται αναμφίβολα με την ευκολία υδροδότησης μιας ούτως ή άλλως πυκνοκατοικημένης – όπως αποδεικνύεται– περιοχής. Τα υδραυλικά έργα καλλωπισμού των κήπων, όπως η κρηναία κατασκευή του *Τομέα Β*, και τα συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης των οικιών και των εργαστηρίων πρέπει να αποδοθούν στους ίδιους λόγους (συγκρ. Lolos 1997, 300· Παραιοαννου 2007, 351).

Η εικόνα δε μεταβλήθηκε κατά τους επόμενους αιώνες, όπως τεκμηριώθηκε κυρίως με την απρόσμενη αποκάλυψη του υδραγωγείου των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων. Η πόλη συνέχισε και μετά την αχρήστευση του ρωμαϊκού υδραγωγείου να χρησιμοποιεί το ίδιο δίκτυο μεταφοράς νερού και σε αυτή την περιοχή εξακολούθησαν να συγκεντρώνονται βιοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες που απαιτούσαν τη χρήση άφθονου νερού, πέρα από τα κτήρια καθαρά οικιστικού χαρακτήρα. Ενδεικτικό της εύκολης πρόσβασης σε τρεχούμενο νερό στη μεσαιωνική πόλη είναι το γεγονός ότι μετά την κατάκτηση της Πάτρας από τους Οθωμανούς ανεγέρθηκαν πολλά χαμάμ (Κανετάκη 2004, 16, 199). Όταν το 1668 επισκέφθηκε την Πάτρα ο Εβλιγιά Τσελεμπή (1999, 40–1), βρήκε 40 χαμάμ στα σοκάκια της πόλης, που αριθμούσε 3000 σπίτια και 300 μαγαζιά, ενώ μέσα στο Κάστρο υπήρχαν 100 σπίτια και ένα μικρό χαμάμ μπροστά από το τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζήτ.

Παράλληλα, από την ανασκαφική έρευνα τεκμηριώθηκε για πρώτη φορά η πυκνή και συνεχόμενη ανάπτυξη του αστικού ιστού της ρωμαϊκής πόλης από την Αγορά, που οριοθετείται μεταξύ των οδών Β. Ρούφου, Παντοκράτορος, Μπουκαούρη και Γ. Ρούφου (Παπαποστόλου 1991, 309· συγκρ. Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 39–43· Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 85) στα νότια της ακρόπολης / Κάστρου έως τις νοτιοανατολικές και ανατολικές υπώρειές της. Πολύ σημαντικό στοιχείο για τον καθορισμό του χαρακτήρα της περιοχής έρευνας, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον πυρήνα της θρησκευτικής και δημόσιας ζωής (*Παυσανίας* VII 18–21· Παπαποστόλου 1991, 306–7, 310· 2014, 254· Πετρόπουλος 2007, 191· 2009, 57· Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 39–48· Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου 2015, 161) αποτελεί η άμεση γειτνίαση με τον βορειότερο γνωστό πλακόστρωτο δρόμο της ρωμαϊκής Πάτρας, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα οδηγούσε απευθείας στην Αγορά (Αλεξοπούλου 1991, 141). Από τη μέχρι στιγμής μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων, δεν μπορεί να αποκλειστεί ο δημόσιος χαρακτήρας κάποιων από τα επιβλητικότερης μορφής κτίρια, όπως το σύμπλεγμα των Χώρων 9, 10 και 11 στον *Τομέα Β*, όπου εντοπίστηκε το μοναδικό ψηφιδωτό δάπεδο που συνδυάζει τις τεχνικές ψηφοθετήματος και μαρμαροθετήματος. Άλλωστε, δημόσιος χαρακτήρας αποδίδεται από τους ανασκαφείς και σε άλλα κτήρια ρωμαϊκών χρόνων, που έχουν ερευνηθεί στο παρελθόν σε γειτονικές θέσεις, όπως το μεγάλο κτηριακό συγκρότημα επί της οδού Παναχαΐδος Αθηνάς 8 και Μπουκαούρη (Σταυροπούλου-Γάτση 1987, 142), το οποίο αποτελεί πιθανώς συνέχεια των καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν επί της οδού Μπουκαούρη 4 (Παπαποστόλου 1976) ή το επιβλητικής μορφής παρόδιο κτήριο, το οποίο επικοινωνούσε με τον πλακόστρωτο δρόμο που αναφέρθηκε παραπάνω (Αλεξοπούλου 1991, 141).

Ωστόσο, επί του παρόντος φαίνεται πιθανότερη η ένταξη των κτιριακών καταλοίπων σε μια οικιστική ενότητα με πολυτελείς ιδιωτικές κατοικίες, ανάλογες εκείνων που έχουν εντοπισθεί στο παρελθόν κοντά στο ρωμαϊκό Ωδείο (βλ. ενδεικτικά Γιαλούρης 1960, 138· Σωτηρίου 1993, 111–13), αλλά και εγγύτερα στην περιοχή έρευνας (Παπαποστόλου 1978, 79· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985· Παπαποστόλου 1989, 393· Γεωργοπούλου 1994, 215–17· Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 91, υποσημ. 51). Εξάλλου, σε πλούσιες κατοικίες ενδέχεται να ανήκουν κάποιες από τις λουτρικές εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν στην περιοχή (συγκρ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985, 116). Σε κάθε περίπτωση, ο ακριβής προσδιορισμός του χαρακτήρα των συγκροτημάτων αυτών μένει να αποσαφηνιστεί με την ολοκλήρωση της μελέτης του ανασκαφικού υλικού.

Το κέντρο του δημόσιου βίου της Πάτρας δεν μετατοπίζεται κατά τους επόμενους αιώνες. Το μεσαιωνικό Κάστρο καταλαμβάνει τη θέση της αρχαίας ακρόπολης, μετά την καταστροφή της (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, 15, 20· Κουμούση και Μαγκανιώτη 2013, 3, 7) κι εκεί συγκεντρώνονται πλέον όλες οι διοικητικές

δραστηριότητες της πόλης (Κουμούση και Μαγκανιώτη 2013, 5). Σύμφωνα και με τα πρόσφατα ευρήματα, η Πάτρα ακμάζει οικονομικά και πληθυσμιακά κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο (συγκρ. Μουτζάλη 1994, 135, 143). Την ασφάλεια του πληθυσμού ενίσχυσε κατά τον 13ο αιώνα η κατασκευή του Εξωτειχίσματος, η αποκάλυψη της πορείας του οποίου είναι σημαντική για τη συμπλήρωση των ιστορικών φάσεων του Κάστρου της Πάτρας. Η πυκνή και αδιάλειπτη κατοίκηση της περιοχής μαρτυρείται έως τους οθωμανικούς και τους νεότερους χρόνους. Διαχρονικά το όριο της ζώνης κατοίκησης δεν εκτείνεται πέρα από τον διατηρητέο ρωμαϊκό αγωγό νότια του Ιου Δημοτικού Σχολείου και πλησίον της οδού Αιόλου, καθώς ανατολικότερα αυτού δεν εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα.

Συνοψίζοντας, με την κατασκευή της Μικρής Περιμετρικής Οδού, η Πάτρα αποκόμισε πολλαπλά οφέλη, αφού εκτός από έναν νέο, σύγχρονων προδιαγραφών δρόμο, εμπλούτισε τον πολιτιστικό της χάρτη με νέες θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Το μεγαλύτερο τμήμα της ρωμαϊκής υδατογέφυρας της κοιλάδας της Αρόης μαζί με το τμήμα της υδατογέφυρας του ύστερου μεσαιωνικού Υδραγωγείου που αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε, εντάχθηκαν σε έναν ενιαίο, αρχαιολογικό χώρο που είναι επισκέψιμος από το 2018. Επισκέψιμος είναι και ο αρχαιολογικός χώρος που δημιουργήθηκε γύρω από το τμήμα του μεσαιωνικού υδραγωγείου που διατηρήθηκε κατά χώρα. Με την ολοκλήρωση του τεχνικού έργου, αναδείχθηκαν δύο ακόμα διατηρητέα μνημεία, ο ρωμαϊκός αγωγός πλησίον της οδού Αιόλου και το σωζόμενο τμήμα του Εξωτειχίσματος στον κόμβο Εξόδου. Όλα τα παραπάνω μνημεία, λόγω της εγγύτητάς τους με το Κάστρο και το διατηρητέο ρωμαϊκό βαλανείο της οδού Αιόλου, δημιουργούν έναν νέο πόλο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Όσον αφορά τα οικοδομικά κατάλοιπα, ένα μέρος τους αποδομήθηκε για τις ανάγκες του έργου οδοποιίας, ενώ τα περισσότερα διατηρήθηκαν σε κατάχωση. Τα ψηφιδωτά δάπεδα αποκολλήθηκαν –σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη– και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών,³ ενώ το περίτεχνο δάπεδο με τον συνδυασμό *opus tessellatum* και *opus sectile* αποτέλεσε, μετά από τη συντήρησή του, ένα από τα σημαντικότερα εκθέματα της περιοδικής αρχαιολογικής έκθεσης με τίτλο *Η Πάτρα της Μεσογείου* (Κουμούση 2019β), που διοργανώθηκε από την ΕΦΑ Αχαΐας με αφορμή τον επετειακό εορτασμό της δεκαετούς λειτουργίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και την παράλληλη διεξαγωγή στην πόλη των II Παράκτιων Μεσογειακών Αγώνων (Κουμούση 2019α).

---

3 Τη μελέτη εκπόνησε ο συντηρητής αρχαιοτήτων της Εφορείας Χ. Πιλάλης, ενώ τις εργασίες υλοποίησαν, εκτός του προαναφερθέντος, ο συντηρητής Π. Αργυρόπουλος και οι εξειδικευμένοι εργατοτεχνίτες Π. Κανάς και Α. Καρατζαφέρης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης, Δ. 1997. «Πάτρα, οδός Γερμανού 97». *ArchDelt* 52, Β1:343.
- Αλεξοπούλου, Γ. 1991. «Οδός Βότσαρη 12–14. Οδός Παπαδιαμαντοπούλου (έναντι των δεξαμενών του Δήμου). Έργα υδροδότησης στην οδό Παναχαΐδος Αθηνάς και στην οδό Παπαδιαμαντοπούλου». *ArchDelt* 46, Β1:141, 143.
- _____. 1994. «Οδός Γερανείων και Πρεβεδούρου (οικ. Ε. Τρίγγου). Οδός Γηροκομείου 126, θέση Παντελείκα». *ArchDelt* 49, Β1:214, 220.
- Ανδρούδης, Π. 2008. «Κοσμική Οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδας». Στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, επιμ. Ε. Μπρούσκαρη, 51–66, Αθήνα: ΥΠΠΟΑ.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 2012. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος – τέλη 3ου αι. μ.Χ.)». Στο *Αγρός – Οικία – Κήπος – Τόπος*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Δ. Τερζοπούλου, 85–112. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟΤ – ΑΜΘ.
- Aurigemma S. 1926. *I mosaici di Zliten*, Rome : Societa Editrice D'Arte Illustrata.
- Becatti, G. 1961. *Scavi di Ostia*. Τόμος IV, *Mosaici e Pavimenti marmorei*. Roma: Libreria dello Stato.
- Bon, A. 1969. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205–1430)*. Paris: Editions E. de Boccard.
- Bowman, S. 1976. «A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras». *ArchDelt* 31, *Μελέται*:49–75.
- Γεωργοπούλου, Γ. 1994. «Οδός Αιόλου 9. Οδός Μπουκαούρη 5». *ArchDelt* 49:215–17.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα Μ. 2000. *Το Κάστρο της Πάτρας*, Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε..
- _____. 2005. «Το κάστρο της Πάτρας». Στο *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, επιμ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης και Κ.Σ. Στάικος, Αθήνα: Κότινος, 103–27.
- Γιαλούρης, Ν. 1960. «Ανασκαφή του Ωδείου Πατρών». *ArchDelt* 16, *Χρονικά*:138–44.
- Γκάτη, Μ. 2008. «Πάτρα, Συμβολή οδού Αραχναίου και Μπουκαούρη (οικόπεδο Ν. Σελεχόπουλου)». *ArchDelt* 63, Β1:540–41.
- Ćurčić, S., και E. Hadjityrphonos, επιμ. 1997. *Secular Medieval Architecture in the Balkans (1300–1500) and its Preservation*. Thessaloniki: Aimos.
- Dunbabin, K.M.D. 1978. *The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage*. Oxford: Clarendon Press.
- Ζίας, Ν. 1973–1974. «Πάτρα, οδός Μπουκαούρη 5». *ArchDelt* 29, *Χρονικά*:410.
- Gasparini, E. 2014. «Il Palazzo delle Colonne di Tolemaide: una rilettura». Στο *Centro y periferia en el mundo clásico*, *Actas XVIII Congreso Internacional Arqueología Clásica, Mérida 13–17 mayo 2013*, επιμ. J.M. Álvarez Martínez, T. Nogales και I. Rodà, Τόμος II, 1069–72, Mérida: Museo Nacional de Arte Romano.
- Gasparini, E., και E. Gallochio 2015. «Marble Pavements from the House of Jason Magnus in Cyrene». Στο *ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Rome 21–26 May 2012*, επιμ. P. Pensabene και E. Gasparini, Τόμος I, 545–54, Roma: L' Erma di Bretschneider.
- Guidobaldi, F., και A.G. Guidobaldi 1983. *Pavimenti marmorei di Roma dal IV al IX secolo*. Studi di Antichita Cristiana XXXVI. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di archeologia cristiana.
- Ιωαννίδου-Καρέτσου, Α. 2008. «Ελληνιστική και ρωμαϊκή Κνωσός». Στο *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, 41–50. Ηράκλειο: εκδ. Νέα Κρήτη.
- Κανετάκη, Ε. 2004. *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*. Αθήνα: Τ.Ε.Ε.
- Κοκκίνη, Φ. 2012. «Η απεικόνιση του καθημερινού βίου στα ψηφιδωτά δάπεδα του ελλαδικού χώρου κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο». Διδ. διατρ., Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Paris Ouest-Nanterre La Defense.
- Κοκκοτάκη, Ν. 1989. «Οδός Διονύσου». *ArchDelt* 44, Β1:127.
- _____. 1990. «Οδός Διονύσου. Πάροδος Αραχναίου 10». *ArchDelt* 45, Β1:127.
- Κόλλια, Ε.-Ι., και Γ. Αλεξοπούλου. 2000. «Οδός Αιόλου 8–14–16 (ιδιοκτησία α/φών Γεωργίου)». *ArchDelt* 55, Β1:291–93.
- Κολώνας, Α. και Ι. Παπαποστόλου. 1983. «Εϋνάρδου 30». *ArchDelt* 38, Β1:116.
- Κουμούση, Α. 1994. «Πάτρα, οδός Μπουκαούρη 5». *ArchDelt* 49, Β1:263.
- _____. 2005. «Πάτρα, οδός Μπουκαούρη 7». *ArchDelt* 60, Β1:372.
- _____. 2006. «Πάτρα, Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Οδός Γερμανού 101–103». *ArchDelt* 61, Β1:460–62.
- _____. 2007. «Πάτρα, Μικρή Περιμετρική Οδός». *ArchDelt* 62, Β1:526–27.
- _____. 2008. «Πάτρα. Μικρή Περιμετρική Οδός, κόμβος Εξόδου (τέρμα οδού Αγίου Δημητρίου)». *ArchDelt* 63, Β1:538–39.
- _____. 2009. «Ανάπλαση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας». *ArchDelt* 64, Β1: 458–59.
- _____. 2013. *Ανάπλαση, ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας*. Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.

- _____. 2018. «Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημόσιου έργου και η μεταφορά του». Στο *Το Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο (1ο ΑΕΠΕΑ), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7–11 Νοεμβρίου 2012*, επιμ. Ε. Ζυμή, Α.Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου, 749–59. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- _____. επιμ. 2019α. *Η Πάτρα της Μεσογείου*. Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.
- _____. 2019β. «Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου». Στο *Η Πάτρα της Μεσογείου*. επιμ. Α. Κουμούση, Πάτρα: ΥΠΠΟΑ, 166–67.
- _____. 2021. «Φρούριο Ρίου: Εργασίες αποκατάστασης και νέα αρχαιολογικά δεδομένα (2006–2018)». Στο *Οχυρώσεις της Οθωμανικής περιόδου στο Αιγαίο, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Μυτιλήνη 30–31/10/2018*, επιμ. Π. Τριανταφυλλίδης, Μυτιλήνη: ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑ Λέσβου, 389–402.
- Κουμούση, Α., και Ε. Μαγκανιώτη, 2013. *Στερέωση, ανάπλαση Βορείων Τειχών και φωτισμός ανάδειξης Κάστρου Πάτρας Νομού Αχαΐας*, Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.
- Κουμούση, Α., Μ. Γκάτη, και Κ. Σούρα. 2016. «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών». *ArchDelt* 71, Β1α:601–16.
- Κουμούση, Α., Μ. Γκάτη, Κ. Σούρα, Α. Κάτσικα, και Α. Τσουρούνη. 2018. *Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Ένας δρόμος αλλάζει τον αρχαιολογικό χάρτη της Πάτρας*, Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.
- Koumoussi, A. 2021. «Patras' Aqueducts in Ancient and Late Medieval Times». Στο *Workshop on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, World Water Day, 22 March 2021, Patras, Greece (e-Proceedings)*, επιμ. I.K. Kalavrouziotis 2021, 37–55. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Kraeling, C.H. 1962. *Ptolemais. City of the Libyan Pentapolis*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Κωτσάκη, Μ. 1984. «Οδός Ηλείας 6 και Παναγούλη». *ArchDelt* 39, Β:82.
- _____. 1987. «Οδός Διονύσου». *ArchDelt* 42, Β1:137.
- _____. 1990. «Οδός Αιόλου-Γερανίων-Πάροδος Αραχναίου (πολυκατοικίες Χελά)». *ArchDelt* 45, Β1:128.
- Lolos, Y.A. 1997. «The Hadrianic Aqueduct of Corinth (with an appendix on the roman aqueducts in Greece)». *Hesperia* 66.2:271–314.
- Λυχόννας, Μ. 2008. *Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Καβάλας*. Καβάλα: ΥΠΠΟΑ.
- Magnus von Stackelberg, O. 1834. *La Grèce. Vues pittoresques et topographiques*. Paris: I.F. D' Ostervald.
- Maisano, R. 1990. *Φραντζής Γεώργιος, Cronaca*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 29. Ρώμη: Academia Nazionale dei Lincei.
- Majcherek, G. 2003. «Mosaic Floors from Roman Triclinia in Alexandria: evolution of techniques and design». Στο *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century, Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000*, Τόμος Ι, επιμ. Z. Hawass και L. P. Brock., 319–27, Cairo: American University in Cairo Press.
- Michaelidis, D. 1998. *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*. Τόμος IV.1, *The Mosaic and Marble Floors. Supplements to LibAnt V*. Tripoli: The Society for Libyan Studies.
- Μουτζάλη, Α. 1991. «Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19–21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης. *Μελετήματα* 13. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 259–64.
- _____. 1994. «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας». Στο *Αντίφωνο, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, επιμ. Β. Κατσαρός, 132–57. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά.
- _____. 2002. «Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης». Στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π.Γ. Θέμελης και Β. Κόντη, 174–88. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Olszewski, M.T., και P. Zakrzewski. 2011. «The Decoration of the Dining Room at Ptolemais in Cyrenaica (Libya) in the Light of the Last Researches». Στο *Mosaics of Turkey and parallel developments in the rest of the ancient and medieval world: questions of iconography, style and technique from the beginnings of mosaic until the Late Byzantine era, 11th International Colloquium on Ancient Mosaics, Bursa, Turkey 16–20 October 2009*, επιμ. M. Şahin, 665–74. Istanbul: Yayinlari.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ. 1985. «Οδός Αγ. Δημητρίου 18. Οδός Αιόλου 1 και Παπαδιαμαντοπούλου». *ArchDelt* 40, Χρονικά: 116.
- Papaioannou, M. 2002. «Domestic architecture of Roman Greece». Διδ. διατρ., The University of British Columbia.
- _____. 2007. «The roman domus in the greek world». Στο *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a conference held at Cardiff University, 17–21 April 2001*, επιμ. R. Westgate, N. Fisher και J. Whitley. BSA Studies 15. London: Short Run Press Ltd., 351–61.
- Παπακώστα, Λ. 1980. «Οδός Νικήτα 9–13 και Καρατζά». *ArchDelt* 35, Β1:191.
- _____. 1988. «Οδός Λόντου 42». *ArchDelt* 43, Β1:150–51.
- _____. 2009. «Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 75–77». *ArchDelt* 64, Β1:413–15.
- _____. 2010. «Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 75–77. Μικρή

- Περιμετρική Οδός Πατρών». *ArchDelt* 65, B1β:878–79, 887.
- Papakosta, L. 2014. «Following the aqueduct's course of Roman Patras». Στο *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras, Greece, 22–24 March 2014 (e-Proceedings)*, επιμ. I.K. Kalavrouziotis και A.N. Angelakis, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο: 701–11.
- Παπαποστόλου, I. 1973–1974. «Οδός Ηλείας και Ερενστρώλε 39». *ArchDelt* 29, B2:360.
- _____. 1976. «Οδός Μπουκαούρη 4». *ArchDelt* 31, B1:88.
- _____. 1977. «Οδός Σισίνη 28 και Ψηλαλώνια. Ψηλαλώνια 15–16». *ArchDelt* 32, B1:80–82.
- _____. 1978. «Οδός Αγράφων 10. Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 57. Οδός Ερενστρώλε 65. Οδός Λόντου 107. Οδός Ερενστρώλε 31–35». *ArchDelt* 33, B1:79–84.
- _____. 1991. «Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19–21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, *Μελετήματα* 13. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 305–20.
- _____. 2014. «Νεώτερα περί Αχαΐας και Πατρών». *ArchEph* 153: 237–74.
- Papapostolou, I.A. 1989. «Monuments des combats de gladiateurs à Patras». *BCH* 113:351–401.
- _____. 2009. «Mosaics of Patras. A review». *ArchEph* 148:1–84.
- Parrish, D. 1985. «The Date of the Mosaics from Zliten». *AntAfr* 21: 137–58.
- Πετριτάκη, Μ. 1985. «Οδός Αγράφων 10–12. Ανώνυμες οδοί στην περιοχή Φρουρίου (οικόπεδο Χελά)». *ArchDelt* 40, Χρονικά:108, 114.
- Πετρόπουλος, Μ. 1990. «Ρωμαϊκό Υδραγωγείο». *ArchDelt* 45, B1:136.
- _____. 1991. «Κάστρο Πάτρας, Θέση Κουκάκι». *ArchDelt* 46:155.
- _____. 1999. «Ελεκίστρα Πατρών (οικισμός Ρωμανού)». *ArchDelt* 54, B1:260.
- _____. 2001. «Κάτω Σαμακιά, Ρωμαϊκό Υδραγωγείο». *ArchDelt* 56, B4:508–11.
- _____. 2006. «Το νερό και η σημασία του για την αρχαία Πάτρα». Στο *Υδάτινες Διαδρομές στο νομό Αχαΐας*, επιμ. Ε. Σιμόνη, 23–39, Πάτρα: Τ.Ε.Δ.Κ. Νομού Αχαΐας.
- _____. 2007. «Νικόπολις – Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας». Στο *Νικόπολις Β', Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11–15 Σεπτεμβρίου 2002*, επιμ. Κ. Ζάχος, 175–211. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- _____. 2009. «Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας». Στο *Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23–24 Μαρτίου 2006*, επιμ. Α. G. Benvenuti και E. Carando, 39–77. Tripodes 8. Αθήνα: S.A.I.A.
- Petropoulos, M. 2014. «The cult and the use of water in ancient Greece with emphasis on the ancient city of Patras». Στο *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras, Greece, 22–24 March 2014 (e-Proceedings)* επιμ. I.K. Kalavrouziotis και A.N. Angelakis, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, 15–26.
- Πέτσας, Φ. 1971. «Πλατεία Δεξαμενής». *ArchDelt* 26, B1:163.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1992–1993. «Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο των πόλεων της Πελοποννήσου». Στο *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16 Σεπτεμβρίου 1990*, Τόμος Α', 432–48, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Rizakis, A. 1998. *Achaie II. La cité de Patras: Épigraphie et histoire. Μελετήματα* 25. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ριζάκης, Α.Δ., και Μ. Πετρόπουλος 2005. «Η αρχαία Πάτρα». Στο *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, επιμ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης και Κ.Σ. Στάκος, Αθήνα: Κότινος, 3–55.
- Said, W.B. 2002. «Τυπολογία της κατοικίας της ρωμαϊκής περιόδου στην ανατολική Μεσόγειο». Διδ. διατρ., Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Σούρα, Κ. 2013. «Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Οδοί Αιόλου - Γερανείων - Όσσης». *ArchDelt* 68, B1:338–40.
- _____. Υπό Εκδ. «...πάν' τα κορίτσια για νερό, βρίσκουν τον τόπο αδειανό. Άγνωστο σκέλος του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου της Πάτρας». Στο *Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο 4, Πρακτικά της Δ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης (ΑΕΠΕΑ 4), Καλαμάτα 20–23 Νοεμβρίου 2024, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου*.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 1987. «Οδός Παναχαΐδος Αθηνάς 8 και Μπουκαούρη». *ArchDelt* 42, B1:142.
- _____. 1989. «Οδός Ερενστρώλε 67–69 και Μπουκαούρη. Οδός Ερενστρώλε 76. Οδός Γερανείων και Πρεβεδούρου». *ArchDelt* 44, B1:119–21, 123.
- _____. 1996. «Πάροδος Αιόλου 38 (4ο Δημοτικό Σχολείο). Οδός Παπαδιαμαντοπούλου (έργα ΔΕΥΑΠ)». *ArchDelt* 51, B1:197–99, 228.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Γ.Ζ. Αλεξοπούλου, Γ. Γεωργοπούλου, και Α. Γκαδόλου. 2006. «Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της. Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία». Στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9–12*

- Ιονίου 1996, *Πρακτικά*, επιμ. Μ. Καζάκου, 81–100, Αθήνα: ΥΠΠΟΑ.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., και Γ.Ζ. Αλεξοπούλου. 2015. «Νεώτερα πολεοδομικά δεδομένα της πόλης των Πατρών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Συμβολή στο οδικό δίκτυο». *ASAtene* XCIII, III. 15:151–68.
- Σωτηρίου, Α. 1993. «Οδός Μητροπολίτου Νεοφύτου 10. Οδός Αραχναίου 8 (έργα ΔΕΚΕ)». *ArchDelt* 48, B1:111–13, 115.
- Sweetman R., 2007. "Identification of space through a study of mosaics: a case study, Knossos, Crete". Στο *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a conference held at Cardiff University, 17–21 April 2001*. επιμ. R. Westgate, N. Fisher και J. Whitley. *BSA Studies* 15. London: Short Run Press Ltd. , 363–71.
- Talgam R., 2016. «A mosaic floor with *xenia* at 'En Ya'al (Nahal Refa'im) Jerusalem». *Atiqot* 87:111–12.
- Τριανταφύλλου, Κ. 1995. *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*. 3η έκδ. Πάτρα: Τυπογραφείο Π. Κούλη.
- Τσελεμπή, Ε. 1999. *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668–1671), Πελοπόννησος–Νησιά Ιονίου–Κρήτη–Νησιά Αιγαίου*. Μτφ. Δ. Λούπης, Αθήνα: Εκάτη.
- Τσουρής, Κ. 2018. «Δημόσια υδραγωγεία στη βυζαντινή περιφέρεια (9ος–15ος αιώνας)». Στο *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ, μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Τόμος II, επιμ. Μ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και Φ. Μαλούχου-Tufano, 603–12, Αθήνα: Μέλισσα.
- Vitti, P. 2016. *Building Roman Greece. Innovation in vaulted construction in the Peloponnese*. Roma: "L' Erma" di Bretschneider.
- Wordsworth, Ch. 1995. *Ελλάδα. Μια περιπλάνηση στα τοπία και στην ιστορία της*. Μτφρ. Π. Δημουλέας, Αθήνα: Εκάτη.

Πήλινες κυψέλες από την Κυδωνία

Συμβολή στη μελέτη της μελισσοκομίας κατά την αρχαιότητα

Ευθυμία Κατάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων
ekataki@culture.gr

Γιώργος Μαυροφρύδης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
mavrofridis@geo.aegean.gr

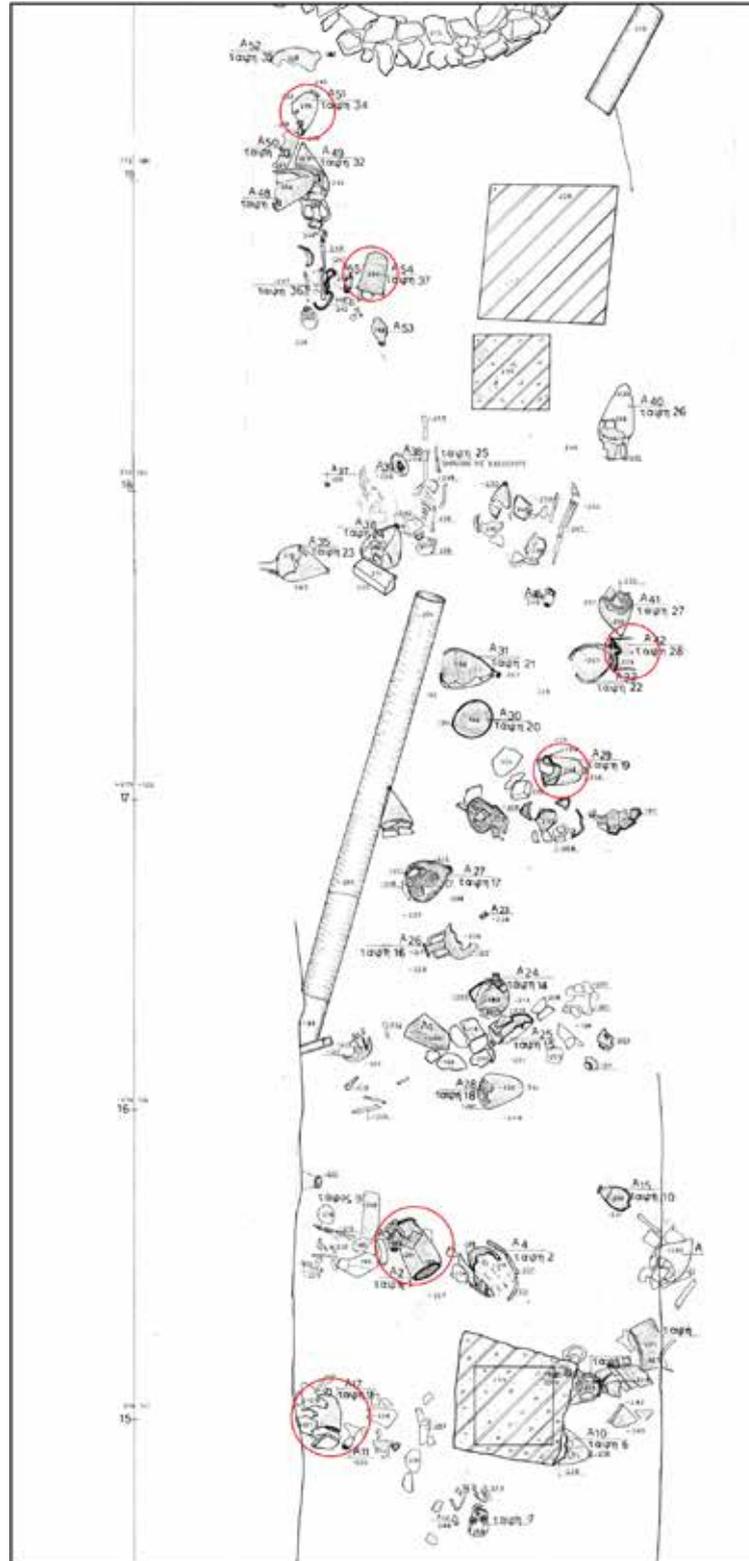
ABSTRACT

The study deals with the ceramic beehives that came to light during excavations in the centre of Chania, in parts of the ancient city's (Kydonia) cemetery of the 4th/3rd c. B.C. Nine beehives were found within a deep layer of sand, with premature and newborn infant inhumations accompanied only by few simple grave goods. Two others were found in a cist grave with adults' burial. They belong to the horizontal open-at-one-end type with a hole at its closed end. Five are almost cylindrical and have a ring-shaped base, while the rest are bell-shaped.

Based on examples from the rest of Crete and the Greek area, the possible way of practicing beekeeping with beehives of this kind is examined. The traditional beekeeping in the Aegean islands and in Ikaria in particular, practiced up to the 20th century, seems particularly useful to this point. The Kydonia beehives, dating to the Late Classic / Early Hellenistic times, are the more ancient of the two forms of the horizontal open-at-one-end type, with a hole or holes at the closed end. They have been found in Crete and seem to be local (Cretan) variants.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τη διάρκεια τμηματικής δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας στο Εθνικό Στάδιο Χανίων τα έτη 2005, 2009, 2011 και 2012, η οποία είχε ξεκινήσει με αφορμή σχεδιαζόμενη ανακατασκευή του και δημιουργία υπόγειου χώρου στάθμευσης, απεκαλύφθη, ανατολικά-βορειοανατολικά του αγωνιστικού χώρου, μέσα σε παχύ στρώμα άμμου θαλάσσης, τμήμα νεκροταφείου των Υστεροκλασικών / πρώιμων Ελληνιστικών χρόνων, με ομαδικές ή απλές λακκοειδείς ταφές και εγχυτρισμούς (Κατάκη 2012, 2015). Οι εγχυτρισμοί ήταν πρόωρων ή τελειόμηνων θνησιγενών βρεφών (σύμφωνα με την υπό εξέλιξη ανθρωπολογική εξέταση του συνόλου των οστών από τη Δρ. Χρύσα Μπούρμπου) και είχαν γίνει κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς. Σε δύο περιπτώσεις είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή το κάτω τμήμα μίας υδρίας και μία χύτρα, ενώ βρέθηκαν και εννέα (9) πήλινες κυψέλες, ακέραιες, σε κομμάτια ή τμήματά τους, που χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως φέρετρα (Εικ. 1 και 2). Οι κυψέλες αποτελούσαν το 15% των αποκαλυφθέντων αγγείων με ταφική χρήση και ελάχιστες συνοδεύονταν από λιτά κτερίσματα (βλ. Παράρτημα).

Εικ . 1. Σχέδιο στο οποίο σημειώνονται, με κύκλο, οι κυψέλες, στο ανασκαμμένο ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου στο Εθνικό Στάδιο Χανίων (αποτύπωση: Αμαλία Παππά, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ).

Οι αποκαλυφθείσες κυψέλες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τον τύπο τους και τον τρόπο λειτουργίας τους. Πρόκειται για μονόστομο τύπο οριζόντιων κυψελών με μία συχνά ευμεγέθη οπή στο κλειστό τους άκρο, η οποία, όπως εξετάζεται παρακάτω, δεν χρησιμοποιείται ως είσοδος για τις μέλισσες, αλλά είχε διαφορετική λειτουργία.

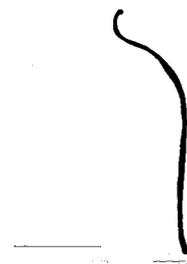

Εικ. 2. Οι κυψέλες Π 11026 και Π 11023 κατά χώραν, μαζί με οξυπύθμενους αμφορείς και ταφή ενήλικου (φωτ. Ε. Κατάκη, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ).

ΟΙ ΚΥΨΕΛΕΣ

(φωτογραφίες: Ευθυμία Κατάκη, σχέδια αγγείων: Αθηνά Μαλαζιανάκη, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ)

1. Π 10999. Μήκος: 38 εκ., διάμετρος: 30 εκ., πάχος: 1 εκ., διάμετρος οπής: 6,7 εκ.

Κυψέλη, πλήρης, με ελάχιστες συγκολλήσεις και συμπλήρωση στο χείλος και στη βάση. Κωδωνόσχημη με οπή στη βάση. Χείλος πλατύ, έξω νεύον. Εσωτερικά πολύ αδρή επιφάνεια, με εγχαράξεις. Πηλός κοκκινωτός, με ψιλές προσμίξεις (Munsell 2000: 2,5YR, 6/8). Διακρίνεται επίσης ερυθρωπό και μαύρο χρώμα λόγω της όπτησης. Εξωτερικά είχε ανοικτό καστανό-υπόλευκο επιχρίσμα (10YR, 8/4), ενώ διακρίνονται κατά τόπους και άστατες πινελιές του ίδιου χρώματος. Ελάχιστο ίζημα και εξωτερική απολέπιση του επιχρίσματος, κατά τόπους. Το αγγείο είχε οστά σχεδόν ολόκληρου του σκελετού τελειόμηνου βρέφους (*Ταφή 11*) κι είχε στερεωθεί με πέτρες. Το στόμιο έφραζε πλάκα. Χωρίς κτερίσματα.

2. Π 11025. Μήκος: 51,5 εκ., διάμετρος: 31 εκ., πάχος: 0,7 εκ., διάμετρος οπής: 3,7 εκ.

Κυψέλη μεγάλου μεγέθους, συγκολλημένη από αρκετά όστρακα και λίγο συμπληρωμένη. Βάση κυκλική, επίπεδη με ελαφρώς προεξέχουσα κυκλική οπή στο κέντρο, σχηματίζει χαμηλό πόδι. Σώμα κυλινδρικό, σωληνωτό. Χείλος πλατύ, ελάχιστα προεξέχον. Εξωτερικά, προς τη βάση, φέρει εγχάρακτα τα γράμματα «ΙΑ». Αρκετά βαρύ αγγείο με αδρή εσωτερική επιφάνεια και περιμετρικές εγχαράξεις σε ομάδες. Πηλός ροδόχρωμος (5YR, 7/6). Η κυψέλη φέρει ανοικτό υποκίτρινο επίχρισμα εξωτερικά (7,5YR, 8/4), σε λίγα σημεία απολεπισμένο. Ανομοιόμορφη όπτηση κατά τόπους. Περιείχε πολλά αποσπασματικά οστά πρόωρου βρέφους (*Ταφή 28*) κι ένα απλό φθαρμένο σιδερένιο κρίκο-δαχτυλίδι.

3. Π 11026. Μήκος: 40,8 εκ., διάμετρος: 26 εκ., πάχος: 1,3 εκ., διάμετρος οπής: 4 εκ.

Κυψέλη, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη. Βάση δακτυλιόσχημη, με κυκλική προεξέχουσα οπή στο κέντρο. Σχηματίζει χαμηλό πόδι. Σώμα κυλινδρικό, πλατύ χείλος και παχύ, σαν κορδόνι. Αδρή εσωτερική επιφάνεια με περιμετρικές εγχαράξεις. Πηλός ροδόχρωμος, με προσμίξεις (5YR, 6/6). Εξωτερικά μάλλον είχε επίχρισμα στο χρώμα του πηλού που δεν διακρίνεται καλά. Περιείχε λίγα οστά τελειόμηνου βρέφους (*Ταφή 34*) χωρίς κτερίσματα.

4. Π 11000. Μήκος: 53 εκ., διάμετρος: 30,2 εκ., πάχος: 1,5 εκ., διάμετρος οπής: 2,5 εκ.

Κυψέλη με δακτυλιόσχημη βάση, χαμηλό πόδι, σώμα ψηλό, κυλινδρικό που απολήγει σε επίπεδο χείλος. Η εσωτερική επιφάνεια του σώματος έχει αδρή επιφάνεια με πυκνές παράλληλες εγχαράξεις. Στο κέντρο της βάσης υπάρχει κυκλική οπή, καθώς και οκτώ μικρότερες οπές περιμετρικά, όχι εντελώς ανοιγμένες. Πηλός ροδοκάστανος, με λίγες προσμίξεις (2,5YR, 6/8). Εξωτερικά φέρει ανοιχτό καστανό-υπόλευκο επίχρισμα (10YR, 8/4), αρκετά απολεπισμένο ή φθαρμένο. Στο άνω μισό τμήμα του αγγείου εξωτερικά, διακρίνονται επίσης παράλληλοι ανάγλυφοι δακτύλιοι στο πλάσιμο. Περιείχε πολλά αποσπασματικά οστά τελειόμηνου βρέφους (*Ταφή 1*) κι ήταν στερεωμένη με πέτρες και πλάκα στη βάση. Από πάνω της, ως κτέρισμα, βρέθηκε η οινόχρη Π 11022 (βλ. Παράρτημα).

5. Π 11023. Μήκος: 39,5 εκ., διάμετρος: 29,8 εκ., πάχος: 1,2 εκ., διάμετρος οπής: 3,5 εκ.

Κυψέλη, συγκολλημένη από αρκετά κομμάτια κι ελάχιστα συμπληρωμένη. Σώμα κωδωνόσχημο, με παχύ έξω

νεύον χείλος και κυκλική οπή στη δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός γκριζοκάστανος με προσμίξεις (10YR, 6/3). Παχύ και βαρύ αγγείο. Εσωτερικά διακρίνονται αδρές περιμετρικές εγχαράξεις. Εξωτερικά φέρει υπόλευκο-ανοιχτό γκρι επίχρσιμα (10YR, 7/1), κατά τόπους άτσαλα πασαλειμμένο με πινελιές. Περιείχε ελάχιστα οστά βρέφους (*Ταφή 37*) και το στόμιο ήταν κλεισμένο με λίθινη πλάκα. Εξωτερικά βρέθηκαν ως κτερίσματα η οινοχόη Π 11021 και η όλπη Π 10994 (βλ. Παράρτημα).

6. Π 11039. Μήκος: 36 εκ., διάμετρος: 26 εκ., πάχος 1,5 εκ., διάμετρος σπασμένης οπής 5,8 εκ.

Κυψέλη κωδωνόσχημη, συγκολλημένη από αρκετά κομμάτια. Λείπει τμήμα του σώματος και της βάσης με την οπή. Αδρή εσωτερική επιφάνεια με περιμετρικές εγχαράξεις. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (5YR, 6/8), με ανοιχτό καστανό-μπεζ αλείφωμα εξωτερικά (10YR, 8/3). Βρέθηκε καλυμμένη με κεραμίδα. Περιείχε ελάχιστα οστά βρέφους (*Ταφή 45*) και τα αγγεία Π 11007 και Π 11018 (βλ. Παράρτημα).

7. Π 11024. Μήκος: 37,5 εκ., διάμετρος στομίου: 25 εκ., πάχος χείλους: 1,5 εκ., διάμετρος οπής: 2,6 εκ.

Κυψέλη, συγκολλημένη από αρκετά κομμάτια. Λείπει τμήμα του σώματος και του χείλους. Κυκλική οπή στην προεξέχουσα βάση. Σώμα σχεδόν κωδωνόσχημο, με πλατύ προεξέχον χείλος. Πηλός κοκκινωπός με προσμίξεις

(2,5YR, 6/8). Αδρή εσωτερική επιφάνεια με πυκνές περιμετρικές εγχαράξεις. Εξωτερικά φέρει επίχρισμα στο ανοιχτό χρώμα του πηλού (5YR, 6/6), αρκετά απολεπισμένο και δύο περιμετρικές αυλακώσεις προς τη βάση. Βρέθηκε μετά από κατάρρευση του ανατολικού πρανούς του σκάμματος (χωρίς αρ. ταφής) και δεν εντοπίστηκαν οστά.

8. Π 11432. Μήκος: 36 εκ., διάμετρος σώματος: 28,5 εκ., διάμετρος οπής: 1,6 εκ.

Κυψέλη, συγκολλημένη από λίγα κομμάτια. Σώζεται κατά το 1/4 περίπου. Κωδωνόσχημη, με κυκλική οπή στη βάση. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (7,5YR, 7/6). Εσωτερικά διακρίνονται αδρές περιμετρικές εγχαράξεις. Φέρει ανοιχτό γκριζοκάστανο επίχρισμα (7,5YR, 8/1). Ανομοιόμορφη όπτηση κατά τόπους. Τα όστρακα της κυψέλης βρέθηκαν νότια της *Ταφής 95* (λακκοειδής ταφή ενήλικα στην άμμο).

9. Π 13141. Μήκος: 33 εκ., διάμετρος στομίου: 26,5 εκ., πλάτος χείλους: 1,8 εκ.

Κωδωνόσχημη μονόστομη κυψέλη, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Διασώθηκαν και τρία κομματάκια της οπής, που δε συγκολλούνται. Φθαρμένη εξωτερική επιφάνεια. Πηλός κοκκινωπός (2,5YR, 6/8). Διακρίνονται εγχάρακτες αυλακώσεις, περιμετρικά της εσωτερικής επιφάνειας. Χείλος ελάχιστα έξω νεύον. Περιείχε οστά βρέφους (*Ταφή 19*) και βρέθηκε με κεραμίδα και βάση χύτρας, που έκλειναν το χείλος-στόμιο.

Στα ανασκαφικά ευρήματα του Εθνικού Σταδίου δεν εντοπίστηκαν προεκτάματα (δακτύλιοι επέκτασης) ή πώματα κυψελών, καθώς τα σκεύη βρέθηκαν σε δεύτερη-ταφική χρήση ως φέρετρα. Η πρακτική μαρτυρείται επίσης σε Κεραμεικό, Μαραθώνα, Ραμνούντα και Σίφνο (Rotroff 2006, 130, υποσ. 252). Επιπλέον, στην ψηφιακή πύλη ΔΔΕΑΜ απαντούν παραδείγματα από Ρέθυμνο, Εύβοια και Βοιωτία.

Στα Χανιά, εκτός από την περιοχή του Εθνικού Σταδίου, δύο ακόμα κυψέλες απεκαλύφθησαν στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Κυδωνίας, κατά τη σωστική ανασκαφή, 2011–2012, στο οικόπεδο Μαρουλάκη στην οδό Δικτύνης (Πρέβε 2015, 90). Στον κτιστό κιβωτιόσχημο *Τάφο 29*, που περιείχε δύο επάλληλους σκελετούς ενηλίκων, πάνω στα κάτω άκρα τους, βρέθηκαν δύο σπασμένες οριζόντιες κυλινδρικές κυψέλες (Εικ. 3):

Εικ. 3. Οδός Δικτύνης, οικόπεδο Μαρουλάκη, Τάφος 29 (φωτ. Σοφία Πρέβε, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ).

10. Π 13139. Μήκος: 47,6 εκ., διάμετρος βάσης: 13 εκ., διάμετρος οπής: 3,1 εκ., διάμετρος στομίου: 26,5 εκ., πλάτος χείλους: 2 εκ.

Κυλινδρική μονόστομη κυψέλη, συγκολλημένη από αρκετά κομμάτια και συμπληρωμένη κατά τόπους. Βάση δακτυλιόσχημη, που σχηματίζει χαμηλό πόδι, κοίλη στην εξωτερική επιφάνεια, με ελαφρά προεξέχουσα κυκλική οπή στο κέντρο. Χείλος πλατύ, επίπεδο, ελαφρά προεξέχον. Φέρει αποχρωματισμούς κακής όπτησης κατά τόπους και ίζημα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, με λίγες προσμίξεις (7.5YR, 7/6). Είχε ανοιχτό μεζ-κιτρινωπό αλείφωμα εξωτερικά (10YR, 8/6), που έχει απολεπιστεί σε μεγάλο μέρος. Εσωτερικά διακρίνονται αδρές περιμετρικές εγχαράξεις ανά ομάδες.

11. Π 13140. Μήκος: 48,8 εκ., διάμετρος βάσης: 14,5 εκ., διάμετρος οπής: 4 εκ., διάμετρος χείλους: 28 εκ., πλάτος χείλους: 2,1 εκ.

Κυλινδρική μονόστομη κυψέλη, συγκολλημένη από λίγα κομμάτια και μερικώς συμπληρωμένη. Βάση δακτυλιόσχημη, που σχηματίζει χαμηλό πόδι, με κεντρική κυκλική οπή, ελαφρά προεξέχουσα. Χείλος πλατύ, έξω νεύον. Πηλός ροδόχρωμος, με ψιλές προσμίξεις (5YR, 7/6). Το αγγείο εξαιτίας της κακής όπτησης είναι κατά τόπους κοκκινωπό ή γκριζό, ενώ φέρει και δύο ωσειδή κόκκινα αποτυπώματα, επειδή μάλλον ακουμπούσε σε άλλο αντικείμενο κατά το ψήσιμο. Εξωτερικά έφερε ανοιχτό μπεζ αλείφωμα (10YR, 8/3), αρκετά απολεπισμένο. Εσωτερικά έχει ανά ομάδες περιμετρικές αδρές εγχαράξεις.

Δεν γνωρίζουμε αν οι δύο παραπάνω κυψέλες περιείχαν βρεφικές ταφές, καθώς δε διασώθηκαν οστά. Υπάρχει ωστόσο η πιθανότητα να είχαν τοποθετηθεί στον τάφο ως κτερίσματα, όπως συμβαίνει συχνά με αμφορείς (Μιχαηλίδης 1990, 187–94, πιν. 109–10). Μαζί τους στον τάφο βρέθηκαν τα αγγεία Π 12048 και Π 12089 του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. (βλ. Παράρτημα). Γενικά, το τμήμα αυτό του νεκροταφείου χρονολογείται από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. έως τα τέλη 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ. και φαίνεται να εξυπηρετούσε τις ανάγκες των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων (Πρέβε 2015, 88, 94).

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η περιοχή κάτω από το Εθνικό Στάδιο Χανίων, αποτελούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, τμήμα του εκτεταμένου νεκροταφείου της αρχαίας Κυδωνίας, με ταφές κυρίως από το β' μισό του 4ου έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., χωρίς συγκεκριμένη χωροταξική οργάνωση. Λόγω της εγγύτητας με την πόλη αλλά και της αμμώδους σύστασης του εδάφους, το οποίο μπορούσε να σκαφθεί εύκολα και γρήγορα, μάλλον εξυπηρετούσε τις ανάγκες του αιφνίδιου γεγονότος, όπως θάνατοι από ασθένειες, επιδημίες ή σιτοδείες, όπως εκείνη που έπληξε την Κρήτη την περίοδο 330–326 π.Χ., όταν τελικά η Κυδωνία, μαζί με άλλες πόλεις, προμηθεύτηκε σίτο από την Κυρήνη. Ιστορικά, βρισκόμαστε σε μια περίοδο με συνεχόμενες διαμάχες και συρράξεις για εδαφικές διεκδικήσεις μεταξύ των κρητικών πόλεων, ενώ δε λείπουν και οι ξένοι εισβολείς, όπως συνέβη με την πολιορκία της πόλης από τον Φάλαικο και τους Φωκείς μισθοφόρους του, η οποία έληξε με τον θάνατό του το 343 π.Χ. (Χανιώτης 1987, 182, 185–86).

Απόρροια των κακών συνθηκών διαβίωσης φαίνεται πως ήταν και η αυξημένη θνησιμότητα βρεφών, στον λιτό ενταφιασμό των οποίων διακρίνεται και κάποια φροντίδα για τη μετά θάνατον ζωή. Ανάλογη λιτή φροντίδα, ενδεικτική χαμηλής κοινωνικά τάξης, είχαν και οι ενήλικες που ενταφιάστηκαν βιαστικά στο ίδιο νεκροταφείο (ενδεχομένως γονείς και παιδιά), που προφανώς δε διέθεταν τα μέσα ή δεν τους επιτρεπόταν να ταφούν πλουσιοπάροχα σε μακρινότερα από την πόλη σημεία, όπως συνέβαινε για τα ανώτερα και μεσαία στρώματα. Από τη γενικά ταλαιπωρημένη κατάσταση των σκελετών φαίνεται ότι πρόκειται πιθανώς για μέλη εργατικής τάξης, από τα στρώματα των δούλων, των απελευθέρων, των κλαρωτών ή ακόμα και των αιχμαλώτων πολέμων, που χρησιμοποιούνταν για τις χειρονακτικές εργασίες (Κατάκη 2012, 541). Η άμεση ανάγκη ενταφιασμού των βρεφών καλύφθηκε κυρίως από αμφορείς, αφού ένα τέτοιο αγγείο υπήρχε λίγο πολύ σε κάθε σπίτι, και σπανιότερα από κυψέλες που μάλλον έτυχε να μη χρησιμοποιούνται στη μελισσοκομία τη δεδομένη χρονική στιγμή. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα συγκεκριμένα σκεύη είχαν τοποθετηθεί οριζόντια και σε κάποιες περιπτώσεις ήταν οριοθετημένα με πέτρες ή κεραμίδες και το στόμιο τους καλύπτονταν συνήθως με πέτρες, πλάκες ή κεραμίδες, όπως δηλαδή θα γίνονταν και κατά την αρχική τους χρήση ως κυψέλες.

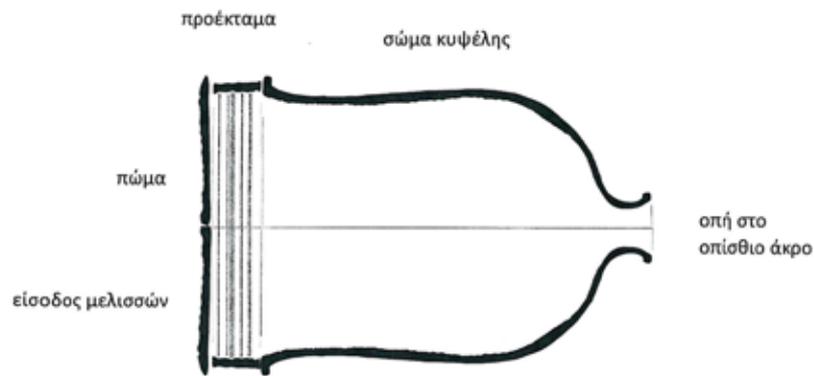
Εικ. 4. Παραδοσιακή πήλινη κυψέλη της Ικαρίας (*χαστρι*) με ευμεγέθη οπή στο κλειστό της άκρο (φωτ. Θ. Μπίκος, © Αρχείο Φωτογραφιών Ινστιτούτου Γεωπονικών Επιστημών).

Η ΜΕΛΙΣΣΟΚΟΜΙΑ

Οι πήλινες κυψέλες από το νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας ανήκουν στον οριζόντιο μονόστομο τύπο με οπή στο κλειστό του άκρο. Οι πέντε από τις έντεκα συνολικά ανευρεθείσες κυψέλες είναι σχεδόν κυλινδρικές και διαθέτουν δακτυλιόσχημη βάση, ενώ οι υπόλοιπες είναι κωδωνόσχημες. Οι διαφορές ωστόσο στο σχήμα των κυψελών καθώς και οι καταγεγραμμένες διαφορές στον εσωτερικό τους όγκο δεν επηρεάζουν παρά ελάχιστα τις μεθόδους άσκησης της μελισσοκομίας και δεν θα ασχοληθούμε εδώ με αυτές. Η οπή στο κλειστό άκρο των κυψελών της Κυδωνίας είναι, στις περισσότερες των περιπτώσεων, πολύ μεγάλη για να χρησιμοποιηθεί ως είσοδος για τις μέλισσες. Από τη μεγάλη οπή θα μπορούσαν να εισέλθουν, κατά τη διάρκεια του χειμώνα όταν οι μέλισσες δημιουργούν μελισσόσφαιρα και δεν δύνανται να αμυνθούν, ποντίκια και να προκαλέσουν μεγάλη καταστροφή στις κηρήθρες και στις προμήθειες της αποικίας. Επίσης, το μελίσι δεν θα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον κυριότερο εχθρό του στη νότια Ελλάδα, τη μεγαλόσωμη σφήκα (*Vespa orientalis*), λόγω της αδυναμίας του να μειώσει σημαντικά, με πρόπολη, τη μεγάλη οπή ώστε να αμυνθεί καλύτερα.

Τρόπος λειτουργίας των κυψελών

Η ύπαρξη ευμεγέθους οπής στο κλειστό άκρο των κυψελών που απεκαλύφθησαν στην Κυδωνία παραπέμπει στις παραδοσιακές πήλινες κυψέλες που χρησιμοποιούνταν στο νησί της Ικαρίας έως τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι κυψέλες αυτές, τα λεγόμενα *χαστριά*, διέθεταν στο κλειστό τους άκρο μια μεγάλη οπή (Εικ. 4) και τοποθετούνταν για προστασία εντός ειδικών λιθόκτιστων κατασκευών. Η οπή στο κλειστό άκρο, η οποία μπορούσε να κλείνει πρόχειρα με μια λίθινη πλάκα, δεν χρησιμοποιείτο ως είσοδος των μελισσών αλλά για τον καλύτερο αερισμό της κυψέλης και έλεγχο της υγρασίας. Οι μέλισσες εισέρχονταν στην κυψέλη από είσοδο που υπήρχε στο πάμα της. Η οπή στο οπίσθιο άκρο των κυψελών της Ικαρίας βοηθούσε επίσης στον

Εικ. 5. Σχέδιο πήλινης κυψέλης από την Κυδωνία σε θέση λειτουργίας, με προέκταμα και πώμα (σχέδιο – © Γ. Μαυροφρύδης, Ε. Κατάκη).

καλύτερο αερισμό του σμήνους κατά τη μεταφορά σε νέες νομές, στην οποία επιδίδονταν πολλοί από τους μελισσοκόμους του νησιού, μεταφέροντας τις κυψέλες τους εντός Ικαρίας ή στα νησιά του συμπλέγματος των Φούρνων (Πουλιανός 1976, 138· Μπίκος 2006α, 9–10· 2006β, 97).

Με παρόμοιο τρόπο θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται οι κυψέλες του τύπου αυτού (Εικ. 5) και κατά την αρχαιότητα (Μαντροφρίδης 2022, 9· 2023, 849).

Ένα πρόσθετο ωστόσο επιχείρημα υπέρ του «ικάριου τρόπου» άσκησης της μελισσοκομίας με τις εν λόγω κυψέλες, όσον αφορά τουλάχιστον την Κρήτη, προκύπτει από την ανάλυση του τρόπου λειτουργίας μιας παρόμοιας κωδωνόσχημης κυψέλης, της πρώτης Βυζαντινής περιόδου, που απεκαλύφθη στο Πυργί (Τομέας ΙΙ) της Ελεύθερνας (Yangaki 2022, 302–3, εικ. 5a, 5b, 6). Η κυψέλη, με μήκος 31 εκ., απεκαλύφθη μαζί με κοντά προεκτάματα (δακτύλιους επέκτασης· Yangaki 2022, 301–4, εικ. 4a–c, 7a–b, 8a–b, 310, εικ. 14), παρόμοια δηλαδή αυτών της αρχαιότητας, στην περιοχή λιθόκτιστης θυρίδας, βάθους 70 εκ. (Yangaki 2022, 302–4, εικ. 9a–b), όπου λειτουργούσε. Είναι προφανές ότι τα κοντά προεκτάματα που απεκαλύφθησαν τοποθετούνταν στο στόμιο της κυψέλης και ότι η κυψέλη τοποθετείτο για προστασία εντός της θυρίδας, που όμως δεν ήταν διαμετρής. Εάν η κυψέλη λειτουργούσε με είσοδο των μελισσών από την οπή στο κλειστό της άκρο, τότε τόσο για την αρχική τοποθέτηση των προεκταμάτων, του πρώτου και των επόμενων, όσο και για τον έλεγχο, τον τρύγο και κάθε άλλη μελισσοκομική εργασία, θα έπρεπε η κυψέλη να βγαίνει εκτός της θυρίδας. Αυτό θα συνεπαγόταν ταλαιπωρία άνευ λόγου, τόσο για τον μελισσοκόμο, ο οποίος θα έπρεπε να τραβά την κυψέλη από τη θυρίδα, να τοποθετεί προέκταμα, να ελέγχει ή να τρυγά και να την επανατοποθετεί εντός της θυρίδας κι όλα αυτά ενώ οι επιστρέφουσες συλλέκτριες μέλισσες δεν θα έβρισκαν στη θέση της την είσοδο της φωλιάς τους, οπότε θα πετούσαν γύρω από τη κυψέλη μαζί με τμήμα του υπόλοιπου πληθυσμού, όσο και για το μέλισσι, το οποίο θα αναστατωνόταν έντονα από την όλη διαδικασία. Μια τέτοια διαδικασία αντίκειται βέβαια στη μελισσοκομική λογική και τίποτα θετικό δεν θα επιφύλασσε στον μελισσοκόμο παρά μόνο προβλήματα και πρόσθετη εργασία. Η πιθανότητα η κυψέλη αυτή της Ελεύθερνας να ήταν τοποθετημένη, στον συγκεκριμένο χώρο όπου βρέθηκε, με την οπή του κλειστού της άκρου ως είσοδο των μελισσών είναι σχεδόν μηδενική. Άλλωστε, οι οριζόντιες κυψέλες με οπές-είσοδους μελισσών στο κλειστό τους άκρο τοποθετούνται κατά την παραδοσιακή άσκηση της μελισσοκομίας σε θέσεις όπου υπάρχει άμεση πρόσβαση του μελισσοκόμου στο άκρο (στόμιο) από το οποίο δουλεύει, όπως για παράδειγμα στις πήλινες κυψέλες της Μάλτας (Walker 2002, 188· Masetti 2003, 470). Συνάγεται, λοιπόν, ότι η κυψέλη της Ελεύθερνας χρησιμοποιείτο με τον «ικάριο τρόπο» και η οπή αφορούσε τον καλύτερο εξαερισμό του μελισσιού (Εικ. 5), όπως και στην περίπτωση της Ικαρίας, με τον μελισσοκόμο να έχει τη δυνατότητα, εάν τυχόν χρειαζόταν, να την κλείνει (Μαυροφρύδης 2023, 168–69· Μαντροφρίδης και Petanidou 2024, 45).

Με αντίγραφο της κυψέλης από το Πυργί της Ελεύθερνας ασκείται, από την άνοιξη του 2024, πειραματικά μελισσοκομία στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον «ικάριο τρόπο», με τη συμμετοχή του δεύτερου

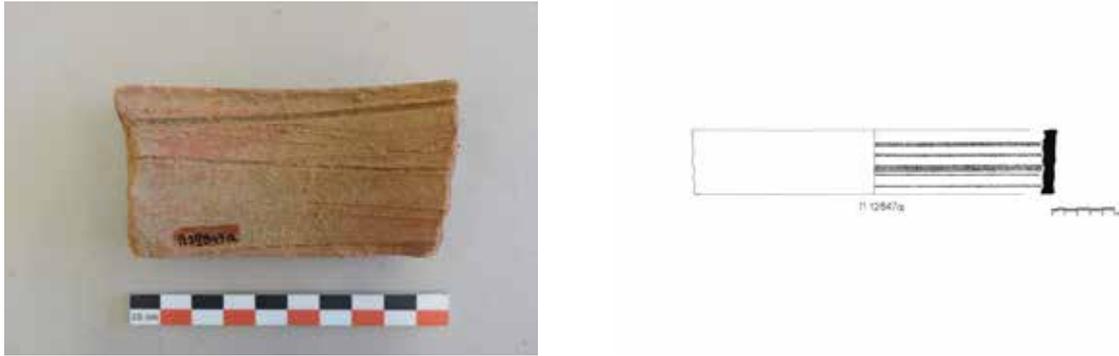
Εικ. 6. Πήλινη καμπάνα Άνδρου εκτός της θυρίδας της. Οι τρεις μεγάλες οπές στη βάση αποτελούσαν τις εισόδους των μελισσών, ενώ από τις μικρές οπές πλησίον της οροφής περνούσαν τμήματα κλαδιών (φωτ. – © Γ. Μαυροφρύδης).

συγγραφέα (Γ.Μ.) και του Επίκουρου Καθηγητή Μελισσοκομίας Γιώργου Γκόρα. Από την πρώτη ήδη χρονιά αποδεικνύεται ότι οι κυψέλες εύκολα και με απόλυτη επιτυχία μπορούν να λειτουργήσουν κατά τον εν λόγω τρόπο (Μαυροφρύδης κ.ά., υπό έκδ.).

Υπάρχει η άποψη ότι η κωδωνόσχημη οριζόντια μονόστομη κυψέλη με οπή στο κλειστό άκρο, όπως η κυψέλη της πρώτης Βυζαντινής περιόδου (χρονολογούμενη στον 4ο αι. μ.Χ.) που απεκαλύφθη στη θέση «Κατσιβελος» (Τομέας Ι) στο Πυργί της Ελευθέρας (Yangaki 2005, 48, 162, 450, εικ. 61 a και 464, πιν. VI, 3-2022, 300, εικ. 2) και μία της ίδιας περιόδου, αλλά νεότερη (6ου–7ου αι. μ.Χ.), που ανευρέθη στη Γόρτυνα (Di Vita 1988/1989, 446, 448 και 449, εικ. 34 a-b), λειτουργούσε ως κάθετη επίστομη κυψέλη (Francis 2022, 32, εικ. 2). Αναφέρονται μάλιστα ως εθνογραφικά παράλληλα οι πήλινες επίστομες καμπάνες που χρησιμοποιούνταν από παραδοσιακούς μελισσοκόμους στην Άνδρο (Francis 2022, 32, υποσ. 9). Η άποψη ωστόσο δεν συνάδει με τη μελισσοκομική λογική. Επίστομη κυψέλη με οπή-είσοδο στην οροφή της δεν έχει καταγραφεί, διαχρονικά, πουθενά. Εξάλλου, η οπή στην οροφή επίστομης κυψέλης θα επέτρεπε την είσοδο νερού (από τη βροχή ή το χιόνι) εντός της φωλιάς του μελισσιού, γεγονός που θα δημιουργούσε δυσεπίλυτα προβλήματα τόσο στο μελίσι, όσο και στον μελισσοκόμο.

Όσον αφορά τα εθνογραφικά παράλληλα στα οποία παραπέμπει η Francis (2022, 32, υποσ. 9), οι καμπάνες που χρησιμοποιούνταν τον 20ό αιώνα στη βόρεια και κεντρική Άνδρο (Εικ. 6) δεν είχαν την είσοδο των μελισσών στην οροφή τους αλλά πλησίον του στομίου. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι κυψέλες αυτές, σύμφωνα με τα αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Άνδρο, εμφανίστηκαν στο νησί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ως εναλλακτική των επίστομων τοπικών μελισσοκόφινων, το σχήμα των οποίων μιμούνταν. Χρησιμοποιούνταν από μελισσοκόμους που ασκούσαν στατική μελισσοκομία και επιζητούσαν μια κυψέλη που να αντέχει στον χρόνο, σε αντίθεση με τα μελισσοκόφωνα (Μαυροφρύδης και Πετανίδου 2022, 274).

Τέλος, η ανεύρεση κωδωνόσχημης κυψέλης μαζί με προεκτάματα, όπως στο Πυργί της Ελευθέρας (Yangaki 2022, 301-4) που εξετάστηκε παραπάνω, αποκλείει την πιθανότητα τοποθέτησης των εν λόγω κυψελών σε κάθετη θέση.

Εικ. 7α, β. Τμήμα προεκτάματος κυψέλης από την αρχαία Κυδωνία (φωτ. Ε. Κατάκη, σχ. Α. Μαλαξιανάκη, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ).

Στο κλειστό άκρο τεσσάρων από τις κωδωνόσχημες κυψέλες της Κυδωνίας (Π 10999, Π 11023, Π 11024 και Π 11432) υπάρχει στη βάση ένα είδος κομβίου που διαθέτει κοντό λαμό και οπή στο κέντρο του. Παρόμοιου σχήματος παραδοσιακές πήλινες κυψέλες χρησιμοποιούνταν έως πριν κάποιες δεκαετίες στη Μάλτα (Crape 1983, 71-2· 1999, 188· Walker 2002, 186· Masetti 2003, 470-71· Bixio και de Pascale 2013, 69). Στις μαλτέζικες κυψέλες, ωστόσο, είτε υπήρχαν στην προεξέχουσα βάση πολλές μικρές οπές (περί το 1 εκ.) για την είσοδο των μελισσών, είτε η ευμεγέθης οπή καλυπτόταν με ένα μικρό πήλινο πώμα που διέθετε μικρής διαμέτρου οπές-είσοδους μελισσών. Το στόμιο από όπου εργαζόταν ο μελισσοκόμος αποτελούσε σε κάθε περίπτωση την οπίσθια άκρη της κυψέλης.

Προεκτάματα (δακτύλιοι επέκτασης κυψελών)

Το πλέον πιθανό είναι στις οριζόντιες κυψέλες του νεκροταφείου της Κυδωνίας να τοποθετούνταν κατά την άσκηση μελισσοκομίας κοντά προεκτάματα στο στόμιό τους. Ιδιαίτερα όσον αφορά τις κωδωνόσχημες κυψέλες, η τοποθέτηση προεκταμάτων είναι σχεδόν αναγκαία λόγω του μικρού εσωτερικού τους όγκου. Άλλωστε, η παρόμοιου σχήματος κυψέλη του 7ου μεταχριστιανικού αιώνα από την Ελεύθερα, ήρθε στο φως μαζί με προεκτάματα (Yangaki 2022, 301-4).

Το μήκος των προεκταμάτων της αρχαιότητας (όπως και αυτών της πρώιμης βυζαντινής εποχής) κυμαίνεται, στη μεγάλη τους πλειονότητα, μεταξύ έξι και εννέα εκ., ενώ κάποια διαθέτουν μήκος μεγαλύτερο των δέκα εκ. (Lüdorf 1998/1999, 106-12· Τριανταφυλλίδης 2012, 643· 2014, 471· Rotroff 2006, 128· Francis 2006, 382· 2016, 88). Απεκαλύφθησαν επίσης δύο μοναδικά προεκτάματα, ένα με μήκος 30 εκ. (Jones 1990, 63-5) και ένα με μήκος μόλις 3 εκ. (Sackett 1992, 189, A2,96). Σε πρόσφατη σωστική ανασκαφική έρευνα της πρώτης συγγραφέως, Ε.Κ., στην πόλη των Χανίων, βρέθηκε προέκταμα μήκους 5,1 εκ. (Εικ. 7α, β), σε στρώμα με υστεροελληνιστική / ρωμαϊκή κεραμική, ενώ στην ίδια περίοδο χρονολογείται και προέκταμα 6 εκ. (με διάμετρο 22 εκ.) από την περιοχή Ακρωτηρίου Χανίων (Raab 2001, 88, εικ. 46/17).

Τα προεκτάματα αυτά τοποθετούνταν στο στόμιο της κυψέλης, με πρόσδεση, σύμφωνα με την πρόταση των Jones κ.ά. (1973 410, 447, εικ. 19, πιν. 84 d, πιν. 85 b), τόσο στο στόμιο της κυψέλης όσο και στο πώμα της.

Η χρήση των εν λόγω προεκταμάτων φαίνεται πως προϋποθέτει τη δημιουργία από τις μέλισσες κηρήθρων κάθετων ως προς τον άξονα της κυψέλης, στη λεγόμενη *θερμή διάταξη*. Σε διαφορετική περίπτωση, αν δηλαδή οι μέλισσες έκτιζαν τις κηρήθρες τους παράλληλα (*ψυχρή διάταξη*) ή λοξά ως προς τον άξονα της κυψέλης, η τοποθέτηση των μικρών αυτών προεκταμάτων από τον μελισσοκόμο δεν θα είχε νόημα, ενώ θα δημιουργούσε πρόσθετες δυσκολίες στον τρύγο. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε ο μελισσοκόμος να γνωρίζει τον τρόπο, ώστε να αναγκάσει τις μέλισσες να κτίσουν τις κηρήθρες τους κάθετα ως προς τον άξονα της κυψέλης τους, ήτοι παράλληλα ως προς το στόμιο (Μαυροφρύδης 2018α, 105· Μανροφρίδης 2022, 8). Στην περίπτωση δημιουργίας κηρήθρων στην επιθυμητή αυτή διάταξη, στα περισσότερα προεκτάματα οι μέλισσες θα προσκολλούσαν δύο κηρήθρες, ενώ στα διαθέτοντα μήκος μεγαλύτερο των 10 εκ. τρεις ή περισσότερες, αναλόγως του μήκους του προεκτάματος (Μαυροφρύδης 2009, 202· Μανροφρίδης και Petanidou 2024, 41).

Εικ. 8. Κηρήθρες θερμής διάταξης στο προέκταμα αντιγράφου αρχαίας κυψέλης του 4ου αιώνα π.Χ. από την Αττική. Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιούλιος 2023 (φωτ. – © Γ. Μαυροφρύδης).

Εικ. 9. Κηρήθρες ψυχρής διάταξης σε παραδοσιακή πήλινη μονόστομη κυψέλη, εν λειτουργία στη Νάξο (φωτ. – © Φ. Χατζήνα).

Η εξειδικευμένη γνώση που απαιτείτο ώστε να είναι λειτουργικά τα κοντά προεκτάματα της αρχαιότητας έγινε αντιληπτή από την Eva Crane (1999, 202· 2008, 40) κατά την άσκηση πειραματικής μελισσοκομίας, χρησιμοποιώντας αντίγραφο αρχαίας πήλινης κυψέλης και προεκτάματος από τη Βάρη Αττικής. Το αποτέλεσμα δεν ήταν το αναμενόμενο, διότι οι μέλισσες δεν έκτισαν τις κηρήθρες τους παράλληλα ως προς το στόμιο και ο τρύγος από το προέκταμα υπήρξε εξαιρετικά δυσχερής. Η Crane δεν εφάρμοσε τη μέθοδο δημιουργίας κηρηθρών *θερμής διάταξης*, η οποία εξετάζεται παρακάτω, με αποτέλεσμα οι μέλισσες να κτίσουν τις κηρήθρες τους κάθετα ως προς το στόμιο, επομένως απαιτήθηκε η αποκοπή των κηρηθρών κατά την αφαίρεση του προεκτάματος.

Εάν το μελίσι αφηθεί μόνο του να κτίσει σε οριζόντια κυψέλη τις κηρήθρες του κατά το δοκούν, τότε τρεις είναι οι πιθανότητες όσον αφορά τη διάταξή τους: α) να κτίσει τις κηρήθρες σε *θερμή διάταξη* (Εικ. 8), κάθετα δηλαδή ως προς τον άξονα της κυψέλης και παράλληλα ως προς το άνοιγμα του στομίου, όπως συνέβαινε στις περισσότερες των περιπτώσεων β) να κτίσει τις κηρήθρες σε *ψυχρή διάταξη*, ήτοι παράλληλα με τον άξονα της κυψέλης και κάθετα ως προς το άνοιγμα του στομίου (Εικ. 9), και γ) να κτίσει τις κηρήθρες λοξά προς τη μια ή την άλλη πλευρά, σε γωνία περίπου 45°, ως προς τον άξονα της κυψέλης (Μπίκος 1994, 442).

Για τον μελισσοκόμο ήταν σημαντική ευκολία, ιδίως στον τρύγο, οι κηρήθρες να βρίσκονται σε θερμή διάταξη. Στην περίπτωση αυτή, απέκοπτε στον τρύγο τις κηρήθρες μία μία, έως ότου συναντήσει κηρήθρες με γόνο, οι οποίες βέβαια δεν τρυγούνταν για να μην δημιουργηθεί πρόβλημα στο μελίσι. Η αμέσως βολικότερη διάταξη για τον μελισσοκόμο ήταν εκείνη των λοξών κηρηθρών και χειρότερη η ψυχρή, κατά την οποία ο μελισσοκόμος θα έπρεπε να κόψει την κάθε κηρήθρα έως το σημείο όπου υπήρχε ή υπέθετε πως υπήρχε γόνος, εφόσον τρυγούσε τις κάθετες στο στόμιο κηρήθρες σε συνθήκες μειωμένης ορατότητας (Μαυροφρύδης 2023, 92· Μαυροφρύδης κ.ά., υπό έκδ.).

Οι περισσότεροι των παραδοσιακών μελισσοκόμων του Αιγαίου που χρησιμοποιούσαν τον 20ό αι. οριζόντιους τύπους πήλινων κυψελών δεν γνώριζαν τη μέθοδο, ώστε να οδηγήσουν τις μέλισσες να κτίσουν τις κηρήθρες τους αποκλειστικά σε θερμή διάταξη. Η εν λόγω μέθοδος ήταν πάντως γνωστή σε παραδοσιακούς μελισσοκόμους της Σάμου (Μπίκος 2015, 27), της Ικαρίας (Πουλιανός 1976, 139· Μπίκος 2006β, 96-7), της Λέρου (Μπίκος 2010, 94), της ανατολικής Κρήτης (Ruttner 1979, 214· Μπίκος 2012, 168· Μανροφρίδης 2019, 8), της Σύρου (Μπίκος 1994, 442· Μαυροφρύδης 2024, 86-7) και πιθανώς της Ρόδου (Βρόντης 1938/1948, 202). Η χρήση της μεθόδου έχει καταγραφεί πρόσφατα (Μάρτιος 2024) και στη Χίο, κατά την επιτόπια έρευνα του Εργαστηρίου Βιογεωγραφίας και Οικολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Υπάρχει επίσης μαρτυρία για τη χρήση της μεθόδου στη Σύρο τον 18ο αι. (Della Rocca 1790 II, 488-90 και III, 32-6).

Η μέθοδος είχε ως εξής: ο μελισσοκόμος έκοβε ένα κομμάτι κηρήθρας, το οποίο συνήθως είχε και γόνο, και το στερέωνε περίπου στο κέντρο μιας άδειας πήλινης οριζόντιας κυψέλης με τη βοήθεια ενός σταυρού από κλαδάκια ή με άλλον τρόπο. Στη συνέχεια τοποθετούσε στην κυψέλη ένα νέο σμήνος (αφεσμό). Με τη μέθοδο αυτή, η τοποθέτηση της κηρήθρας από τον μελισσοκόμο λειτουργούσε ως οδηγός για τις μέλισσες, όσον αφορά τη διάταξη των κηρηθρών τους, και έτσι δημιουργούνταν κηρήθρες θερμής διάταξης. Στην περίπτωση όμως των αρχαίων κυψελών, η συγκεκριμένη μέθοδος δεν ήταν από μόνη της αρκετή ώστε να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν δίχως προβλήματα τα κοντά προεκτάματα. Θα έπρεπε το τμήμα της κηρήθρας να τοποθετηθεί σε τέτοια θέση στην κυψέλη, ώστε χτίζοντας οι μέλισσες τις υπόλοιπες κηρήθρες, να προσκολληθούν στα προεκτάματα και όχι στα σημεία επαφής των προεκταμάτων με το σώμα της κυψέλης ή μεταξύ τους (Mavrofridis 2022, 8· Mavrofridis και Petanidou 2024, 48).

Έχει διατυπωθεί η άποψη (Jones et al. 1973, 412) ότι τα κοντά προεκτάματα των αρχαίων οριζόντιων κυψελών χρησιμοποιούνταν για την εξαγωγή του *ακάπνιστου μέλιτος* που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς Στράβων (*Γεωγραφίες* Θ' 1.23), Κολουμέλλας (*De re rustica* VI.33.2) και Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (*Naturalis historia* XI.15.45, XXIII.40.82), μελιού δηλαδή τρυγημένου δίχως τη χρήση καπνού. Είναι γεγονός πως ο καπνός που χρησιμοποιεί ο μελισσοκόμος κατά τον τρύγο, σε μεγάλες συνήθως ποσότητες λόγω της φύσης της εργασίας, επηρεάζει το άρωμα και τη γεύση του τρυγημένου μελιού, σε βαθμό που εξαρτάται και από τη χρησιμοποιούμενη καύσιμη ύλη (Tananaki κ.ά. 2009). Η πρόταση λοιπόν των Jones κ.ά. (1973) πως τα εν λόγω προεκτάματα χρησιμοποιούνταν για την παραλαβή ακάπνιστου μέλιτος, η οποία ενισχύθηκε αργότερα με πρόσθετα υποστηρικτικά επιχειρήματα (Μαυροφρύδης 2009, 203), είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα και έχει γίνει αποδεκτή από πολλούς, αν και σχεδόν πάντα με επιφύλαξη.

Εδώ θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν πως, λόγω της δυσκολίας στον τρύγο των πήλινων οριζόντιων μονόστομων κυψελών, ο μελισσοκόμος ήταν αναγκασμένος να χρησιμοποιεί έντονα τον καπνό, ο οποίος, ωστόσο, εξαιτίας της φύσης της μονόστομης κυψέλης, δεν έβρισκε εύκολα διέξοδο (όπως, π.χ., θα συνέβαινε σε μια οριζόντια δίστομη κυψέλη, όπου θα δημιουργείτο ρεύμα, ή σε μια κάθετη ανάστομη που θα ήταν ανοικτή στο άνω μέρος της), παραμένοντας εγκλωβισμένος για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα εντός της και επηρεάζοντας σε μεγαλύτερο βαθμό το συλλεγόμενο μέλι (Μαυροφρύδης 2009, 203· Mavrofridis και Petanidou 2024, 46).

Ο τρύγος των οριζόντιων κυψελών της αρχαιότητας, όσον αφορά το σώμα της κυψέλης, φαίνεται πως διενεργείτο με τη χρήση καπνού και αφαιρούνταν οι κηρήθρες έως την περιοχή του γόνου, περί το μέσον της κυψέλης. Για τον τρύγο, στο προέκταμα ή στα προεκτάματα έκαστης κυψέλης μπορούμε να υποθέσουμε πως λαμβανόταν με κάποιον τρόπο το μελοφόρο προέκταμα (με τοποθέτησή του, π.χ., σε ένα σακί) δίχως τη χρήση καπνού και μεταφερόταν σε μια σχετικά μακρινή απόσταση (της τάξης των εκατό περίπου μέτρων). Εκεί, το σύνολο σχεδόν των όποιων μελισσών είχαν εγκλωβιστεί στο σακί θα ήταν σε θέση να επιστρέψουν στην κυψέλη τους, διότι οι μέλισσες στις ακριανές κηρήθρες της κυψέλης, όπου το μέλισσι έχει αποθηκεύσει μέλι, είναι κυρίως συλλέκτριες, και ο μελισσοκόμος θα μπορούσε στη συνέχεια να αφαιρέσει τις κηρήθρες με το ακάπνιστο μέλι (Mavrofridis και Petanidou 2024, 48· Μαυροφρύδης κ.ά., υπό έκδ.).

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από την πειραματική άσκηση της μελισσοκομίας με αντίγραφα αρχαίων οριζόντιων μονόστομων κυψελών και μονόστομων (κωδωνόσχημων) με οπή στο κλειστό τους άκρο, η οποία είναι σε εξέλιξη στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κατ' αυτήν, εφαρμόστηκε επιτυχώς η μέθοδος δημιουργίας κηρηθρών θερμής διάταξης και βρέθηκε ο τρόπος ώστε να μην προσκολληθούν στα σημεία ένωσης του πρώτου προεκταματος με το σώμα της κυψέλης ή μεταξύ των προεκταμάτων. Τα πρώτα μάλιστα αποτελέσματα όσον αφορά την παραλαβή από τα προεκτάματα ακάπνιστου μέλιτος είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά.

Τοποθέτηση των κυψελών

Οι κυψέλες που απεκαλύφθησαν στο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας θα μπορούσαν να τοποθετούνται για προστασία εντός θυρίδων, όπως στην περίπτωση της κυψέλης του 7ου αι. μ.Χ. από το Πυργί της Ελευθέρας (Yangaki 2022) που αναφέρθηκε παραπάνω και όπως χρησιμοποιούνταν οι παραδοσιακές κυψέλες του τύπου

Εικ. 10. Οριζόντιες μονόστομες πήλινες κυψέλες εντός θυρίδων στη Σίφνο (φωτ. - © Θ. Πετανίδου).

αυτού (χαστριά) στην Ικαρία, όπου δημιουργείτο μεμονωμένη θυρίδα, ειδική λιθόκτιστη κατασκευή, η λεγόμενη *σαβαρέ*, που κάλυπτε κάθε κυψέλη.

Θυρίδες για την προστασία κυψελών φαίνεται ότι ήταν σε χρήση στον ελλαδικό χώρο και κατά την αρχαιότητα. Στον Θορικό Αττικής έχει ανευρεθεί τοίχος με θυρίδες ή, όπως αναφέρει η ανασκαφείας, «εγκατάσταση μελισσοκομίας», «η οποία αποτελείται από έναν τοίχο, σωζ. μήκ. 13,20 μ., πλ. 0,90 μ., κάθετα στον οποίο όρθιες σχιστολιθικές πλάκες ή χαμηλά τοιχάρια σχημάτιζαν μικρά χωρίσματα, όπου τοποθετούνταν οι πήλινες ή ψάθινες κυψέλες των μελισσών» (Οικονομάκου 1995, 60).

Σημειωτέον ότι και οι παραδοσιακές πήλινες οριζόντιες μονόστομες κυψέλες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν τον 20ό αι. στα περισσότερα από τα νησιά των Κυκλάδων και σε ορισμένα από τα Δωδεκάνησα, τοποθετούνταν επίσης για προστασία εντός θυρίδων (Εικ. 10), οι οποίες δημιουργούνταν συνήθως στους ξηρολιθικούς τοίχους των αναβαθμίδων (Μαυροφρύδης 2023, 321-26, 335-40, 344-349, 357 και 359).

Νομαδική άσκηση της μελισσοκομίας

Η ευμεγέθης οπή στο κλειστό άκρο των κυψελών θα βοηθούσε σημαντικά σε περίπτωση μεταφοράς της κυψέλης στο πλαίσιο νομαδικής άσκησης της μελισσοκομίας. Με κλεισμένο το στόμιο και την οπή στο κλειστό άκρο με κάποιο ύφασμα αραιής πλέξης (οι παραδοσιακοί μελισσοκόμοι της Ικαρίας χρησιμοποιούσαν λινάτσα· Μπίκος 2006β, 97) δημιουργείται ρεύμα, το μελίσσι αερίζεται καλύτερα και δεν αναπτύσσεται εντός της κυψέλης πολύ υψηλή θερμοκρασία, η οποία είναι δυνατόν να οδηγήσει ακόμη και σε ασφυξία των μεταφερόμενων μελισσών.

Είναι ενδιαφέρον πως όλες σχεδόν οι κυψέλες (εκτός της Π 11039) που απεκαλύφθησαν στο νεκροταφείο της Κυδωνίας και η βάση τους έχει διασωθεί, επιτρέπουν, λόγω της ύπαρξης μικρού (κομβίου) ή μεγάλου δακτυλίου, την εύκολη πρόσδεση στο κλειστό άκρο υφάσματος για το κλείσιμο της οπής σε πιθανή μεταφορά. Το έξω νεύον χείλος του στομίου των κυψελών είναι επίσης αρωγός σε ενδεχόμενη πρόσδεση υφάσματος. Αξίζει να αναφερθεί πως στις μεταφορές που πραγματοποιούσαν τον 20ό αι. οι παραδοσιακοί μελισσοκόμοι

της Ικαρίας κάλυπταν με ξεχωριστά κομμάτια υφάσματος το στόμιο και την οπίσθια οπή των κυψελών τους (Μπίκος 2006β, 97). Συχνά μάλιστα οι παραδοσιακές κυψέλες της Ικαρίας διέθεταν δακτυλιόσχημη βάση (Μπίκος 2006β, 100, φωτ. 10 και 11), παρόμοια με εκείνη των κυλινδρικών κυψελών από το νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας.

Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, εάν στην περιοχή της Κυδωνίας ασκείτο νομαδική μελισσοκομία. Η μοναδική μαρτυρία άσκησης νομαδικής μελισσοκομίας στον ελλαδικό χώρο κατά την αρχαιότητα, του Κολουμέλλα (*De re rustica* IX.14.19-20), δεν περιλαμβάνει την Κρήτη. Στη δυτική Κρήτη πάντως, στον Νομό Χανίων, η παραδοσιακή μελισσοκομία, η οποία επέζησε έως τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αι., ασκείτο, σχεδόν αποκλειστικά, νομαδικά, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Κρήτη, όπου η μελισσοκομία, εκτός ελάχιστων σπάνιων περιπτώσεων, είχε στατικό χαρακτήρα (Μαυροφρύδης 2020, 404-6· Μαντροφιδίς κ.ά. 2024, 427-28).

Η άσκηση νομαδικής μελισσοκομίας θα ήταν εφικτή, με τη δέουσα φυσικά προσοχή, και με τις πήλινες κυψέλες της αρχαιότητας. Υπάρχουν εξάλλου παραδείγματα άσκησης νομαδικής παραδοσιακής μελισσοκομίας με πήλινες κυψέλες, όλων σχεδόν των τύπων που χρησιμοποιούνταν και στην αρχαιότητα. Στην Ικαρία, με ίδιο τύπο κυψέλης (οριζόντιο μονόστομο, με ευμεγέθη οπή στο κλειστό άκρο)· στην Αμοργό με οριζόντιες μονόστομες ή δίστομες· στην Ίο και σε περιοχή της ανατολικής Κρήτης με οριζόντιες δίστομες· στην Κέα με κάθετες ανάστομες. Οι μεταφορές των κυψελών πραγματοποιούνταν με υποζύγια, βάρκες ή και μεγαλύτερα σκάφη, καθώς και από τους ίδιους τους μελισσοκόμους, οι οποίοι φορτώνονταν μία ή δύο πήλινες κυψέλες (Μαυροφρύδης κ.ά. 2021, 29-32· Μαντροφιδίς κ.ά. 2024, 425-28).

Περιπτώσεις εισόδου μελισσών από οπές το κλειστό άκρο των κυψελών

Στην κυψέλη Π 11000, περιμετρικά της ευμεγέθους οπής στο κέντρο του κλειστού της άκρου, έχουν δημιουργηθεί από τον αγγειοπλάστη οκτώ μικρές οπές, οι οποίες όμως δεν είναι διαμπερείς. Ίσως για να δύναται ο μελισσοκόμος χρήστης της κυψέλης να τις διανοίξει εάν το έκρινε απαραίτητο. Στην κυψέλη οι μικρές οπές (εάν διανοίγονταν) θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στον καλύτερο αερισμό της, θα μπορούσαν ωστόσο να αποτελέσουν και εισόδους για τις μέλισσες. Στη δεύτερη περίπτωση, η κυψέλη θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως μονόστομη με οπές-εισόδους στο κλειστό της άκρο, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι θα έκλειναν με κάποιον τρόπο τόσο η μεγάλη κεντρική οπή όσο και η είσοδος των μελισσών στο πάμα του στομίου. Κατά τις μελισσοκομικές εργασίες και ιδίως τον τρύγο, ο μελισσοκόμος δεν θα είχε να αντιμετωπίσει τις συλλέκτριες μέλισσες που εισέρχονταν ή εξέρχονταν της κυψέλης, ενώ θα μπορούσε να καπνίσει το μελίσι και από τις εισόδους του κλειστού άκρου (Μαυροφρύδης κ.ά., υπό έκδ.). Οι μικρές οπές-εισοδοί του κλειστού άκρου θα βοηθούσαν επίσης το μελίσι στην αντιμετώπιση του μεγαλύτερου εχθρού του στην Κρήτη, της σφήκας *Vespa orientalis* (ο *κοκκινόσβουρος* των Κρητικών μελισσοκόμων). Η μεγαλώσωμη αυτή σφήκα δεν θα μπορούσε να εισέλθει από τις μικρές εισόδους στην κυψέλη, με αποτέλεσμα την καλύτερη άμυνα του μελισσιού (Μαυροφρύδης 2018α, 106· 2018β, 852· Μαντροφιδίς 2022, 9).

Βάση κυλινδρικής κυψέλης με μικρές οπές, που χρονολογείται στην ίδια Υστεροκλασική/πρώιμη Ελληνιστική περίοδο με εκείνη του Εθνικού Σταδίου Χανίων, εντοπίστηκε στα Καθιανά Ακρωτηρίου (Raab 2001, 97, εικ. 41/85). Παρόμοια κυψέλη Ρωμαϊκής εποχής (πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου) έχει αποκαλυφθεί και στη Γόρτυνα (Di Vita 1988/1989, 446-48 και 449, εικ. 33 a-b). Η κυψέλη αυτή φαίνεται ότι διέθετε τέσσερις μικρές οπές περίξ της κεντρικής (διασώζονται οι δύο), οι οποίες όμως στην περίπτωση αυτή ήταν διαμπερείς. Έξι κυψέλες με παρόμοια χαρακτηριστικά, δίχως όμως σίγουρη χρονολόγηση (Francis 2016, 89), έχουν έρθει στο φως στη Φαλάσαρνα, παραμένουν ωστόσο αδημοσίευτες και δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες (βλ. Francis 2011, 275). Ομοίότητες εντοπίζονται και στο κλειστό άκρο κυψέλης, Ρωμαϊκής περιόδου, που απεκαλύφθη στην Κνωσό (Hayes 1983, 110, 134, εικ. 14 τμήμα 2, και 177· Crane 1999, 191).

Εικ. 11. Δίστομη κυψέλη από τη Φαλάσαρνα του 5ου αι. π.Χ. (φωτ. Ε. Κατάκη, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ).

Εγχαράξεις στο εσωτερικό των κυψελών

Όλες οι ανευρεθείσες στο νεκροταφείο της Κυδωνίας κυψέλες διαθέτουν στα εσωτερικά τους τοιχώματα, περιμετρικώς, εγχαράξεις, πυκνές ή σε ομάδες, παράλληλες με το χείλος του αγγείου. Οι εγχαράξεις στις οριζόντιες πήλινες κυψέλες, σε ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια ή μόνο στο άνω μέρος, δημιουργούνταν με σκοπό τη σταθερότερη προσκόλληση των κρηθρών του μελισσιού. Αποτελούν επίσης το χαρακτηριστικό γνώρισμα, βάσει του οποίου αναγνωρίζονται τα θραύσματα των κυψελών. Θραύσματα κυψελών, ωστόσο, προερχόμενα από τμήμα κυψέλης δίχως εγχαράξεις, δεν αναγνωρίζονται ως τέτοια, αλλά ως ανήκοντα σε άλλα είδη χρηστικών αγγείων (Francis 2012, 152· 2016, 90). Κάποιες κυψέλες μάλιστα, όπως η ανευρεθείσα στη Φαλάσαρνα (Π 6852), η οποία εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου (Εικ. 11) και χρονολογείται από τα συνεννήματα στον 5ο αι. π.Χ. (Hadjidaki, υπό έκδ.), και μια κυψέλη του 1ου αι. μ.Χ. που απεκαλύφθη στη Γεωργιούπολη (Μιλιδάκης κ.ά., υπό έκδ.), δεν έφεραν εγχαράξεις στο εσωτερικό τους αλλά παράλληλους δακτυλίους που δημιουργούνταν κατά το πλάσιμο του αγγείου.

Οι παραδοσιακές πήλινες οριζόντιες κυψέλες των μελισσοκόμων του Αιγαίου σπανίως έφεραν εγχαράξεις στο εσωτερικό τους (Μαυροφρύδης 2014, 19-20· Μαυροφρύδης 2023, 311) και κάπως συχνότερα παράλληλους δακτυλίους (Εικ. 12). Στις περισσότερες πάντως των περιπτώσεων απουσιάζουν και οι δύο. Δύναται λοιπόν να συναχθεί ότι οι εγχαράξεις όπως και οι παράλληλοι δακτύλιοι χρησίμευαν στην σταθερότερη προσκόλληση των κρηθρών, δίχως όμως να αποτελούν αναγκαιότητα (Μαντοφριδής 2022, 7· Μαυροφρύδης κ. ά., υπό έκδ.).

Επιγραφές σε κυψέλες

Στις κυψέλες της αρχαιότητας απαντούν σε αρκετές περιπτώσεις επιγραφές ή άλλα σημεία κυριότητας, που επέτρεπαν στους μελισσοκόμους να αναγνωρίσουν τις κυψέλες τους ή τα παρελκόμενά τους (πώματα, προεκτάματα) σε περίπτωση κλοπής, και απέτρεπαν, έως ένα βαθμό τουλάχιστον, την κλοπή. Τα σημεία αυτά ήταν εγχάρακτα και δημιουργούνταν μετά την όπτηση του αγγείου, όπως στην περίπτωση της κυψέλης Π 11025,

Εικ. 12. Οριζόντια δίστομη παραδοσιακή κυψέλη της Χίου με παράλληλους δακτυλίους στο εσωτερικό της (φωτ. - © Γ. Μαυροφρύδης).

στο σώμα της οποίας υπάρχουν τα γράμματα ΙΑ. Απεναντίας, τα σημεία που αφορούσαν τον κατασκευαστή ήταν ανάγλυφα και περιελάμβαναν σφραγίδες με ονόματα, γράμματα και διάφορα σχέδια, αποτελώντας στην ουσία ένα είδος εμπορικών σημάτων (Rotroff 2006, 128· Μαυροφρύδης 2023, 124-27), όπως αντίστοιχα συναντάμε και στους εμπορικούς αμφορείς της αρχαιότητας (βλ. ενδεικτικά Κατάκη και Τσίγκου 2018, 357-62, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι κυψέλες που ήρθαν στο φως στο νεκροταφείο της Κυδωνίας, κωδωνόσχημες και κατά το μάλλον ή ήττον κυλινδρικές με δακτυλιόσχημη βάση, ανήκουν στον οριζόντιο μονόστομο τύπο πήλινων κυψελών με οπή ή οπές στο κλειστό τους άκρο. Οι κυψέλες του τύπου αυτού είναι σε χρήση στην ανατολική Μεσόγειο από τον 10ο/9ο, τουλάχιστον, αι. π.Χ. (Mazar και Panitz-Cohen 2007, 205-7· Mazar 2018, 41-3) έως τις μέρες μας (Crane 1999, 175-76 και 185-86· Mazar και Panitz-Cohen 2007, 214-17· Mazar κ.ά. 2008, 633· Μπίκος 2013, 115-16). Οι οπές στις εν λόγω κυψέλες λειτουργούσαν συνήθως ως εισοδοί για τις μέλισσες και το στόμιο αποτελούσε την οπίσθια άκρη της κυψέλης, από όπου πραγματοποιούνταν οι μελισσοκομικές εργασίες. Στις κυψέλες που απεκαλύφθησαν στην Κυδωνία όμως, απαντούν, στις πλείστες των περιπτώσεων, ευμεγέθεις οπές στο κλειστό τους άκρο, γεγονός που θα δυσκόλευε τη λειτουργία τους ως εισόδου των μελισσών. Τα υφιστάμενα εθνογραφικά παράλληλα πήλινων οριζόντιων μονόστομων κυψελών με ευμεγέθη οπή στο κλειστό άκρο που δεν λειτουργούσε ως είσοδος για τις μέλισσες από την Ικαρία, καθώς και η ανεύρεση στην Κρήτη (Ελεύθερνα) παρόμοιας κυψέλης του 7ου αι. μ.Χ., η οπή στο κλειστό άκρο της οποίας δεν αποτελούσε επίσης είσοδο των εντόμων, οδηγούν στην εκτίμηση πως και οι κυψέλες από το νεκροταφείο της Κυδωνίας χρησιμοποιούνταν κατά τον ίδιο τρόπο. Οι οπές φαίνεται πως χρησίμευαν, όταν παρίστατο σχετική ανάγκη, στον καλύτερο αερισμό του μελισσιού. Ο καλός αερισμός της κυψέλης κατά τη στατική άσκηση της μελισσοκομίας βοηθά σημαντικά στην αποφυγή της υγρασίας, η οποία αποτελεί πρόβλημα για το μελίσι και δημιουργεί συνθήκες που ευνοούν

την εμφάνιση της ασθένειας νοσημίας (Θρασυβούλου 2001, 63 και 125· Χαριζάνης 2017, 145 και 232). Σε περίπτωση νομαδικής μελισσοκομίας, ο καλός αερισμός συμβάλει στη διατήρηση χαμηλότερης θερμοκρασίας κατά τη μεταφορά, ώστε να αποφευχθεί τυχόν ασφυξία των μελισσών. Οι εργασίες του μελισσοκόμου θα πραγματοποιούνταν από το στόμιο, στο εμπρόσθιο άκρο της κυψέλης. Το στόμιο των κυψελών από την Κυδωνία θα έκλεινε με πώμα που διέθετε είσοδο για τις μέλισσες και θα δεχόταν, πιθανότατα, τα κοντά προεκτάματα, από τα οποία παραγόταν το ακάπνιστο μέλι που αναφέρουν συγγραφείς της αρχαιότητας και των Μέσων Χρόνων (βλ. Manfrofridis και Petanidou 2024).

Ο οριζόντιος μονόστομος τύπος πήλινων κυψελών με οπή ή οπές στο κλειστό τους άκρο φαίνεται ότι χρησιμοποιείτο κυρίως στην Κρήτη. Εκτός Κρήτης, δύο μόνο κυψέλες του τύπου αυτού έχουν αποκαλυφθεί. Η μία είναι από την Ερέτρια και ανάγεται στην Κλασική περίοδο (βλ. ΔΔΕΑΜ: <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=572786>). Η δεύτερη, από την οποία έχει διασωθεί μόνο η βάση με την οπή στο κέντρο της και μικρό τμήμα του σώματος, είναι από την Αγορά της Αθήνας και χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. (Rotroff 2001, 176· 2006, 129). Αμφότερες οι κυψέλες έχουν ωστόσο επίπεδη βάση και είναι καλαθόσχημες (για τις καλαθόσχημες κυψέλες βλ. Lüdorf 1988/1989, 56-7 και 84-7), διαφέροντας έτσι μορφολογικά από τις αποκαλυφθείσες στο νεκροταφείο της Κυδωνίας.

Οι δύο μορφολογικές παραλλαγές των οριζόντιων μονόστομων κυψελών με οπή στο κλειστό άκρο που απεκαλύφθησαν στην Κυδωνία, η κωδωνόσχημη και η σχεδόν κυλινδρική με δακτυλιόσχημη βάση, φαίνεται ότι αποτελούν τοπικές (κρητικές) παραλλαγές (Hayes 1983, 110· Yangaki 2005, 162· 2022, 301· Francis 2016, 88-9· 2022, 32).

Κωδωνόσχημες κυψέλες έχουν αποκαλυφθεί στη Γεωργιούπολη (Μιλιδάκης κ.ά., υπό έκδ.), στην Ελεύθερα (Yangaki 2005, 162 και 450, εικ. 61,a, πιν. VI, 3· 2022, 301-3, εικ. 4 a-c, 5a, 5b και 6· και μία αδημοσίευτη, βλ. ΔΔΕΑΜ: <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=734097>), στη Γόρτυνα (Di Vita 1988/1989, 448-49, εικ. 34 a-b), στον Φουρνάδο Γαμβούσας (αδημοσίευτη, βλ. ΔΔΕΑΜ: <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=232200>) και στον Πάνορμο (Καλοκύρης 1955, 324-25), χρονολογούμενες από τον 1ο αι. μ.Χ. έως τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αι. μ.Χ. Η κυψέλη από τον Πάνορμο, ωστόσο, ίσως ανάγεται στους Ελληνιστικούς χρόνους. Η εν λόγω κυψέλη καθώς και πώματα κυψελών αναφέρονται στα ευρήματα κατά την ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Πάνορμο, στην θέση του διακονικού (Καλοκύρης 1955, 324-25). Βρέθηκαν ωστόσο κάτω από το στρώμα του 6ου αι. μ.Χ. και ίσως να ανήκουν στους Ελληνιστικούς χρόνους, αν κρίνει κανείς από την υπόλοιπη κεραμική (ληκύθια και λύχνος του 4ου/3ου αι. π.Χ.), που εικονίζεται στις φωτογραφίες του ανασκαφέα (Καλοκύρης 1955, πιν. 123).

Κυλινδρικές κυψέλες με δακτυλιόσχημη βάση έχουν έρθει στο φως στην Κνωσό (Hayes 1983, 110), στη Γόρτυνα (Di Vita 1988/1989, 448 και 449, εικ. 33 a-b) και στη Φαλάσαρνα (Francis 2011, 275· 2016, 88-9· 2022, 32). Η χρονολόγησή τους κυμαίνεται από την ύστερη Κλασική / Ελληνιστική περίοδο έως τον 2ο, ακόμη και τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. (Francis 2022, 32).

Οι κυψέλες της Κυδωνίας, χρονολογούμενες στους Υστεροκλασικούς / πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους, αποτελούν τις αρχαιότερες κυψέλες των δύο μορφών του οριζόντιου μονόστομου τύπου με οπή ή οπές στο κλειστό άκρο που έχουν ανευρεθεί στην Κρήτη.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλουμε να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες: στη Σοφία Πρέβε για την παραχώρηση δημοσίευσης των κυψελών από σωστική ανασκαφή αρμοδιότητάς της· στη Δρ. Ελπίδα Χατζηδάκη, για τη δυνατότητα αναφοράς στην αδημοσίευτη οριζόντια δίστομη κυψέλη που απεκάλυψε στη Φαλάσαρνα· στην Καθηγήτρια Θεοδώρα Πετανίδου και στη Δρ. Φανή Χατζήνα για τη δυνατότητα χρήσης φωτογραφιών τους (Εικ. 10 και Εικ. 9 αντίστοιχα)· και στο Ινστιτούτο Γεωπονικών Επιστημών για τη παραχώρηση προς χρήση φωτογραφίας (Εικ. 4) από το αρχείο του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(φωτ. Ε. Κατάκη, σχ. Α. Μαλαξιανάκη, © ΥΠΠΟ-ΕΦΑΧΑ)

Τα παρακάτω αγγεία συνόδευαν τις ταφές στις κυψέλες που βρέθηκαν στην πόλη Χανίων και κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν εδώ αναλυτικά για λόγους χρονολόγησης. Όπως σημειώθηκε και στην εισαγωγή, η πλειονότητα των εγχυτρισμών βρεφών στο Εθνικό Στάδιο έγινε σε οξυπύθμενους εμπορικούς αμφορείς του 4ου/3ου αι. π.Χ., τοπικής παραγωγής ή εισαγμένους από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Κατάκη και Τσίγκου 2018, 359-60).

Κατάλογος

Π 11022

Εθνικό Στάδιο Χανίων: Ταφή 1, κυψέλη αρ. 4

(Υψος: 22,2 εκ., διάμετρος βάσης: 8,4 εκ., διάμετρος στομίου: 8,9 εκ.)

Ακέραιη οينوχόη, με συμπλήρωση στο χείλος. Δακτυλιόσχημη βάση. Σώμα ευρύ, ωσειδές. Χαμηλός κυλινδρικός λαιμός, έξω νεύον χείλος, με συμφυή την κάθετη ταινιόσχημη λαβή, η οποία καταλήγει στον γωνιώδη ώμο, που από την άλλη πλευρά είναι καμπύλος. Πηλός καστανοκόκκινος με ψιλές προσμίξεις. Διακρίνονται οι δαχτύλιοι του τροχού και το υπόλευκο φθαρμένο επίχρισμα. Ίζημα

κατά τόπους. Στο στόμιό της βρέθηκε ως καπάκι βάση οξυπύθμενου αμφορέα. Αμελούς κατασκευής, χωρίς διακόσμηση, μάλλον τοπικού εργαστηρίου. Τέλη 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ. (Μαρκουλάκη και Νινιού-Κινδελή 1990, 91-4, πιν. 25γ-δ και 26α· Rotroff 2006, 50, 76-7: τύπου 2, πιν. 8. Εγγλέζου 2005, 126-27 αρ. 588-590 και 598, πιν. 32β, 33, 93β). Αναφέρεται και ως οينوχόη/πρόχους κοινού τύπου, που εντοπίζεται και σε νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας από τον 4ο αι. π.Χ. (Εγγλέζου 2005, 215, υποσ. 392-93).

Π 11021

Εθνικό Στάδιο Χανίων: Ταφή 37, κυψέλη αρ. 5

(Υψος: 23 εκ., διάμετρος βάσης: 7,4 εκ., διάμετρος στομίου: 7,6 εκ.)

Οينوχόη ακέραιη, με συμπλήρωση στο χείλος. Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Σώμα ωσειδές, ραδινό, με σχετικά ψηλό κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον χείλος. Λαβή κάθετη, πλατιά, ταινιόσχημη, με ανάγλυφη προεξοχή στη μέση. Είναι συμφυής με το χείλος και καταλήγει στον ώμο, άτσαλα κολλημένη. Πηλός κοκκινωπός, με προσμίξεις. Εξωτερικά φέρει υπόλευκο παχύ επίχρισμα, απολεπισμένο κατά

τόπους. Τοπικού εργαστηρίου, τέλη 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ. (Μαρκουλάκη και Νινιού-Κινδελή 1990, 91-4, πιν. 25γ-δ και 26α. Εγγλέζου 2005, 126-27 αρ. 588-590 και 598, πιν. 32β, 33, 93β. Rotroff 2006, 50, 76-7: τύπου 2).

Π 10994

Εθνικό Στάδιο Χανίων: Ταφή 37, κυψέλη αρ. 5

(Ύψος: 16,1 εκ., διάμετρος βάσης: 3,7 εκ., διάμετρος σώματος: 6,8 εκ., διάμετρος στομίου: 4,1 εκ.)

Ολπη ακέραρη. Βάση κυκλική, επίπεδη, με ίχνη σπάγγου. Πόδι χαμηλό, κωνικό. Σώμα ωσειδές, με έντονη καμπύλη στον ώμο. Λαιμός κοντός, κυλινδρικός, με έξω νεύον δακτυλιόσχημο χείλος. Λαβή ψηλή, ταινιωτή, συμφυής με το χείλος, καταλήγει με καμπύλη στον ώμο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με προσμίξεις. Εξωτερικά σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος ανοιχτό καστανό-υπόλευκο επίχρισμα. Ομοίως με

τις παραπάνω οινοχόες, είναι αγγείο τοπικού εργαστηρίου, με μεγάλη παραγωγή για ταφική χρήση, χωρίς διακόσμηση και ιδιαίτερη επιμέλεια στην κατασκευή (Μαρκουλάκη και Νινιού-Κινδελή 1990, 78-80, πιν. 21 α-β: Π15606 και Π6075, Τύπος Α - αρχές 3ου αι. π.Χ.. Εγγλέζου 2005, 225, πιν. 38γ: μικρογραφικές όλπες στο α' και β' μισό 3ου αι. π.Χ.).

Π 11007

Εθνικό Στάδιο Χανίων: Ταφή 45, κυψέλη αρ. 6

(Ύψος: 10,3 εκ., διάμετρος βάσης: 4,2 εκ., διάμετρος σώματος: 7,6 εκ., διάμετρος στομίου: 6,9 εκ.)

Μελαμβαφής κάρθαρος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος στο χείλος. Λείπουν οι λαβές. Βάση κωνική, με ανάγλυφο δακτύλιο, κοίλη στην κάτω επιφάνεια. Πόδι σχετικά ψηλό, σώμα ημισφαιρικό, λαιμός ψηλός, κυλινδρικός με έξω νεύον χείλος. Στην καμπύλη του ώμου διακρίνεται η αρχή των κάθετων λαβών. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος. Μελανή βαφή εσωτερικά και εξωτερικά,

απολεπισμένη κατά τόπους. Το σχήμα του αγγείου έχει μακρά διάρκεια παρουσίας, από το δ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ. (325-310 π.Χ. - Sparkes και Talcott 1970, π. 703, 712, 714, 717) έως το γ' τέταρτο 3ου αι. π.Χ. (Εγγλέζου 2005, αρ. 420, πιν. 10β και 81γ). Μάλλον είναι ίδιου τύπου με το Π 11020 της Ταφής 41 του Εθνικού Σταδίου, αν και δεν αποκλείεται να είχε λαβές ιδιόμορφες που δεν κολλάνε στο χείλος (Sparkes και Talcott 1970, π. 676, 677: ομοίως του 325 π.Χ. περίπου).

Π 11018

Εθνικό Στάδιο Χανίων: Ταφή 45, κυψέλη αρ. 6

(Ύψος: 5,9 εκ., διάμετρος βάσης: 1,9 εκ., διάμετρος σώματος: 4,7 εκ.)

Μυροδοχείο μικρό, χωρίς λαιμό. Βάση κυκλική, επίπεδη, με σκάσιμο του πηλού στη μέση. Χαμηλό πόδι, σώμα σαν σβούρα, με λεπτό τοίχωμα. Πηλός καθαρός γκριζοκάστανος. Εξωτερικά ανομοιομόρφο, λόγω όπτησης, γκριζωπό επίχρισμα. Γραπτή διακόσμηση με περιμετρικές πορτοκαλί-καφέ και υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά και τον ώμο. Σύνηθες ταφικό αγγείο και στο νεκροταφείο της Κυδωνίας (Μαρκουλάκη και Νινιού-Κινδελή 1990, 85, Π15611-Π15612, πιν. 23γ: Κατηγορίας Α, τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.. Rotroff 2006, 150-51, 233: Κατηγορίας 1, τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Π 12048

Οικόπεδο Μαρουλάκη: *Τάφος 29*, κυψέλες αρ. 10, 11

(Ύψος: 8,4 εκ., διάμετρος σώματος: 4,4 εκ., διάμετρος βάσης: 3,5 εκ., λαβή: 0.9 εκ. X 0.6 εκ.)

Αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ακέραιο. Φέρει αρκετές αποκρούσεις κυρίως στο σώμα. Επίχρισμα στο χρώμα του πηλού, στιλπνό, σχετικά απολεπισμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, κοίλη εσωτερικά με μικρό κομβίο στο κέντρο. Σώμα σφαιρικό, λαιμός κυλινδρικός, ψηλός απολήγει σε χοανοειδές στόμιο με επίπεδο χείλος. Λαβή ελλειπτικής διατομής εκφύεται από το κέντρο του λαιμού και προσφύεται στον ώμο. Το σώμα κοσμεύεται με δικτυωτό κόσμημα από ταινίες που τέμνονται, μελανού χρώματος και διάσπαρτες λευκές κουκίδες, αρκετά απολεπισμένες. Στη μέση του λαιμού υπάρχουν τρεις λεπτές περιμετρικές ταινίες, ενώ το υπόλοιπο άνω τμήμα είναι ολόβαφο. Ανήκει στον τύπο β των αρυβαλλοειδών ληκυθίων, που παράγονταν μαζί από το α' μισό του 4ου αι.

π.Χ. μαζί με αυτά με τη διακόσμηση ανθεμίου. Είχαν κυρίως ταφική χρήση και συνεχίζουν και στο β' μισό του αιώνα (Πωλολιώργη 1981, 174-75. Καλτσάς 1998, 248, υποσ. 852. Ρωμιπούλου και Τουράτσογλου 2002, 60, 84, 102).

Π 12089

Οικόπεδο Μαρουλάκη: *Τάφος 29*, κυψέλες αρ. 10, 11

(Ύψος: 12,9 εκ., διάμετρος σώματος: 4,9 εκ., διάμετρος βάσης: 2,8 εκ., λαβή: 1,7 εκ. X 0,3 εκ.)

Άβαφο ληκύθιο. Βάση κωνική, ψηλή, ελαφρά κοίλη εσωτερικά με ίχνη σπάγγου από τον κεραμικό τροχό. Σώμα ατρακτοειδές, ψηλό με κυλινδρικό λαιμό που απολήγει σε έξω νεύον χείλος. Κάθετη, λεπτή, ταινιωτή λαβή, υπερυψωμένη εκφύεται από τη ρίζα του λαιμού και προσφύεται ψηλά στον ώμο. Αγγείο τοπικού εργαστηρίου, του 4ου/3ου αι. π.Χ., που βρίσκεται συχνά τόσο στα νεκροταφεία της Κυδωνίας, όσο και αλλού μαζί με αρυβαλλοειδή ληκύθια του παραπάνω τύπου (Τέγου και Φλεβάρη 2010, 500, εικ. 3 ε-στ). Το σχήμα φαίνεται να προέρχεται από τις ληκύθους κορινθιακού τύπου, στις οποίες στον όψιμο 4ο αι. το ύψος της βάσης μεγαλώνει και το ωοειδές περίγραμμα του σώματος επιμηκύνεται (Weinberg 1960, 105, pl. 32h: no. 51. Γραμμένος και Τιβέριος 1984, 26, πιν. 1στ, 8δ. Coldstream κ.ά. 2001, 87, εικ. 2.6/d: α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΜΕΛΙΣΣΟΚΟΜΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Ανάστομη κυψέλη: Κάθετη κυψέλη με άνοιγμα (στόμιο) στην οροφή της. Το στόμιο καλύπτεται από μια σειρά πήχων συγκεκριμένου πλάτους, στους οποίους οι μέλισσες προσκολλούν, ανά μία, τις κηρήθρες τους.

Αφεσμός: Το μέρος υφιστάμενου μελισσιού που εγκαταλείπει την άνοιξη τη μητρική κυψέλη για να δημιουργήσει νέα αποικία (νέο μελίσσι).

Δίστομη κυψέλη: Οριζόντια κυψέλη με ανοίγματα (στόμια) στα δύο της άκρα. Τα στόμια κλείνουν με πώματα από διάφορα υλικά (πηλό, λίθινη πλάκα, ξύλο ή φλοιό δέντρου).

Εμπρόσθιο άκρο οριζόντιας κυψέλης: Το άκρο της κυψέλης από το οποίο εισέρχονται οι μέλισσες.

Επίστομη κυψέλη: Κάθετη κυψέλη με άνοιγμα (στόμιο) στη βάση της.

Θερμή διάταξη κηρηθρών: Η διάταξη των κηρηθρών στις οριζόντιες κυψέλες που είναι κάθετη ως προς τον άξονα της κυψέλης, παράλληλη δηλαδή με το άνοιγμα του στομίου.

Θυρίδα (μελισσο-θυρίδα): Λιθόκτιστη κατασκευή, συνήθως κόγχη σε τοίχο, για την προστασία κυψελών.

Λοξή διάταξη κηρηθρών: Η διάταξη των κηρηθρών στις οριζόντιες κυψέλες σε γωνία 45 περίπου μοιρών ως προς τον άξονα της κυψέλης.

Μελισσοκόφινο: Κυψέλη από πλεγμένες βέργες· μπορεί να είναι επίστομη, ανάστομη/αμφίστομη ή οριζόντια.

Μελισσόσφαιρα: Η σύμπτυξη των μελισσών εντός της κυψέλης κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όταν η ατμοσφαιρική θερμοκρασία είναι χαμηλότερη από 14° C, για την εξοικονόμηση θερμότητας και την επιβίωση του μελισσιού ως υπεροργανισμού. Όταν δημιουργείται μελισσόσφαιρα, μεμονωμένες μέλισσες δεν κινούνται έξω από αυτήν.

Μονόστομη κυψέλη: Οριζόντια κυψέλη με άνοιγμα (στόμιο) μόνο στο ένα της άκρο. Το στόμιο κλείνει με πώμα από διάφορα υλικά.

Νομαδική μελισσοκομία: Η άσκηση μελισσοκομίας με εποχική μετακίνηση των μελισσιών σε νέες νομές.

Νοσεμίαση: Ασθένεια των μελισσών οφειλόμενη στο πρωτόζωο *Nosema apis* (από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, στην Ελλάδα, και στο πρωτόζωο *N. ceranae*).

Οικιακές μέλισσες: Εργάτριες μέλισσες έως μια ορισμένη ηλικία που παραμένουν εντός της κυψέλης, ασχολούμενες με διάφορες εργασίες, όπως ο καθαρισμός των κελιών, η εκτροφή του γόνου, το κτίσιμο των κηρηθρών κ.ά.

Οπίσθιο άκρο οριζόντιας κυψέλης: Το άκρο οριζόντιας κυψέλης από το οποίο δεν εισέρχονται οι μέλισσες.

Οριζόντια κυψέλη: Η κυψέλη που τοποθετείται κατά τη λειτουργία της σε οριζόντια θέση.

Παραδοσιακή κυψέλη: Η κυψέλη κάθε τύπου και υλικού κατασκευής που χρησιμοποιείτο πριν τη σύγχρονη πλαισιοκυψέλη δυτικής προέλευσης.

Παραδοσιακή μελισσοκομία: Η μελισσοκομία με παραδοσιακούς τύπους κυψελών.

Προέκταμα: Κυλινδρική επέκταση οριζόντιας πλήρους κυψέλης. Το προέκταμα τοποθετείται στο στόμιο της κυψέλης, μεγεθύνοντας τον εσωτερικό της χώρο.

Πρόπολη: Ρητινώδης ουσία που συλλέγουν οι μέλισσες από τους οφθαλμούς και τον τραυματισμένο φλοιό δέντρων. Η πρόπολη έχει ισχυρές αντιμικροβιακές ιδιότητες και χρησιμοποιείται από τις μέλισσες ποικιλοτρόπως εντός της φωλιάς τους, όπως στην επίχριση των εσωτερικών τοιχωμάτων της κυψέλης, τη μείωση της εισόδου, την επικάλυψη μεγαλόσωμων ζών που θανατώθηκαν εντός της κυψέλης κ.ά.

Σύγχρονη μελισσοκομία: Η μελισσοκομία με πλαισιοκυψέλες, οι οποίες δημιουργήθηκαν στις ΗΠΑ στα μέσα του 19ου αιώνα. Οι κυψέλες αυτές εμφανίστηκαν στην χώρα μας στις αρχές του 20ού αιώνα και έτυχαν ευρείας εξάπλωσης τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Οι μέθοδοι της σύγχρονης μελισσοκομίας με τα κινητά πλαίσια κηρηθρών ουδεμία σχέση έχουν με τις μεθόδους που εξετάζονται στο παρόν άρθρο και αφορούν οριζόντιες κυψέλες σταθερής κηρήθρας.

Συλλέκτριες μέλισσες: Εργάτριες μέλισσες κάποιας ηλικίας που πετούν έξω από την κυψέλη συλλέγοντας νερό, νέκταρ ή μελίτωμα, γύρη και πρόπολη.

Τρύγος μελισσιού: Η αφαίρεση από τον μελισσοκόμο κηρηθρών με μέλι από την κυψέλη.

Ψυχή διάταξη κηρηθρών: Η διάταξη των κηρηθρών στις οριζόντιες κυψέλες που είναι παράλληλη ως προς τον άξονα της κυψέλης, ήτοι κάθετη στο άνοιγμα του στομίου.

BIBLIOGRAPHY

- Εγγλέζου, Μ., 2005. *Ελληνιστική κεραμική Κρήτης. Κεντρική Κρήτη*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Bixio, R., και A. De Pascale 2013. «A new type of rock-cut works: the apiaries». *Opera Irogea* 1:61-76.
- Βρόντης, Α. 1938/1948. «Η μελισσοκομία και το μαντατόρεμα στη Ρόδο». *Λαογραφία* 12:195-230.
- Γραμμένος, Δ., και Μ. Τιβέριος 1984. «Ανασκαφή ενός νεκροταφείου στην Αρχαία Άργιλο». *ArchDelt* 39, Μέρος Α' Μελέτες, 1-47.
- Coldstream J.N., L.J. Eiring, και G. Forster 2001. *Knossos Pottery Handbook. Greek and Roman*. London: British School at Athens.
- Crane, E. 1983. *The archaeology of beekeeping*. London: Duckworth.
- _____. 1999. *The world history of beekeeping and honey hunting*. London: Duckworth.
- _____. 2008. «The transmission of beekeeping round the ancient Mediterranean». Στο *Eva Crane bee scientist 1912-2007*, επιμ. P. Walker και R. Jones, 31-42. Cardiff: International Bee Research Association.
- Della Rocca, Ab. 1790. *Traité complet sur les abeilles*, 3 Τομ. Paris: Imprimerie de Monsieur.
- Di Vita, A. 1988/1989. «Atti della Scuola 1988-1989». *ASAtene* 66-67:427-83.
- Francis, J.E. 2006. «Beehives and beekeeping in GraecoRoman Sphakia». Στο *Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Πρακτικά, Τόμος Α5, επιμ. Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός, 379-90. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- _____. 2011. «The domed beehives of Roman Phalasarna». Στο *ΙΑ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 21-27 Οκτωβρίου 2011, Περιλήψεις*, 275. Ρέθυμνο: Ιστορική λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- _____. 2012. «Experiments with an old ceramic beehive». *OJA* 31(2):143-59.
- _____. 2016. «Apiculture in Roman Crete». Στο *Roman Crete: New Perspectives*, επιμ. J.E. Francis και A. Kouremenos, 83-100. Oxford και Philadelphia: Oxbow Books.
- _____. 2022. «Potters and beekeepers: Industrial collaboration in ancient Greece». Στο *New Approaches to the Archaeology of Beekeeping*, επιμ. D. Wallace-Hare, 30-44. Oxford: Archaeopress.
- Hadjidaki, E. Υπό έκδ. «Phalasarna and the Phoenicians: Traces of a lost history from the Necropolis and the City». Στο *Τιμητικός τόμος για τον Γιάννη Τζεδάκι*.
- Hayes, J.W. 1983. «The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery». *BSA* 78:97-169.
- Θρασυβούλου, Α. 2001. *Πρακτική μελισσοκομία*. Θεσσαλονίκη: Μελισσοκομική Επιθεώρηση, Ν. Παππάς.
- Jones, J.E. 1990. «Ancient beehives at Thorikos: Combed pots from the Velatouri». Στο *Thorikos 9 (1977/1982)*, 63-71. Ghent: Comité des fouilles belges en Grèce.
- Jones, J.E., A.J. Graham, και L.J. Sackett 1973. «An Attic country house below the Cave of Pan at Vari». *BSA* 68:355-452.
- Καλοκύρης, Κ., 1955. «Συμπληρωματική ανασκαφή της εν Πανόρω Κρήτης Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής». *Prakt*: 321-26.
- Καλτσάς, Ν. 1998. *Ακανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Κατάκη, Ε. 2012. «Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο Εθνικό Στάδιο Χανίων». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2. Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 26-28 Νοεμβρίου 2010*, επιμ. Μ. Ανδριανάκης, Π.Ι. Βαρθαλίτου και Ι. Τζαχίλη, 537-47. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Κληροδότημα Ιωάννας Σφακιανάκη.
- _____. 2015. «Εθνικό Στάδιο Χανίων: Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα 2011-2012». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Τόμος Β', επιμ. Π. Καρανασάση, Α. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγώνακη, 59-69. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- Κατάκη, Ε., και Α. Τσίγκου 2018, «Εμπορικοί αμφορείς στην Κυδωνία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων». Στο *Πεπραγμένα του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Τόμος Α2.1, επιμ. Ε. Γαβριλάκη, 367-79, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη.
- Lüdorf, G. 1998/1999. «Leitformen der attischen Gebrauchskeramik: Der Bienenkorb». *Boreas* 21/22:41-169.
- Μαρκουλάκη, Σ., και Β. Νινιού-Κινδελή. 1990. «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη». *ArchDelt* 37 (1982), Μελέτες:7-119.
- Masetti, L.N. 2003. «Malta, isle of the Knight, island of honey». *American Bee Journal* 154(6):468-71.
- Mavrofridis, G. 2019. «Traditional beekeeping in Crete (17th-20th century)». Στο *ΙΒ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, Πεπραγμένα*, 1-15. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
- _____. 2022. «A new approach to the study of ancient Greek beekeeping». Στο *New Approaches to the Archaeology of Beekeeping*, επιμ. D. Wallace-Hare, 1-18. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2023. «Ceramic beehives and beekeeping practices

- in Hellenistic Greece». Στο *I' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, 10-14 Μαρτίου 2020, Πρακτικά*, επιμ. Ε. Κώτσου, 845-858. Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.
- Μαυροφρίδης, G. και T. Petanidou 2024. «The diachronic use of extensions in ceramic beehives in Greece and their relevance to “unsmoked” and “smoked” honey production». *Archaeological Review from Cambridge* 39.1:42-57.
- Μαυροφρίδης, G., G. Tataris, και T. Petanidou 2024. «Traditional migratory beekeeping in Greece, 18th – mid 20th century». *Journal of Apicultural Research* 63(3):417-30.
- Μαυροφρύδης, Γ. 2009. «Το ακάπνιστο μέλι». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 23(3):200-4.
- _____. 2014. «Πήλινες κυψέλες και εσωτερικές εγχαράξεις». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 28(1):17-21
- _____. 2018α. «Μελισσοκομία στον ελληνορωμαϊκό κόσμο: οι κυψέλες». *Αρχαιολογία & Τέχνες* 127:100-11.
- _____. 2018β. «Ελληνιστικά πώματα κυψελών για προστασία των μελισσών από τη *Vespa orientalis*». Στο *Θ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, 5-9 Δεκεμβρίου 2012, Πρακτικά*, επιμ. Ε. Κώτσου, Τόμος II, 849-856. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2020. «Παραδοσιακή μελισσοκομία με κυψέλες κινητής κηρήθρας στη δυτική Κρήτη». *Εν Χανίους* 14:397-420.
- _____. 2023. «Η ελληνική μελισσοκομία στη διαχρονία: υλικά, μέθοδοι, διαχείριση του χώρου». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- _____. 2024. «Η παραδοσιακή μελισσοκομία της Σύρου». *Συριανά Γράμματα*, περίοδος Β', 15:76-93.
- Μαυροφρύδης, Γ., Γ. Γκόρας, και Θ. Πετανίδου. Υπό έκδ. «Μελισσοκομική τεχνολογία στην αρχαία Ελλάδα». Στο *3ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας, Αθήνα, 19-21 Νοεμβρίου 2024, Πρακτικά*.
- Μαυροφρύδης, Γ., και Θ. Πετανίδου 2022. «Παραδοσιακή μελισσοκομία με κινητές κυψέλες στο νησί της Άνδρου». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 36(284):271-76.
- Μαυροφρύδης, Γ., Γ. Τάταρης, και Θ. Πετανίδου 2021. «Η γεωγραφία της παραδοσιακής νομαδικής μελισσοκομίας στα νησιά του Αιγαίου». *Γεωγραφίες* 37:21-34.
- Mazar, A. 2018. «The Iron Age apiary at Tel Rehov, Israel». Στο *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the present*, επιμ. F. Hatjina, G. Mavrofridis και R. Jones, 40-9. Nea Moudania: HAO “Demeter”. Chamber of Cyclades, Eva Crane Trust.
- Mazar, A., D. Namdar, N. Panitz-Cohen, R. Neumann, και S. Weiner 2008. «Iron Age Beehives at Tel Rehov in the Jordan Valley». *Antiquity* 82(317):629-39.
- Mazar, A., και N. Panitz-Cohen 2007. «It is the Land of the Honey». *Near Eastern Archaeology* 70(4):202-19.
- Μιλιδάκης, Μ., Ν. Μαραγκουδάκης και Ρ. Valle Υπό έκδ. «Σωστική ανασκαφική έρευνα σε οικόπεδο ιδιοκτησίας “Αστέρας Α.Ε.” στη Γεωργιούπολη Δήμου Αποκορώνου». Στο *Ε' Παγκρήτια Επιστημονική Συνάντηση «Αρχαιολογικό Έργο στην Κρήτη», Ρέθυμνο, 21-24 Νοεμβρίου 2019, Πρακτικά*.
- Μιχαηλίδης, Δ. 1990. «Οι ροδιακοί αμφορείς και ένα ταφικό έθιμο της Πάφου». Στο *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: Χρονολογικά Προβλήματα της Ελληνιστικής Κεραμικής*, Πρακτικά, 187-94, πιν. 109-10. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μπίκος, Θ. 1994. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 8(12):440-43.
- _____. 2006α. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 20(1):9-13.
- _____. 2006β. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 20(2):96-100.
- _____. 2010. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 24(2):94-9.
- _____. 2012. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 26(3):166-71.
- _____. 2013. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 27(2):114-17.
- _____. 2015. «Μελισσοκομικές Καταγραφές». *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 29(239):24-9.
- Munsell, 2000. *Soil Color Charts*. Revised washable edition. New York: GretagMacbeth.
- Οικονομάκου, Μ. 1995. «Λαυρεωτική». *ArchDelt* 50 (B1):60-1.
- Πουλιανός, Α.Ι. 1976. *Λαογραφικά Ικαρίας*. Τόμος Α'. Αθήνα: Εταιρεία Λαογραφικών και Ιστορικών Μελετών Ικαρίας.
- Πρέβε, Σ. 2015. «Ανασκαφή στη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Τόμος Β', επιμ. Π. Καραναστάση, Α. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη, 87-96. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- Πωλογιώργη, Μ. 1981. «Υστεροκλασικός τάφος στην Κίσαμο». *AAA* XIV, 162-78.
- Raab, H.A. 2001. *Rural Settlement in Hellenistic and Roman Crete. The Akrotiri Peninsula*. Oxford: BAR Publishing.
- Rotroff, S.I. 2001. «A New Type of Beehive». *Hesperia* 20(2):176-77.
- _____. 2006. *Hellenistic Pottery: The Plain Ware*. The

- Athenian Agora*, Vol. 33. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Ruttner, F. 1979. «Minoische und altgriechische Imkerteknik auf Kreta». Στο *Bienenmuseum und Geschichte der Bienenzucht. Internationales Symposium über Bienenwirtschaft, Freiburg, 16–18 August 1977*, 209–29. Bucharest: Apimondia.
- Ρωμιοπούλου, Κ., και Γ. Τουράτσογλου 2002. *Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Sackett, L.H. 1992. «The Roman Pottery». Στο *Knossos from Greek to Roman Colony: Excavation at the unexplored mansion II*, επιμ. L.H. Sackett, 147–256. London: British School at Athens.
- Sparkes, B., and L. Talcott 1970. *Black and plain pottery. The Athenian Agora*, Vol. 12. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Tananaki, C., S. Gounari, και Α. Thrasynoulou 2009. «The effect of smoke on the volatile characteristics of honey». *Journal of Apicultural Research* 48(2):142–44.
- Τέγου, Ε. και Λ. Φλεβάρη 2010. «Σωστική ανασκαφή στη θέση Μνήματα Αλφάς». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 28–30 Νοεμβρίου 2008*, επιμ. Μ. Ανδριανάκης και Ι. Τζαχίλη, 498–511. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Τριανταφυλλίδης, Π. 2012. «Πήλινες κυψέλες από την αρχαία Τραγαία (Αγαθονήσι)». *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 25:635–53.
- _____. 2014. «Πήλινες κυψέλες από την αρχαία Τραγαία». Στο *Η' Διεθνής Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5–9 Μαΐου 2009, Πρακτικά*, επιμ. Ε. Κώτσου, 467–74. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Walker, P. 2002. «Traditional stone apiaries in Malta». *Bee World* 83(4):185–89.
- Weinberg, G.D. 1960. «Excavations at Tarrha». *Hesperia* 29(1):90–108.
- Yangaki, A.G. 2005. *La céramique des IVe–VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna: sa place en Crète et dans le bassin égéen*. Athènes: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- _____. 2022. «A beekeeper's kit of the First Byzantine period in Eleutherna (Crete)». *Journal of Greek Archaeology* 7:298–324.
- Χανιώτης, Α. 1987. «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη». Στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Τόμος Α, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, 173–284. Κρήτη: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης.
- Χαριζάνης, Π. 2017. *Μέλισσα και μελισσοκομική τεχνική*. Δ' έκδ. Θεσσαλονίκη: Μελισσοκομική Επιθεώρηση, Ερ. Παππά.

Tracing the Provenance and Circulation of the Archaic Sculptures found on Delos

---

Georgia Kokkorou-Alevras

National and Kapodistrian University of Athens
galevras@arch.uoa.gr

ABSTRACT

This paper presents the provenance of numerous Archaic sculptures found on Delos based on preserved dedicatory inscriptions, material, and typological, stylistic and iconographic criteria. These sculptures were often either communal dedications from Archaic poleis or votive offerings from private individuals. Defining with relative precision the centers where these sculptures –primarily kouroi and korai statues, along with other types– were created, serves as a reliable basis for understanding the political, artistic, cultic and cultural interactions between the sacred island and the places of their origin. On a broader level, these sculptural dedications –alongside other material evidence such as architecture and ceramics– highlight the movement of goods, artists and ideas from sculptural centers, primarily Naxos, Paros and beyond, to Delos. On this occasion, the movement of sculptures from these centers to the wider island area, mainland Greece and the entire Mediterranean basin during the same period is concisely presented, contributing to the reconstruction of the networks of ‘traveling’ of cultural goods and the multifased interaction between a multitude of Archaic centers.

INTRODUCTION

Since long ago, a pleiad of researchers has pointed out the close relation initially of Naxos and later of Paros, but also of Attica and Samos, with the sacred island of Delos, one of the most important sanctuaries of the cult of the Apollonia Trias, of Hera and many other Gods in the Archaic period (e.g. Kontoleon 1950, 10–5; Kokkorou-Alevras 1995, 46–7, 68–70; 2000, 143–52; Gruben 1997, 410–14; Prost 2018, 189–208). Relatively recently this topic was concisely presented anew by Chr. Constantakopoulou (2007, 53–74) in a special monograph highlighting and stressing the insular, as opposed to the Pan-Ionian, character of cult on Delos. Constantakopoulou, however, based her study exclusively on written tradition, architectural remains and ceramic finds, overlooking completely the numerically much richer and particularly important sculptural dedications of all periods in the sanctuary, which offer valuable and valid information by being the most ‘significant’, ‘luxurious’ and ‘ostentatious’ art of the period. Comprehensive to a greater extent is Fr. Prost’s quite recent approach to the topic (Prost 2018), with brief mention in a few notes of the Archaic statues, in volume 44 of the *Exploration Archéologique de Délos*, edited by R. Étienne (2018). In all these papers, the ‘traveling’ of the precious marbles of Naxos in the 7th c. and the first half of the 6th c B.C., and of Paros from the 2nd quarter of the 6th c. B.C. onwards to the Cycladic and the Delian sanctuaries is also not included. The abundant use of Naxian marble in architecture and votive sculpture during this period (Kokkorou-Alevras 1992, 104–07, 119–28; Kokkorou-Alevras et al. 1995, 95–102) and of the Parian (Schilardi and Katsonopoulou

2000), mainly in sculpture on Delos and other Cycladic islands –Andros, Melos, Amorgos– but also in Delphi, Cyrene (Kokkorou-Alevras 2000, 142–52; Barlou 2014a; Lazzarini and Marconi 2014, 138–40), is another very important parameter connecting traveling and cult in the Archaic period.

ON METHODOLOGY

The correlation between the marble sculptures found on Delos and the main stone-carving centers of the Archaic times, and hence their transportation to the sacred island via maritime networks, has been established in very few, in fact only four cases, based on inscriptional reference to their place of origin, namely Naxos. These, in chronological order, are: 1) the statue of Nikandre (Table 1: 39), 2) the base of Euthykartides' kouros (Table 1: 4a+b), 3) the fragment of Nesstiades' kouros (Table 1, no. 5), and 4) the colossal statue of Apollo (i.e. Naxian Colossus) (Table 1: 6); all four form the small collection of inscribed Archaic statues on the sacred island. As a rule, the Archaic sculptures of Delos have primarily been associated with the Naxian or Parian centers of Archaic sculpture, based on their material –marble– combined with stylistic and typological criteria, which are the result of long-term systematic studies (Kokkorou-Alevras 1975, 70–1; Pedley 1976, 18–45; Floren 1987, 150–72; Kourayos and Prost 2008; Barlou 2014a). However, the determination of marble provenance has typically been conducted in an empirical, macroscopic manner. The fear of causing damage to these priceless sculptures has, until now, largely hindered more advanced analyses (cf. Palagia and Maniatis 2014, 593–600), with only a few exceptions (e.g., Kokkorou-Alevras et al. 1995, 97–9; 2008, 419; Palagia and Herz 2002; Sheedy and Pike 2008, 493–509; Lazzarini and Marconi 2014, 118). Of particular interest is the project *Géologie et architecture à Délos*, coordinated by Jean-Charles Moretti (UAR 3155, CNRS, MOM Lyon 2, AMU, UPPA). Despite its limitations, macroscopic examination –comparing the marble with local Naxian, Parian and other examples, combined with the works' typological and stylistic features– indicates connections to prominent marble-carving centers of the period. Recent publications have also attempted to investigate the networks of marble trade with greater accuracy through systematic computer analysis of archaeological data; nevertheless, the conclusions are very close to those of the traditional archaeology (Loy 2021, 181–96; 2023; Phillips 2021, 197–218).

It is well known that Naxos, particularly during the Archaic period, was renowned for its high-quality marble and numerous quarries, which saw extensive extraction of this valuable material for use in both architecture and sculpture (Kokkorou-Alevras 1992, 101–26; Kokkorou-Alevras et al. 2014, nos. 473–485) and Paros (Schilardi and Katsonopoulou 2000; Kokkorou-Alevras et al. 2014, nos. 486–492). Actually, the creation of sculptural work at a local sculpture workshop does not necessarily imply that it was dedicated by an individual or the city associated with that center. Moreover, one should consider the possibility that a sculpture could have been commissioned to a specific center –such as Naxos or Paros– by a citizen of another Cycladic Island, or even of another city-state, given that these two were the leading centers of sculpture in the region during the second half of the 7th and the first half of the 6th c. B.C. Therefore, the transport of marble and sculptures, along with the movement of craftsmen –such as sculptors, stoneworkers, architects and bronzeworkers– accompanying their creations to erect them in their final locations, as well as worshipers traveling to Delos, might have been far more extensive than the artistic provenance of these works suggests. Consequently, conclusions about the networks of marble dedications should be drawn with this consideration in mind, a factor that has not been sufficiently evaluated thus far. More reliable conclusions, of course, are those supported by dedicatory inscriptions that explicitly name the dedicator or dedicators. The same applies to buildings with dedicatory inscriptions or secure philological evidence.

PROVENANCE OF ARCHAIC STATUES ON DELOS

NAXOS

Given the limitations outlined above regarding the determination of marble provenance, the number of kore statues found on Delos that can be definitively associated with Naxos is limited to just one: the statue of Nikandre (Table 1: 19). This statue, the earliest known marble sculpture in Greek art, is dated to slightly before the mid-7th c. B.C. Another headless kore, dated to 560 B.C., was previously identified by the author as Naxian (Table 4: 3). However, this attribution has been strongly contested. To avoid any uncertainty, it is classified as *dubia* in the present study.

The number of marble statuettes found on Delos is also small, totaling five. These depict a seated female figure, most likely the goddess Hera, as they were discovered in a cistern south of the Inopos River, near the temple dedicated to the goddess (Lévêque 1949, 126). Four of these statuettes have been attributed to the Naxian sculpture workshop (Table 1: 20–23) though three of them, dated to the late 6th c. B.C. (Table 1: 21–23), exhibit pronounced corporeality and share typological similarities with seated female Eastern-Ionian figures (Tuchelt 1970, L95–96, L99–100; Marcadé 1980, 84–5). However, they differ from their East Ionian counterparts in their hard, flat and linear forms, which strongly suggest attribution to the Naxian workshop.

Significantly larger is the number of Naxian dedicatory kouroi in the sanctuary of Delos, totaling 19, including the probable bases of kouros statues (Table 1, nos 1–18; 42). Prost (2018, 192, note 99), cites a total of 29 Naxian kouroi. These discrepancies likely stem from Prost's inclusion of unpublished kouros fragments, variations in dating, and differing attributions of certain statues to specific workshops. Notably, three of the Naxian kouroi are of colossal size, as it has been attested by the author (Table 1, nos. 6–8) (Kokkorou-Alevras 1995, K 18 with note 297 and nos 61 and 62), which is particularly impressive. In addition, three more kouros statues (Table 1, nos. 4–6) bear inscriptions, as previously mentioned, that unequivocally confirm their creators' origin from Naxos and, even more significantly, their dedication by Naxians. These statues rank among the most pioneering works of the Archaic period. The statue depicting the god Apollo (the Naxian Colossus) is among the most significant creations of the Archaic period due to its colossal size – it is the largest preserved kouros from this era – as well as its elaborate details, such as added metal hair curls and, likely, an attached metal belt. The god's symbolic weapons, most probably a bow and arrow, were also likely crafted from metal and held in his fists. It is plausible that these attached elements were made of gold or silver, significantly enhancing the value and prestige of the dedication. Similar use of precious materials is observed in parts of the Archaic statues of the Apollonian Triad at Delphi (Amandry 1991, 216–19) and possibly on the hammered cult statue of Apollo at Delos, attributed to Tektaios and Angelion (Table 4: 2). A comparable approach may also be inferred for the objects held by Artemis of Nikandre (Table 1: 19; Patay-Hovarth 2008, 109 no. 152).

The kouros of Euthykartides (Table 1: 4a+b) is another securely attributed Naxian sculpture, as confirmed by the three-verse inscription engraved prominently on its base. The base, unique for its period due to its triangular shape and relief decoration, likely reflected Eastern prototypes. Its three corners were adorned with a gorgoneion, a lion's head, and a ram's head, each of which has been linked in various ways to the god Apollo (Lambrinouidakis 1984, 221–32 nos. 317–80). The inscription further reflects Euthykartides' self-confidence, as he proudly identifies himself as Naxian, likely using his origin as a hallmark of his craft, given the renowned marble-carving tradition of the island. The kouros' larger-than-life size, combined with the unique shape and decoration of its base, strongly suggests its identification with the god Apollo, especially as it was discovered on the terrace of Apollo's sanctuary. Similarly, this self-confidence is echoed in the Archaic inscription on the base of Apollo's colossal statue, which remains in situ within the sanctuary, adjacent to the Oikos of the Naxians (Table 1: 6a+b), likely serving as both a statement of pride and a trademark of Naxian craftsmanship. The inscription (Table 1: 6b) proudly declares that both the base and the statue are made from the same stone (ID 4, cf. ID 49), likely referencing the renowned and highly prized Naxian marble, the most valued material of its time, marking the birth of large, monumental sculpture. While various interpretations of the inscription have been proposed – such as indicating that the statue and base, or the statue and plinth, were carved from the same

stone, or even from a single block of marble, or emphasizing the significance of the base being made of the same valuable Naxian marble— the most plausible interpretation relates to the pride of the dedicators, in this case, the city of Naxos. The phrase highlights the prestige of Naxian marble, “the same” stone, which, during the early Archaic period, stood as the most precious material for marble carving (cf. Di Cesare 2004, 38–53).

For the remaining 13 Naxian kouros statues (Table 1: 7–18, 43), most of which are life-sized or slightly smaller, it is not possible to definitively identify them as representations of the god Apollo. These statues largely preserve the torso with portions of the limbs, while some are more fragmentary. Although it is well known that kouros statues were frequently dedicated to Apollo—leading earlier research to associate the kouros type with the god— this interpretation can be easily challenged by examples of inscribed funerary kouros, such as the statues of Kroisos and Aristodikos (Deonna 1909, 9–20; Floren 1987, 86–88; Richter 1988a, 1–2; Ridgway 1993, 66–75; Walter-Karydi 2007, 28–37).

Apollo was undoubtedly the deity depicted in the statues, to which the two ‘perforated’ colossal fists (Table 1: 7–8) belonged, as they most likely held the characteristic metallic symbols of the god. One of these hands has often been associated with the Apollo Colossus (Table 1: 7). The dating of these hands to the early 6th c. B.C. aligns with their colossal size, as this period marks the ‘momentum’ for the creation of monumental statues under Egyptian influence, with Naxos leading the way. Following this trend of carving monumental, colossal statues were also regions such as Samos, Attica and Thasos (Kokkorou-Alevras 2017, 24–30).

Regarding the chronological distribution of Naxian sculptures of all types on Delos, 7 belong to the Daedalic phase of sculpture—spanning from slightly before the mid-7th c. B.C. to its last quarter (Table 1: 1–5, 19–20)—37 to the first half of the 6th c. B.C. (Table 1: 6–18, 40–43, 45–64), and 20 to the Late Archaic period (Table 1: 21–39, 44). Although the early sculptural dedications (from the 3rd quarter of the 7th to the mid-6th c. B.C.) are numerically superior, the monumental series of 9–16 Late Archaic Naxian lions on Delos (Table 1: 24–39; Kokkorou-Alevras 1993, 91–101) underscores Naxos’s dominant presence on the sacred island. Such an impressive and costly dedication, featuring the sacred animal of the Apollonian Triad—Apollo, Artemis and Leto—must be a collective offering by the Naxians. Similarly, Apollo’s colossal statue, dated to the early 6th c. B.C., is identified as a collective Naxian dedication and not as an individual offering, as evidenced by a later inscription (4th c. B.C.) on its colossal base (ID 49) (Di Cesare 2004, 38–53; Donos 2018, 267).

All these costly dedications to the Delian gods—primarily Apollo, Artemis and Hera—crafted from Naxian marble, undeniably attest to the transportation of marble and marble products from Naxos to Delos and highlight the vibrant connections between the two islands. They also evidence the movement of Naxian craftsmen, dedicators and worshippers during the Archaic period. This pattern of transportation and contact likely extended to other Aegean sanctuaries, such as those on Thera, Melos, Andros, Amorgos, Samos and Rhodes, as well as in East Ionia, Sicily and Cyrene. The same applies to major sanctuaries and cult centers in Mainland Greece, including Attica, Delphi and Boeotia (Kokkorou-Alevras 1975, 41–70, 77–85; 1995, 78–9; Floren 1987, 150–85; Kokkorou-Alevras et al. 1995). Consequently, worshippers, stone and bronze workers, architects and sculptors likely traveled frequently between marble production centers, Delos, and other islands, facilitating cultural exchange. The precious votive offerings, both architectural and sculptural, were designed to be admired by visitors and worshippers on Delos and at sanctuaries across ancient Greece and the Mediterranean. Beyond expressing *pietas* to the gods, these inscribed monuments conveyed the wealth and power of the dedicators to all who beheld them. Most importantly, this exchange fostered a syncretism of cult ideas and practices, of local cultural values, traditions and peculiarities among these interconnected centers.

On the other hand, Prost’s view (2014, 54–6) that Naxos held primarily symbolic dominance in the sanctuary of Apollo at Delos during the 7th c. and the first half of the 6th c. B.C. is challenging to accept. It is not plausible to separate this symbolic dominance from the island’s concurrent economic and political power, as well as its supremacy and predominance in the Cyclades. This dominance left little room, particularly for rival Paros, to assert itself with significant architectural projects and a substantial number of dedications during the same period (cf. Prost 2018, 174). Even though the Monument of the Hexagons (GD no. 44) could potentially be identified as a treasure of the Parians (Treheux 1987, 383–89; Prost 2018, 188–89, 193–94), it would not have

been as imposing within the sanctuary as the ensemble of the three Naxian edifices, Oikos and the Stoa of the Naxians and possibly the Archaic Propylaia of the Apollo Sanctuary, as well as the series of the Naxian lions (GD nos. 6, 36, 5, 55; Table 1: nos. 24–39). In conclusion, the evidence strongly suggests a close and continuous connection between Naxos and the sacred island of Delos during this period.

PAROS

Kouroi

The group of Parian kouroi found on Delos is quite substantial, numbering at least 13. Prost, however, provides a different count, listing 29 Naxian kouroi as outnumbering 15 Parian ones (Prost 2018, 192). As previously noted, these discrepancies likely stem from his inclusion of unpublished kouros fragments, differing datings and varying attributions of some statues to specific workshops.

That said, I do not agree with Prost's claim (2018, 192) that no Parian kouroi existed in the sanctuary before the mid-6th c. B.C. In my view, kouroi A4045 and A3997 (Table 2: 1, 2) are securely dated to the first half of the 6th c. B.C. (Kokkorou-Alevras 1975, 42; 1981, 271; Barlou 2014a, 29–31). Similarly, the dating of the Naxian kouroi A333 and A334 (Table 1: 2–3) has been revised by Prost from the second half of the 7th c. to the first half of the 6th c. B.C., contrary to the prevailing view (Richter 1988a, 27; Floren 1987, 152; GD 57–59; Kokkorou-Alevras 1995, 81–82; Rolley 2006, 198–99).

Consequently, Parian kouroi on Delos first appear at the end of the first quarter of the 6th c. B.C. (Table 2: 1–4), significantly later than the Naxian kouroi, which begin their sequence in the sanctuary as early as the third quarter of the 7th c. B.C. Additionally, two of the Parian korai on Delos (Table 2: 14–15) and two sphinx statues (Table 2: 46–47) are also dated to the second quarter of the 6th c. B.C. Notably, the Parian kouroi are relatively evenly distributed throughout the remainder of the 6th c. B.C.

Korai

The total number of Parian statues in the kore type found on Delos is 20 (Table 2: 14–30; 34–36). This count includes three statues of standing goddesses in the kore type from the *Agora of the Gods* (Table 2: 34–36). Notably, the overall number of korai on Delos amounts to 23, compared to 34 kouros statues, a disparity likely attributable to the significant importance of Artemis's cult in the sanctuary. More than half of these korai (at least 15) are dated to the Late Archaic period (Table 2: 17–28, 34–36), with 7 being life-sized (Table 2: 17–21, 25–26). By contrast, only 7 kore statues, mostly life-sized, have been found on the island of Paros itself (Barlou 2014a, nos. B1–7). Even fewer kore statues and statuettes have been discovered on the island of Naxos (Kokkorou-Alevras 1995, K53–K59).

Unfortunately, the Late Archaic Delian korai have yet to be systematically published. In this paper, this group will be analyzed in detail to establish their provenance and date, which is crucial for understanding the duration of the Parian presence on Delos. These Delian statues have already been identified as Parian by several scholars (Floren 1987, 166–68; Kokkorou-Alevras 1995, 46–7; 2000, 143–52; Karakasi 2001, 68–9, 87, 158–59; Holtzmann 2017, 451–52; Prost 2018, 192). However, some researchers have suggested an interaction with Attic sculpture or an Attic influence on these works (Marcadé 2008, 268; Jockey 1996, 44), while others refrain from identifying a specific production center or find it difficult to distinguish between Naxian and Parian origins (Kontoleon 1950, 144–45; GD, 62–3; cf. GD^{4th}, 94). Barlou (2014a, 94–101, 155) even questions their definitive attribution to Paros.

The Parian provenance of these Late Archaic korai is supported by their comparison with other korai from the same period, such as the kore in the New York Metropolitan Museum of Art (MMA, inv. no. 07.306), which was found on Paros (Richter 1988b, no. 151; Karakasi 2001, 87; Barlou 2014a, 169, B5; Lazzarini and Marconi

2014, 122), and the ex-Malibu kore now in the National Archaeological Museum of Athens (inv. no. 15.464) (Karakasi 2001, 84; Barlou 2014a, 97–8; Moustaka 2014, 41 n. 13). However, it should be noted that the Delian korai do not exhibit consistent typological and stylistic homogeneity.

The Late Archaic Delian korai can be categorized into two distinct groups. The first group (a), consisting of A4067 and A4068 (Figs. 1, 2; Table 2: 19–20), is distinguished by the voluminous, soft, dough-like rendering of the broad folds of the oblique himation. These folds closely resemble those seen in the aforementioned Parian kore in the New York MMA (inv. no. 07.306) and the kore of the Siphnian Treasury at Delphi, which is also considered a Parian creation (Richter 1988, no. 104; Karakasi 2001, 97; Barlou 2014a, 134–35). In the second group (b), comprising A4063 and A4065 on Delos (Figs. 3, 4) and the Leto statue in the National Archaeological Museum of Athens (inv. no. 22) (Figs. 3, 5; Table 2: 17, 21, 36), the folds of the oblique himation are smaller, less voluminous, and more manneristic in style. This characteristic likely reflects their creation during a later phase of the Archaic period, as evidenced by the mannerism in their fold formation.

The Delian korai can also be classified into two distinct groups, based on the manner in which the diagonal strap securing the oblique himation across the chest is fashioned. In one group (c) (Fig. 2; Table 2: 20 = A4068 and Fig. 5: 36 = NAM 22), as seen in the kore of the Siphnian Treasury, the rich, wavy folds of the upper section of the oblique himation fall freely over the attachment strap. In the other group (d) (Fig. 3; Table 2: 17 = A4063), the folds are rendered in a distinctly schematized, ‘linear’ and manneristic style on the diagonal attachment strap across the upper edge of the oblique himation, similar to the Parian kore in New York. A particularly intriguing and decisive observation for attributing all these korai groups to the same Parian sculpture center is the co-occurrence of both drapery styles on some korai. For example, the Delian kore (Fig. 3; Table 2: 17 = A4063) combines the broad, voluminous perpendicular folds of the oblique himation characteristic of group (a) with the schematic, manneristic cylindrical folds of the diagonal strap seen in group (d). This duality further corroborates the Parian origin of “the group of the (7) gods”. Similarly, the kore identified with Athena (A4065) and the Leto statue in the National Archaeological Museum of Athens (no. 22) (Figs. 4, 5; Table 2: 21, 36) appear to reflect the manneristic evolution of the earlier Parian korai of the second (b) group.

A distinctive stylistic example is the Delian kore, inv. no. A4064 (Table 2: 18), which combines several characteristic features. It displays the markedly schematized folds of the diagonal strap fastening the oblique himation (group d), the thin, cylindrical, manneristic folds of the oblique himation on the front side (group b), and the schematized, flattened folds on the back, which are distinctly separated by sharp incisions.

A common feature across all these Parian groups of korai is the wavy, flowing and highly naturalistic rendering of fine hair curls. This characteristic is rare among Late Archaic korai attributed to Attica, such as those in the Acropolis Museum inv. nos. 684, 685, 615, 616 (Richter 1988, figs. 578–82, 573–77, 401–4, 420–22; Karakasi 2001, pls. 192–94, 189–91, 196d, 200–1), where a slight schematization and stiffness are noticeable. This feature is also infrequent in korai from other Archaic sculpture centers, such as the possibly Laconian kore of the Acropolis Museum, inv. no. 678 (Richter 1988b, figs. 345–48; Karakasi 2001, pl. 137) or the Acropolis kore inv. no. 682 (Richter 1988b, figs. 362–67; Karakasi 2001, pl. 146–47), which is considered Eastern-Ionian and likely a product of the northeastern Aegean center. Thus, the naturalistic treatment of hair curls can be regarded as a distinct idiom of the Parian workshop.

A careful comparison of this group of Delian korai with Late Archaic korai considered Attic –particularly the Acropolis Museum korai nos. 680–81 and 684–85 (Richter 1988b, figs. 389–93, 336–40, 578–82, 573–77; Karakasi 2001, 144–45, 148–49, 192–93, 189–90)– reveals significant stylistic differences despite their evident typological affinity. The Attic korai are noticeably sturdier, more dynamic figures, characterized by fleshy corporeality and a plainer yet heavier and more voluminous rendering of drapery. This contrast is particularly apparent when comparing the Delian kore in the National Archaeological Museum of Athens, inv. no. 22 (*Leto*, Table 2: 36), with the Antenor kore, Acropolis Museum, inv. no. 681, or the kore attributed to the sculptor Aristodikos, Acropolis Museum, no. 673, (Karusos 1961, 22). Similarly, the Euthydikos kore, Acropolis Museum, no. 686, displays bulkier, more tubular folds in its drapery (Richter 1988b, figs. 565–72; Karakasi 2001, pls. 203–6). In contrast, *Leto* is distinguished by its fine, calligraphic, ornamental and distinctly manneristic folds, especially in

Fig. 1. Marble Kore Delos inv. no. A 4067 (Table 2, No. 19): 530-520 BC. EFA Athens neg. no. R4333-006. ©Ministry of culture and sports/ Hellenic Organization of Cultural Resources Development.

Fig. 2. Marble Kore Delos inv. no. A 4068 (Table 2, No. 20): 530-520 BC. EFA Athens neg. no. A 2 46676. ©Ministry of culture and sports/ Hellenic Organization of Cultural Resources Development.

Fig. 3. Marble Kore Delos inv. no. A 4063 (Table 2, No.17): 520-510 BC. EFA Athens neg. no. R4036-011. ©Ministry of culture and sports/ Hellenic Organization of Cultural Resources Development.

Fig. 4. Marble Kore Delos inv. no. A 4065 (Table 2, No. 21): 520-510 BC. EFA Athens neg. no. 47654. ©Ministry of culture and sports/ Hellenic Organization of Cultural Resources Development.

Fig. 5. Marble Kore („Leto“), NAM Athens inv. No. 22 (Table 2, No. 36): 500 BC. NAM neg. no. 47257. ©Ministry of culture and sports/ Hellenic Organization of Cultural Resources Development.

the garment. This is evident even in areas of typological similarity, such as the drapery of the lifted chiton held by the left hand. Furthermore, the folds at the hem of the himation on *Leto* differ markedly in their execution from those on the Antenor kore.

Group of gods (Ἀγορά θεῶν)

Nine additional, fragmentarily preserved statues have been associated, primarily based on their material and typology, and to a lesser extent on stylistic grounds, with both the Parian and Attic schools of sculpture. These life-sized figures are confidently identified as gods, as they bear characteristic attributes and symbols, and are part of the group of deities found in the Archaic *Dodecatheon* (GD no. 51). According to a previous theory, this group originally stood in the “Porinos” Archaic temple of Apollo (GD no. 11; GD^{4th}, 63–64; Jockey 1996, 43–59, nos. 14–19) and has been linked in various ways to the Parian or Attic schools (Jockey 1996, no. 14; Marcadé 2008, 266). Floren (1987, 180) considered these sculptures to be individual creations by different sculptors. However, this hypothesis is contradicted by the collective character of the group as well as by the stylistic coherence observed in the sculptures.

All fragmentarily preserved sculptures represent various deities: Zeus enthroned, Hera also seated, Leto, Athena and Artemis in the kore type, Apollo as *Kitharoidos*, and Ares (Table 2: 31–39) all depicted in life-size. In my view, this group can be confidently attributed to Parian craftsmanship due to the material and stylistic criteria discussed in detail above in relation to the Parian korai of Delos. Conversely, comparisons with Attic sculptures are less persuasive, and there is no apparent stylistic connection to East Ionia. The same applies to a male bearded head (Table 2: 40) of exceptional artistry, which shares stylistic traits with the upper torso of Apollo (Table 2: 32 = 4092) from the group of gods. However, the two fragments do not belong to the same statue, as evidenced by the differing arrangement of the hair curls.

Other statuary types

The fragmentarily preserved statues of two riders and a horse (Table 2: 42–44) have been attributed to the Parian workshop, as material analysis has confirmed their Parian origin. However, their structure –characterized by flat, slim and slender figures– shows significant affinity with Naxian sculpture. For this reason, the author had previously identified them as Naxian works (Kokkorou-Alevras 2008, 417–36). Similar traits are observed in other Parian sculptures (Richter 1988a, figs. 350–51; Kostoglou-Despoini 2019, 120–21), suggesting a degree of artistic interaction between the Parian and Naxian sculpture workshops during the Archaic period.

According to older and current research, the statue of a sphinx (A583, Table 2: 46) has been attributed to Parian art due to its strong stylistic resemblance to the well-known Parian kouros from the Asklepeion of Paros, now in the Louvre (inv. no. MA 3101/MND 888: Richter 1988a, figs. 356–58; Meyer 2007, 182, no. 233; Barlou 2014a, 116–17, 159–60, cat. A4). This attribution also extends to two fragmentary torsos of sphinxes (Table 2: 47–48). The connection of the renowned *Nike of Archermos* (Table 2: 45) with Parian art is also highly probable. Additionally, a headless siren (Table 2: 49), two statuettes of doves (Table 2: 50–51) and four statuettes of aquatic birds (Table 2: 52–53) are attributed to Parian craftsmanship based on their material. Furthermore, some researchers have attributed a kore (Table 4: 3) and three Late Archaic lions (Table 4: 4–6) to the Parian workshop.

All Naxian and Parian sculptures unequivocally demonstrate the dynamism and diversity of both centers of sculpture. Furthermore, the typology of these works –sometimes introducing new forms and at other times adopting types from other pioneering Archaic schools, such as the Attic and Chian– highlights the movement of marble and sculptors between the two islands and other significant centers of Archaic sculpture. For instance, the type of sphinx is considered a Naxian creation, while the type of Nike is most likely attributed to Archermos of Chios, who is closely associated with Parian sculpture (Floren 1987, 336–37; Barlou 2014a, 89–90, 143; Moustaka 2014, 40–1). Similarly, the type of rider, predominantly represented in Attica, is likely an Attic creation (Ridgway 1993, 199–203; Eaverly 1995, 69–70; Kokkorou-Alevras 2008, 420). At the same time, the stylistic study of Archaic sculpture on Delos, supported in some cases by inscribed offerings and in others by high probabilities, often provides insights into the origins of the pious dedicators, even when inscriptions do not explicitly confirm this hypothesis.

Of uncertain artistic provenance

The cult statue of Apollo created by Tektaios and Angelion (Table 4: 2) is mentioned in written sources. These two sculptors were pupils of the Cretans Dipoinos and Skyllis, who, in turn, were said to have been pupils of the mythical Daedalos – whether Cretan or Athenian remains unclear. Furthermore, their exact place of origin remains unknown, as does the precise period during which they were active (Kansteiner et al. 2014, 67–143). Based on the chronology of Daedalos, who is traditionally placed around the mid-7th c. B.C., the monumental daedalic style appears during this time. Consequently, Dipoinos and Skyllis are thought to have been active between the late 7th c. B.C. and the early 6th c. B.C., with their pupils Tektaios and Angelion working slightly later, around the mid-6th c. B.C. (Kansteiner et al. 2014, 262). On the other hand, Prost (1999, 52–5; 2018, 28) dates the Apollo statue to the 7th c. B.C., rather than the first half of the 6th c. B.C., citing its *polos* and daedalic belt, as described by Callimachus (frg. 114 Pf), as distinctively daedalic features of the god's appearance (Gruben 1997, 288–89). The temple in which the statue was housed remains uncertain – either the “Poros” Temple (GD no. 11) or the Naxian Oikos (GD no. 6; Prost 1999, 56–60). Later depictions of the statue on reliefs, coins and seal stamps suggest that Apollo was represented as a kouros, standing with his arms bent forward at the elbow. He likely held a bow and arrow in his left hand and the three Graces on a tray-base with a vertical handle in his right. The accompanying figures, such as sphinxes on bases or altars flanking the god, female figures borne on the sphinxes' heads, and flying divine figures like Hermes and Nike at shoulder height, are considered later additions (Lambrinouidakis 1984, 234, no. 390a–g). According to Prost (2018, 183), there is no evidence that these accompanying figures were part of the original statue of Apollo.

The presence of sculptures from the Cyclades or other Aegean islands in the sanctuaries of Delos appears to be occasional. This scarcity is likely attributed to the lack of local sculpture workshops and the necessary expertise on these islands. Exceptions include Melos, where three Archaic sculptures, probably created in a local workshop, have been identified (Kokkorou-Alevras 2014, I.1:124, I.1:129, I.1:131). On other Cycladic islands, such as Thera (Kokkorou-Alevras 1995, cat. nos. 9–11, 13–14, 19) and Amorgos (Kokkorou-Alevras et al. 1995, 97–101), the sculptures are more likely creations of workshops on Naxos or Paros, and occasionally from the Samian sculpture center, as seen on Amorgos and Despotikon (Kourayos 2012, 108–9).

Additionally, Naxian stylistic influence is evident in sculptures from Andros (Kokkorou-Alevras 1975, 52–3). However, as previously noted, it is highly likely that some Archaic sculptures dedicated in Delos, attributed to Naxos or Paros, were commissioned from Naxian or Parian workshops by prominent individuals or collectively dedicated by cities from other Cycladic islands, Ionia (Table 3: 1; 2: 45), or even Attica (Table 4: 4–6). Unfortunately, due to the lack of textual or other historical evidence, this hypothesis cannot be conclusively verified with the current state of research.

Find spots of Archaic sculptures of Delos

The Naxian kore dedicated to Artemis by Nikandre (Table 1: 19), along with four additional korai (Table 2: 17; 20, 25–26) – a total of 5 out of the 22 korai discovered on the island – originate from the Delian sanctuary of Artemis. These korai, dated from the mid-7th c. B.C. to the end of the Archaic period (Table 1: 19; 2: 14–30, 34–36; 4: 3), reflect the prominence of the sanctuary. Another kore was found near the “Propylaea” (GD no. 42, Table 2: 17), one in the Agora of the Italians (GD no. 52, Table 2: 21), one in the pool of the Lake's Palaestra (GD no. 67, Table 2: 16), and, finally, one in Magazine C of the Granite Monument (GD no. 54, Table 2: 28). However, it is evident that the last three korai were relocated from their original positions in later periods, as the associated structures date to much later times than the Archaic period.

On the other hand, statues of the kouros type, as well as other Archaic statuary, have been found almost exclusively within the sanctuary of Apollo. The spatial distribution of these dedications is generally described, based on the locations where the sculptures were discovered rather than by sculptural type, by Herbin (2018, 99–115, 101). Kouros fragments were found in the area northeast of the Portico of the Naxians, while Archaic dedications were possibly situated in front of its western colonnade, in the central area. Additionally, Archaic

sculptures have been unearthed in the area of the treasures, specifically east of the “Poros” Temple (GD no. 11) and around the Monument of the Bulls (GD no. 24). According to Prost, Archaic sculptures were found near the Altar of the Horns (GD no. 39), which was the principal altar during the early years of the sanctuary (Herbin 2018, 103).

Finally, near the sanctuary of Hera (GD no. 101), all the seated, matronal female figures –most likely representing the goddess herself– have been uncovered. Overall, the find spots of the main sculptural types on Delos reaffirm the well-established pattern of dedications in Greek Archaic sanctuaries: kouros statues dedicated to Apollo, korai statues to Artemis, and seated female statuettes to matronal goddesses such as Hera and others (cf. Brüggemann 2007, 33–7; Meyer 2007, 33).

CONCLUSIONS

To sum up, the dedication of Naxian marble life- and over life-sized sculptures in the sanctuary of Delian Apollo by Naxians begins a little before the mid-7th c. B.C., continues steadily throughout the 1st half of the 6th c. B.C., decreases in the 2nd half of the 6th c. B.C., and culminates in a spectacular manner with the series of late Archaic lions –9 or 16 in number– of East-Ionian/Egyptian inspiration (Kokkorou-Alevras 1993, 90–102; 1995, 121–22; Barlou 2014b). Moreover, the most frequent Archaic sculptures on Delos during the 2nd half of the 7th and 1st half of the 6th c. B.C., as well as the typologically most original and impressive due to their size, are the Naxian ones (Table 1: 4, 6–8, 24–39, 45–64).

The inclusion of the earliest monumental marble statue in the Greek world, along with other kouroi identified as dedications by Naxians, offers exceptionally important evidence of the island’s role and close relationship with the sacred island as early as the Daedalic period (Table 1: 1–5, 19). This is complemented by the even more monumental and imposing Naxian edifices, such as the Oikos of the Naxians (GD no. 6) from the end of the 7th to the beginning of the 6th c. B.C., the Stoa of the Naxians (GD no. 36) from the 3rd quarter of the 6th c. B.C. and most likely the Archaic Propylaea (GD no. 5); all three frame the sanctuary to the south and west and “flank” its Sacred Way (Gruben 1997, 306–78, 407–14; Prost 2018, 191). Similarly, the series of lions accompanies visitors entering from the north (GD no. 55). The locations of these large Naxian constructions within the sanctuary play a critical role in defining its boundaries: to the south (Oikos of the Naxians and Propylaea), to the west (Stoa of the Naxians), and to the north (series of lions). Together, they convey the enduring presence and special role of Naxos on Delos, a point well established in earlier research (GDth 33–4; Kokkorou-Alevras 1995, 46–7, 68–70; 2000, 143–52; Gruben 1997, 410–14; Prost 2018, 189–208). The evidence from sculpture is thus confirmed by written sources and by the imposing architectural remains in the sanctuary of Delos (Prost 2018, 190).

On the other hand, Paros maintains a consistent presence in the sanctuary throughout the 6th c. B.C. with numerous and varied sculptural dedications in the Parian style, including kouroi, korai, riders, Nike, sphinxes and birds (Table 2: 1–53). In terms of the number of individual dedications, Paros surpasses Naxos, but falls short in terms of majestic display, as no edifice has been definitively associated with the island (cf. Prost 2018, 174). The only possible exception is the identification of the Monument of the Hexagons (GD no. 44) as a Parian treasure (Treheux 1987, 383–89; Prost 2018, 188–89, 193–94). However, even this structure would not have rivaled the imposing scale of the Naxian edifices in the sanctuary. What is particularly notable is the difference in the frequency of dedications from each island to the sanctuary of Apollo during different chronological periods. This variability highlights the distinct approaches and contributions of the two islands over time.

More precisely, the Parian presence on Delos seems to begin in the 2nd quarter of the 6th c. B.C., marked by statues of kouroi, korai, Nike, riders and sphinxes, some of which are of monumental (life- and over life-) size (Table 2: 1–8, 17–21, 25–26, 28, 31–40). This is considerably later compared to the Naxian presence, which dates back to the decade before the mid-7th c. B.C. As previously noted, the total number of Parian korai found on

Delos is 20 (Table 2: 14–30, 34–36), significantly exceeding the single Naxian kore (Table 1: 19). Only one kore in the Parian style can be dated to the period of Peisistratean influence, primarily associated with the first purification of the island (Table 2: 16; Herodotus I.64; Thucydides III.104; GD^{4th}, 34; Prost 2018, 179–81, 197–208). In contrast, a substantial number of Parian korai –excluding the fragments of uncertain dating in Table 2: 29–30– and other sculptural types, such as seated figures, a siren, doves and aquatic birds, are dated to the late Archaic period (Table 2: 17–28, 31–41, 50–53).

This late Archaic period coincides with the Samian sovereignty of the tyrant Polycrates, who famously chained Rheneia to Delos but left no clear Samian dedications –whether sculptures or buildings– on the sacred island, apart from a statuette of East Ionian style, which is not definitively Samian (Table 3: 1). This absence further supports Constantacopoulou’s conclusion (2007, 53–62) regarding the insular rather than Pan-Ionian character of the Delian cults.

Most of the Delian korai were, as a rule, dedications or offerings by the elite of neighboring islands, with Naxos and Paros being particularly prominent. These islands were major centers of sculpture during the 7th and 6th c. B.C., and the korai were dedicated to Artemis, whose cult, based on material remains, likely predates that of Apollo (GD no. 46: Mycenaean remains in Artemision). Furthermore, the late Archaic period likely includes the Parian group of the *Agora Theon* (Table 2: 31–39), along with a bearded head, a statuette of seated goddess –most probably Hera– as well as the statue of a siren, two doves, and four aquatic birds (Table 2: 40, 41, 49–53). To the same period can be attributed three lions of disputed, Parian or Attic origin (Table 4: 3–6).

Hence, in the late Archaic period, the number of votive sculptures increases significantly, particularly those created on Paros. However, the origins of the dedicators remain uncertain due to the absence of dedicatory inscriptions. It is essential, therefore, to consider the possibility that some sculptures in Naxian and Parian styles may have been commissioned and dedicated by citizens of other Cycladic islands or Archaic cities. This likelihood arises from the absence of evidence for local sculptural activity on most of these islands –except for Melos– probably due to a lack of high-quality marble and relevant expertise. This possibility complicates the understanding of the relationships –whether in terms of political dominance, communication, circulation or dedication practices– between Naxos, Paros and the other Cycladic islands with the Delian sanctuary. While uninscribed votive offerings, whether buildings or sculptures, cannot be attributed with absolute certainty to Naxian or Parian dedicators for the reasons outlined above, they were undoubtedly transported to Delos from these islands, either as raw architectural material or as finished –and, rarely, unfinished– sculptures.

The artistic dominance of Naxos and Paros in sculptural dedications cannot be questioned. The large architectural projects, clearly collective dedications by the city of Naxos to Apollo’s sanctuary, highlight Naxos’s exceptional role on Delos, even during the period of Peisistratean hegemony. However, the reduced presence of Naxian sculptures in the 2nd half of the 6th c. B.C., long observed in scholarship (Kokkorou-Alevras 1995, 67–8; Prost 2018, 191), further emphasizes the shift in dedication patterns during this period.

However, the highly probable Parian and Naxian provenance of the majority of Delian sculptures from the Archaic period does not necessarily imply that their dedicators were exclusively Naxians and Parians. On the contrary, these sculptures may have been commissioned by affluent individuals from other neighboring Cycladic islands or further afield, who maintained connections with Naxos or Paros –the locations of the workshops– and Delos, the site of dedication.

The transportation of Parian marble and marble artifacts to Delos and other Archaic sanctuaries and cities followed patterns similar to those observed for Naxian marble and its associated craftsmen and sculptures. However, the distribution of Parian marble extended even further. How exactly an individual from another Cycladic Island, or from Mainland Greece, East Ionia, Cyrene, Italy or Sicily, commissioned a sculpture from a Naxian or Parian workshop, remains unclear. It is likely, however, that such transactions were facilitated by representatives or agents of Naxian or Parian sculpture workshops stationed on Delos. These agents may have operated during sacred festivals, where visitors could admire exceptional examples of their art, providing an ideal setting for orders to be placed. This possibility highlights the interconnected nature of Archaic sanctuaries and artistic production across the Mediterranean.

Some of the sculptures on Delos have been associated in research, as previously mentioned, with Athens (Table 4: 4–6) or with reciprocal relationships to Attic works (GD^{4th} 63–4; Jockey 1996, 43–59; Marcadé 2008, 266). Gabelmann (1965, 99–100) further hypothesizes that the Late Archaic lions or lionesses from Delos may have originated in Attica or were created under Attic influence. In contrast, only a very small number of sculptures display a clear Eastern-Ionian character (Table 3: 1). This observation aligns with Constantakopoulou's argument (2007, 53–74) regarding the insular, rather than broadly Pan-Ionian, character of the sanctuary and the island. This interpretive framework is not contradicted by the documented Samian, and specifically Polycratean, hegemony over Delos. However, the limited Eastern-Ionian artistic presence –encompassing Archaic Samian sculpture and other coastal centers of Asia Minor such as Miletus– remains difficult to interpret. Despite this rarity, general Anatolian-East Ionian influences have been observed in the sculptures and architectural features on Delos. In contrast, the noticeable number of Eastern-Ionian-style sculptures found on Amorgos and in the sanctuary of Apollo on Despotikon of Paros may reflect the historically close ties between these islands and Miletus (Kokkorou-Alevras et al. 1995; Kourayos 2012, 108–9). Prost (2018, 194–95) has examined the presence of other Cycladic islands on Delos, while the Milesian network of connections in the Archaic period has been explored by several researchers (Kontoleon 1970, 85; Marangou 1986, 119–28; Kokkorou-Alevras et al. 1995, 99–100). Moreover, it is noteworthy, though not surprising, that no sculptures from Doric centers –such as those in Corinthian, Argive or Laconian styles– have been identified on Delos during the Archaic period (cf. Constantakopoulou 2007, 53–74).

Sculptures made of Naxian and Parian marble from the Archaic period have been found not only as votive offerings and architectural elements in the sanctuaries of Delos, but also in Andros, Despotikon and Amorgos. They have similarly been discovered in other prominent sanctuaries, such as that of Apollo in Aegina, Hera in Samos, the Acropolis of Athens, Apollo in Delphi, and Mount Ptoon. Additionally, votive sculptures carved from Naxian and Parian marble have been dedicated in the Apollo sanctuary at Cyrene and in Sicily, demonstrating their widespread presence throughout the Mediterranean. Sculptures in Parian style and marble have also been identified in numerous Archaic sanctuaries in Northern Greece, including Thasos and other locations (Kokkorou-Alevras 1975, 41–70, 77–85; 1995, 78–79; Kokkorou-Alevras et al. 1995; Floren 1987, sporadically; Gruben 1997; Kourayos and Prost 2008; Barlou 2014a).

More intriguing, however, are the Near Eastern influences evident in the decoration of the triangular Euthykartides base, adorned with animal and monster protomes (Kokkorou-Alevras 1995, 65). This iconographic choice aligns with a broader tradition in Near Eastern art, where deities are often depicted standing on animals, symbolizing their dominion and power. Examples include Amun standing on a ram in Egyptian art (Assmann 1995), and Enlil on a bull in Mesopotamian iconography (Black and Green 1992). The Euthykartides base seems to follow –in a Greek version– this longstanding Near Eastern tradition.

Additionally, the East-Ionian and Egyptian practice of arranging sculptures in large series, as exemplified by the sphinxes lining the Milesian Sacred Way and the impressive series in the Ammon Temple at Karnak, underscores further Near Eastern influence. These arrangements suggest the travel of Naxians to prominent cult sites in East Ionia and Egypt, where they could have encountered these artistic traditions firsthand (Kokkorou-Alevras 1995, 64–5). It is highly plausible that Naxian sculptors personally observed such monumental series in Egypt, studied the techniques and organizational principles, and subsequently adapted these methods into their own sculptural practices. This cultural interaction not only influenced their technical approaches but also contributed to the incorporation of grandiose and symbolic series into Naxian and broader Greek artistic traditions. Such exchanges reveal the dynamic interplay between Near Eastern and Greek art during the Archaic period.

Ordinary visitors or traders from Naxos, by contrast, would have been unable to transmit to Naxian sculptors the structural and typological characteristics of Greek Archaic types – such as frontality, closed fists, and particularly the metrological system used in Egyptian statues. This is especially evident in the creation of the kouros type by Naxian sculptors during the very early stages of monumental sculpture on the island in the mid-7th c. B.C., which incorporates several Egyptian traits (Floren 1987, 86–93; Kokkorou-Alevras 1994, 331–43; 1995, 64–65; Rolley 2006, 233–35).

Finally, the fact that these sculptures and buildings have been discovered almost exclusively in sanctuaries and cult places underscores the pivotal role of religion and cult practices in the emergence, widespread distribution and dissemination of typologies, styles and architectural forms. This evidence further confirms the strong connection between centers of marble extraction and sculpture production with major cult sites during the Archaic period.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to thank Ms. K. Manteli for translating my Greek text into English and Dr. G. Doulfis for his invaluable assistance in formatting the tables included in this work. These tables are organized by type, chronology, provenance center and key bibliography, providing a concise overview and facilitating understanding of the text. As photographs of the sculptures from Delos have been extensively published, this work includes only five photographs of Delian korai, for which I would like to express my thanks to the EFA Athenes.

TABLE 1		Archaic Naxian Sculptures on Delos				
NO.	Inscribed	Type/Finding spot	Storage/ conservation place	Date	Bibliography	Remarks
Naxian Kouros						
1		Upper part+ lower torso of a Kouros From the Sacred Lake, <i>GD</i> no. 56	Delos Mus. Inv. No. A 4085+A 4293	650–640 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 5; Brüggemann 2007, no. 194 + no. 194,1; Prost 2008, 381–91.	Over life-size
2		Upper part of a Kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 334	630–620 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 6; Brüggemann 2007, no. 195. Prost 2018, 192 note 99.	Life-size
3		Lower part of a Kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 333	4th quarter of the 7th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 7; Brüggemann 2007, no. 197; Prost 2018, 192 note 99.	Over life-size
4a	Euthykartides' basis		Delos Mus. Inv. No. A 728	4th quarter of the 7th c. B.C.	ID 1; Kokkorou-Alevras 1995, K 12; Brüggemann 2007, no. 196+196,1; Herbin 2019, II, ID 1, 119, 167; pl. 71,1; Prost 2018, 192 note 99.	
4b		Euthykartides' Kouros	Delos Mus. Inv. No. A 4052	4th quarter of the 7th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 12a; Brüggemann 2007, no. 196,1; Prost 2018; 192 note 99.	Over life-size
5	Inscribed Nesstiades' kouros fragment	Fragment of the middle part of the statue	Delos Mus. Inv. No. A 2464	3rd quarter of the 7th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 8, fig. 23; Gruben 1997, 282–87, fig. 12.	Over life-size
6a		Apollo statue: Upper and lower torso in the Artemision, <i>GD</i> no. 46 / Plinth with foot <i>Brit. Mus.</i>	Delos, Artemis sanctuary/ London, British Mus. Inv. No. B 322	600–590 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 18; Holtzmann 1996, 199–204; Brüggemann 2007, no. 198, 198,2; Sheedy and Pike 2008, 493–509; Di Cesare 2004; Hermary 2021, 9–67.	Colossal
6b	Inscribed basis of the colossal Apollo statue (Naxian Colossus)		Delos, by the Oikos of the Naxians	600–590 B.C.	ID 4, 49; Gruben 1997, 267–82, esp. 267–80; Di Cesare 2004, 38–57; Herbin 2019, 30–2, 118–19, M072, pl. 18; Hermary 2021, 11–7.	Colossal
7		Kouros hand	Delos Mus. Inv. No. A 4094	1st quarter of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 61; Brüggemann 2007, no. 198,1.	Colossal
8		Kouros hand Found W of the Apollo's sanctuary terrace	Delos Mus. Inv. No. A 4095	Early 6th c. BC	Kokkorou-Alevras 1995, K 62; Brüggemann 2007, no. 199; Di Cesare 2004, 27 note 9. Prost 2018,190–91, 192 note 99.	Colossal
9		Kouros head	Delos Mus. Inv. No. A 4114	2nd quarter of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, 105, no. 64, pl. 34; Brüggemann 2007, no. 202; Prost 2018, 190; 192 note 99.	Over life-size
10		Kouros torso From Apollo sanctuary, <i>GD</i> Plan 1	Delos Mus. Inv. No. A 4051	ca 550 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 65; Brüggemann 2007, no. 206; Prost 2008, 383–91; 2018, 192 note 99.	Under life-size
11		Kouros torso Found to the north-west of the Hypostyle Hall, <i>GD</i> no. 50	Delos Mus. Inv. No. A 1742	Ca 560–550 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 66; Brüggemann 2007, no. 204; Prost 2008, 383–91; 2018, 192 note 99.	Over life-size
12		Kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 4048	Ca 560–550 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 67; Brüggemann 2007, no. 205.	Life-size
13–18		Six (6) Kouros feet fragments			Deonna 1909 nos. 109–13; Brüggemann 2007, nos. 221–25.	
Naxian Korai						
19	Kore statue of Nikandre	From the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Athens, NAM Inv. No. 1	Ca 660–650 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 1; Karakasi 2001, 67; Meyer 2007, 69, no. 110; Kokkorou-Alevras 2014, 3–10, no. 1,1,1; 2017, sporadically; 2018; Di Cesare 2018, 11–26.	Life-size

TABLE 1		Archaic Naxian Sculptures on Delos				
NO.	Inscribed	Type/Finding spot	Storage/ conservation place	Date	Bibliography	Remarks
Naxian Seated Figures						
20		Statuette of a seated Goddess	Delos Mus. Inv. No. A 3991	Last quarter of the 7th c. B.C.	Lévêque 1949, 125, I; Kokkorou-Alevras 1995, K 15.	Under life- size
21		Statuette of a seated Goddess From Inopos cistern, <i>GD</i> no. 97	Delos Mus. Inv. No. A 3992	Last quarter of the 6th c. B.C.	Lévêque 1949, 126, III; Kokkorou-Alevras 1995, K 82.	Under life- size
22		Statuette of a seated Goddess From Inopos cistern, <i>GD</i> no. 97	Delos Mus. Inv. No. A 3993	Last quarter of the 6th c. B.C.	Lévêque 1949, 126, IV; Kokkorou-Alevras 1995, K 83.	Under life- size
23		Statuette of a seated Goddess with a lion cub in her lap From the area of Heraion, <i>GD</i> no. 101	Delos Mus. Inv. No. A 3994	End of the 6th c. B.C.	Lévêque 1949, 126, no II.	Under life- size Most probably Naxian (Cf. above nos. 15, 16)
Naxian Animals and Monsters						
24– 39		9 or 16 Lion statues From the Lions terrace, <i>GD</i> no. 55	Delos Museum	Ca 500–490 B.C.	Kokkorou-Alevras 1993; 1995, K 92; Barlou, 2014b.	Over life-size
40		Rear part of a sphinx statue	Delos Mus. Inv. No. A 4325	Ca 580 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 95.	Under life- size
Naxian Statue-bases						
41		Ionic capital basis	Delos Mus. Inv. No. A 4213	Early 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 117.	
42		Ionic capital basis of a kouros statue?	Delos Mus. without inv.no.	Early 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 118.	
43		Ionic capital basis From the theater ramp, <i>GD</i> no. 114	Delos Mus. without inv. no.	1st half of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, K 119.	
44		Column basis	Delos Mus. Inv. No. 4327	Ca 490 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, 128–29, K 120; Brüggemann 2007 no. 214; Prost 2018, 192, note 102 (Parian work).	(not belonging together with plinth and feet of kouros statue restored on it)
Naxian Architectural Members						
45– 64		Marble roof tiles From the 2nd phase of the <i>Oikos</i> <i>of the Naxians</i> , <i>GD</i> no. 6	Delos Mus. Inv. Nos. 55–68	1st quarter of the 6th c. B.C.	<i>GD</i> 4th, 172–173; Ohnesorg 1993, 53–9; Kokkorou-Alevras 1995, K 102.	

TABLE 2		Parian sculptures on Delos				
NO.	Inscribed	Type/Finding spot	Storage/ conservation place	Date	Bibliography	Remarks
Parian Kouroi						
1		Kouros upper part with Head From the Apollo Temenos	Delos Mus. Inv. No. A 3997	Ca 580 B.C.	Richter 1988a, no. 47; Kokkorou-Alevras 2000, 143; Brüggemann 2007 no. 201; Barlou 2014a, 29–31.	Life-size
2		Kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 4045	Ca 580 B.C.	Richter 1988a, no. 48; Kokkorou-Alevras 2000, 143; Brüggemann 2007 no. 200; Barlou 2014a, 29–31.	Life-size
3		Kouros head From Dioskourion GD no. 123	Delos Mus. Inv. No. A 3998	2nd quarter of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, 105 note 345; Kok- korou-Alevras 2000, 145 (wrong inv. no.).	Over life- size
4		Kouros torso Re-used as building material in the western terrace of the temenos	Delos Mus. Inv. No. A 4083	Ca middle of the 6th c. B.C.	Richter 1988a, no. 111; Kokkorou-Alevras 2000, 145; Brüggemann 2007, no. 207.	Over life- size
5		Kouros or Sphinx head (?)	Delos Mus. Inv. No. A 4113	Ca 550 B.C.	Kokkorou-Alevras 2000, 145, figs. 8, 9; Brüggemann 2007, no. 216; Barlou 2014a, 121; Prost 2018, 193 note 109.	Life-size
6		Lower part of kouros	Delos Mus. Inv. No. A 4089	Ca 550–540 B.C.	Deonna 1909, no. 98; Brüggemann 2007, no. 209; Prost 2018, 192, note 102.	Life-size
7		Kouros torso From Archegesion, GD no. 74	Delos Mus. Inv. No. A 3990	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 2000, 148; Zapheirpoulou 1998, no. 58; Brüggemann 2007 no. 210; Barlou 2014a, 56.	Life-size
8		Kouros statue Found to the north- west of the Hypostyle Hall; Finding spot of the head unknown	Delos Mus. Inv. No. A 1741	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Richter 1988a, no. 152; Kokkorou-Alevras 2000, 148; Brüggemann no. 212; Prost 2018, 192, note 102.	Life-size
9		Kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 4047	After the mid-6th c. B.C.	Richter 1988a, no. 151; Kokkorou-Alevras 2000, 148; Brüggemann no. 213; Barlou 2014a, 54–5, 56; Prost 2018, 192, note 102.	Under life- size
10		Kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 4296	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Deonna 1909, no. 85; Kokkorou-Alevras 1995, 46 note 76; Kokkorou-Alevras 2000, 148; Brüggemann 2007, no. 211.	Life-size
11		Lower part of kouros torso Found in front of the Museum	Delos Mus. Inv. No. A 4294	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Deonna 1909, no. 96; Kokkorou-Alevras 1995, 46 note 76; Kokkorou-Alevras 2000, 148; Brüggemann 2007, no. 208.	Over life- size
12		Upper part of kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 4292	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Deonna 1909, no. 94. Kokkorou-Alevras 2000, 148.	

TABLE 2		Parian sculptures on Delos				
NO.	Inscribed	Type/Finding spot	Storage/ conservation place	Date	Bibliography	Remarks
13		Upper part of kouros torso	Delos Mus. Inv. No. A 4084	Late Archaic	Deonna 1909, no. 92; Richter 1988a, no. 174 figs. 521,524; Brüggemann 2007, no. 215; Prost 2018, 192, note 102.	Over life-size
Parian Korai on Delos						
14		Upper part of kore statue torso	Delos Mus. Inv. No. A 3996	2nd quarter of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 1975, 47; Kokkorou-Alevras 2000, 145; Meyer 2007, no. 121; Barlou 2014a, 91; Prost 2018, 192.	Under life-size
15		Upper part of kore torso	Delos Mus. Inv. No. A 4070	2nd quarter of the 6th c. B.C.	Kokkorou-Alevras 2000, 143, notes 10, 19, figs. 5,6; Croissant 2008, 320 with note 50 pl. 23; Barlou 2014a, 92. Prost 2018, 192, note 102; Hermary 2020, 93–6.	Under life-size
16		Kore head of marble Statuette From the pool of the Lake's Palestra, <i>GD</i> no. 67	Delos Mus. Inv. No. A 2386	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Marcadé 1980, 85, pl. 24; Floren 1987, 164; Kokkorou-Alevras 2000, 145; Karakasi 2001, 73 with note 79, 148; Meyer 2007, no. 120; not in Prost 2018.	Under life-size
17		Headless statue of a kore Found close to the "Propylaia", <i>GD</i> no. 42 or in the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. Inv. No. A 4063	c. 520–510 B.C.	Richter 1988b, 89, no. 150, figs. 480–82; Karakasi 2001, 68–9, 158, pls. 67, 16, 217; Meyer 2007, 112; Hermary 2020, 93–6.	Life-size
18		Headless kore statue Found in 1879 in the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. Inv. No. A 4064	End of the 6th c. B.C.	Richter 1988b, 88 no. 147, figs. 468–71; Karakasi 2001, 68–9, 158, pls. 68, 218, 219; Meyer 2007, no. 113; Barlou 2014a, 97 (East-Ionian traits); Prost 2018, 192, note 102; Hermary 2020, 93–6.	Life-size
19		Headless kore statue Found in 1879 in the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. Inv. No. A 4067	Last quarter of the 6th c. B.C.: 530–520 B.C.	Richter 1988b, 88 no. 147; Karakasi 2001, 68–9, 158–59, pls. 70, 222, 223; Meyer 2007, no. 114; Barlou 2014a, 97, 100–1; Prost 2018, 192, note 102; Hermary 2020, 93–6.	Life-size
20		Headless kore statue Found in 1879 in the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. Inv. No. A 4068	Last quarter of the 6th c. B.C.: 530–520 B.C.	Karakasi 2001, 69, 158–59; Meyer 2007, no. 115; Prost 2018, 192, note 102; Hermary 2020, 93–6.	Life-size
21		Headless kore statue Found in 1884 in the Agora of the Italians/ close to the Propylaia	Delos Mus. Inv. No. A 4065	Last quarter of the 6th c. B.C.: 520–510 B.C.	Karakasi 2001, 68–9, 158–59, pls. 69, 220, 221; Meyer 2007, no. 118; Marcadé 2008, 265 (from the group of the 7 Gods); Barlou 2014a, 97; Prost 2018, 192 note 102.	Life-size (after Karakasi)
22		Headless kore statue	Delos Mus. Inv. No. A 4297	Last quarter of the 6th c. B.C.	Unpublished; Prost 2018, 192, note 102; Hermary 2020, 93–6.	
23		Headless kore statue	Delos Mus. Inv. No. A 4298	Late Archaic	Unpublished; Prost 2018, 192, note 102.	
24		Head of a kore	Delos Mus. Inv. No. A 4115	Late Archaic	Marcadé 1953, 288 fig. 87; Kostoglou-Despoini 1979, 129; Kokkorou-Alevras 2000, 148; Hermary 2020, 93–6.	

TABLE 2		Parian sculptures on Delos				
NO.	Inscribed	Type/Finding spot	Storage/ conservation place	Date	Bibliography	Remarks
25		Headless kore statue From Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. Inv. No. A 4066	End of the 6th c. B.C.	Marcadé 1950, 182, note 3; Kontoleon 1950, 144–45, fig. 77; Zaphiropoulou 1998, 255, cat. 71 with fig.; Barlou 2014a, 97. Prost 2018, 192, note 102; Hermary 2020, 93–96.	Life-size
26		Kore head Found in 1879 in the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. A 4945	Late Archaic	Richter 1988b, 104, no. 189; Karakasi 2001, 69; 158–159; Meyer 2007, no. 116.	Life-size
27		Kore head of marble Statuette	Delos Mus. A 3993bis (ex no. 707)	Late Archaic	Marcadé 1980, 84, pl. 22; Kokkorou-Alevras 1995, K 83 (not belonging to the statuette A 3993).	Under life- size
28		Fragments of kore Found in magazine C of the Granite Monument <i>GD</i> no. 54	Delos Mus. A 100	Last quarter of the 6th c. B.C.	Karakasi 2001, 69, 158–59; Meyer 2007, no. 119; Prost 2018, 192, note 102.	Life-size (after Karakasi)
29		Fragments of kore	Delos Mus. A 4072 (A 4073+A 4074+A 4078+A 4312 (?))		Marcadé 1952, 278 (?); Kokkorou-Alevras 2000, 152, note 28.	
30		Fragments of kore (right leg?)	Delos Mus. A 4078 (+A 4073+A 4074+A 4312)		Marcadé 1952, 278; Kokkorou-Alevras 2000, 152, note 28.	
Statues of a Parian Group of Gods from Dodecatheon, <i>GD</i> no. 51						
31		Upper part of enthroned Zeus	Delos Mus. A 4054	End of the 6th c. B.C.	Jockey 1996, 54, no. 19; Marcadé 2008, 264–69 with note 10.	Life-size
32		Upper part of the chest of the dressed Apollo Kitharoidos	Delos Mus. A 4092	End of the 6th c. B.C.	Jockey 1996, 50, no. 17; Marcadé 2008, 264–69 with note 6 (Attic style).	Life-size
33		Upper and lower part of the seated Hera	Delos Mus. A 4069	End of the 6th c. B.C.	Kontoleon 1950, 147; Jockey 1996, 52, no. 18; Kokkorou-Alevras 1995, 57; Marcadé 2008, 264 with note 9.	Life-size
34		Athena statue	Delos Mus. A 4197	End of the 6th c. B.C.	Jockey 1996, 44, no. 14; Marcadé 2008, 264–69 with note 5.	Life-size (preserved h. 1,27 m)
35		Artemis statue	Delos Mus. A 4077	End of the 6th c. B.C.	Jockey 1996, 46, no. 15; Marcadé 2008, 264–269 with note 7.	Life-size
36		Statue of Leto	Athens, NAM 22	End of the 6th c. B.C.: 500 B.C.	Richter 1988b, no. 148 figs. 472–75; Jockey 1996, 48, no. 16; Karakasi 2001, 68–9, 159, pls. 72, 226, 227; Meyer 2007, no. 117; Marcadé 2008, 264–69 with note 8.	Life-size
37		Left arm of a shield-bearer (Ares)	Delos Mus. A 6932	End of the 6th c. B.C.	Marcadé 2008, 264, figs. 18–9.	Life-size
38		Fragments of relief shield	Delos Mus. From A 6932 (Ares) or A 4197 (Athena)	End of the 6th c. B.C.	Marcadé 2008, figs. 4–5.	Life-size
39		Athena head of no. A 4197 (?)	Delos Mus. A 4111	End of the 6th c. B.C.	Marcadé 1950, 216, fig. 23; Despoini 1979, 232, note 399.	Life-size

TABLE 2		Parian sculptures on Delos				
NO.	Inscribed	Type/Finding spot	Storage/ conservation place	Date	Bibliography	Remarks
Other Parian Sculptural Types						
40		Head of bearded man	Delos Mus. A 4108	Late Archaic	Floren 1987, 261 with note 50; Eaverly 1995, 123–26, Cat. No. 18; Kokkorou-Alevras 2000, 148 figs. 13–4.	According to Eaverly head of a rider.
Parian Statuettes of Seated Female Figures						
41		Statuette of seated woman (goddess)	Delos Mus. A 4329	End of the 6th c. B.C.	Marcadé 1980, 84, pl. 20a–c. Cf. Kourayos 2012, 122–28, figs. 19–21.	Under life-size
Parian Statues of Riders						
42a		Statue of rider From the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. A 4102 (+A 4101)	Ca 560 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, 47, note 76; 2008, 417–35, figs. 429, 1c; 431, 2c; Jockey 1996, 36; Eaverly 1995, 120–22, Cat. No. 16; Hermary 2020, 93–6.	
42b		Head of horse From the area of the treasuries nos. 16–20 (<i>GD</i> plan 1)	Delos Mus. A 4101	Ca 560 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, 47, note 76; 2008, 417–35, fig. 434, 4a; Jockey 1996, 36; Hermary 2020, 93–6.	
43		Statue of rider From the Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Mus. A 4098	Ca 560 B.C.	Kokkorou-Alevras 1995, 47, note 76; 2008, 428, 1a; 430, 2a; 431, 2d; Eaverly 1995, 5, 42, 119–20, Cat. No. 15; Jockey 1996, 36; Hermary 2020, 93–6.	
44		Horse statue	Delos Mus. A 4099	Ca 560 B.C.	Ridgway 1993, 199; Kokkorou-Alevras 1995, 47, note 76. Eaverly 1995, 5, 42, 122–23 Cat. No. 17; Hermary 2020, 93–6.	
Parian Statues of Mythological Figures, Monsters and Birds						
45		Archermos' Nike	Athens, NAM 21	Ca 560 B.C.	Floren 1987, 336–37; Jockey 1996, 38 no. 12; Moustaka 2014, 36–41, I.1.13 with extensive bibliography.	Chian (?) dedication
46		Sphinx statue	Delos Mus. A 583	Ca 560 B.C.	Kokkorou-Alevras 1975, 81–2; 2000, 145; Jockey 1996, 34 no. 10; Barlou 2014a, 120–122; Prost 2018, 193 note 109; Hermary 2020, 46 note 13.	
47		Headless sphinx statue from the sema of Hypervoreioi Parthenoi (Kontoleon)	Delos Mus. A 3842	Ca mid-6th c. B.C.	Kontoleon 1950, 149; Kokkorou-Alevras 2000, 148; Prost 2018, 193 note 109; Hermary 2020, 46 note 13.	Under life-size
48		Sphinx Fragment	Delos Mus. A 4326		Unpublished	
49		Headless Siren	Delos Mus. A 3995	3rd quarter of the 6th c. B.C.	Kontoleon 1950, 149; Kokkorou-Alevras 2000, 148. <i>GD4th</i> 96, 3; Hermary 2020, 70–82.	Under life-size
50		Headless pigeon statuette	Delos Mus. A 3122	Late Archaic	Kontoleon 1950, 149; <i>GD4th</i> , 96,3; Hermary 2020, 83–7.	Under life-size
51		Headless pigeon statuette	Delos Mus. A 3123	Late Archaic	Kontoleon 1950, 149; <i>GD4th</i> 96,3; Hermary 2020, 83–7.	Under life-size
52		Waterbird From Leto's throne?	Delos Mus. A 4049	End of the 6th c. B.C.	Kontoleon 1950, 149; <i>GD4th</i> , 96,3; Hermary 2020, 87–90.	
53		Waterbird From Leto's throne?	Delos Mus. A 4050	End of the 6th c. B.C.	Kontoleon 1950, 149; <i>GD4th</i> , 96,3; Hermary 2020, 88–9.	

TABLE 3		East-Ionian Sculptures				
A/S	Inscribed	Material/Style	Location	Date	Bibliography	Remarks
1		Headless statuette of dressed kouros	Delos Mus. A 4339	540 B.C.	Marcadé 1980, 82–84.	Under life-size

TABLE 4		Dubia				
A/S	Inscribed	Material/Style	Location	Date	Bibliography	Remarks
1	Kouros statue	Wood-xoanon brought to Delos by Erysihton		Mythological information	Plutarchus, Daed fr. 10; Paus. 3, 23, 2–4; Prost 1999, 57–8; Kansteiner et al. 2014, 153–54, no. 1, 160.	
2	Kouros statue of Tektaios and Angelion	Wood and gold (?) sphyrelaton-cult statue with bow and arrow in the l. hand and three Charites/Graces in the r. hand	In the cella of the Archaic poros stone temple (Since the beginning of the 3rd c. in the peripteral temple of the 4th c. B.C.)	Around the mid-6th c. B.C.	Pind. 14, 16; Paus., 2,32,5; 9,35,3; (Pseudo)Plutarchus, De Mus. 14, 1136 A3; Lambrinouidakis 1984, 390; Gruben 1997, 287–93; Prost 1999; Prost 2018, 182–83.	
3		Headless kore statue	Delos Mus. A 4062	2nd quarter of the 6th c. B.C.	Zapheiroopoulos 1985, 101, pls. 40–41; Kokkorou-Alevras 1995, K 68; Karakasi 2001, 68–70; Barlou 2014a, 80–82; Hermary 2020, 93; 95; 96.	
4		Lion statue from Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Museum A 4103	Late Archaic: 500 B.C.	Kontoleon 1950, 149; Kokkorou-Alevras 1993, 100; Hermary 2020, 45–64; 96.	
5		Lion statue from Artemision, <i>GD</i> no. 46	Delos Museum A 4104	Late Archaic: 500 B.C.	Kontoleon 1950, 149; Kokkorou-Alevras 1993, 100; Hermary 2020, 45–64; 96.	
6		Lioness statue Found east of the sacred lake. From “Anios temple” <i>GD</i> no. 68	Delos Museum A 4105	Late Archaic: 500 B.C.	Kontoleon 1950, 149; Kokkorou-Alevras 1993, 100; Hermary 2020, 67–70; 90.	

ABBREVIATIONS

- GD Bruneau, Ph., and J. Ducat. 1983. *Guide de Délos*. 3rd ed. Athens: École Française d'Athènes.
- GD^{4th} Bruneau, Ph., and J. Ducat. 2005. *Guide de Délos*. 4th ed. Athens: École Française d'Athènes.
- ID Plassart, A. Ed. 1950. *Inscriptions de Délos 6 (1), nos 1–88*. Paris: Dépositaire Éditions E. de Boccard.

BIBLIOGRAPHY

- Amandry, P. 1991. *Guide de Délyphes. Le Musée. Sites et Monuments VI*. Paris: École Française d'Athènes.
- Assmann, J. 1995. *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun, and the Crisis of Polytheism*. London: Routledge.
- Barlou, V. 2014a. *Die archaische Bildhauerkunst von Paros. Untersuchungen zur stilistischen Entwicklung der anthropomorphen Rundplastik*. Wiesbaden: Reichert.
- _____. 2014b. "The Terrace of the Lions on Delos: Rethinking a Monument of Power in Context." In *Pouvoirs, îles et mer: Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques VIIe S. a.c – IIIe s. p.C.*, edited by G. Bonin and E. Le Quéree, 130–60. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Black, J., and A. Green. 1992. *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. London: British Museum Press.
- Brüggemann, N. 2007. "Kontexte und Funktionen von Kouroi im archaischen Griechenland." In *Kore und Kouros. Weihgaben für die Götter*, edited by M. Meyer, and N. Brüggemann, 93–227. Wien: Holzhausen.
- Constantakopoulou, C. 2007. *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*. Oxford: Clarendon Press.
- Croissant, F. 2008. "Les premières korés cycladiques." *BCH Suppl.* 48:311–27.
- Deonna, W. 1909. "Les Apollons archaïques", *étude sur le type masculine de la statuaire grecque au VIIe siècle avant notre ère*. Paris: E. Leroux.
- Di Cesare, R. 2004. "Sull' Apollo dei Nassii a Delo e de Iscrizioni della Base." *Eidola* 1:23–61.
- _____. 2018. "La statua della Nassia Nikandre: Kore o dea." In *Mumus Laetitia: Studi Miscellanei Offerti a Maria Letizia Lazzarini*, edited by Fr. Camia, L. Del Monaco and M. Nocita, Vol. 2, 11–26. Studi e Ricerche 70, Roma: Sapienza Università Editrice.
- Donos, D. 2018. "Μνημειακότητα και Συλλογικότητα. Η μνημειακή πλαστική και αρχιτεκτονική ως εκφάνσεις της συλλογικής ταυτότητας της ναξιακής αρχαϊκής κοινωνίας." Paper read at the ΣΤ' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Δαμαριώνας Νάξου, 30 Αυγούστου – 2 Σεπτεμβρίου, 261–72.
- Étienne, R., Ed. 2018. *Le Sanctuaire d'Apollon à Délos, I. Architecture, topographie, histoire*. Exploration Archéologique de Délos 44. Athens: École française d'Athènes.
- Eaverly, M.A. 1995. *Archaic Greek Equestrian Sculpture*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Floren, J. 1987. *Die griechische Plastik I: Die geometrische und archaische Plastik. Handbuch der Archäologie*. Munich: C.H. Beck.
- Gabelmann, H. 1965. *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Gruben, G. 1997. "Naxos und Delos. Studien zur archaischen Architektur der Kykladen." *JdI* 112: 261–416.
- Herbin, F. 2018. Chapitre VII. "Disposition spatiale des offrandes monumentales et circulations dans le sanctuaire." In *Le Sanctuaire d'Apollon à Délos, I. Architecture, Topographie, Histoire*, ed. R. Étienne, 99–115. Exploration Archéologique de Délos 44. Athens: École Française d'Athènes.
- _____. 2019. *Le Sanctuaire d'Apollon à Délos. Tome II. Les Monuments Votifs et Honorifiques (sans Toit)*. Edited by R. Étienne. Exploration Archéologique de Délos 45. Athens: École Française d'Athènes.
- Hermay, A. 2020. "Sculptures archaïques de Délos: deux lions, une sirène et deux oiseaux." *BCH* 144: 44–106.
- _____. 2021. "Un enigma délienne sans cesse renouvelé." *RA* 75:9–67.
- Holtzmann, B., 1996, "Note sur le colosse des Naxiens." *TOIIOI. Orient-Occident* 6, 199–204.
- _____. 2017. Review of *Die archaische Bildhauerkunst von Paros* by V. Barlou 2014. *TOIIOI. Orient-Occident* 21/2, 443–55.
- Jockey, P. 1996. *Sculptures Déliennes. Sites et monuments XVII*. Edited by J. Marcadé. École Française d'Athènes. Paris: de Boccard.
- Kansteiner, L., L. Lehmann and K. Hallof. Eds. 2014. *Der Neue Overbeck: die antiken Schritquellen zu den bildenden Künsten der Griechen (DNO)*, Vol. 1: *Frühzeit-Archaik-Frühklassik*. Berlin: de Gruyter.
- Karakasi, K. 2001. *Archaische Koren*. Munich: Hirmer.
- Karusos, Ch. 1961. *Αριστόδικος: Από την Ιστορία Πλαστικής των υστεροαρχαϊκών χρόνων και του επιτύμβιου αγάλματος*. Athens: Deutsches Archäologisches Institut.
- Kokkorou-Aletras, G.* 1975. "Archaische Naxische Plastik." Ph.D. Thesis, University of Munich.
- _____. 1981. "Παρατηρήσεις σχετικά μ' ένα αρχαϊκό κεφάλι." *Archaeognosia* 2,2: 264–72.

* In earlier publications, the author's name appears in various forms, most notably as G. Kokkorou-Aletras or G. Kokkorou-Alevra. In this paper, the most common form, G. Kokkorou-Aletras, has been preferred and will be used consistently in the in-text citations.

- _____. 1992. “Τα Αρχαία Λατομεία Μαρμάρου της Νάξου.” *ArchEph* 1992: 101–27.
- _____. 1993. “Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik.” *Antike Kunst* 36:91–102.
- _____. 1994. “Σχέσεις Νάξου-Αιγύπτου κατά τους Αρχαίους Χρόνους.” In *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, edited by I.K. Promponas and St.E. Psarras, 333–43. Athens: Society of Cycladic Studies.
- _____. 1995. “Die Archaische Naxische Bildhauerei.” *Antike Plastik* 24:37–138.
- _____. 2000. “The Use and Distribution of Parian Marble during the Archaic Period.” In *Paria Lithos: Parian Quarries, Marble and Workshops of Sculpture. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades, Paros, 2–5 October 1997*, Schilardi and Katsonopoulou 2000, 143–53. Athens: Institute of Archaeology of Paros and the Cyclades.
- _____. 2008. “Les cavaliers archaïques de Délos.” *BCH Suppl.* 48:417–35.
- _____. 2014. “I.1, 124. Κεφαλή κούρου από τη Μήλο αρ. ευρ. 115; I.1.129. Άγαλμα κούρου από τη Μήλο, αρ. ευρ. 1558; I.1.131. Κεφαλή κούρου από τη Μήλο αρ. ευρ. 1586.” In *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Κατάλογος Γλυπτών, I.1. Γλυπτά των Αρχαίων Χρόνων από τον 7ο αιώνα έως και το 480 π.Χ.*, edited by G. Despinis and N. Kaltsas, 146–48, 150–53, 156–57. Athens: TAPA.
- _____. 2017. “The Birthplace of Greek Monumental Sculpture revisited.” In *Interpreting the 7th c. B.C. Tradition and Innovation*, edited by X. Charalambidou and C. Morgan, 24–30. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2018. “The Painted Decoration of the Garment of the Nikandre Statue.” In *Les arts de la couleur in Grèce ancienne...et ailleurs, approches interdisciplinaires*, edited by P. Jockey, 115–30. *BCH Suppl.* 56. Paris: École Française d’Athènes.
- Kokkorou-Alevras, G., E. Poupaki, A. Efstathopoulos, and A. Hatzikonstantinou. 2014. *Corpus Αρχαίων Λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*. Athens: National and Kapodistrian University of Athens.
- Kokkorou-Alevras, G., V. Manti, A. P. Grimanis, and Y. Maniatis. 1995. “The traditional archaeological characterization of the marble sculpture and the results of modern scientific techniques.” In *The Study of Marbles and Other Stones Used in the Antiquity (ASMOSIA)*, edited by Y. Maniatis, N. Herz and Y. Basiakos, 95–102. London: Archetype.
- Kontoleon, N. 1950. *Οδηγός της Δήλου*. Athens: The Archaeological Society of Athens.
- _____. 1970. *Aspects de la Grèce préclassique*. Paris: Collège de France.
- Kostoglou-Despoini, A. 1979. “Προβλήματα της Παριανής Πλαστικής του 5ου αι. π.Χ.” Ph.D. diss. Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. A. 2019. *Προβλήματα της Παριανής Πλαστικής του 5ου αι. π.Χ.* Athens: TAPA.
- Kourayos, Y., and F. Prost. eds. 2008. *La sculpture des Cyclades à l'époque archaïque. Histoire des ateliers, rayonnement des styles. Actes du colloque international organisé par l'Ephorie des Antiquité préhistoriques et classiques des Cyclades et l'École Française d'Athènes (7–9 septembre 1998)*. Paris: de Boccard Edition.
- Kourayos, Y. 2012. “Γλυπτά από το ιερό του Απόλλωνα στη θέση Μάντρα της νησίδας Δεσποτικού και νέα γλυπτά από την Πάρο.” In *Neue Funde archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen. Internationales Symposium, Athen 2.–3. November 2007*, edited by G. Kokkorou-Alevras and W.-D. Niemeier, 101–32. *Athenaia* 3. Athens: DAI and National and Kapodistrian University of Athens.
- Lambrinoudakis, V. 1984. “Apollon.” In *LIMC II/1:183–327*.
- Lazzarini, L., and Marconi, C. 2014. “A New Analysis of Major Greek Sculptures in the Metropolitan Museum: Petrological and Stylistic.” *Metropolitan Museum Journal* 49:117–40.
- Lévêque, P. 1949. “Héra et le lion, d’après les statuettes de Délos.” *BCH* 73:125–32.
- Loy, M. 2021. “The Export of Marble in the Sixth Century B.C. Paros and its Networks.” In *Paros through the ages: from prehistoric times to the 16th century AD. Proceedings of the Fifth International conference on Paros and the Cyclades, Paroikia, Paros 21–24 June 2019*, edited by V. Katsonopoulou, 181–96. Paros V. Athens: Institut of Archaeology of Paros and the Cyclades.
- _____. 2023. *Connecting Communities in Archaic Greece. Exploring Economic and Political Networks through Data Modelling*. British School at Athens Studies in Greek Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press 2023.
- Marangou, L. 1986. “Γλυπτά αρχαϊκών χρόνων και κλασικών χρόνων στην Αμοργό.” In *Archaische und Klassische Griechische Plastik*, Vol. 1, edited by H. Kyrieleis, 119–28. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Marcadé, J. 1950. “Notes sur sculptures archaïques récemment reconstituées à Délos.” *BCH* 74:181–217.
- _____. 1952. “Chronique des Fouilles en 1951, Délos.” *BCH* 76:278–79.
- _____. 1953. “Chronique des Fouilles en 1952, Délos.” *BCH* 77:288–90.
- _____. 1980. “A propos d’une statuette archaïque de Délos.” In *ΣΤΗΛΗ. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, 82–6, Athens: Σωματείο Οι Φίλοι του

- Νικολάου Κοντολέοντος.
- _____. 2008. "A propos des sculptures archaïques de l'ἀγορὰ τῶν θεῶν de Délos." In *La sculpture des Cyclades à l'époque archaïque. Histoire des ateliers, rayonnement des styles. Actes du colloque international organisé par l'Ephorie des Antiquité préhistoriques et classiques des Cyclades et l'École Française d'Athènes (7-9 septembre 1998)*, edited by Y. Kourayos and F. Prost, 263-81. Paris: de Boccard Edition.
- Meyer M. 2007. "Athena und die Mädchen. Zu den Koren auf der Athener Akropolis." In *Kore und Kouros. Weihegaben für die Götter*, edited by M. Meyer and N. Brüggemann, 13-235. Wien: Holzhausen.
- Moustaka, A. 2014. "Ι.Ι.13. Αγαλμάτιο φτερωτής γυναικείας μορφής από τη Δήλο." In *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος Γλυπτών*, Vol. I.1: *Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως το 480 π.Χ.*, edited by G. Despinis and N. Kaltsas, 36-41 Athens: TAPA.
- Ohnesog, A., 1993. *Architektur auf Naxos und Paros*, Vol. 2: *Inselionische Marmordächer*. Berlin and New York: De Gruyter.
- Palagia, O., and N. Herz. 2002. "Investigation of marbles at Delphi." *ASMOSIA* 5: 240-49.
- Palagia, O., and Y. Maniatis. 2014. "Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Preliminary examination of the Sounion and Dipylon kouros marble." *ASMOSIA* 10: 593-600.
- Pedley, J.G. 1976. *Greek Sculpture of the Archaic Period: The Island Workshops*. Mainz/Germany: Philipp von Zabern.
- Phillips R.P. 2021. "Networks of Influence: Parian Marble and Parian Soft Power in the Archaic and Classical Periods." In *Paros through the ages: from prehistoric times to the 16th century AD. Proceedings of the Fifth International conference on Paros and the Cyclades, Paroikia, Paros 21-24 June 2019*, edited by V. Katsonopoulou, 197-218. Paros V. Athens: Institut of Archaeology of Paros and the Cyclades.
- Patay-Hovarth, A. 2008. *Metallanstückungen an griechischen Marmorskulpturen in archaischer und klassischer Zeit*. Tübinger Archäologische Forschungen 4. Rahden-Westfallen: Marie Leidorf.
- Prost, F. 1999. "Statue cultuelle d'Apollon à Délos." *REG* 112:37-60.
- _____. 2014. "L'impossible domination cycladique: Les conflits entre Naxos et Paros à l'époque archaïque." In *Pouvoirs, îles et mer: Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe c. a.C.-IIIe c. p.C.)*, edited by G. Bonnin and E. Le Quéré, 191-207. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- _____. 2018. "Le Sanctuaire d'Apollon aux VIIe et VIe siècles." In *Le Sanctuaire d' Apollon à Délos, I. Architecture, topographie, histoire*. edited by R. Étienne, 175-208. Exploration Archéologique de Délos 44. Athens: École française d'Athènes.
- Richter, G.M.A. 1988a. *Kouros. A Study of the Development of the Kouros type in Greek Sculpture*. New York: Hacker Art Books.
- _____. 1988b. *Korai. A Study of the Development of the Kore type in Greek Sculpture*. New York: Hacker Art Books.
- Ridgway, B.S. 1993 *The Archaic Style in Greek Sculpture*. Chicago: Ares.
- Rolley, C. 2006. *Η Ελληνική Γλυπτική*. Athens: Kardamitsa.
- Schilardi, D., and D. Katsonopoulou, eds. 2000. *Paria Lithos: Parian Quarries, Marble and Workshops of Sculpture. Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades, Paros, 2-5 October 1997*. Athens: Institute of Archaeology of Paros and the Cyclades.
- Sheedy, K.A., and S. Pike. 2008. "The Delos Colossus Project." In *La sculpture des Cyclades à l'époque archaïque. Histoire des ateliers, rayonnement des styles. Actes du colloque international organisé par l'Ephorie des Antiquité préhistoriques et classiques des Cyclades et l'École Française d'Athènes (7-9 septembre 1998)*, edited by Y. Kourayos and F. Prost 2008, 493-509. Paris: de Boccard Edition.
- Treheaux, J. 1987. "L'Hiéropoion et les Oikoi du Sanctuaire à Délos." In *Stemmata: Mélanges de Philologie, d'Histoire et d'Archéologie Grecques Offerts à Jules Labarbe*, edited by J. Servais, T. Hackens and B. Servais-Soyez, 383-89. Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain.
- Tuchelt, K. 1970. *Die archaischen Skulpturen von Didyma, Istanbul Forschungen* 27. Berlin: Mann.
- Zapheirou, F. 1998. *Δήλος. Μαρτυρίες από τα μουσειακά εκθέματα*. Athens: Adam.
- Walter-Karydi, L. 2007. "A Man, a God, a Hero." In *Methods of Approach and Research in Ancient Greek and Roman Sculpture. Proceedings of an International Conference Organized by the Program of Postgraduate Studies of the Department of History and Archaeology of the University of Athens, Athens, 1st of April 2004*, edited by G. Kokkorou-Alevras and K. Kopanias, 23-40. Archaïgnosia Suppl. Athens: National and Kapodistrian University of Athens._

The *pithos* production of Ainos during the Ottoman period

Stratis Papadopoulos

Hellenic Ministry of Culture
efstratiospa@gmail.com

Alexandra Pentoti

National and Kapodistrian University of Athens
apentoti@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The present study focuses on the pithos production of Ainos and its distribution in the Aegean Sea during the Ottoman period. Ainos (Turkish: Enez) was one of the major economic and commercial centers of the Northern Aegean throughout antiquity on the eastern bank of the Evros River delta. During the Byzantine and Ottoman periods, it developed a great maritime power, controlling the entire transit trade of Thrace and the Balkans. The town traded in a variety of goods, but it was most famous for its storage pithoi, which were large and extremely durable and thus ideal for storing olive oil. The Ainian pithoi, with their characteristic keel-shaped –almost biconical– body, as well as their relief, stamped or incised decoration on the shoulder, were transported to almost all the coasts and islands of the Aegean, but also to the interior of Eastern Macedonia and Thrace. One of the earliest samples dates to the first half of the 18th century, but there is strong evidence that the pithos production of Ainos probably dates back to the 16th century, if not earlier.¹

1. INTRODUCTION

The Greek word *pithos* (plural: *pithoi*) refers to large ceramic jars used mainly for bulk storage. Papathanasi-Mousiopoulou (1980, 108–18), who based her research in the late 1970s on four oral testimonies, provides some evidence about the potters of Ainos. For many years, even the scientific community believed that Ainian *pithoi* were produced in Lesbos (Fig. 1), due to their abundance on the island, which was a major producer of olive oil in the Northern and Eastern Aegean. Korre-Zografou (1995, 279) speaks of these *pithoi* with admiration, initially attributing them to the production of Mytilene (Lesbos), which had a thriving economy during the 19th century, as well as a prosperous community of oil merchants and soap manufacturers. However, she questions the origin of the *pithoi* from Lesbos due to the absence of *pithos* workshops on the island. Instead, she considers Mytilene to be a center of transit trade, suggesting that the jars probably come from the opposite coast of Asia Minor (Korre-Zografou 1995, 279), which is another incorrect assumption.

---

¹ We would like to especially thank Prof. Pl. Petridis for his valuable advice. We also thank the archaeologists M. Giannopoulou, N. Liaros, M. Lychounas, L. Paisidou, Ev. Papathanasiou and I. Violaris, the architect S. Angeloudis, the historian K. Chionis, the worker P. Amygdalas and, of course, the archaeologist and friend N. Nerantzis for editing the English translation. The images, in their vast majority, derive from the personal archive of the authors; otherwise, the source of origin is indicated.

Fig. 1. Map of the Aegean Sea region with the places named in the paper.

The discovery of a large Ainian *pithos* without a neck, known as “*sfida*” by the locals, in the village of Kosmio, Komotini, is noteworthy (Figs. 1–2) (Kyriazopoulos 1991, 207, 217). The name “*sfida*” also refers to the small storage vessel used in Lesbos for oil or oil cheese, having a maximum capacity of 100 okes (about 130 liters) (Fig. 3). We believe that the type of this vessel has an Ainian origin, due to its distinctive keel-shaped form, as well as the impressed decoration made by rhomboid stamps and cylinder seals. The Athanasiades family of potters, which was one of the first that spread the type, relocated from Asia Minor to Filia of Lesbos at the end of the 19th century (Raptopoulos 2005, 5, 7, 19–20). Thus, *sfida* came probably from Asia Minor, and it represents so far the most distinctive “imitation” of an Ainian *pithos* in another workshop.

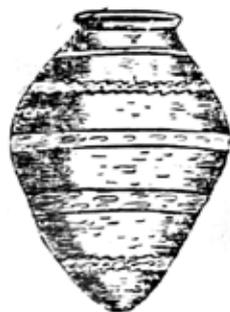

Fig. 2. “Sfida” jar from Komotini, Thrace (Kyriazopoulos 1991, p. 217, fig. 6).

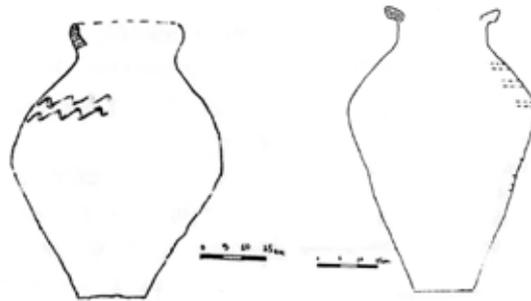

Fig. 3. “Sfida” jars from Filia, Lesbos (Raptopoulos 2005, pp. 20, 22).

Our study was based on both field research and photographic material, with the assistance of folk and ethnological museums and the local Ephorates of Antiquities of the Greek Ministry of Culture. Ainian *pithoi*, which are impressive in size and structure, may still be seen in a few locations in Ainos, including the main square, residential courtyards and the outdoor areas of university residence halls. The largest sample –more

Fig. 4. Ainian *pithoi* in private houses, Thasos.

Fig. 5. Ainian *pithoi* in oil presses, Thasos.

than 700 *pithoi*— comes from the island of Thasos in the Northern Aegean (Fig. 1) (Papadopoulos and Pentoti 2017 for detailed presentation). The forms recognized here were identified with numerous *pithoi* from other Aegean islands, the Asia Minor coasts, and the eastern parts of Greece.

The primary issues that arose throughout our research of this significant amount of *pithoi* were mainly the following:

1) Access was difficult because the majority of the *pithoi* were discovered in private places, such as residences and oil presses (Figs. 4–5). As a result, their recording, photographing, drawing and studying were impeded.

2) The structural and ornamental elements of the *pithoi*, such as inscriptions, monograms, dates and decorative patterns, were destroyed due to the frequent application of paint or lime on their outer surface (Fig. 6).

3) There are very few bibliographical resources available on the subject, as is the case for the entire *pithos* production in the Northern Aegean throughout the Ottoman period. When we first started our research, we discovered that there were very few bibliographical references about the potters of Ainos and the typology and characteristics of their *pithoi*, but essentially no evidence regarding the technology and the distribution of the vessels.

Fig. 6. Ainian *pithoi* from Aegina and Thasos islands with lime and paint on their outer surface.

2. HISTORICAL BACKGROUND OF AINOS

Built on four hills on the eastern bank of the Evros River delta, the town of Ainos (Greek: *Aἴνος*, Latin: *Aenus*, Turkish: *Enez*), is located on the Aegean shore of the Province of Edirne, formerly known as Adrianople or Hadrianopolis (Greek: *Ἀδριανούπολις*). Although today it is located 4.5 km from the coast, it was once a coastal town and a significant port for centuries, serving as a physical bridge between Asia and Europe, commercially linking the Balkans with the East and the Aegean Sea (Fig. 1).

Modern-day Ainos was founded on the ruins of the ancient city. The results of the excavations conducted by the University of Istanbul under the supervision of Professors A. Erzen and S. Başaran prove the historical continuity of the town from the time of its founding to the present day. In the nearby Hoca Çesme tomb, Prof. Özdoğan (1999, 217–19; 2001) also revealed Neolithic settlement remains, dating to the middle of the 7th millennium B.C., which are one of the oldest permanent agricultural settlements in the area (Karul and Bertram 2005; Başaran 2010).

According to Herodotus and Thucydides, Ainos was founded in the 7th century B.C. as an Aeolian colony of Alopekonesos and later of Mytilene and Cyme (Her. 7.58.3; Thuc. 7.57.5), while the same information is also mentioned in Homer's *Iliad* (Il. 4.520). We know from other ancient literary sources that before the founding of the city, there were two Thracian settlements in the area, *Polty(o)mbria* and *Absinthos* (Str. 7.319.1; Pseudo-Apoll. *Libr.* 125.2; Steph. Byz. v. *Ainos*).

With its remarkable prosperity during antiquity, Ainos rose to prominence as one of the major economic and commercial centers of the Northern Aegean. It was a member of the Delian League, also known as the First Athenian League, for a long period of time, developing strong political, economic and cultural relations with Athens since the early 5th century B.C. In the middle of the 4th century B.C., it came under the power of Philip II of Macedon and later under the control of the heirs of Alexander the Great: at first the Seleucids of Syria and then the Ptolemy of Egypt. After the conquest of Thrace by the Romans, Ainos was integrated to the eastern part of the Roman Empire. During the Byzantine period, it was one of the biggest regional centers of Thrace, being the capital of the Rhodope Province. From the middle of the 14th century, during the last period of the Byzantine Empire, it came under the rule of the Houses of Gattilusi and Doria of the Republic of Genoa, until its conquest by the Ottomans in 1456.

By the 15th century, Ainos was regarded as one of the most advanced maritime Greek towns of Thrace, due to the Evros River, the largest river in the Northern Aegean, which is navigable to its major part and has served

Figs. 7–8. Ainian *pithoi* from Thasos.

as a vital commerce route since antiquity. The town had two ports, one marine and the other fluvial. It controlled the entire transit trade between the Black Sea and the Balkans, serving for centuries as the primary gateway from the Thracian mainland to the Aegean Sea and the only node for the transportation of goods in the Eastern Mediterranean markets.

According to written sources, Ainos had a naval merchant fleet of up to 300 ships in the early 19th century – around 1820–1830 (Mystakidis 1929, 49)– which often travelled as far as Syria and Alexandria, even Trieste and Marseille (Skiadas 2017). However, in the middle of the same century, the town began to decline. The lagoon to the south of Ainos, which was called in Greek *Pontismene* (i.e., sunken, submerged), was gradually transformed into a swamp by the deposits of sludge from Evros and became shallow and inappropriate for ships to approach. The completion of the railway connection between Istanbul and Thessaloniki at the end of the 19th century, on the other hand, turned the import and export trade of Thrace to the newly founded city of Dedeğaç, nowadays known as Alexandroupolis.

By the end of the 19th century, Ainos traded tobacco, wool, leather, cereals, lumber for ships, caviar, salted fish –the famous smoked mullets called *likourinoi* or “*nitika*” (i.e., from Ainos)– but also two species over which it held a monopoly: high-quality salt and leeches, used for therapeutic and medical purposes, for blood-lettings. It is characteristic that the historian Michael Critobulus (also known as Critobulus of Imbros, c. 1410 – c. 1470) writes that the town “*collects gold and silver*”, referring to the presence of the large salt pans located on the mainland of Ainos (*History* 2.11.7).

The city was also noted for its fine wines since antiquity (Giannakidou 2003). The vine and the grape bunch are depicted on bronze and silver coins of Ainos during the 4th and 3rd c. B.C. (Münzer and Strack 1912, 168 n. 296, 182 n. 346, 192 n.381; May 1950, 348a–b, 349, 375, 377a, 380), as is also the case with the coins of other wine-producing regions of Thrace (Avdera, Maroneia, Chersonissos, Mende).

However, the most famous products of Ainos were its huge storage jars (*pithoi*). These vessels, notable for their size and solidity, were ideal for storing olive oil. They were distributed to various oil-producing regions of Greece, the Asia Minor coast, and the Southeast Balkans, with the largest quantities ending up to the islands of Thasos and Lesbos (Figs. 7–8).

3. PITHOS WORKSHOPS IN THE AEGEAN

Among the numerous and dispersed centers of traditional pottery in the greater Aegean Sea region, we will briefly refer to the few that produced large storage jars. These operated in the Messenian Gulf (Peloponnese), in Crete, in Chios, in Cyprus and, of course, in Ainos, and were in full bloom from the Ottoman period until about

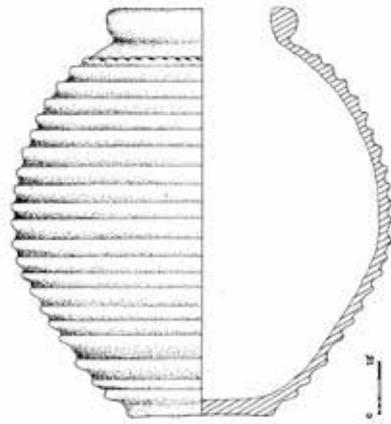

Fig. 9. *Pithoi* from the Koroni region, Messenia, Peloponnese (drawing by N. Liaros; Archive of the Centre of the Study of Modern Ceramics, Athens, Greece).

Fig. 10. *Pithos* from Thrapsano, Crete, at the Centre of the Study of Modern Ceramics, Athens, Greece.

Fig. 11. *Pithoi* from Phini, Cyprus (detail from a postcard: Archive of the Centre of the Study of Modern Ceramics, Athens, Greece; Local Ethnographic Museum of Geroskipou, Paphos, Cyprus).

the middle of the 20th century (Fig. 1). The region of Koroni was one of the major centers for the production of storage jars in the Messenian Gulf, not only in Greece, but throughout the Mediterranean (Fig. 9) (Blitzer 1990; Giannopoulou 1998; 2002). The village of Thrapsano, Herakleion, was the most significant *pithos* production center in Crete (Fig. 10). The Cypriot production is immediately identifiable in the monumental dimensions of its spherical *pithoi*, intended exclusively for wine and produced in the village of Phini (Fig. 11).

Traditionally, during the summer and autumn months –i.e. from May to September/October– potters in these areas used to leave their homes and travel in small groups, setting up their workshops in different locations to dispose of their production. *Pithos* makers from the Peloponnese, in particular, traveled to the Eastern Aegean islands, such as Lesbos, and reached even Cyprus (Kyriazopoulos 1984, 62). In Crete, the process of organizing and operating the seasonal workshop was called “*vendema*”, from the Venetian word “*vendemmia*”, which means harvest (Voyatzoglou 1972, 9; Psaropoulou 1985–1987, 177).

The movement of jar makers for seasonal employment was a common practice, as the transportation of *pithoi* was a very hard and time-consuming process, and the road network in the 18th and 19th centuries was rudimentary (Giannopoulou 2010, 53). Thus, potters preferred to relocate, even though they had to stay away from their families for several months.

Fig. 12. *Pithoi* from Chios (Liaros 2016, p. 61, Pl. 2, detail).

Although we do not have reliable evidence that the potters of Ainos were on the move, it appears that in the early 20th century Ainian *pithos* makers started to move to neighboring locations, such as Thasos, in order to satisfy the requests of the local communities (Giannopoulou 2010, 53). Most of them settled as refugees in Alexandroupolis in 1923, reopening their workshops, after the signing of the Treaty of Lausanne. However, we do not know until today Ainian ceramics or *pithoi* that were produced there. According to Ainian refugees, some of their compatriots had already travelled to Thasos between 1915 and 1919 (personal communication with D. Politou). In addition, names of Ainians are found in lists of migrant populations from Asia Minor and Eastern Thrace to Thasos during 1922–1923 (Dialektopoulos 2017).

At least until 1940, the large Cretan *pithoi* from the Thrapsano region were produced almost exclusively in these seasonal workshops and were not exported outside Crete, but rather were intended only for the local market (Voyatzoglou 1972, 1984; Day 2004; Liaros 2016). *Pithoi* from the Koroni region, on the other hand, were exported by the jar makers themselves or the traders to various regions of the Mediterranean and the Adriatic Sea, either by sailing boats or by beasts of burden and carriages via central markets or festivals. The unique quality of their material, as well as the potters' technical skill –who “built” the jars entirely by hand– were responsible for their exceptional durability. The superb –functionally and aesthetically– spherical wine jars from Cyprus, which had a diameter of almost 1.40 m, were also completely handmade (Violaris 2018).

A special mention should be made on the *pithos* production of Chios, which flourished much earlier, already since the beginning of the 18th century –although it dates back to at least the 17th– and ceased in the early 19th century after the destruction of the island, in 1822. “1643” is the oldest chronology on a Chian *pithos* that has been so far documented (Liaros 2016, 61, 67). After the slaughter of the island, the coarse *pithoi* of Chios were displaced by those of Koroni and Ainos.

The finding of the Chian *pithoi* exclusively on Chios island implies that these vessels, like those in Crete, were not exported. Made entirely by hand, these jars were intended for local consumption and stored a variety of products (Fig. 12). Of course, most of the workshops throughout the Aegean produced smaller storage jars, but these were still much smaller in size than *pithoi*. They were manufactured differently than the other vessels in the workshop, and they were meant to be used for the preservation of various foods, and very rarely olive oil.

4. THE POTTERS' GUILD AND THE *PITHOS* WORKSHOPS OF AINOS

The origins of the guild institution have been lost to time. They date as far back as the ancient Greek unions and associations, which were followed by the Roman *collegia corpora*, the Byzantine *systems* and the medieval guilds, arranged in accordance with the symposiums of ancient tectons and with Greek-Roman models. The ancient Greek society and economy fostered a sense of cooperation and companionship, which was systematically organized through the Byzantine *systems*. The organization of guilds served the professional interests of the members, but primarily the overarching objectives of state economic policy (Papadopoulos 2019, 193 with bibliography).

As *pithos* manufacture in Ainos gradually grew into a minor industry, a unique guild of potters and jar makers emerged and eventually amassed immense wealth. The guild was protected by Saint Vlassios and was closely associated with that of the sailors. The majority of potters resided in the district of Saint Nicolas, patron saint of sailors, rather than in the district of Saint Vlassios, where all of the inhabitants were sailors instead. According to the local tradition, the two guilds exchanged the icons of their patron saints and the names of their churches. Therefore, the district of the potters hosted the church and the icon of St. Nicolas, while the district of the sailors hosted the church of Saint Vlassios (Kalinderis 1973, 48). However, it is certain that potters were also associated with Saint Cyprianos, who is considered the patron saint of the pottery art in several ceramic production centers (Lampakis 1908, 21; Samidis 1929, 282; Samothrakis 1944, 30; Papathanasi-Mousiopoulou 1980, 116).

An inscription in Greek on the lintel of Saint Vlassios temple in Ainos, which was originally built in 1420/21 for St. Nicolas, claims that the church was thoroughly renovated in 1839 at the expense and the supervision of the potters' guild (Lampousiadis 1941, 121; Papathanasi-Mousiopoulou 1980, 116; Korre-Zografou 1995, 152; Kladara 2011). Therefore, we assume that since the early 19th century there was already a strong guild of jar makers, and a portion of their earnings was spent toward building and repairing schools and churches, as well as supporting the needs of the hospital and the orphanage of the town.

The workshops of Ainos were situated in the western part of the town near the Evros estuaries, in the area of *Tsoukalaria* (Hasluck 1908/1909, 252), i.e., pottery workshops (Fig. 13). This is where the old port of Ainos was located, onto the Evros Delta, before being abandoned due to the aggradations of the river. At this place, cleats are preserved even today, i.e. rings for mooring boats that carried the products of the *pithos* workshops in the Aegean and the Balkans (Perrakis 2011, 6). The workshops had to be built at a considerable distance from the residences for public health reasons, as the chimneys released dense smoke during the firing, particularly in the early phases of the process.

The kind of vessels produced determined the structure and layout of the workshops, which were typically the same throughout the Aegean. A typical workshop included: 1) a rectangular workspace under roof with windows and one or two door openings; 2) outdoor spaces with tanks or cavities for preparing clay and level areas for drying the vessels; 3) additional storage areas for foods, tools, and wood; and 4) a furnace for firing the vessels, which is why the workshop was often referred to as *kamini* (i.e. kiln).

The equipment of the workshops is supplemented with portable utensils or permanent structures, such as strainers, hand mills and, on occasion, smaller furnaces for small vessels. The workshops and related facilities were often built by the potters themselves. The vast majority of the working team members are men, who are bound together by an unwritten but customary code imposed by their guild (Voyatzoglou-Sakellaropoulou 2009, 21). In contrast to some regions in Turkey, Syria and Cyprus, where pottery was primarily a female activity, potters in Messenia and Crete were also men. Workshops that specialized in the production of large-dimension storage vessels, it is possible that presented more morphological similarities among themselves.

Unfortunately, information regarding the form of the workshops of Ainos is not available from either written sources or oral testimonies. The only evidence available is a photograph of the "*Ainian craft industry of the potters*" that shows artisans and workers in an outdoor workshop space (Fig. 14). The potters are gathered

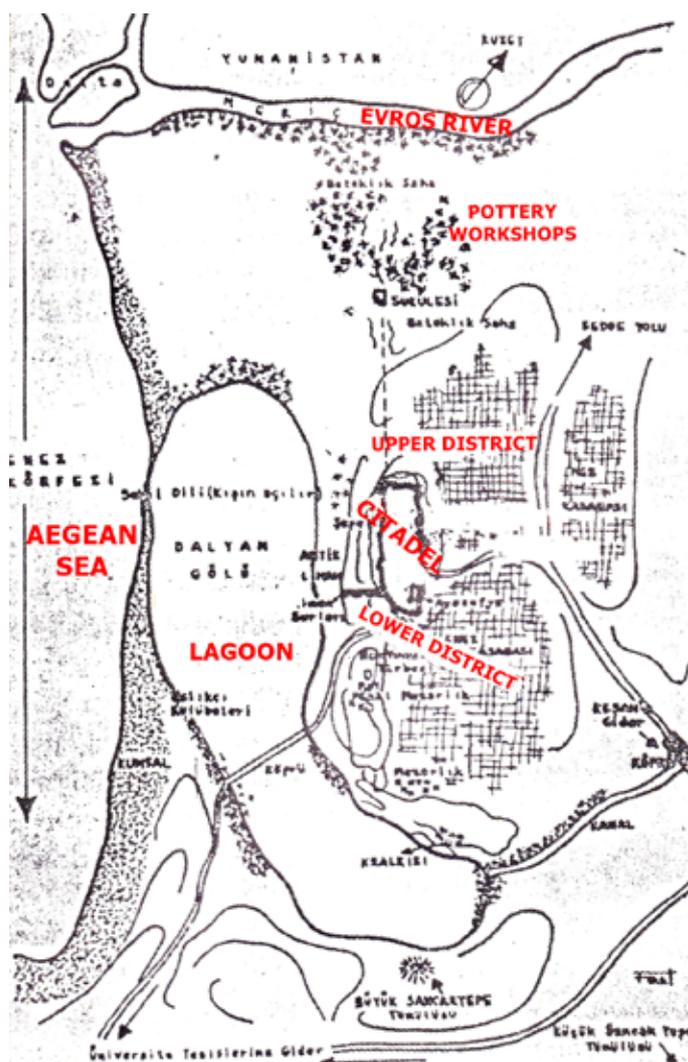

Fig. 13. The districts of post-Byzantine Ainos (edited after Erzen 1973, 34).

in front of the workshop, surrounded by *pithoi* and other clay vessels and equipment. A variety of tools and utensils used in the clay preparation process, which includes pounding, sieving, kneading by hand or foot, and molding the clay, are also depicted. Thirty-one people varying in age are pictured, including four children and possibly a woman holding a baby. With some reservations, we may claim that the majority of the artisans are between the ages of 25 and 40, with adolescents and children among them. The workshop is equipped with wooden benches, basins, and a pedal operated wheel, and it consists of two stone-built structures with at least one window and a big double entrance, as well as an open area in the front.

The storage jars, however, are the most important feature of this picture, which –as previously said– is the only evidence of an Ainian *pithos* workshop. Due to their presence, these *pithoi* are identified –beyond any doubt– as local products. There are large and small biconical *pithoi* without a neck, as well as pear-shaped one, whose attribution to the *pithos* production of Ainos had been questioned thus far. Among the other utensils there are two-handed water jugs and clay bowls, which were probably also made in the workshop.

According to oral testimonies of the descendants of Ainian artisans or merchants, who now live in Alexandroupolis, the workshops were called “*tsoukaladika*” or “*tsoukalaria*” and produced a wide variety of ceramic products. A satirical poem recorded in a newspaper of Istanbul in 1909, mentions *pithos* workshops (*pitharia*) in Ainos that produce storage jars, as well as other pottery workshops (*tsoukalaria*). It is unclear, however, if “pure” *pithos* workshops existed as well (Papathanasi-Mousiopolou 1980, 116–17).

Fig. 14. Photograph of a pottery workshop in Ainos (Archive of the “Hellenic Museum of Ainos” Association in Alexandroupolis). Translation of the Greek inscription: “From the aforetime Ainian craft industry of the potters of Ainos. Only three survive from this part of the entirety of the guild; the others belong to eternity and memory...”.

In addition to the usual vessels, they also made well rims, dishes (*tsirpania*), hollow vessels without hands (*goudroules*), night containers (*sympetheroi*), goblet drums with swan leather on top (*dümbeleks*), incense burners, oil lamps, money boxes (*koumbarades*), kitchen pots (*tsoukalia*), jugs (*layinia* and *lainoudia*), and oblong cylindrical vessels for the dyeing of yarns and fabrics, which remind us of the Cretan dyeing jars (*boyatzopithara*) (Figs. 15–16).

The potters of Ainos also produced building materials, such as tiles, bricks, water pipes (*kiounghia*), as well as raw bricks made of mud and straw. They were used in the construction of houses with the technique of *bağdadi*, where the skeleton is wooden and the filling of the walls is made with plinths. As *bağdadi* was the most popular building technique at that time, the Aenian mudbricks were produced and sold by thousands, having the unique mark of each craftsman (Skiadas 2017).

5. THE PITHOI OF AINOS

The Byzantines referred to the primary clay storage container with the ancient Greek word *pithos*, or more widely *pitharion* (pl. *pitharia*) or *pithopoulon*, both diminutive names. The difference between *pithos* and *pitharion* lies in their size. We can, therefore, assume that *pithoi* were the large jars stored in cellars and very difficult to move after their emplacement, while *pitharia*, smaller at size, were storage vessels, whose transport and transfer was easier (Bakirtzis 1989, 110).

Ainian *pithoi* were made in four sizes (Papathanasi-Mousiopoulou 1980, 114; Korre-Zografou 1995, 153) and were renowned for their exceptional durability, which was attributed to the appropriate materials, the right

Figs. 15–16. Large cylindrical *pithoi* for the dyeing of yarns (19th century), from Ainos (located on the coastal square of Arkioi, Dodecanese) and Crete.

molding of clay and their shape (Figs. 17–18). The larger ones were called “*yeni dünya*” and had a capacity of around 800 okes, that is to say a little more than 1 ton. The next sizes were called “*mesopitharo*” (i.e., middle-jar), with a capacity of 400 okes (about 500 kg), “*batalella*” of 200 okes (about 250 kg) and “*evdomintara*” of 70 okes (about 90 kg) (in Greek, *evdominta* means seventy).

5.1. Preparation of clay

The installation of the ceramic workshops required convenient access to raw materials, such as clay soil, water, and wood (fuel). According to oral testimonies, the clay of the Ainian ceramics was extracted from the alluvial deposits of the Evros River with ladders and leather baskets or sacks, at a depth of 40 to 50 m. Nonetheless, extensive clay deposits, which are likely to have provided appropriate soil for pottery in the past, were discovered during a surface survey in the area of Ainos, near the Ainos-İpsala highway, northeast of the contemporary village. According to Papathanasi-Mousiopoulou (1980), the rich supplies of the “mount” Klapsi in the area of St. Anna provided soil for the potters of Ainos. After the extraction of the clay, its preparation took place at the workshop and included pounding and sieving it, transporting and soaking it in basins, and wedging it by both foot and hand.

5.2. Technology

Ainian *pithoi* were built in sections with the coil technique, that is, with cylindrical pieces of clay, which were called by different names depending on the region (they were called “*klikia*” in Thrace, “*stomoses*” in Crete, and “*kolliseis*” in Messenia region). The coils were originally molded by hand, and after being placed, they were lifted and pulled upwards so as to form a waistband.

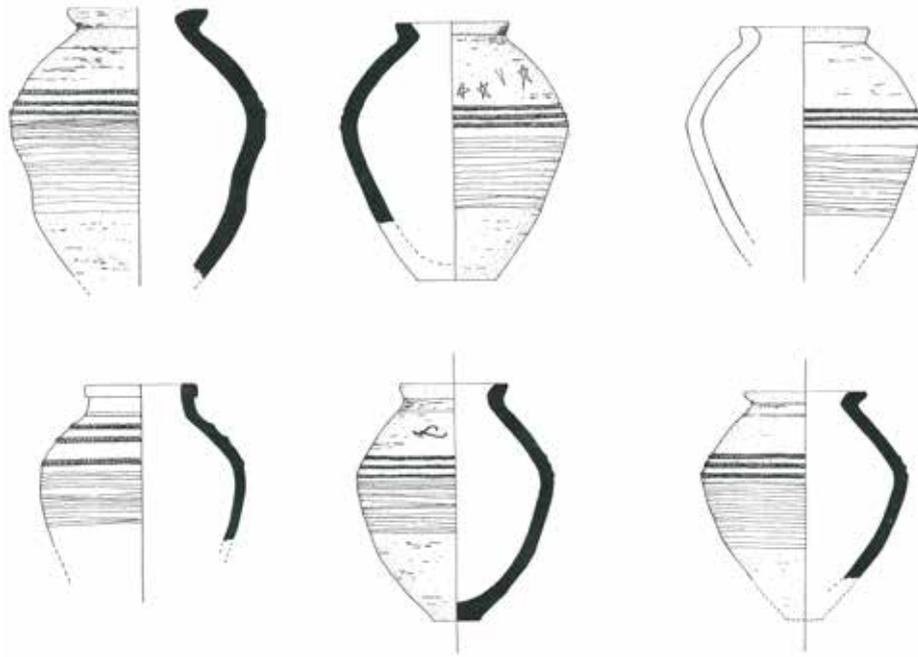

Fig.17. Large sizes of Ainian *pithoi*, Thasos.

The typical shape of an Ainian *pithos* consists of four distinct parts, each of which represents a different stage of construction (Fig. 19). The term “*glastri*” (i.e., pot) refers to the lowest part of the jar –the base– that supported the main body. The second part, called “*mpoli*”, is attached to the base forming the main body of the *pithos*, i.e., the belly. It is molded at a sufficient height, until the vessel reaches its maximum diameter. During this stage of the process, the outer surface of the body of all the Ainian *pithoi* bears perimetrically linear traces of rope, which was tied around to reinforce and support the vessel during the drying of the damp clay. The third part of the jar was placed next, named “*kioupi*” (turk. küp = jar). It featured the shoulder of the *pithos* and often included a variety of decorative patterns. If the jar had a neck, it was then added and in the end the rim was formed –known as “*ksecheiloma*” (Papathanasi-Mousiopolou 1980, 114; Korre-Zografou 1995, 152–53)– which received a clay or stone lid on top for the sealing of the vessel.

Of course, the number of the names does not reflect the actual number of sections required for the manufacture of each *pithos*, which was dependent on its size. There is no precise description of the full procedure, but we notice four to six parts in general, with the shoulder, the neck and the rim being made by separate coils. However, when the shoulder was particularly high, as is the case with the large sizes of the Ainian *pithoi*, it required more than one coil for its manufacture. We know from *pithos* workshops, such as those of Crete, that a set of hand-operated wheels below the ground surface was utilized for producing the larger jars, as standard pedal operated potter’s wheels could not be used for this purpose (Fig. 20). This allowed the workshop to offset the time lost due to partial manufacture by producing a large number of *pithoi* simultaneously.

The manufacture of vessels with the technique of the pedal operated wheel is characteristic of Greek traditional ceramics (Voyatzoglou-Sakelaropoulou 2009, 30–1). Ainian *pithoi* are also wheel-made, as indicated by the wheel traces on their interior walls. Although we are informed that two apprentices spun the wheel while running to manufacture the “first” size (Korre-Zografou 1995, 152), the largest sizes were probably handmade, such as *pithoi* in the region of Messenia (Psaropoulou 1987–1988, 93–5) and Cyprus (Korre-Zografou 1995, 322). In general, jars of very large dimensions made of clay with non-plastic inclusions are difficult to produce on a pedal operated wheel (Blandino 1984, 17–8; Giannopoulou 2002, 151).

Similar manufacture to that of the large Ainian *pithoi* can be noticed in the super-sized *pithoi* from Georgia, which are formed initially on a small table or floor wheel, while the rest of the body is handmade. The famous

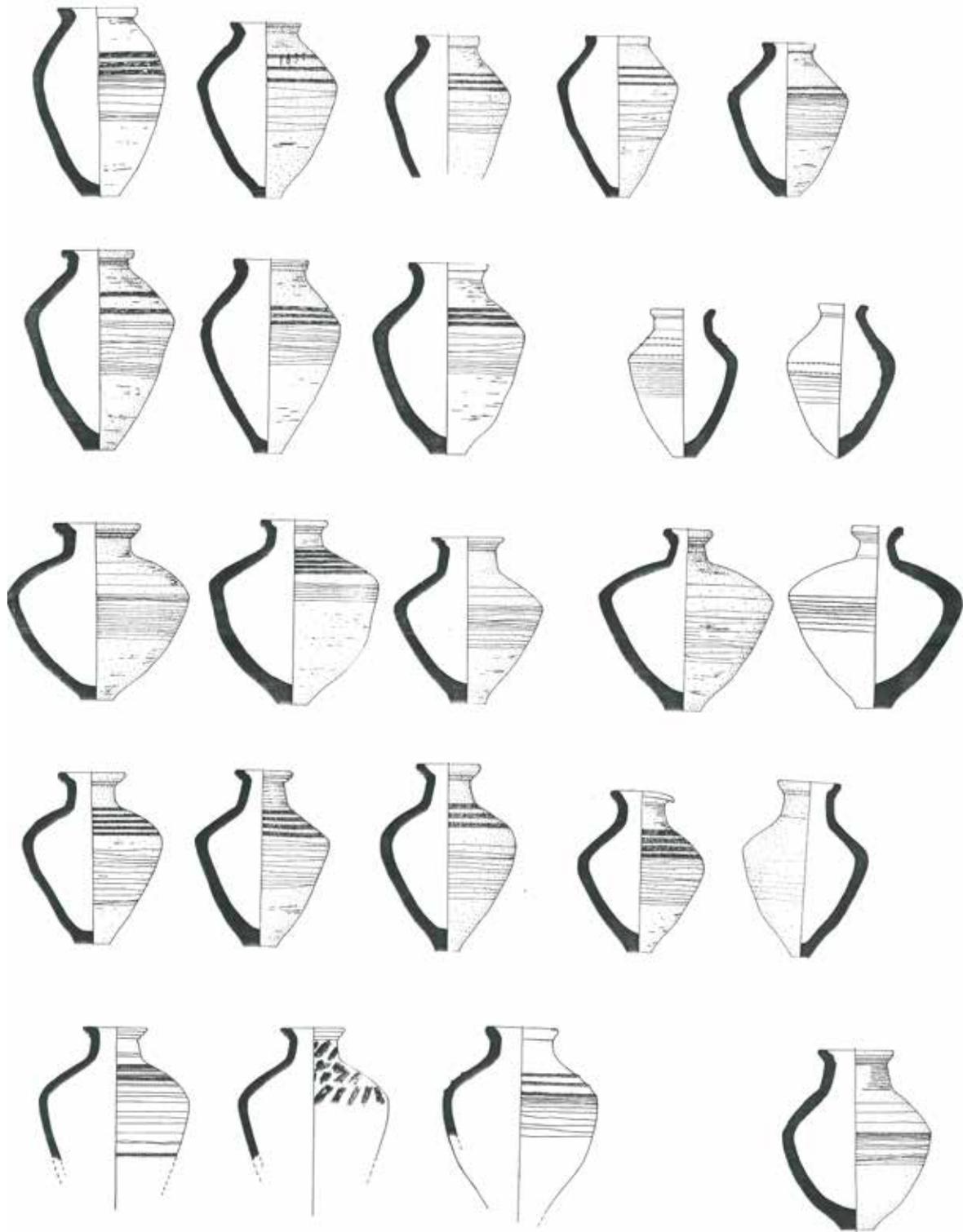

Fig. 18. Medium and smaller sizes of Ainian *pithoi*, Thasos.

Georgian wines are still fermented today in these jars, known as *kvevri* or *qvevri*, in accordance with ancient wine making practices.

The manufacture technique of large *pithoi* was time-consuming, since it required sufficient time of intermediate drying before the following part could be added. The clay should neither dry out nor be too moist, in order to bear the weight and the pressure coming from the jar maker. Otherwise, deformation of the vessel

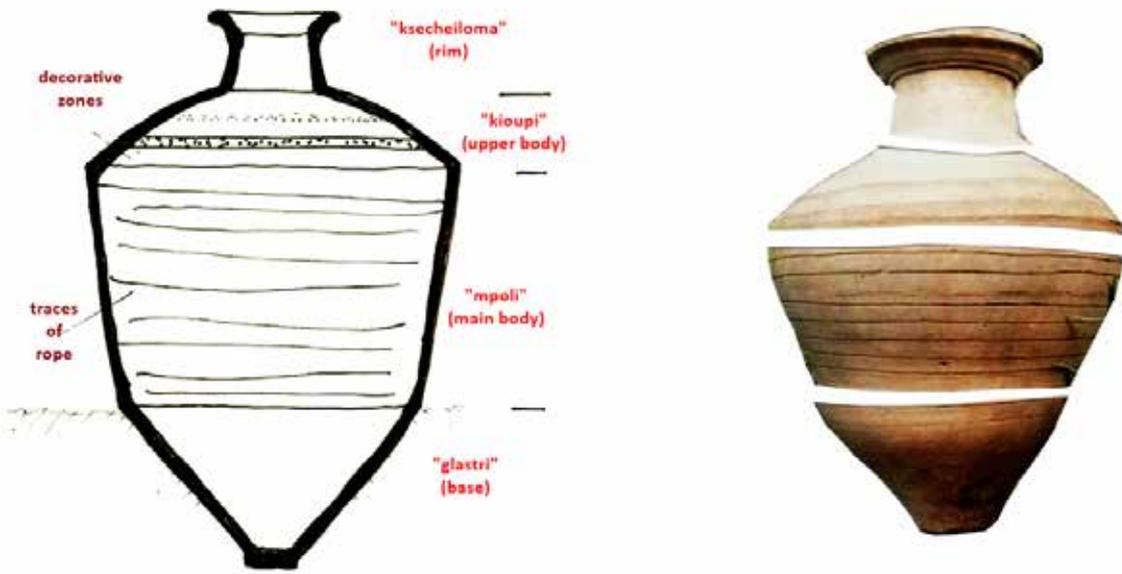

Fig. 19. The parts of an Ainian *pithos* (edited after Skiadas 2017).

Fig. 20. Hand-operated wheels below the ground for the manufacture of Cretan *pithoi* (Centre of the Study of Modern Ceramics, Athens, Greece).

could be caused (Fig. 21). It is noteworthy that throughout the Byzantine period, *pithoi* were ordered at the pottery workshops, and the buyer was obliged to watch closely the entire long process of their manufacture. This meant that if the jar presented a defect or fell out of use at any point of the procedure, the buyer was held responsible rather than the potter. This way, the interests of the workshop were secured against the client, since it had to spend abundant raw materials and to employ its entire staff for the manufacture of such a large vessel.

Fig. 21. Deformation of an Ainian *pithos*.

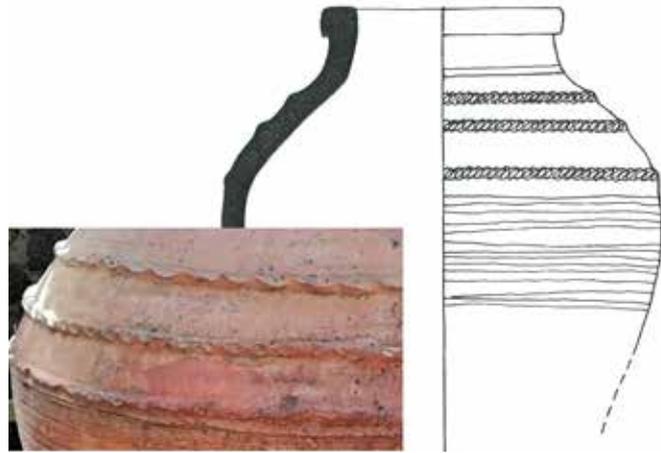

Fig. 22. Relief clay cords (*fitilia*) on the shoulder of Ainian *pithoi*.

Because of the difficulty of manufacturing the large sizes, a slight hollowing is formed on several *pithoi* between the lower part and the belly due to the pressure of the support rope. This occurs as a result of the clay not being completely dried before the subsequent section was added. At the joint of the bands, which is a demanding stage of the process, clay cords in the shape of relief ropes (*fitilia*) are frequently added externally to support the junction, serving as decorative elements as well (Fig. 22).

The next stages, after the final drying, were the first firing in the kiln and, immediately after that, the glazing process. Since antiquity, the stage of firing ceramics in the kiln, and in particular the firing of *pithoi*, was the most challenging and significant moment of the entire manufacturing process, which involved a lot of risk and potential loss.

Firing determines the final appearance of the vessels, affecting their color, their physical characteristics, the hardness, the porosity and their permeability. In the coil technique, for example, parts of the vessel that were not fully joined may have trapped air, which expands with the fire, possibly leading to cracks or even breakage of the jar. Mistakes in the firing process not only had a negative impact on the vessels, but also on the ceramic kiln itself (Giannopoulou 2002, 175–76 with bibliography, 290–91). The ceramic kilns in the Greek region, already since antiquity, belong to the wider category of updraft firing kilns, with a circular or rectangular plan (Giannopoulou 2002, 255–56, 281). We are informed that Ainian *pithoi* were placed in the kiln in reverse and were baked in pairs, but we do not know which type of kiln was used (Skiadas 2017).

Glazing, as a rule, took place after the first firing of the vessels, using lead as a primary ingredient, a common technique in other traditional glazes as well. Glazing based on lead is reported as early as 2000 B.C. in the Near East. However, lead glazes dominated during the Byzantine and Ottoman periods (Giannopoulou 2002, 282). The primary cause for the mixing of materials was the great economic value of lead. In some places, such as in Messenia, for reasons of economy, the storage jars were glazed directly after drying and were fired only once. Yet, with this method the glaze often runs the risk of flaking and cracking in the kiln due to the moisture released (Giannopoulou 2002, 283, 285, 291).

During the glazing process, the inner surface of Ainian *pithoi* was first spread with oil, followed by an even blend of powdered lead and fine sand from Evros (Korre-Zografou 1995, 153). This mixture was converted into an olive-green glaze once the jar was fired a second time, which was essential for the insulation of the inside, since *pithoi* were primarily used for oily products (Fig. 23).

Fig. 23. Inner glaze of Ainian *pithoi* from Thasos.

5.3. Distribution

The reputation of Ainian *pithoi* grew as a result of the large and experienced fleet of the town, as well as of its expanded commercial activities. The jars were transported by sea to almost every island of the Aegean, as well as the coastlines of Macedonia, Thrace, Thessaly and Asia Minor. The best recipients were Lesbos, Thasos, Samos, the Sporades, Volos, Euboea and Attica (Fig. 1). We even meet them in Chios after the first quarter of the 19th century, when the local handmade *pithos* production gradually declines. The Ainian *pithoi* were transported directly from Ainos; however there is some indication that a number arrived via significant transit markets like Izmir (personal communication with K. Chionis, regarding the jars in his house at Potos, Thasos). They are found in large quantities in olive oil museums in Lesbos and in northwest Turkey, as well as in other thematic museums, such as the Silk Museum in Soufli, Thrace.

The spreading of Ainian *pithoi*, however, was not only by sea, as exports were also served by land transportation and by the Evros river ships. As a result, the jars spread throughout the Greek mainland, depending on local requirements and the extent of olive cultivation in each region. Soufli, Didymoteicho –where there were many ceramic workshops– and Hadrianopolis used almost exclusively Ainian *pithoi* (Skiadas 2017).

Such imports are exclusive to Mount Athos. The few examples we encounter farther out from the Aegean Sea, such as in Ioannina and Konitsa (Epirus), Corfu and Leukas (Ionian Sea), are perhaps the outcome of secondary spread via resale points or part of a bride's dowry after she traveled a long distance for her wedding. In coastal regions, the supply was conducted directly by sea, while mountain areas of the islands and parts of the hinterland required transportation using oxcarts or beasts of burden. The eastern boundary of coastal distribution seems to be the region of Antalya across from Cyprus; however Ainian *pithoi* are also found in the interior of Central Turkey in the area of Iconium (Turkish: Konya), at a great distance from the sea (Fig. 1).

Further north, they are discovered in Central and South Bulgaria (Pazardzhik Regional Historical Museum and Haskovo Regional History Museum), as well as in areas of the Western Pontus, such as the area of South-Western Paphlagonia (Laflı and Kan Şahin 2015, 99 and fig. 11). The Olive Tree Museum in Imperia, in North-West Italy, marks their western boundary. Here, too, their secondary provenance is evident. Nevertheless, they are not found –according to our surface survey so far– in the hinterland of Western Macedonia, despite its proximity to major markets, such as Thessaloniki, nor in the Western Balkans, where jars from the Peloponnese were used to supply the needs of the olive-producing regions, arriving probably by the Ionian and the Adriatic Sea (Giannopoulou 2002, 296).

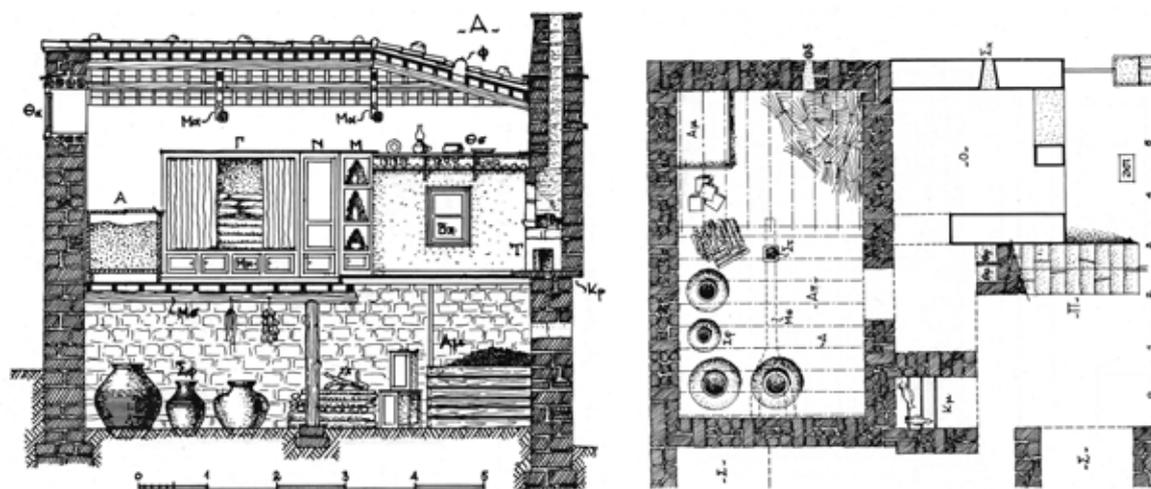

Fig. 24. Placement of Ainian *pithoi* in traditional houses of Imbros (Passadaios 1973, pl. 2, 3).

5.4. Use

In most cases, *pithoi* are placed underground –in the cellars of traditional houses– fastened with low walls or in cavities excavated into the earth, as seen, for example, in Thasos and Imbros islands across from Ainos (Fig. 24). This way, the stability and safe preservation of their contents was ensured, a storage practice that has been used throughout antiquity, up to the present day. Sometimes, the doors of the storerooms were put in place afterwards due to the considerable size of the jars (Giannopoulou 2002, 96). In Cyprus, specifically, *pithoi* were placed before the walls of the house were built (Korre-Zografou 1995, 322). *Pithoi* appear in the girls' dowry and in a significant number of inheritance certificates, but this does not imply that they were particularly important for their holders, since such documents include generally the entire houseware in detail.

Ainian *pithoi* were ideal for storing oil, although they were used for swine or cereal storage as well, in areas without significant olive cultivation. Besides, there is an ancient and unbreakable connection between these goods and the *pithos* vessel. Smaller sizes were meant to be used primarily for the storage of high-fat products, such as salty meat and fish, pickles, cheese, olives, butter and yogurt, as well as dried fruit and nuts. In Ainos, also black caviar was kept in *pithoi* filled with oil (Kladara 2008, 15).

6. TYPOLOGY OF AINIAN *PITHOI*

Typologically, the *pithoi* of Ainos can be divided into two types, each of them having several categories and variations, depending on their particular manufacture or decorative details: A) into *pithoi* with a neck, which are the smallest as a rule, and B) into *pithoi* without a neck, which are larger at size (Figs. 17–18).

Pithoi with a neck (Type A) have a thick, incurved rim with an angular or circular cross section, which is either single or more elaborate, consisting of two or three rings. Sometimes it is recessed inside, so that the lid fits better, despite the fact that we have not found clay lids so far. Wooden and stone covers, which are often of a larger diameter than the rim, must have played that role. The neck is cylindrical, conical or with a slightly hollow profile. Its width and height also vary, with the latter ranging from hardly noticeable to very high.

The profile of this type is usually keel-shaped, with the angulation –as a rule– higher than the middle of the vessel, being sometimes slightly curvilinear, sometimes angular and sometimes over expanded between the shoulder and the belly of the *pithos*. In very little numbers we encounter spherical, oval or pear-shaped profiles.

Pithoi without a neck (Type B), always of large dimensions, have a horizontal –very rarely circular– rim, and a keel-shaped, almost biconical body with a more or less intense angulation. In some cases, the smaller sizes of

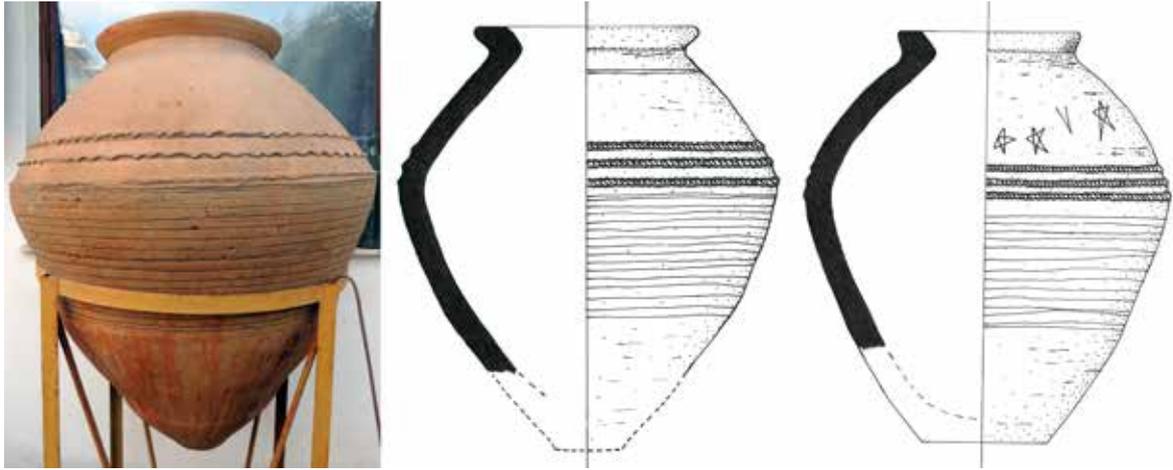

Fig. 25. Ainian *pithoi* from Thasos: Categories A1 and B1.

this type have an oval profile, and rarely an elongated body. They usually have one or more relief rope-shaped cords of clay (*fitilia*) on the lower part of the shoulder at the joint with the belly of the vessel.

Although the rule for the *pithoi* with a capacity of 800 and 400 okes is the existence of two or three *fitilia* or – very rarely – of simple relief bands on the shoulder, in few cases we encounter cords in other parts as well, either at the joint of the belly with the base (*glastri*) or on the neck. The technique of adding cords is also very frequent during the Byzantine period, in the 8th and 9th centuries A.D., in regions around the Black Sea (Bakirtzis 1989, 112). On the contrary, it is absent from the late byzantine and post-byzantine *pithos* production of Northern Greece, although it is found in the modern ceramic tradition of Crete and the Greek mainland, for instance at *pithoi* coming from Koroni and Thrapsano.

A smooth groove right under the rim is often observed in both types, probably for the installation of a rope necessary for transferring and fastening the *pithos*. The cascading –usually asymmetric– imprinted lines observed in the belly are due to the rope, which was essential to support the *pithos* while it was still fresh, and had to dry out to bear the weight of the shoulder. This practice is also found in Cyprus, both in *pithoi* and in small vessels (Korre-Zografou 1995, 279).

Of the individual categories of the two types, the following are the most characteristic:

a. A1 and B1 (Fig. 25): They include large-sized biconical *pithoi* with a very low neck or no neck, respectively. These are the most representative jars of Ainos. In the Greek regions, these categories are known to us mainly by the second size, with a capacity of 400 okes. These *pithoi* are 1.40–1.50 m high, with a maximum diameter of about 1.10 m and a rim diameter of 0.70–0.80 m. The largest size is found mainly in areas of North-West Turkey. The construction of these *pithoi* is completed in six or seven sections. These two categories are mainly found in warehouses of olive mills or monasteries, but also in house cellars, placed inside the ground.

b. A4 and A5 (Fig. 26): Biconical vessels of medium or small size with a high and distinct neck. They belong to the third and fourth size of the Ainian *pithoi*, with a capacity of 200 or 70 okes. On average, they are 0.70–1.00 m high and have a maximum diameter of 0.60–0.80 m.

6.1. Decoration

The decoration of Ainian *pithoi* is mainly impressed or incised, and is formed while the surface of the vessel is still fresh. Incised motifs are rarely made after the firing of the *pithos*. A few examples are found in the island of Imbros. It is unclear whether there is a relation between the decoration and the workshop or the potter, but it is probable that each workshop had its own decorative themes. Among the incised motifs, which are particularly encountered on the shoulder of the oversized *pithoi*, the most popular are: the star, the boat, the fish, the tree

Fig. 26. Ainian *pithoi* from Thasos: Categories A4 and A5.

and, very rarely, the human form or face (Fig. 27). This decoration reminds us of similar incised motifs on *pithoi* and *pithos* lids of Chios, many of which have apotropaic symbolism (Liaros 2016, 62–5).

The impressed decoration is formed by a stamp or a cylinder seal, in one to three decorative zones on the shoulder of the vessel. This technique, which is also found on *pithoi* from Thrapsano, is almost the rule for the Ainian *pithoi* of smaller dimensions with a neck. The impressed motifs include: “chessboard”, groups of rhombi with a tree or a star inside them, stylized trees, zig zags, flowers and stars (Fig. 28).

The painted decoration with white, beige or reddish dye is rare, including wavy, crooked or straight lines, and asymmetrical spots made with a paintbrush throughout the width of the shoulder of small *pithoi*, sometimes over the stamped decoration (Fig. 29). Representations with red paint are also rare, such as the depiction of a spider and a sail together with an incised sailing-boat on a small *pithos* from Theologos, Thasos (Fig. 30). Abstract decorative themes in whitish color against the light brown color of the surface of the vessel are distinguished in a small number of *pithoi*. Sometimes, the entire outer surface is covered with a light, red or dark coating. Other times, it may have been covered from the beginning with lime, which is always preserved after its removal within the imprints of the ropes.

6.2. Typological Rules

Despite the individual variations in the shape, size and decoration, Ainian *pithos* makers obey to a set of typological rules that make the *pithoi* of their town easily recognizable. These rules seem to apply to all the workshops of Ainos.

I. The *pithoi* have keel-shaped, almost biconical body.

II. They are decorated with relief rope-shaped cords of clay on the shoulder and stamped or incised motifs, a practice we rarely see in other *pithos* workshops in the Aegean.

The most popular categories are two: the large biconical *pithoi* without a neck appropriate for the storage of large amounts of olive oil, and the little keel-shaped *pithoi* with a neck and stamped decoration, appropriate for a variety of products. However, a small number of *pithoi*, which are far from the common norms and show peculiarities, has been recorded.

6.3. Inscriptions

The most important information so far about the *pithos* makers of Ainos –except for a few, unfortunately, oral testimonies of their descendants– come from the incised inscriptions on the shoulder of the larger *pithoi*, which provide us chronologies, names of potters, and above all the place name “Ainos”.

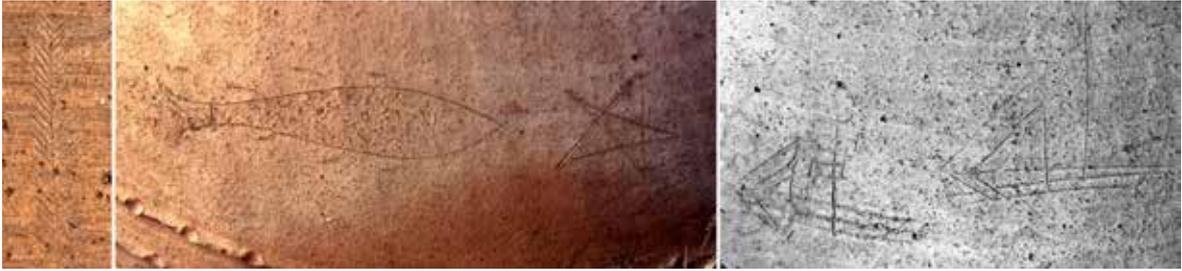

Fig. 27. Incised motifs on the shoulder of Ainian *pithoi*, Thasos (tree, fish, star, sailing-boats).

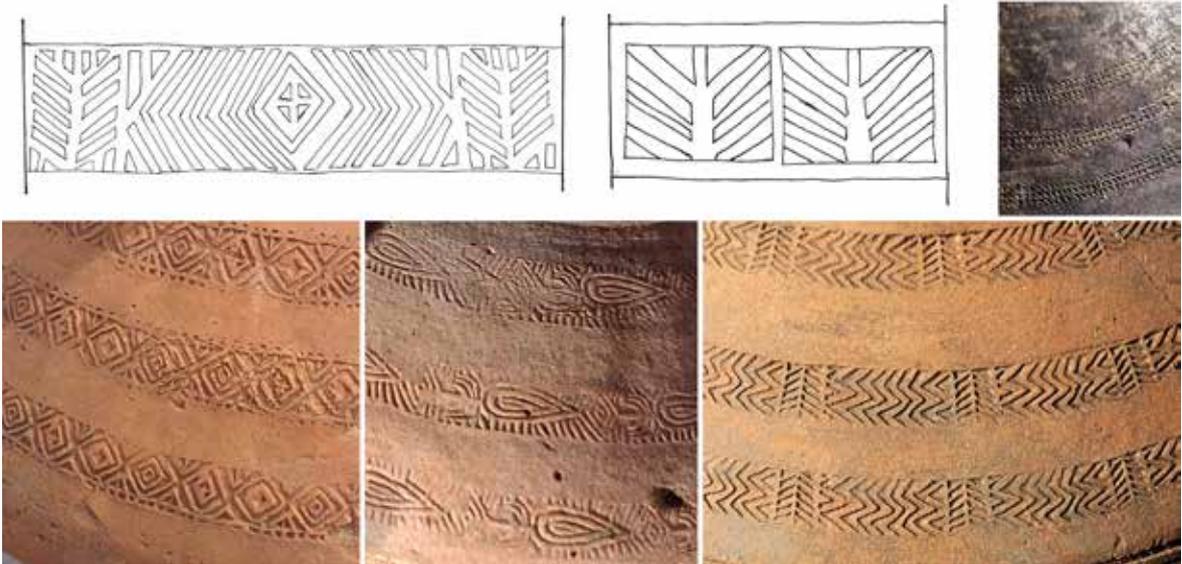

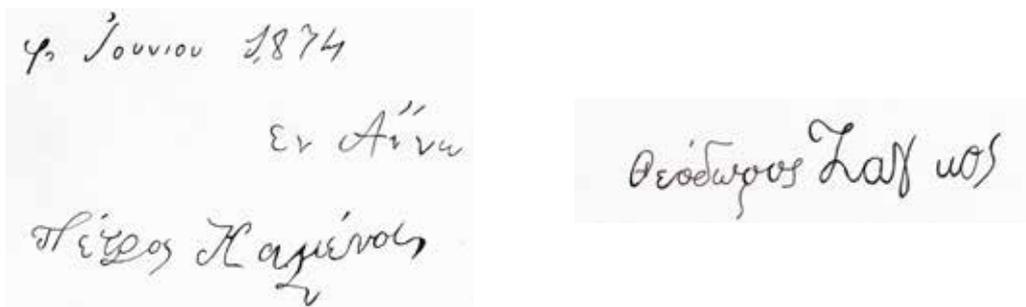
Fig. 28. Impressed decoration on the shoulder of Ainian *pithoi*, Thasos.

Fig. 29. Painted decoration over stamped motifs.

Fig. 30. Painted and incised themes: spider, sail, ship (Thasos).

Figs. 31–32. Greek inscriptions on Ainian *pithoi*, Thasos.

On a *pithos* from Limenaria, Thasos, we read in two lines in Greek “7 June 1874 in Ainos / Petros Kamenos” (Fig. 31), while on a *pithos* from the same collection we read the name “Theodoros Zagkos” (Fig. 32). An illegible name of a *pithos* maker along with the date “1874 in Ainos” is found as well on a *pithos* from Izmir. In two other *pithoi* from Thasos (Limenas, Thasos: pottery shop of Kostas Chrysoghelos and house of Theologhitis family), we find the dates 1898 and 1890, while on a *pithos* of the Agapitos’ oil press, we read the inscription “Year 1913 April 22 / Christodoulos E. Karnavalous” (Fig. 33).

A *pithos* of smaller dimensions from the Papastylianos’ oil press, also in Thasos, is signed as “Ioannis Kokkidis 1925” (Fig. 34). Such a late inscription for Ainos is contradictory, since according to all the oral testimonies the production stops with the exchange of the Greek and Turkish populations in 1923. The date 1925 is justified by the fact that a number of Greeks remained in parts of Eastern Thrace, even after the Treaty of Lausanne, and continued to work. This particular potter was obviously one of these cases.

Figs. 33–34. Greek inscriptions on Ainian *pithoi*, Thasos.

In Kyme (Euboea), there were *pithoi* signed as “Anagnostou”, and in Lesbos as “Nikolaos X. Antonios Karas”, if we read the name correctly. On other *pithoi* we simply notice “initials” with capital calligraphic letters, usually incised and rarely stamped [in Thasos ΓΚ or ΓΧ, ΚΣ or ΚΕ (Fig. 35), ΔΠ, ΕΒΨ and ΙΑ; in Imbros ΠΓΧ (?); in Lesbos ΕΨ and ΓΒΨ; in Volos ΙΑ and ΑΠΕ (Fig. 35); in Tripolis ΡΦΞ; in Aegina the monogram Π] (Fig. 36).

On Mount Athos, the inscription “1848 of Monk Kallinikos” (personal communication with K. Filis) (Fig. 37) appears to have been added at the buyer’s demand. Inscriptions on *pithoi* usually refer to names of potters or workshop owners. Although uncommon, instances in which the buyer is mentioned do occur. This specific *pithos* was ordered and purchased by monk Kallinikos for his personal olive oil, and the inscription indicates that he wished to guard it against potential theft. The presence of the name of an individual monk rather than of the monastery is because the majority of the monasteries of Mount Athos during the Ottoman period, particularly the 19th century, were organized under the idiorrhhythmic system. Unlike the traditional cenobitic standard of the monastic life, this new form of internal organization allowed the monks a more private life under their own rules, as well as the ability to retain personal property.

Figs. 35–36. Incised and stamped initials, Thasos and Volos.

Fig. 37. The *pithos* of Monk Kallinikos on Mount Athos and detail of the inscription.

The only example of a more extensive text has so far been an inscription incised on the shoulder of a large *pithos* in Mykonos (Cyclades), which is translated by Greek “*May God help those who are in the sea*”. In the same vessel we read the name “*Soterios*” with capital letters, which means Savior (Fig. 38). The inscription has both invocative and apotropaic character, aiming to the divine protection of the travelers at sea. The *pithos* also depicts a ship with a flag and mast, and an armed man with a white knee-length pleated skirt (*foustanella*), fez, gun and sword, *tsarouchia* shoes and a flag. The other side shows a large sailing ship with open sails.

On a small number of *pithoi* there are probably calligraphic emblems and monograms of the Ottomans (*tuğra*), made in whitish color against the light brown of the vessel, although in most of the cases they are probably abstract decorative themes rather than signatures or words.

A document dated on 5th March 1885 relating to the purchase and sale of a pottery workshop lists the names of “*Panagiotis Moschos*” and “*K. Dem. Kamenos*” (Papathanasi-Mousiopoulou 1980, 115). Oral testimonies

Fig. 38. The large inscribed Ainian *pithos* from Mykonos.

identify the names of other Ainian *pithos* makers during the first quarter of the 20th century, which correspond to eight ceramic workshops. These are: Mpoulmpoutzis, owner of a large workshop in Ainos employing 40 people; the Karpouzelis Brothers, who ran three workshops; G. Mandas (or Manias), Xikis (Ksikis), A. Kopanos and Kamenos (personal communication with S. Kladara, Hellenic Museum of Ainos Association). The Tabakopoulos family is also connected with pottery. The family moved from Ainos to Izmir as early as 1867, and it ended up in Chania (Crete) in 1922. Their descendants, Giorgos and Stelios Tabakopoulos, became two of the most significant potters of the town (Skiadas 2017).

Even though the inscriptions on *pithoi* have a long history throughout antiquity, they are considered a rare find, and perhaps they should be connected with special moments of the production. We exclusively find them in *pithoi* of large dimensions, and they seem to be indicative of the potter's satisfaction and pride for his achievement. The writing of the name or the initial letters seems to refer to the *pithos* maker who, at the same time, might be the owner of the workshop as well.

It is characteristic that in recent years in Cyprus the transfer of the *pithos* from the workshop to its place of use was under the responsibility of the buyer and not of the manufacturer, because there was a possibility that the vessel would crack. It has, therefore, been argued that the monograms and the names that were incised before the firing on the rim or on the upper part of the *pithos* –so as to be visible when the vessels were buried in the ground– are those of the owners and not of the potters (Yakobson 1966, 201–2; Bakirtzis 1989, 118).

7. STABILIZATION AND DATING OF AINIAN *PITHOS* PRODUCTION

We are currently not sure of the start time nor of the “origin” of the *pithos* production of Ainos. The first direct evidence of the circulation of Ainian jars is a document of 1817 from Kastellorizo, Dodecanese, in which “a *pithos of Ainos*” is mentioned (Korre-Zografou 1995, 26). In places that did not have olive cultivation (e.g. Abdera, Thrace), the arrived *pithoi* were drilled in the form of a spigot and were used for wine. The wealthy houses, like the Pamouktsoglou mansion, had enough of those *pithoi* for the oil as well, which was provided from elsewhere.

Our knowledge of the late Byzantine and post-Byzantine *pithos* production of the Northern Aegean is extremely incomplete. *Pithoi* of impressive size with an oval, spherical, and very rarely biconical profile, coming from regions of Eastern Macedonia, Thrace and Northwest Turkey, do not show any typological similarities with the Ainian *pithos* production. However, already since the Byzantine period, there is evidence of a potters' guild, which, perhaps, also reinforces the Byzantine origin of the potters' guild of Ainos.

In the 17th century, the Ottoman chronicler and traveler Evliya Çelebi points out the enormous flourishing of pottery throughout Thrace, recording the existence of two hundred workshops in the town of Didymoteicho

Fig. 39. Ainian *pithoi* in the storeroom of Imaret complex, Kavala.

alone (Spatharis 1933, 123; Bakirtzis 1980, 153). However, during his visit to Ainos, he refers to the public buildings of the town, to shops and residences (Karateke 2013, 136–37), but does not provide any information about pottery workshops. We can, therefore, assume that the beginning of the production of the Ainian *pithoi* –at least in sufficient numbers and with commercial importance– dates after the middle of the 17th century, especially if we consider that Çelebi praises the ceramic production of other regions of Thrace and Eastern Macedonia, such as Zichni or Zichna (Serres) and Didymoteicho (Spatharis 1933, 123; Moschopoulos 1939, 157; Zekos 2003, 456).

Most of the earliest dates that have been found so far on Ainian *pithoi* belong in the early 19th century (1818 in Thasos and 1823 in Çatalca, Istanbul province), while the latest in the Interwar period (1925), when the production of Ainos had almost disappeared. Individual examples, however, confirm the presence of large *pithoi* of type A1 and B1 in the first half of the 18th century, such as one in Tsagarada (Pelion) dated to 1734 (Papadopoulos 2019, 278).

Apart from the inscriptions that give absolute dating, the construction and operation of the storerooms of the buildings where the *pithoi* are found give us a relative dating of the vessels. The *pithoi* often date from the beginning of the construction of the buildings, since their cellars were also made at the same time. The Ainian *pithoi* embedded in the floor of the storeroom of Imaret of Kavala, for example, could be dated between 1817 and 1821, in case they were placed during the first phase of the operation of the building (Fig. 39). Otherwise, they could be dated to the second quarter of the 19th century –and certainly before 1842– when, according to H.W. Lowry and İ.E. Erünsal (2011, 145), the kitchens started to operate.

Similar Ainian *pithoi* in the mansion of Georgios Mavros (or Schwartz) in Ampelakia, Larissa, must be dated to the last decades of the 18th century, since the construction of the complex began in 1778 and was completed in 1787. In a 17th century Muslim mosque in Izmir we have recorded an Ainian *pithos*, but it is uncertain whether its purchase coincides with the construction of the monument.

A strong indication that the *pithos* production of Ainos had started at least since the 18th century, is the surname *Tsoukalas* (i.e., potter), found in the list of those who sacrificed themselves for the Greek War of Independence (1821–1830) (Mystakidis 1929, 53). It is witnessed since the second decade of the 19th century in the town, and we can assume that the acquisition of the name must have involved one or two generations of potters. The inscription in the chapel of Hodegetria in the parish of the Three Hierarchs of Ainos is convincing evidence towards this conclusion. According to the inscription, Ainian “kettle-makers and potters” dedicated

Fig. 40. Ainian *pithoi* in the storeroom of the Holy Monastery of St. Ignatios, Lesbos.

an icon of Saint Cyprian to the chapel in 1778 (Lampakis 1908, 21; Samidis 1929, 282; Samothrakis 1944, 30; Papathanasi-Mousiopolou 1980, 116).

In the cases of the olive presses of the holy monasteries, the *pithoi* could be traced back to even earlier times, as for example those of the Holy Monastery of Vatopedi in Mount Athos, the storeroom of which dates since the 16th–17th century and contained eleven *pithoi* enclosed with built dividing walls (Papadopoulos 2019, 269 with bibliography). All of the *pithoi* come from Ainos, but unfortunately we do not know the time they were placed in the room, so we can assume an earlier start of the *pithos* production of Ainos by about two centuries, something that could be also reinforced by the prosperity of the town at the same time. The storage of oil is similar in the Holy Monastery of Great Lavra, which was in use at least since the middle of the 18th century, if not since the time of the reconstruction of the building in 1580.

The founding of the Monastery of Saint Ignatios in Lesbos (also known as Limonas Monastery or Monastery of Archangel Michael), which is the largest monastery in the Aegean Sea and has dozens of Byzantine and Ainian *pithoi*, is also dated to the 16th century (Fig. 40). *Pithoi* from Ainos, built or freestanding, are also found in the storerooms of the olive press of the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai in Egypt, which was also in use since the 16th century. The presence of these vessels here constitutes the southernmost point of primary use of Ainian *pithoi* (Papadopoulos 2019, 269–70).

It is worth mentioning that, despite the gradual decline of Ainos after the middle of the 19th century, the *pithos* production of the town does not seem to be significantly influenced, since after the half of the century and up to 1923 there is plenty of evidence for the circulation of its impressive *pithoi*. Some dates, in fact, later of the exchange of the populations, prove that a number of *pithos* makers remained in Ainos, and their workshops kept running for at least two more decades.

BIBLIOGRAPHY

- Bakirtzis, Ch. 1980. "Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine." *BalkSt* 21:147–53.
- _____. 1989. *Βυζαντινά Τσουκαλολάγνηνα*. Publications of *ArchDelt* No. 39. Athens: Ministry of Culture, TAPA..
- Başaran, S. 2010. *Enez (Ainos)*. Istanbul: Enez Belediyesi.
- Blandino, B. 1984. *Coiled Pottery. Traditional and Contemporary Ways*. London: Chilton Book.
- Blitzer, H. 1990. "KORONEIKA: Storage-Jar Production and Trade in the Traditional Aegean." *Hesperia* 59(4):675–711.
- Day, P.M. 2004. "Marriage and mobility: tradition and the dynamics of pottery production in twentieth century East Crete." In *Pseira VIII. The Archaeological Survey of Pseira Island Part I*, edited by P. Betancourt, C. Davaras and R. Hope Simpson, 105–42. Prehistory Monographs 11. Philadelphia: INSTAP Academic Press (Institute for Aegean Prehistory).
- Dialektoropoulos, Th. 2017. "Απογραφικά στοιχεία για τους Μικρασιάτες και Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες της Θάσου." In *Πρακτικά Ζ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών 'Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός'*. Θάσος, 3–5 Οκτωβρίου 2015, edited by K. Chionis, 111–17. *Thasiaka* 18. Kavala: Thasian Union of Kavala.
- Erzen, A. 1973. "1971 yılı Enez (AİNOS) Araştırmaları." *TürkArkDerg* 20–2:29–37.
- Giannakidou, A. 2003. *Κατάλογος του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης*. Alexandroupoli: Ethnological Museum of Thrace.
- Giannopoulou, M. 1998. "Η τεχνική κατασκευής των χειροποίητων κεραμικών αντικειμένων του Μεσσηνιακού Κόλπου." In *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Άργος - Ναύπλιον, 6–10 Σεπτεμβρίου 1995*, Vol. 3, 199–208. Athens: Society for Peloponnesian Studies.
- _____. 2002. "Η τεχνολογία των χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων στον ελλαδικό χώρο. Διαχρονική έρευνα της τεχνολογίας αυτής με βάση τα χειροποίητα αποθηκευτικά αγγεία στα νεότερα εργαστήρια του μεσσηνιακού κόλπου." Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 2010. *Pithoi. Technology and history of storage vessels through the ages*. BAR-IS 2140. Oxford: Archaeopress.
- Hasluck, F.W. 1908/1909. "Monuments of the Gattelusii." *BSA* 15:248–69.
- Kalinderis, M. 1973. *Αι Συντεχνίαι και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*. Athens: Publications of the Apostolic Ministry of the Church of Greece.
- Karateke, H.T. 2013. *Evlıya Çelebi's journey from Bursa to the Dardanelles and Edirne. From the fifth book of the Seyahatnâme*. Edited with an introduction, translation and annotations by Hakan T. Karateke. Evliya Çelebi's Book of Travels. Land and People of the Ottoman Empire in the Seventeenth Century, Vol. 7. Leiden – Boston: Brill.
- Karul, N., and J.K. Bertram. 2005. "From Anatolia to Europe: The ceramic sequence of Hoca Çeşme in Turkish Thrace." In *How did farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC. Proceedings of the International Workshop Istanbul, 20–22 May 2004*, edited by C. Lichter, 117–29. BYZAS 2. Istanbul: Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul.
- Kladara, S. 2008. "Ο Έβρος ποταμός." *Ta Nitka* 7:7–15.
- _____. 2011. "Επιγραφή του Ναού Αγίου Βλασίου στην Αίνο." *Ta Nitka* 13:19–20.
- Korre-Zografou, K. 1995. *Τα Κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*. Athens: Melissa.
- Kyriazopoulos, V.D. 1984. *Ελληνικά Παραδοσιακά Κεραμικά*. Athens: EOMMEX.
- _____. 1991. "Συμβολή στη σπουδή της παραδοσιακής αγγειοπλαστικής της Θράκης και του Ελλησπόντου." In *Πρακτικά του ΣΤ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη. Κομοτηνή–Αλεξανδρούπολη, 7–10 Μαΐου 1989*, 203–28. Thessaloniki: Research Foundation of the Aimos Peninsula.
- Lafli, E.; Kan Şahin, G. 2015. "Middle Byzantine Ceramics from Southwestern Paphlagonia." *Anatolia Antiqua* 23:63–149.
- Lampakis, G. 1908. "Περιηγήσεις: Αίνος." *Deltion of the Christian Archaeological Society* 8:3–41.
- Lampousiadis, G. 1941. "Οδοιπορικόν." *Thrakika* 15:99–134.
- Liaros, N. 2016. "Post-Medieval large jar (*pithos*) production on the island of Chios in the east Aegean Sea." In *Jars and large containers between the Middle Ages and the Modern Era. Conference Proceeding of the First International Topical Congress of the AIECM3, Montpellier-Lattes (France), November 19–21 2014*, edited by H. Amouric, V. François and L. Vallauri, 59–70. Aix-en-Provence: Aix Marseille University.
- Lowry, H.W., and İ.E. Erünsal. 2011. *Remembering One's Roots: Mehmed Ali Paşa of Egypt's Links to the Macedonian Town of Kavala: Architectural Monuments, Inscriptions & Documents*. Istanbul: Bahcesehir University Press.
- May, J.M.F. 1950. *Ainos. Its History and Coinage, 474–341 B.C*. London: Oxford University Press.
- Moschopoulos, N. 1939. "Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί. Μετάφρασις και έλεγχος του 'Οδοιπορικού' (σεγιαχατναμέ) του Τούρκου περηγητού μετά παρατηρήσεων." *Epetiris of the Society for Byzantine Studies* 15:145–81.

- Münzer, F., and M. Strack. 1912. *Die antiken Münzen von Thrakien: Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos*. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands II. Berlin: De Gruyter.
- Mystakidis, V.A. 1929. "Ένια-Αίνια." *Thrakika* 2:47–64.
- Özdoğan, M. 1999. "Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia." In *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilisation. New discoveries*, edited by M. Özdoğan and N. Başgelen, 203–24. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınlar.
- _____. 2001. "The Enez Hoca Çeşme Excavation." In *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2000)*, edited by O. Belli, 41–3. Istanbul: Istanbul University Press.
- Papadopoulos, S. 2019. "Αίνος και Θάσος: Η Πιθοπλαστική της Αίνου κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο στη Θάσο." Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Papadopoulos, S., and A. Pentoti. 2017. "Μεταβυζαντινή αινίτικη πιθοπλαστική στη Θάσο." In *Πρακτικά Ζ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών 'Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός'*. Θάσος, 3–5 Οκτωβρίου 2015, edited by K. Chionis, 401–20. *Thasiaka* 18. Kavala: Thasian Union of Kavala.
- Papathanasi-Mousiopolou, K. 1980. *Λαογραφικά Θράκης*, Vol. B. Athens.
- Passadaios, A. 1973. *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Ίμβρου*. Publications of the Greek Folklore Research Center No. 12. Athens: Academy of Athens.
- Psaropoulou, M. 1985–1987. "Πιθαράδικα Θραψανού Κρήτης και εργαλειακός εξοπλισμός των." *Mnemosyne* 10:177–90.
- _____. 1987–1988. "Περιστασιακά εργαστήρια αγγειοπλαστών του Μεσσηνιακού Κόλπου." In *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Vol. Γ, 91–6. Athens: Society for Peloponnesian Studies.
- Perrakis, I.M. 2011. "Ενάγγελος Λουκματζής (1904–2001). Αναμνήσεις από την αλησμόνητη Αίνο." *Ta Nitka* 14:2–9.
- Raptopoulos, S.G. 2005. *Τα Λαϊκά Κεραμεία της Μυτιλήνης*. Delphoi.
- Samidis 1929. "Επιγραφαί Αίνου." *Thrakika* 2:279–83.
- Samothrakis, A.Th. 1944. "Η Αίνος και αί εκκλησίαι τής." *Thrakika* 19:9–38.
- Skiadas, K. 2017. "Το κεραμικό κέντρο της Αίνου και τα περίφημα αινίτικα πιθάρια." A study presented in the context of the activity of the Cultural Society 'Panorama' (December 2013) and posted online on "Diktio, a platform for the study of pottery in South-Eastern Europe," 23 January 2017. DOI: https://www.facebook.com/permalink.php/?story_fbid=1281132655299354&id=1092253854187236
- Spatharis, I. 1933. "Η Δυτική Θράκη κατά τον Εβλιγά Τσελεπήν, περιηγητήν του XVII αιώνας." *Thrakika* 4:113–28.
- Violaris, Y. 2018. "Τα πιθάρια και οι πιθαράδες της Κύπρου." *O Phileleftheros*, 18.04.2018. DOI: <https://www.phile-news.com/politismos/article/161285/ta-pitharia-ke-i-pitharades-tis-kiprou/>
- Voyatzoglou, M. 1972. *Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτης. Η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 1984. "Thrapsano, Village of jar makers." In *East Cretan white-on-dark ware: studies on a handmade pottery of the early to middle Minoan periods*, edited by P.P. Betancourt, 130–42. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Voyatzoglou-Sakellaropoulou, M. 2009. *Παραδοσιακή Κεραμική της Νεότερης Ελλάδας*. Athens: Papazisi Publications.
- Yakobson, A.L. 1966. "Srednevekovjje pifosi Severnogo Pricernomorja." *Sovetskaya Arkheologiya* 1966 (2):189–202.
- Zekos, N. 2003. "A glazed pottery workshop in Thrace." In *Actes du VIIe Congrès International sur la céramique médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11–16 Octobre 1999*, edited by Ch. Bakirtzis, 455–66. Athènes: Editions de la Caisse des Recettes Archeologiques.

A tale of two Homers

The discovery and significance of dedications to Homer in Farsala (ancient Pharsalos), Thessaly

---

Robin Rönnlund

University of Gothenburg
robin.ronnlund@gu.se

ABSTRACT

Governmental reports of the late 19th century, kept in the National Archive of Monuments in Athens, contain information regarding the discovery and protection of antiquities in the region of Thessaly. Among these documents are the records detailing the fate of two inscribed statue bases, with dedications to Homer, found in the town of Farsala (ancient Pharsalos) in 1882 and 1886. Due to infrastructural challenges and episodes of military instability, the two bases were mistakenly published as a single object and have until now been treated as such. The historical sources, the two inscribed bases, and the implications of Homeric monuments in ancient Pharsalos, are presented here, together with the text of the key source documents. In an appendix, a base for a bust of Homer found 1909 in Larissa is also presented.

INTRODUCTION

The importance of the study of archival material for Greek archaeology has become more and more evident in the recent decades, much due to several important archives becoming increasingly accessible to the scholarly public. Large digitisation efforts are underway, including of the archives of several archaeologists and travellers active in Greece in the 19th and early 20th centuries, such as those of Habbo G. Lolling, Alan J.B. Wace and Heinrich Schliemann. Less well-known are the materials left by the many Greek governmental officials, who worked in obscurity to safeguard the cultural heritage of their country. These pioneers not only included educated archaeologists, but also ‘amateurs’ – regional governors, schoolmasters, and journalists – employed by the central authorities as local superintendents (*eforoi*) or curators (*epimelites*) of antiquities. Much of their correspondence and reports to the central authorities in Athens are preserved and curated by the Directorate for the Management of the National Archive of Monuments (ΔΔΕΑΜ) in Athens, whose archives contain innumerable documents dating from the second half of the 19th century onwards.

One collection in this archive houses the correspondence of the regional authorities and local curators of antiquities in the region of Thessaly from the period immediately after the annexation of the region in 1881 until the end of the century (Batziou 2021). Some of these documents contain information regarding the discovery of antiquities in the region, which have hitherto escaped the notice of scholars, including information as to their find-spots and eventual fate. Among these documents is a report of the discovery of a dedication to Homer in the small town of Farsala, ancient Pharsalos, in 1882/1883. This inscription was published the same year as its discovery and is known to be still preserved in the Diachronic Museum of Larissa. However, the archival

documents contain clues showing that the preserved inscription is most probably not the same as the one found in 1882/1883, but another with a near-identical text, found a few years later, in 1886. In this article, I present the evidence supporting the identification of two separate inscriptions and the probable reasons behind the confusion of the two, and discuss the possible meaning of multiple dedications to Homer in ancient Pharsalos.

THE DISCOVERY AND FATE OF INSCRIPTION A

The Convention of Constantinople of 2 July 1881 granted most of the historical region of Thessaly to the Kingdom of Greece, giving Western scholars more access to this then less-known part of the mainland. Previously, permit of access to the region had to be acquired from the Porte in Constantinople, and often required that a governmental official should accompany the scholar throughout the journey. Among the first to grasp the new opportunity of freer access following the formal incorporation of the region on 31 August [O.S.] the same year, was the French historian and epigraphist Paul Monceaux (1859–1941), who travelled through much of the area during a few months of 1882. Monceaux published his epigraphic discoveries in a catalog in the *Bulletin de Correspondance Hellénique* the following year, and later also a travelogue in the illustrated popular journal *Le tour du monde* (Monceaux 1883; 1887). Despite being only 23 years old at the time, he was a thorough scholar who not only copied the texts of the inscriptions, but also their letter-shapes, which he duly reproduced in his catalog. In his 1887 account of his brief stay in the small town of Farsala –ancient Pharsalos– he outlines in romantic overtones how he in the company of some colorful locals discovered a large slab (“*une large dalle*”), which he, from an inscription on one of the sides of the stone, recognized as the base of a statue of Homer (Monceaux 1887, 422):

[Ο]μηρον Φαρσαλίων
ἡ πόλις

The base was shown to Monceaux in the overgrown garden of a mosque “next to the main square” (Monceaux 1883, 51), the latter presently known as the Plateia Laou in central Farsala. The only mosque adjacent to the square was the Kurşunlu Camii (“The lead-covered mosque”), also known to the Greek-speaking population as the Mega Tzami (“Great Mosque”, where Friedrich Stählin also claims the stone was found; Stählin 1924, 141 note 3). The Kurşunlu Camii was –together with the Fatih Camii (Greek Kato Tzami, e.g. “Lower Mosque”, demolished in 1953 and its location is the same the present church of Agia Paraskevi, see Konuk 2016, 508), the Beyzade Ali Ağa Camii, and the Yeni Camii (“New Mosque”)– one of the remaining four mosques of Farsala at the time (Fig. 1), and an important landmark in the town (Fig. 2). Its position was at 360438/4350295 [GGRS87], presently at the south-eastern corner of Odos 28 Oktovriou and Odos Patroklou. It contained spoliated material from a Doric temple (Archaic?) and served in 1910 as the garden of one Mr Papafotis (Arvanitopoulos 1911a, 181). It became derelict sometime in the early 20th century (Fig. 3) and was used as a storeroom until its eventual demolition in the 1960s.

The exact date of Monceaux’s visit to Farsala in 1882 is not known, but Lolling visited the town on 20–21 March [O.S.?] the same year and did not make any note of this inscription (*Lolling 1*, 30–1). Whether this indicates that the stone had not yet been found at this point, or that it had already disappeared, cannot be determined.

In the following year, the police superintendent (*astynomos*) in Farsala, one “G. Kalliaras”, submitted several reports to the Regional Government in Larissa regarding the antiquities found within his area of jurisdiction (Rönnlund and Kalogerini Samouri 2024, 85). Whether or not this action was prompted by the publication of Monceaux’s discoveries is not known, but it is evident from the communications that he had been ordered to

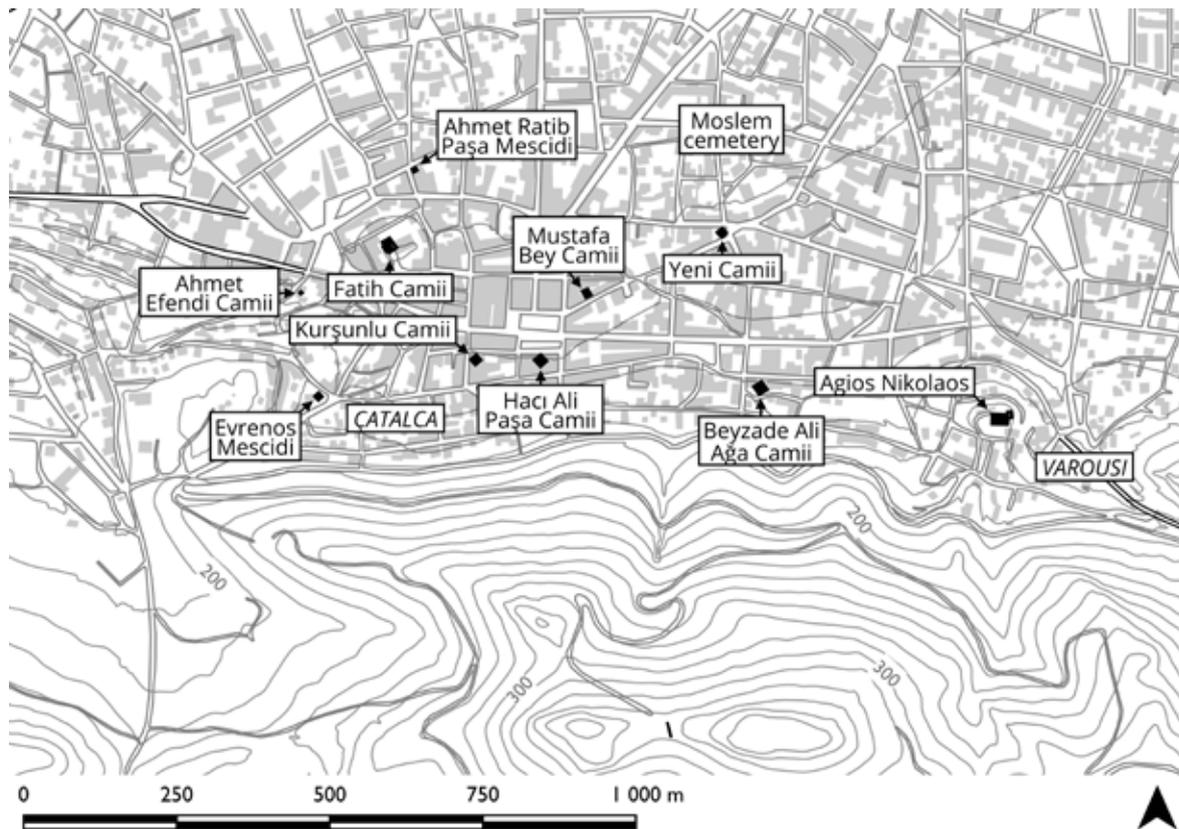

Fig. 1: Present-day Farsala with the 19th century locations of mosques, *mescitler* and churches (map by author).

report on any archaeological discoveries in the area. On 13 February [O.S.] 1883, Kalliaras sent a single-page report regarding four inscribed stones that he had found within Farsala (*Kalliaras 1*, transcription in Appendix 1.1). Kalliaras provided sketches of the four inscriptions on a separate sheet (Fig. 4), showing what would later be known as the *IG IX,2 237, 238 and 240*, as well as the same inscription as discovered by Monceaux the previous year (second from top). The former three had previously been published by Johan Louis Ussing (1847a, 269–70; 1847b, 9–10 no. 3 [recorded in 1846]) and by Léon Heuzey and Honoré Daumet (1876, 429 nos 202; 204; 205 [recorded in 1861]).

Kalliaras's sketch depicts the second stone as a long rectangular slab with three dowel holes. A margin-note states that this inscription and the one drawn above it were "slabs of one and a half meters length, maybe used as bases of statues" ("Πλάκες ἑν ἡμισυ μέτρου μήκος χρησιμεύουσαι ἴσως ὡς βάθρα ἀγαλμάτων"). A transcription of the inscription is drawn on one of the short sides of the stone:

..ΜΗΡΟΝΦΑΡΣΑΛΙ

ΩΝΗΠΟΛΙΣ

The description shows that the stone, with all probability, was the same as the one seen by Monceaux some months previously. However, Kalliaras was not a trained epigraphist. The line break is differently placed in the middle of the word *Φαρσαλίω*, and the drawing has much the resemblance of a schematic representation than an exact likeness. That his drawings were *overall* faithful, however, can be ascertained by comparing the third stone depicted (no. 4 in the drawing, second from bottom) with the original. This is still preserved at the church of Agios Nikolaos in Farsala (mistakenly listed as lost in Decourt 1995), and has a similar appearance to Kalliaras's drawing, but again with the incorrect line breaks (see Rönnlund and Kalogerini Samouri 2024, 89).

Fig. 2: Farsala. Left frame of stereoscopic photograph by Bert Underwood (1862–1943) or Elmer Underwood (1859–1947) published in 1903 (original glass plates kept in the Smithsonian Institution, Underwood & Underwood Glass Stereograph Collection, RSN 13950–13952) and probably taken at the beginning of the 1897 Turkish–Greek war. The Kurşunlu Camii at center and the Fatih Camii at left edge, both with minarets. Retrieved from the United States of America Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2020680965/> (photograph in the public domain).

Fig. 3: The derelict Kurşunlu Camii, Farsala, at the middle of the 20th century. Photograph by unknown photographer in the archives of A. Bakalexis, Farsala (published with permission).

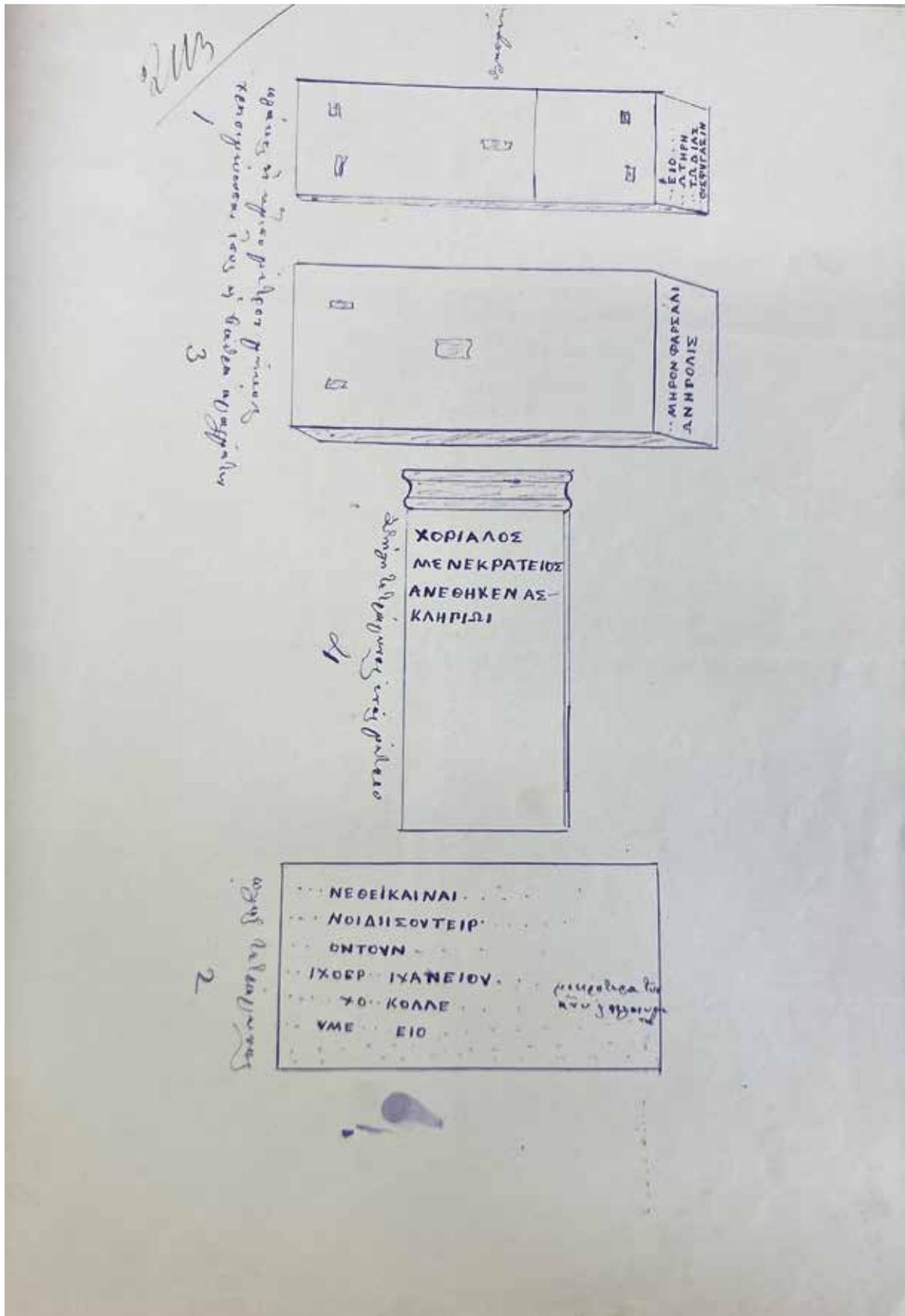

Fig. 4: Drawing of inscriptions attached to letter from the policeman G. Kalliaras in Farsala to the Regional Governor in Larissa (*Kalliaras 1*). From top: IG IX,2 238; Inscription A; IG IX,2 240; 237. Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – Directorate for the Administration of the National Archive of Monuments – Department for the Administration of the Historical Archive of Antiquities and Restorations (published with permission).

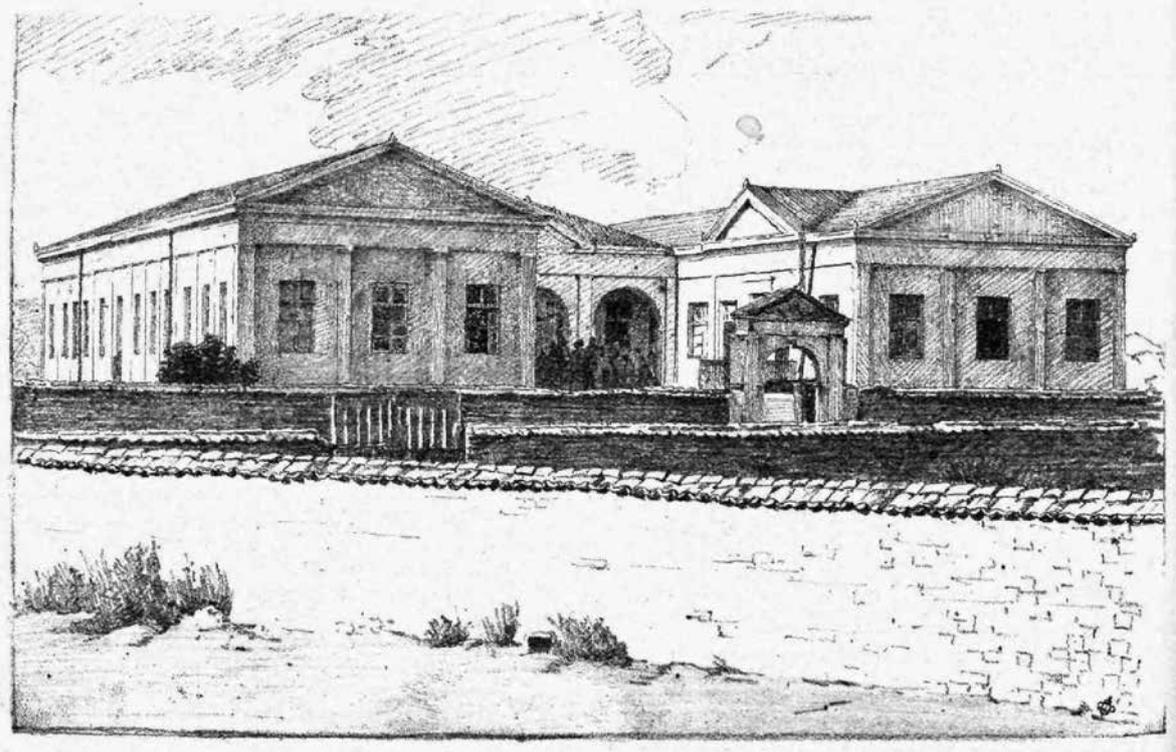

Fig. 5: The Larissa Didaskaleion, captioned as the “Military Hospital of Larissa”. Gravure from photograph published in the 22 June [O.S.] 1886 issue of *To Asty*. The view is probably of its northern (back) façade facing Odos Kouma, the original photograph taken from Leoforos Mega Alexandrou towards southwest. The “Museum” must have been located immediately to the left of the building, outside of the frame (image in the public domain).

The regional governor of Larissa at the time, Theocharis V. Theocharis, forwarded Kalliaras’s report to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education in Athens on 18 February [O.S.] the same day, accompanied with a letter stating that he had ordered the policeman to seize the inscriptions and store them (temporarily?) in the townhall (Dimarcheion) of Farsala (*Theocharis 1*). Kalliaras’s report suggests that in the months following Monceaux’s visit, the stone had been moved from its location at the mosque to be used as a step in a private Moslem (“Ottoman”) house. This, in combination with the large size of the base, must have hampered any attempt at moving it to the townhall, and it is probable that the stone remained where it had been drawn. Similarly, the inscription at the church of Agios Nikolaos remained where it was (possibly taken out of the gate after the 1954 earthquake?), the inscription marked 1 was lost, and only the inscription marked 2 eventually ended up in Larissa (see below). Regional Governor Theocharis forwarded two more reports by the police superintendent in a similar way (*Theocharis 2, 3*), but there are no further preserved reports by Kalliaras after the spring of 1883, and it is possible that he was stationed elsewhere from that time on.

THE ANTIQUITIES COLLECTIONS IN LARISSA IN THE 1880s–1890s

It was probably the intention by the Regional Governor Theocharis that the inscriptions reported by Kalliaras were to be moved to the regional capital of Larissa, some 40 km to the north, where a central antiquities storage had been established in the years following the incorporation of Thessaly. Antiquities had already in 1882 started to amass in the front yard of the Larissa Nomarcheion (the Regional Government building) and at the nearby Didaskaleion. The Nomarcheion was a Neoclassical structure constructed in 1874 (then known in Turkish as the *Konak*), prior to the incorporation of Thessaly. It was located at the Central Square of Larissa and was destroyed in a fire in 1905 (Helly et al. 2012, 482–83). The Didaskaleion (Fig. 5) was roughly contemporary

Fig. 6: Eleftherios T. Kousis c. 1913. Photograph by unknown in Kousis 1913–1914, 83 (photograph in the public domain).

with the Nomarcheion and was destroyed in the earthquake of 1 March 1941 (Karnava 2005; Helly et al. 2012, 483). It housed the teachers' seminar of Larissa and was a larger building with two wings, situated just south of what is now the Plateia Dikastiriou, facing Odos Papakyriazi (363952/4388420 [GGRS87]). The antiquities were at this time kept outdoors in its yard. This temporary storage situation was soon unmaintainable; the general secretary of the Archaeological Society in Athens, Stefanos A. Koumanoudis (1818–1899), reported in 1883 that 166 sculptures and inscriptions had been collected in the Didaskaleion yard, and that the regional governor Theocharis had consequently commissioned a separate adjacent building to house the antiquities (Koumanoudis 1882, 20–2; see also Gallis 1979, 3). The construction was apparently completed in the following year, according to a later report by Koumanoudis (1883, 17), possibly delayed by the difficult floods of October 1883. The storage building was to be known as the “Museum” (*mouseion*), and was a small shed-like structure (*oikiskos*) in the north-eastern corner of the yard of the Didaskaleion (the structure is still visible in an aerial photograph of c. 1940).

In 1885, two years after the construction of the “Museum”, the recently installed Ephor of Antiquities of Larissa, the Pontic Greek schoolmaster (*gymnasiarchis*) Eleftherios T. Kousis (1843–1921; Fig. 6) made his first inspection of the Didaskaleion premises on 15 November [O.S.]. The Didaskaleion main building had the previous days been commandeered by the army to be used as a military hospital; the 1885 unification of Bulgaria had led to political upheaval in the Balkans, and the Greek Prime Minister Theodoros Diligiannis had ordered mobilisation on 25 September [O.S.], prompting an acute need for new military infrastructure. Arriving at the Didaskaleion, Kousis discovered that all the antiquities stored in the “Museum” had been taken out of the building and thrown in the courtyard. Broken pieces of inscribed stones and other marbles lay in piles on the ground; Kousis counted at least ten destroyed inscriptions and suspected that further damaged ones would be found if a closer inspection could be done. The destruction had been caused through the order by the armed forces to convert the “Museum” into a pharmacy and anatomy theater serving the temporary hospital, and since the stones took up most of the small building, the “useless and lowly stones” had consequently been “hurled” into the courtyard by the soldiers. In his report to the Ministry lamenting the situation (*Kousis 1*, full text in Appendix 1.2), Kousis implored the central authorities to help rectify the situation by providing funds for another temporary storage location, so that he could take proper care of the artifacts and create an inventory of them.

The situation was apparently not resolved soon, possibly due to the poor national economic situation caused by the hasty mobilisation and subsequent international blockade of Greek ports. The Didaskaleion was still in the hands of the military in the summer of 1886, and featured as a military hospital in a Greek journal in June (*To Asty*, 22 June [O.S.] 1886). Later in the summer, Kousis was informed by the recently appointed General Ephor of Antiquities Panagiotis Kavvadias (1850–1928) that –following the resignation of Prime Minister Diligiannis, the ensuing demobilisation, and the end of blockade– the Ministry of Defense had decommissioned the building. He was now instructed to re-organize the antiquities collection (*Kavvadias 1*). Kousis wrote back, informing the General Ephorate that the work would require substantial funds, as the “Museum” needed to be refurbished and finds needed to be moved and cleaned (*Kousis 3*). The state of the Didaskaleion building was apparently not good after its use by the Army, as Kousis urgently telegraphed Athens a few days later that the municipal planning agency had been forced to tear down a wall in the building, and that there was a risk of collapse and danger for the antiquities (*Kousis 4*). On 2 September [O.S.], the General Ephor of Antiquities Kavvadias sent a reply by telegram, asking Kousis for an estimation of the expenses to sort the situation (*Kavvadias 2*). Kousis responded two days later that he had in vain tried to get offers from several contractors, but would continue his enquiries (*Kousis 5*). Finally, on 9 September [O.S.], the General Ephorate responded that they would grant him 80 drachmas for the purpose of solving the situation (*Kavvadias 3*). This was not enough, as Kousis wrote again to the General Ephorate on 14 September [O.S.] informing them of the problems moving the large and bulky items (including a sarcophagus) in the collection, which would bring additional costs (*Kousis 6*). The final outcome of this ordeal is not known, but on 9 October [O.S.] of the same year, the new Regional Governor, Ioannis Kondakis, sent a request to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education for further funds for Kousis to re-arrange the antiquities collection in the Didaskaleion (*Kondakis 3*). No reply is preserved in the archives. On 17–18 November [N.S.] (= 5–6 November [O.S.]), the Swedish traveller Julius Centerwall (1844–1923) visited his friend Kousis in Larissa, who showed him the antiquities collections in the city (Centerwall 1888, 310–12, excerpt with translation in Appendix 1.5). At this time, some antiquities were still stored at the Nomarcheion, and several reliefs were in the yard of the Gymnasium (= Didaskaleion). The Nomarcheion antiquities were only to be moved in the following year (see below), and Kousis was to take up positions as *kathigitis* and *gymnasiarchis* in other cities in Thessaly and beyond before moving back to Asia Minor and finally die in Constantinople (Kaïsidis 1992, 140).

Several years later, in April of 1892, the new Ephor of Antiquities Nikolaos Chatzigogidis wrote to the General Ephorate deploring the ongoing difficult situation for antiquities in Larissa. The *oikiskos* at the Didaskaleion was not suitable for the protection of the antiquities, as exemplified by a “German archaeologist” breaking into it, making an unauthorized copy of an inscription, which he had subsequently published (*Chatzigogidis 1*; cited in Batziou 2021, 180. The archaeologist was most probably Lolling, who had published the inscription in question, see Rönnlund 2024, 10–3).

When the Italian and Russian scholars Gaetano de Sanctis and Yevgeny Pridik visited Larissa in September of 1895 (Pridik 1896; De Sanctis 1898, 14–5), they were under the impression that the Didaskaleion was being renovated, as the inscriptions of the collection were kept in heaps in the yard together with the construction rubble. It is probable that this was just the same situation as previous years, and not the result of a restoration. De Sanctis lamented much the state of the collection and that a museum inventory catalog compiled by the (former) Ephor Kousis was no longer to be found. That improvement work was continuously slow was to be expected, however, due to the financial situation. Greece had been declared bankrupt two years earlier and public finances probably did not allow much spending on regional archaeological infrastructure.

The 1897 Turkish-Greek War (known in Greece as “The Unfortunate War” or “Black ‘97”) brought the next destructive event. Chasing the fleeing Greek army after the Battle of Tyrnavos, Ottoman troops took Larissa without resistance on 13 April [O.S.] 1897. The Greek population of the city had fled, and only the Jewish and Turkish inhabitants remained in their houses. The inmates of the Larissa prison had been released as the final act of the evacuating Greek officials, and the convicts were, according to a French journalist, thoroughly looting the empty houses and vandalising property (Mille 1897, 627–28). Newspaper reports later that same year stated

Fig. 7: The antiquities storage at the Larissa Bezesteni in 1910. Photograph in Anonymous 1911, 38 (photograph in the public domain).

that not only had the Didaskaleion collection been vandalized (Karnava 2005, 237, 252 citing the newspaper *Olympos* of 5 July [O.S.] 1898), but the Turkish army had also looted archaeological storerooms in the region, taking antiquities as war booty to Constantinople, prompting protests from foreign dignitaries stationed in the region (*Paliggenesia*, 7 December [O.S.] 1897, 3). The Greek population of Constantinople also voiced protests to the Porte at the arrival of the antiquities to the city, which in turn prompted protests from the Greek government (*Paliggenesia*, 12 December [O.S.] 1897, 4). Of the Thessalian objects taken to Constantinople, at least one ended up in the Istanbul Archaeological Museum (a bust of Ga Pantareta from ancient Atrax; Mendel 1914, 349 no. 609 [inv. no. 898]). The fate of the other objects –and their number– is unknown.

The German epigraphist Otto Kern (1863–1942) visited Larissa in 1898 and 1899 (*To Asty*, 15 August [O.S.] 1899; *Akropolis*, 15 August [O.S.] 1899) to record inscriptions for the upcoming issue of *Inscriptiones Graecae*. The vast majority (over 330) of the inscriptions that he recorded in the city were stored in the “Museum” (“in museo”), with only 15 kept inside the actual Didaskaleion building. Kern noted that three inscriptions kept in the Museum had suffered damages from the tumult of the 1897 war, but did not note any other damaged items nor other destructive events (Kern 1908, 122: “Quod damnum inscriptiones in tumultu a. 1897 ceperint tituli n. 506. 507. 515 docent, quorum textum e Dürrbachii Pridikii aliorum exemplaribus constituere malui quam ex ectypis et apographis meis.”).

Around 10 years later, the new Ephor of Antiquities Apostolos S. Arvanitopoulos (1874–1942; Stamatopoulou 2010, 2012) initiated a radical and long-awaited improvement of the situation by moving all antiquities to roofed spaces around the perimeter wall of the Ottoman-period Market or Bezesteni (Fig. 7) on the acropolis (*Frourio*) of the city (Anonymous 1911). The location is still in use as a lapidarium more than a hundred years later, with more delicate objects kept in the Diachronic Museum.

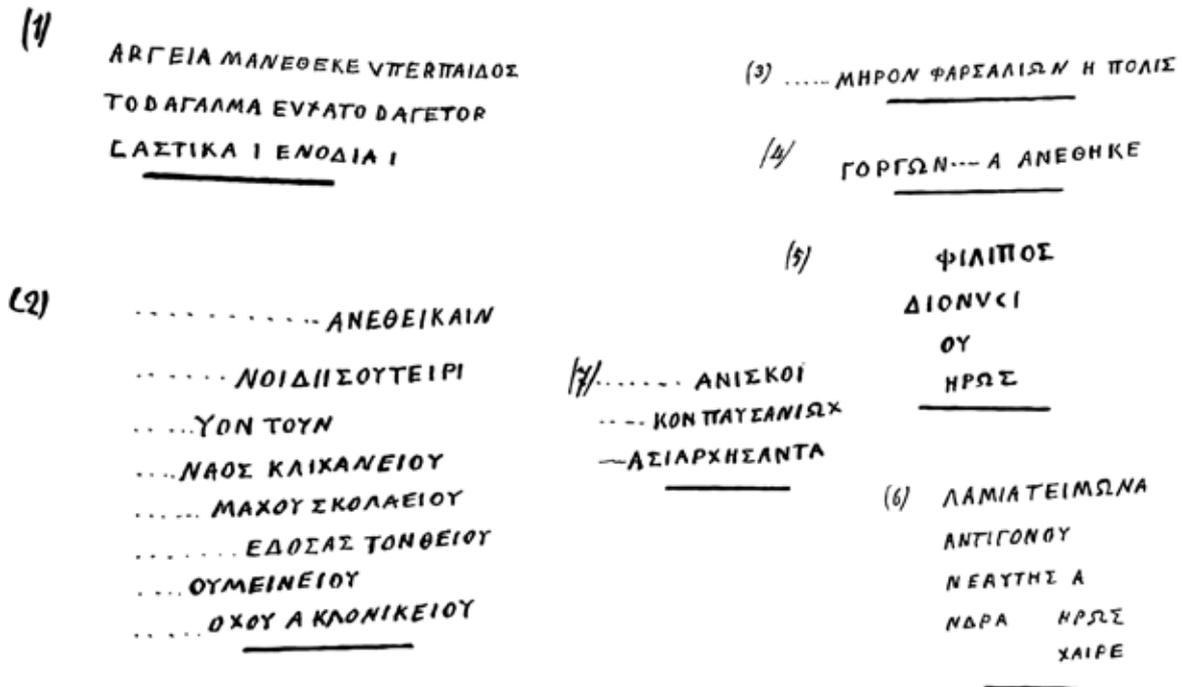

Fig. 8: Transcription of seven inscriptions stored in the Larissa Nomarcheion, attached to a letter (*Kondakis 2*) by Regional Governor Ioannis Kondakis to the General Ephorate of Antiquities. 1: IG IX,2 757. 2: IG IX,2 237. 3: IG IX,2 246. 4: IG IX,2 593. 5: IG IX,2 808. 6: IG IX,2 908. 7: IG IX,2 621. Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – Directorate for the Administration of the National Archive of Monuments – Department for the Administration of the Historical Archive of Antiquities and Restorations (published with permission).

THE DISCOVERY AND FATE OF INSCRIPTION B

With the history of the antiquities collection in Larissa in mind, we now turn to the second inscription discussed in this article. Towards the end of September 1886 and following the demobilisation, the aforementioned Regional Governor of Larissa Kondakis travelled to Farsala to personally collect an ancient marble head, which had been found in the town. Similarly to his predecessor Theocharis, Kondakis had a long career of moving between posts of regional authority. He acted as regional governor and regional secretary for short durations in several regions in the last decades of the 19th and the first of the 20th century. As Koumanoudis (1883, 17–8) described him, he was “known [to the Archaeological Society] for his love of antiquities” (my translation) and had assisted in excavations in the Argolid and in Phocis (Zachos 2021, 373, note 81). In a telegram of 28 September [O.S.] to the Ministry, he states that he had brought the marble head (which he interpreted as belonging to a herm) from Farsala to Larissa together with two “uninscribed” (sic! = inscribed) stones, which had been kept in Farsala (*Kondakis 1*, full transcription in Appendix 1.3). Some days later, he sent a longer report by mail to the General Ephorate (*Kondakis 2*, full transcription in Appendix 1.4), in which he presented the finds together with other artifacts from various parts of Larissa, which he had been forced to keep in the Nomarcheion waiting for the Didaskaleion to be available for storage again. Accompanying the report was a drawing of the seven inscriptions that Kondakis referred to in his text (Fig. 8), all but one known from previous or contemporaneous publications. Kondakis stated that two of the inscriptions (nos. 2 and 3) were brought from Farsala, the first of which clearly the inscribed base labelled no. 2 in Kalliaras’s 1883 report (bottommost in Fig. 4; Heuzey and Daumet 1876, 428 no. 202; later published as the IG IX,2 237 and Decourt 1995, 77–8 no. 60).

The second inscription from Farsala (no. 3 in Kondakis’s report) –the Inscription B of this article– is described as “a base made of grey stone, length 0.85, width 0.60 and height 0.32” (my translation). According to the drawing, it carried the inscription:

Fig. 9: Otto Kern's (1908) schematic drawing of the IG IX,2 246 (image in public domain).

.....ΜΗΡΟΝ ΦΑΡΣΑΛΙΩΝ Η ΠΟΛΙΣ

This inscription would have been identical with that of Monceaux and Kalliaras had it not been for it being distinctly drawn on *one* line. Kondakis's transcriptions of the inscriptions (judging from a comparison with their respective published texts and photographs) are faithful when it comes to line breaks (even if he inserted his own word divisions), and he remarks in his letter that he had “[copied] the inscriptions with as much accuracy as [his] lack of expertise in such matters would allow” (*Kondakis 2*, my translation). There is consequently no overt reason to question the overall accuracy of the transcription. Kondakis's measurements of the stone brought to the Larissa Nomarcheion also differ substantially from Kalliaras's estimation of the length of the stone used as a step in Farsala (1.5 m). Whereas the latter was –in the words of Monceaux and depiction by Kalliaras– a large, long slab with an inscription on *two* lines, the stone brought to Larissa by Kondakis was a much smaller near-square base with an inscription on *one* line. These facts strongly suggest that the statue base brought to Larissa in 1886 (Inscription B) was different to that found in Farsala in 1882 (Inscription A).

On 28 February [O.S.] 1887, Kondakis informed the General Ephorate that the inscriptions that had been stored temporarily in the forecourt of the Nomarcheion had now been moved to the archaeological museum of the Municipality of Larissa (*Kondakis 4*). Whether this was the same as the *oikiskos* in the Didaskaleion back yard is unknown, as is the fate of the artifacts thrown into the yard. However, Wilhelm Larfeld (1858–1929), visiting in the same year, states that the municipal collection of antiquities in Larissa was still kept in the courtyard of the building “known as either the *gymnasion* or Didaskaleion” (my translation), indicating that the “Museum” had yet not been fully re-employed for this purpose (Larfeld 1887, 512).

When Kern came to Larissa after the 1897 war, most inscriptions were stored in the Museum, as outlined above. However, the two stones brought from Farsala by Kondakis were among the 15 inscriptions kept *inside* the Didaskaleion building, indicating that they had been moved there at a separate point in time. Among these was a relatively small stone, according to Kern a base of light-blue marble measuring 25 cm in height and 46.5 cm in width, bearing the inscription (Kern 1908, 71 no. 246 = IG IX,2 246):

[–]ΜΗΡΟΝΦΑΡΣΑΛΙΩΝΗ[–]

Kern identifies it –albeit erroneously, as I argue here– as the same inscription as the one found in Farsala by Monceaux (“*inventa in horto templi Turcici ad forum magnum*”), and he dates it to the 4th century B.C. A schematic drawing of the stone is given (Fig. 9), showing that it had an epistyle upon which the inscription was carved. The storage location and the *one-lined* inscription strongly indicate that the stone was the same as that transported from Farsala in 1886 (Inscription B).

The stone was apparently still in the Larissa storerooms in 1910, when it is mentioned in an article by the Ephor of Antiquities Arvanitopoulos (1911b, 127). Some 80 years later, Jean-Claude Decourt revisited Inscription B, which had been thought lost by intermediate researchers (Biesantz 1965, 104), and published

a new edition of it in his corpus of Thessalian inscriptions (Decourt 1995, 73 no. 56 = *I.Thess* I 56). Decourt's photograph shows only the front of the stone, which corresponds relatively well with Kern's schematic drawing. He provides more complete dimensions of the stone, stating that it is a large [sic.] base of greyish blue marble measuring 47 cm by 25.5 cm by 28.5 cm. These dimensions fit poorly with those provided by Kondakis a hundred years earlier, and it is quite probable that the stone had suffered damages after its incorporation in the Didaskaleion collection in 1887. The many deep cracks in the stone show that it was prone to split. Decourt observed that Monceaux's publication "lets us suppose that the inscription was carved on two lines, which is impossible" (my translation), and argued that the inscription originally continued on a now-lost second stone.

In conclusion, the two inscriptions –Inscription A and Inscription B– have since the publication of the *Inscriptiones Graecae* IX,2 been regarded as the same object, which the archival material and publication history show to be highly improbable if not impossible. The large base published by Monceaux and drawn by the policeman Kalliaras represents the same object (Inscription A), which –having first been seen in the yard of the Kurşunlu Camii– was later re-used in a private residence. It is probable that this latter fact, in combination with the large size of the stone, made it impossible for the policeman to confiscate the inscription, and that it thus remained in Farsala. Some three years later, the regional governor Kondakis brought two inscribed stones from Farsala to Larissa. One of these (*IG* IX,2 237) was most definitively one reported by the policeman, while the other –even if with near-identical text– was *another* inscribed base of much smaller size than the one seen by Monceaux and Kalliaras. This latter stone (Inscription B) was temporarily stored in the Nomarcheion before being moved to the Museum in February 1887. It thus did not suffer from the soldiers' treatment in 1885, but must have been damaged at some point before 1898 when Kern recorded it in its present state in the Didaskaleion. Whether the damage was caused by the poor state of the antiquities collection in 1895 (as reported by de Sanctis) or the occupation by the Ottoman Turks in 1897 cannot be determined from the records.

TWO STATUES TO HOMER?

The two inscriptions apparently contained the identical dedication: "Ὅμηρον Φαρσαλίων ἢ πόλις, "the *polis* of the Pharsalians (dedicated) Homer". The language of the inscriptions follows the common 4th and 3rd century B.C. convention of putting the honoring community in the nominative and the person being honored in the accusative. The use of the accusative (Ὅμηρον) shows that the Pharsalians regarded Homer as a person to be honored, and not a deity to receive the statue offering. Indeed, the inscriptions lack a divine recipient, which is otherwise common. This would have been put in the dative case (Ὁμήρω), as is common elsewhere (Ma 2013, 23–5).

It is highly improbable that the dedications were set up to someone else other than the legendary poet, as the name is given without any patronymic. The name Homeros/Homeiros is furthermore rare in Thessalian inscriptions, and only features in Roman-period inscriptions from Larissa. One Homeiros son of Hermaios was *tagos* of the Larissaians in 130s B.C. (*SEG* XXXI 577), and Timasitheos son of Hermaios son of Homeros from Larissa listed as a victor in the Eleutheria games in c. 80–70 B.C. was possibly his grandson (*SEG* LIV 560). Another athlete, Epigenes son of Homeros, is listed as a victor in the boys' *pankraion* contest in a 1st century B.C. or 1st century A.D. inscription (*IG* IX,2 527), and a contemporaneous inscription from the same city lists one Empedion son of Homeros as the victor of the boys' boxing (*IG* IX,2 531). It is worth adding that a base for a bust depicting Homer (with the name in the nominative) has been found in Larissa, but of a considerably later (Roman) date (see Appendix 2).

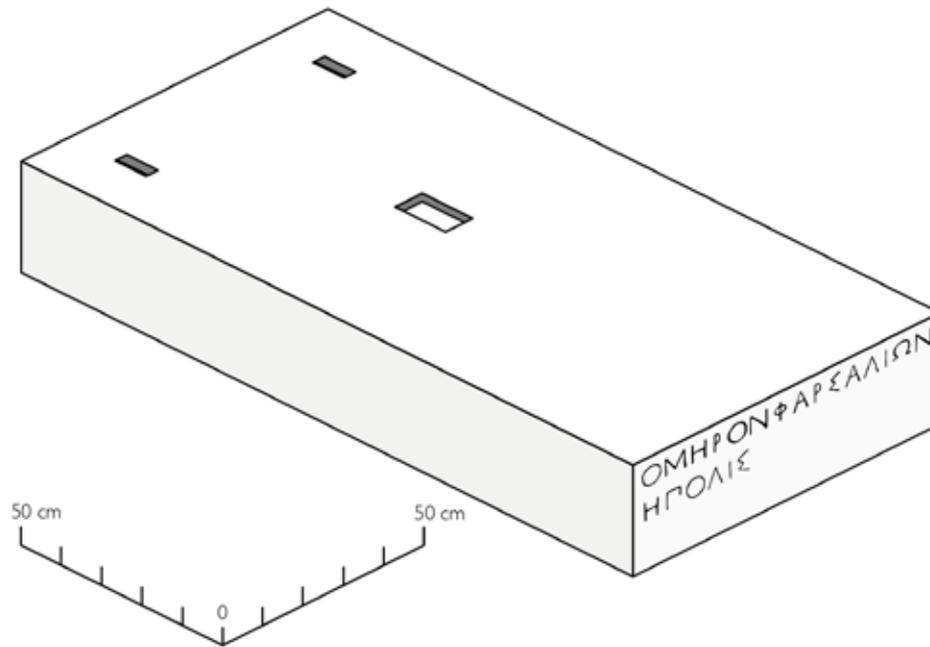

Fig. 10: Schematic isometric reconstruction of the base with Inscription A (drawing by author).

INSCRIPTION A (MONCEAUX 1883, 51–2 NO. 7)

Judging from the available descriptions, depictions, and approximate measurements, Inscription A was a larger statue base, c. 1.5 m in length and over half a meter wide. Unfortunately, Kalliaras did not specify the width of the stone, but judging from his drawing, it was c. 0.75 m wide. As the drawing is not to scale, this measurement should be seen as highly approximate. Monceaux writes that “all the dowel holes are perfectly visible” (my translation), and Kalliaras’s sketch shows three rectangles on the top of the stone that probably represent these. The descriptions and drawing indicate that the base probably had supported a bronze statue of a horse with or without rider. Other types of statues, such as one depicting a seated or standing anthropomorphic figure, are unlikely to have fitted this base. Kalliaras’s drawing shows that two of the dowel holes were placed at the back corners of the base, with a single, larger one at the center (Fig. 10). The back holes probably attached the hind hoofs of the bronze statue to the stone; the lack of holes for the front hoofs indicates that the depicted figure was rearing. The single central hole was possibly for an extra support of the horse body, but whether this was original or added later as a repair cannot presently be ascertained. The other large base in the same drawing (uppermost in Fig. 4), which is also lost, had dowel holes at each corner of the stone with a larger one at center, indicating a non-rearing horse.

Similar bases to the ones from Farsala have been found in Thessaly and beyond, the closest example being an early 2nd century B.C. dedication to Apollo Lykeios from Atrax (Tziafalias et al. 2015, 114, 152 no. 55 = *I.Atrax* 55). The Atragian base has the positions of the dowel holes (which are circular rather than rectangular) inverted compared to the example from Farsala, giving the impression that the dedicatory inscription is on the back of the base. The most interesting comparandum, however, is the base for a bronze horse found in two fragments at the sanctuary of Apollo at Delphi. Probably dating to the mid-4th century B.C., its inscription states that it was set up by the Pharsalians to Pythian Apollo (Vatin 1964). The use of the nominative plural of the ethnic and the dative of the recipient (“Φαρσάλιοι τῶι Ἀπόλλωνι τῶι Πυθίωι ἀνέθηκαν”) is notably different to the formula in the inscriptions from Farsala. Interestingly enough, the base is signed by two Thessalian sculptors, Herakleidas and Hippokrates of Atrax. The Delphi base has two preserved round dowel holes further to the center of the stone compared with the Pharsalian base, without a central dowel hole, but belongs otherwise to the same type of base.

Fig. 11: Inscribed statue base (Inscription B) in the Diachronic Museum of Larissa (inv. no. 660), top. Photograph by Danai Kalogerini Samouri. Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – The Ephorate of Antiquities of Larisa – The Organisation for the Management and Development of Cultural Resources (published with permission).

INSCRIPTION B (*IG IX,2 246 = I.Thess I 56*)

The stone is kept in the storerooms of the Diachronic Museum of Larissa (inv. no. 660), and is a fragment of a statue base (Figs. 11, 12, 13), with the inscription on the upper part of the most well-preserved vertical side of the epistyle:

[Ο]μηρον Φαρσαλίων ἢ [πόλις].

The text is restored from the (near) complete inscription as reported by Kondakis (*Kondakis 2*, Appendix 1.4). As observed by Decourt, the mu (which was dotted by Kern) is completely legible, and only the lambda must be restored (but not dotted by Decourt). Judging from the letter-shapes, the inscription is probably of the 4th century B.C., with well-cut and uniform letters. The letter spacing is somewhat narrower in the left part of the inscription than in the right. Among the letter shapes we may note two narrow rho, two nu with vertical hastae, a slightly spade-shaped phi, a sigma with non-parallel bars, a slightly raised omega with horizontal feet and a wide eta.

The single dowel hole on the top is nearly rectangular, 4.0 × 2.7 cm in size and cut parallel with the inscribed front of the stone. The surface surrounding the hole is slightly concave, which could be due to the shape of the bronze element attached to the stone here. What kind of statue was erected on top of the base cannot be determined from the single dowel hole, but its small size and shallow depth speaks of it not supporting a full foot or similarly sized sculptural elements.

Judging from the preserved surfaces, the stone was that of a pillar base, with a narrower main body and a wider upper epistyle separated by a cavetto moulding. The latter is preserved on the front and left side of the stone. The type of base is not overly typical for late 4th century B.C. Thessaly and could potentially represent an archaism. Similar bases came again into fashion in the Roman period, but the abandonment of the city of Pharsalos combined with the letter-shapes suggest that this is not the case here. The original height of the base cannot be ascertained, but could have been considerable, as inferred from similar but better-preserved examples (cf. *I.Thess I 2* from Vlochos, early 4th century B.C.). The length of the reconstructed text suggests an original width of the upper part of c. 60 cm, which is indeed the size given by Kondakis. The latter states that

Fig. 12: Inscribed statue base (Inscription B) in the Diachronic Museum of Larissa (inv. no. 660), bottom. Photograph by Danaï Kalogerini Samouri. Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – The Ephorate of Antiquities of Larisa – The Organisation for the Management and Development of Cultural Resources (published with permission).

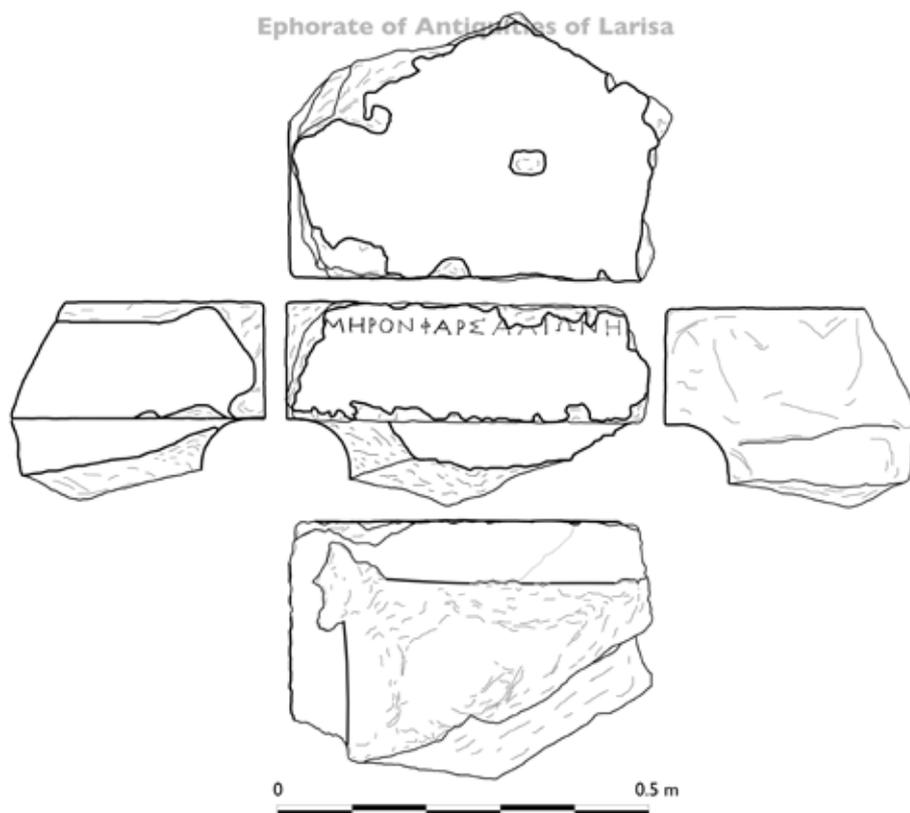

Fig. 13: Drawing of inscribed statue base (Inscription B) in the Diachronic Museum of Larissa (inv. no. 660). Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – The Ephorate of Antiquities of Larisa – The Organisation for the Management and Development of Cultural Resources (published with permission, drawing by author).

the depth of the stone prior to its further damage was 80 cm, making it slightly deeper than it was wide. There is nothing to suggest that the inscription continued on another block as suggested by Decourt; the base was most certainly monolithic as are similar examples (tentative reconstruction in Fig. 14). As mentioned above, a deep crack running from the front all through the stone show that the material is prone to splitting, which might have caused the post-discovery damage.

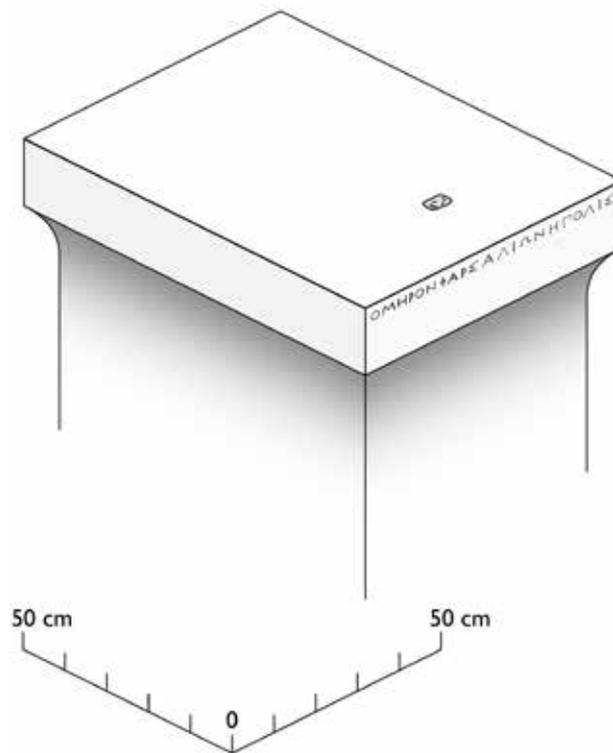

Fig. 14: Schematic isometric reconstruction of base with Inscription B (drawing by author).

THE CONTEXT, DEPICTIONS AND SIGNIFICANCE OF THE MONUMENTS

Reviews of the numerous archaeological discoveries done at the site of ancient Pharsalos over the course of the last 50 years indicate that the urban settlement was established in the 4th century B.C. (Stamatopoulou 2007, 213), probably through an urbanisation of an already existent political entity, that of the Pharsalians (Rönnlund 2023, 84–9). Likewise, there is next to no archaeological evidence for continued habitation at the site after the 2nd century B.C. (Stamatopoulou 2007, 226), indicating that the city was abandoned after the turbulent conflicts of the Macedonian Wars, as were so many cities of Western Thessaly. Scattered remains of monumental spaces and buildings have been excavated within the ancient city, all chance discoveries produced by decades of construction work in the modern town. The area of the present Plateia Laou and Plateia Dimarcheiou appears to have housed several public buildings, including *stoai*, partially excavated by the Ephorate of Larissa (Rönnlund 2023, 86). At least one of the two Homeric dedications discussed here was first noted in this area (Inscription A), and it is possible that it originally was displayed there. Several dedications to various deities have been found all over the modern town, as well as honorific decrees (see corpus in Decourt 1995), indicating public spaces for the display of such documents.

As stated by Decourt some 30 years ago, the significance of the dedication(s) to Homer from ancient Pharsalos has yet not been appreciated in scholarship (Decourt 1995, 73). The Pharsalian reverence to the poet is not mentioned in general discussions on Homeric cult (cf. Zanker 1995, 159–62; Clay 2004, 136–43; Kimmel-Clauzet 2013, 285–318), and mainly figure in passing in scholarship on Thessaly or Pharsalos specifically (Biesantz 1965, 104; Béquignon 1970, 1044). There are no clear parallels of dedications to Homer by a community from elsewhere in the Greek world, even if one such statue has been inferred from the inscription of a c. A.D. 100 dedication to the (personified) Iliad from the Athenian Agora (Thompson 1954, 62–5; Seaman 2005, 177). Another possible exception is in the Roman-period *Contest of Homer and Hesiod*, which states that the Argives had set up a bronze statue of Homer, to which daily sacrifices were made (*Cert. Hom. et Hes.* 325: [...] εἰκόνα δὲ χαλκῆν ἀναστήσαντες ἐψηφίσαντο θυσίαν ἐπιτελεῖν Ὅμηρῳ καθ' ἡμέραν καὶ κατὰ μῆνα καὶ κατ' ἐνιαυτὸν [...]).

Pausanias mentions a bronze statue depicting Homer at Olympia as part of a larger monument, but this was set up by the 5th century B.C. Sicilian tyrant Mikythos, and not by a community (Paus. 5.26.2: παρὰ δὲ τοῦ ναοῦ τοῦ μεγάλου τὴν ἐν ἀριστερᾷ πλευρᾷν ἀνέθηκεν ἄλλα [...] ποιητῶν δὲ Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον [...]). Pausanias also noted a bronze statue of the poet at Delphi, the base of which recorded the claims by various *poleis* of being his place of birth (Paus. 10.24.2: θεάσαιο δ' ἄν καὶ εἰκόνα Ὀμήρου χαλκῆν ἐπὶ στήλῃ), which is quite similar to the large late Hellenistic base found at Pergamon, which has three epigrams regarding this unresolved question (*IvP* I 203; Fränkel 1890, 119–21 no. 203).

The fact that two statues were dedicated to Homer at the same location by the same community with the same text is suggestive and cannot be due to chance. To identify a possible “Homereion” in Pharsalos (Wagman 2015, 88 note 47), as known from Alexandria and Smyrna (Ael. *VH* 13.22; Str. 14.1.37) might be too fantastical, and it is more probable to imagine an elaborate group of statues with a common theme at a prominent spot in the city, all dedicated to the poet and possibly also to the “local heroes” of the *Iliad*. The main question is what the statues of the two bases depicted, and what their connection with Homer was.

That the base of Inscription B supported a standing anthropomorphic figure cannot be completely determined, but it appears likely, as suggested by the almost square shape of its top. The remaining dowel hole possibly supported just a heel or a toe of a striding figure, but this cannot be ascertained. The nature of the statue of the base of Inscription A is less nebulous – it most definitively depicted a rearing horse with or without a rider. It still presents a conundrum, however, as it would be relatively natural to dedicate a statue to Homer depicting Homer himself, but the reasons why the Pharsalians would dedicate an equestrian statue to the poet are less direct. Similarly, why the Pharsalians would have erected *two* statues of Homer with the same inscription cannot be directly resolved. The resolution could be found in the suggestion that we are not dealing with mere *depictions* of Homer – marked “Ὀμηρος”, as in the case of the aforementioned bust base found at Larissa (Appendix 2)– but with *dedications* to the poet. The figures depicted thus do not have to be of the poet himself, but probably of one or several figures associated with him.

The ancient (and indeed modern) interest in the characters of Homeric myth in Pharsalos has previously been noted in scholarship. The *chōra* of Pharsalos –also known as the Pharsalia– was (and is still) commonly identified with Homeric Phthia, the homeland of Achilles and his Myrmidons, an identification which was (and still is) not uncontested. It has been argued that the local aristocracy began to claim Achilles as their ancestor in the Classical period, probably to boost their prestige in Panhellenic circles (Karapanou and Noula 2019; Aston 2024, 393). The arguably most prominent aristocratic family, in scholarship known as the Daochids, strived from the middle of the 4th century B.C. to become visible on the Panhellenic stage through monumental investment in the sanctuary of Delphi (see below). In this context, it is notable that the text of the two Pharsalian inscriptions discussed here is in Koine and not in the local Thessalian dialect (which would have been rendered “Ὀμειρον Φαρσαλίουν ἁ πόλις” *vel sim.*). Adding to this, the use of the word *polis* is highly unusual in a contemporaneous Thessalian context. There are only two-three other examples of the use of the word prior to the Hellenistic period, all used in more Panhellenic contexts; – there is evidence suggesting that the word *koinon* was more commonly used for a similar community (Rönnlund 2023, 33). The word, however, would make more sense for a Koine-speaker visiting the city. The Panhellenic importance of Homer and the Homeric epics possibly explains this choice of language and words; the monuments were not solely addressing the local community, but also ‘international’ visitors to Pharsalos, and had to make sense to these.

We now enter the realm of speculation. As Homer had no known direct association with Pharsalos, I find it most plausible that the statues of the bases depicted Homeric figures with a strong connection to the *polis*. The most obvious such figure would be Achilles, especially as the Pharsalians are known to have dedicated an *anathema* with “Achilles on horseback, with Patroclus running beside his horse” in the sanctuary at Delphi (Paus. 10.13.5: “Φαρσάλιοι δὲ Ἀχιλλέα τε ἐπὶ ἵππῳ καὶ ὁ Πάτροκλος συμπαραθεῖν οἱ καὶ τῷ ἵππῳ”). The nature and historiography of the monument described by Pausanias has been discussed in detail by Lorenzo Campagna (2019), who suggests that its erection was prompted by the wish “to express civic pride and identity”

Fig. 15: Reverses of 3rd century B.C. coins of the Pharsalians depicting warrior on horse with other figures. a) Lavva 2001 no. 263 var. b) Lavva 2001 no. 347. c) Lavva 2001 no. 312 (digital tracings of photographs by author).

relating to the success of the Thessalian contingent in the wars of Alexander in Asia Minor. As also outlined by Campagna, previous scholarship has long tried to connect this statue group with the imagery found on the reverse of a number of 4th century B.C. Pharsalian coin issues (Fig. 15) (Pomtow 1921, 195; Lavva 2001, 19). These (Trihemioibols Lavva 2001 no. 263; BCD Thessaly I no. 1293, and tetrachalcons, Rogers 1932 no. 500–1; Lavva 2001 no. 348–49; BCD Thessaly I no. 1297; Lavva 2001 no. 288; BCD Thessaly I no. 1294) depict a warrior on a rearing horse facing right, yielding above his head what looks to be a flail (sometimes with two balls at the end of the chain). Several of the issues (including dichalcons, Rogers 1932 no. 508; Lavva 2001 no. 347; BCD Thessaly I no. 1295 (early 4th century B.C.) and tetrachalcons, Lavva 2001 no. 325; BCD Thessaly I no. 1299 (4th century B.C.)) have another figure carrying a flail placed running behind the horse, and at least one (tetrachalcon, Rogers 1932 no. 502; Lavva 2001 no. 312; BCD Thessaly I no. 1298 (4th century B.C.)) has also a third figure standing in front of the horse (an enemy?). The pose and armor of the rider on the rearing horse is near-identical over the issues, as is that of the companion (when this figures), which further suggests that it is a depiction of a statue or statue group rather than a generic scene.

The Pharsalians probably took much pride in the monument in Delphi, and for this reason perhaps chose to depict it on their coin reverses, but a monument placed in the home city would –I argue– have been a more obvious choice, as it provided a stronger link with the main settlement of the community. This might still have been the case. The Achilles and Patroclus *anathema* seen by Pausanias in Delphi could possibly have been a copy of an original statue group in Pharsalos –or vice versa– as indicated by the fact that the statue of Hagias from the imposing Daochid *ex voto* in Delphi was but a stone copy of a bronze original by Lysippos set up in Pharsalos, the latter possibly accompanied by the other statues of the group (Biesantz 1965, 104; Aston 2012, 48). This situation was made evident by the discovery of the base of the bronze original in several fragments in Farsala in the 19th century (*I.Thess* I 57, now lost), including the same epigram as was inscribed on the base in Delphi. This, in combination with the coin motif, in itself at least suggests the possibility that the Achilles with Patroclus group in Delphi had its mate on display in Pharsalos, a possibility which, at least to my knowledge, has not been suggested before. The existence of two statue bases from ancient Pharsalos with dedications to Homer –one definitively supporting a bronze horse and the other at least possibly a standing human figure– lends more weight to the hypothesis.

CONCLUDING REMARKS

The documents preserved in the National Archive of Monuments in Athens show both the great importance of archival studies when it comes to understanding the archaeology of Greece, as well as the enormous effort and courage of the early archaeological pioneers of the country. Underpaid schoolmasters, ardent policemen and

meticulous governmental officials strived to save threatened antiquities out of their love for the past, but also out of love for their nation. A region full of remains of the painful Ottoman centuries, Thessaly was in the late 19th century to be made Greek anew through the discoveries of Hellenic monuments of the distant past. It is fascinating to see how the whole state apparatus was involved in this project from the earliest days of Thessaly in the Kingdom of Greece. The success of this endeavor is evident; finds and sites of Classical antiquity were preserved and protected, while not a single mosque or *mescit* in Farsala survived the 20th century.

There is much more to be learned by the systematic study of the thousands of preserved reports by the *epimelites* and *eforoi*, and I foresee many unexpected discoveries in the future. The implications of the schematic drawings by the local policeman Kalliaras further show the gravity in treating inscribed stones not as just carriers of text, but as material objects worthy of study. The nature of similar lost inscribed bases –what kind of statues they supported– has the potential to tell us much more of the monumental landscapes of Classical-Hellenistic cities. The existence of a statue group depicting Achilles on horseback with accompanying Patroclus in Pharsalos will remain but a hypothesis until more substantial material evidence has been found. The bases from Farsala do, however, speak for a special reverence for Homer in Ancient Pharsalos, a reverence which appears unique in the wider Greek world. It would be exciting if further remains of these monuments or the setting in which they put up would be found in the modern town, to better understand the context of their display. The reverence of Achilles in modern-day Farsala is a striking mirror of that in Antiquity, as a statue of the hero adorns the central square in town in front of the town hall. Perhaps certain things never change.

ACKNOWLEDGEMENTS

The rights to all the depicted monuments belong to the Hellenic Ministry of Culture (law no. 4858/2021). The antiquities from the archaeological site of Farsala (ancient Pharsalos) are under the jurisdiction of the Ephorate of Antiquities of Larissa. I want to express my gratitude to said Ephorate for granting me the publication rights to depictions of the inscriptions in their collections, and to the Directorate for the Management of the National Archive of Monuments for granting the study and publication rights to the extensive collection of reports to the central archaeological authorities in Athens in the late 19th century (permit request no. 183456/22-04-2022). Stella Katakouta of the Ephorate and Athina Chatzidimitriou and Sofia Frangouloupoulou of the Directorate have been more than helpful in providing me with additional information and orientation. I would not have been able to penetrate the difficult kalligrafia of the hand-written records in Katharevousa without the assistance of Danai Kalogerini Samouri, who also graciously helped me in acquiring additional photographs. Görkem Çimen provided invaluable help correcting my re-transliteration of Ottoman names from the Greek alphabet to the modern Turkish orthography. Local historians Achilleas Bakalexis of Farsala and Nikolaos Papatheodorou of Larissa have most graciously provided me with much valuable information regarding historical places and individuals in their areas. I am also indebted to Viktoria Dymenou Wallén, Ditte Kvist Johnson and Vaso Noula for reading and commenting upon an advanced draft of this article. Finally, I would like to acknowledge the strong arguments for the identification of the figures of the reverse of the Pharsalian coins with a statue group as presented by Rosanagh Mack in 2023 at the Celtic Conference in Classics in Coimbra. The research was funded by the Wenner-Gren Foundations.

APPENDIX 1: TRANSCRIPTION AND TRANSLATION OF MANUSCRIPTS

All transcriptions follow the orthographic conventions, variations and spelling mistakes of the original documents. The transcriptions were made by Danai Kalogerini Samouri and the author, with all translations by the author.

1.1: LETTER (*KALLIARAS 1*) FROM POLICEMAN G. KALLIARAS TO THE REGIONAL GOVERNOR IN LARISSA, T.V. THEOCHARIS, 13 FEBRUARY [O.S.] 1883. ΔΔΕΑΜ ΒΟΧ 836, ΑΡ. ΠΡ. 80.

Περί ἀρχαιοτήτων

Regarding antiquities

Ἐπιστρέφων τὴν ἀπαντημένην διατάγη τῆς Νομαρχίας¹ ἐγκλείω καὶ δεύτερον, ἀντίτυπον τῆς ὑποβληθείσης σημειώσεως περὶ τῶν εὐρεθεισῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἡ μὲν ὑπὸ τὸν ἀριθ. 1 πλάξ ὑπάρχει ἐν τῷ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὀθωμ. νεκροταφείῳ, ἡ δευτέρα ἐν τῷ αὐτῷ νεκροταφείῳ χρησιμεύουσα ὡς βαθμὸς κλίμακας,² ἡ τρίτη ὡς βαθμὸς κλίμακας ἐν τίνι ὀθωμανικῇ οἰκίᾳ (σημειοτέον ὅτι ἐν τῇ αὐτῇ ταύτης γενωμένης ἐπιπολαίου ἀνασκαφῆς πρὸ ἐτῶν εὐρέθη καὶ ὑπάρχει ἀγαλμάτιον τι ἄνευ κεφαλῆς καὶ ποδῶν ἅτινα προσηρμύζοντο διὰ σιδηρῶν ὑλῶν) περὶ τούτου δὴ θέλω ἐκθέσειν δι' ἰδίας ἀναφορᾶς μου. Καὶ ἡ στήλη χρησιμεύει ὡς κίων ἔξωθεν τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς πόλεως, ὁ Ἅγιος Νικόλαος. Ἐπληροφορήθην δὴ ὅτι καὶ εἰς το χωρίον Ῥίζι [sic.] ὑπάρχει πλάξ φέρουσα ἀρχαῖον ψήφισμα ἐν τῷ ἐκείσε ἱερῷ ναῷ, χρησιμεύουσα ὡς ἐπίπεδον τῆς ἱερᾶς τραπέζης³ καὶ θά μεταβῶ πρὸς ἀντιγραφὴν τῆς γραφῆς ταύτης καὶ οἷας ἄλλης ἀνακαλύψω τόσον ἐκείσε ὡς καὶ ἐν ἄλλω τίνι χωρίῳ.

Responding to the already answered order issued by the Regional Government,¹ I also enclose a second copy of the submitted note regarding the discovered inscriptions. So, accordingly, no. 1 is a slab which in found in the Ottoman [= Moslem] cemetery of the city; the second is in the same cemetery used as a step;² the third [is used] as a step in an Ottoman [= Moslem] house (it is to be noted that in its yard, during illicit excavation some years ago, a statuette was found without head and legs/feet, which had been joined [to the body] with pieces of iron), which I would like to disclose in another of my reports. The stele is used as a pillar on the outside of the gate to the church of the city, Agios Nikolaos. I have also been informed that in the village of Ryzi there is a slab containing an ancient decree in the yonder church, used as the top of the holy table,³ and I will strive to make a copy of its inscription as well as of the many others which I might discover there as well as in other villages.

Εὐπειθέστατος

Most obediently,

Ὁ Ἀστυνόμος Φαρσάλων

The policeman of Farsala

Γ Καλλιάρας

G. Kalliaras

1. No such order is preserved among the documents in the archive.

2. Stählin (1924, 141) claims this was found at the Ahmet Ratib Paşa *mascid*.

3. This (*I.Thess* I 50) had already been published by Heuzey and Daumet (1876, 425–28).

1.2: LETTER FROM THE EPHOR OF ANTIQUITIES ELEFTHERIOS T. KOUSIS TO THE MINISTER OF ECCLESIASTICAL AFFAIRS AND PUBLIC EDUCATION, 17 NOVEMBER [O.S.] 1885. ΔΔΕΑΜ ΒΟΧ 836, ΑΡ. ΠΡ. 16558.

Κύριε Υπουργέ

Mr. Minister,

Τὴν παρελθοῦσαν ἐβδομάδα λαβὼν τὸν διορισμὸν μου ἐξ ἐφόρου τῶν ἐν Λαρίσῃ ἀρχαιοτήτων ἐπελήφθην τῶν ἐμῶν καθηκόντων καὶ ἔσπευσα προχθές (τοῦ καιροῦ μόλις ἐπιτρέψαντος) πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἐνταῦθα ἀρχαιοτήτων. αὐταὶ ἐφυλάττοντο ἐν τινὶ κτιρίῳ, μουσεῖῳ καλουμένῳ, οἰκοδομηθέντι πρὸ τριῶν (νομίζω) ἐτῶν ἐν τῇ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα τοῦ Διδασκαλείου αὐλῆς. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ὅν τε τράπευρον ἐπίμηκες, οὔτε διαίρεσιν κατάλληλον εἶχεν, οὔτε χωρητικότητα ἀρκοῦσαν ταῖς ἐν αὐτῷ ἐπισεσωρευμέναις ἀρχαιοτήσιν· τοῦτο μόνον τὸ πλεονέκτημα εἶχεν, ὅτι ἐστέγαζε τὰ κειμήλια τῆς ἀρχαιότητος καὶ προεφύλαττεν ἀπὸ τῶν ἐπηρειῶν τῆς ἀτμοσφαίρας, περιέκλειεν αὐτὰ ἐντὸς τεσσάρων τοίχων κ[αί] ἀσφαλίζον διὰ θύρας κλειομένης διέσφζεν ἀπὸ χειρῶν ἱεροσύλων. Οὕτως ἐφυλάττοντο αἱ τῆς Λαρίσης ἀρχαιοτήτες μέχρι χθές καὶ προχθές. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας διετάχθη ὑπὸ τῆς ἐνταῦθα στρατιωτικῆς ἀρχῆς νὰ ἐκβληθῶσιν ἐκ τοῦ οἰκίσκου, ἐνθα ἐφυλάττοντο, καὶ νὰ ριφθῶσιν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ διδασκαλείου· διότι μετὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ Διδασκαλείου εἰς στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον ἐγένετο χρεια καὶ τὸ οἰκοδόμημα τὸ παρακείμενον, τὸ μουσεῖον, νὰ μεταποιηθῆ εἰς φαρμακεῖον καὶ εὐθύς στρατιῶται μετὰ ζήλου καὶ προθυμίας ἔσπευσαν οὐχὶ νὰ ἐκβάλωσιν ἐν τάξει καὶ προσοχῇ καὶ εὐλάβειᾳ, ἀλλὰ νὰ καταρρίπτωσι, νὰ κατακυλίωσι, νὰ ἐκσφενδονίζωσι τὰς ἀχρήστους ἐκεῖνας καὶ λόγου ἀναξίας καὶ εὐτελεῖς πέτρας καὶ νῦν βλέπει τις ἐν τῇ αὐλῇ ὄγκους λίθων εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν ἐπερριμμένους, ἐπισεσωρευμένους, ἐπικειμένους, ἐπεστοιβασμένους ἀποτέλεσμα δὲ τῆς πράξεως ταύτης ὑπῆρξε νὰ θραυσθῶσιν εἰς δύο καὶ πλείονα τεμάχια καὶ στήλαι νεκρικαὶ μετ' ἀναγλύφων καὶ πλάκες μετ' ἐπιγραφῶν δέκα τοιαύτας ἠδυνήθη νὰ ἀριθμήσω μετ' ἄλλους ψυχῆ[ς] τίς οἶδε πόσαι ἔταιραι κείνται ἀδιόρατοι ὑπὸ τὸν ἐπικείμενον ὄγκον τῶν λίθων· δύο ἔτι στήλας, τὴν μὲν νεκρικὴν, τὴν δὲ ψήφισμα ἔχουσαν γεγραμμένον εἶδον βεβλαμμένας ἐκατέρωθεν κατὰ τὰ ἄκρα· ἔνεκα δὲ τῆς βλάβης ταύτης ἄλλα μὲν τῶν γραμμάτων τῶν ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ ἐν τῷ τέλει τῶν σειρῶν ἐφθάρησαν καὶ δὲν ἀναγιγνώσκονται, ἄλλα δ' ἐξηλείφθησαν· ἄλλας βλάβας δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνακαλύψω, ἀλλ' ὑποθέτω ὅτι καὶ μείζονες θὰ ὑπάρχουν εἴθε νὰ ψευσθῶσιν αἱ ἀπαίσιαι προρήσεις μου.

Last week, I accepted my appointment as ephor of antiquities in Larissa. I assumed my duties and hastened the day before yesterday (as soon as the weather permitted) to visit the local antiquities. These were stored in a small building, called the "Museum", built three (I think) years ago in the courtyard of the Didaskaleion eastern wing. This edifice, which is four-sided, had neither proper internal divisions, nor sufficient capacity for the ancient treasures accumulated in it. It had only one advantage, that it housed the relics of antiquity and protected them from the impact of the atmosphere, keeping them within four walls and making sure by a locked door that they were away from the hands of desecrators. This is how the antiquities of Larissa were preserved until yesterday and the day before yesterday. But during those days, it was ordered by the local military authority to evict [the antiquities] from the shed where they were being kept, and to throw them in the courtyard of the Didaskaleion. [This] as, after the conversion of the Didaskaleion into a military hospital, it became necessary for the adjacent building, the "Museum", to be refurbished into a pharmacy. Staunch soldiers, with zeal and eagerness, hastened without order and attention and reverence to knock down, to overturn, to hurl those useless and worthless and lowly stones [onto the ground], and now we see the masses of stones in the yard here and there wherever they happened to be piled, heaped or stacked. The result of this was that [the stones] were broken into two or more pieces, including funerary stelai with reliefs and plaques with inscriptions; ten such that I was able to count. With pains in my soul, I saw several pillars laying covered under the impending masses of stones; two of these stelai, one funerary and one with a decree, had been defaced with a written notice on their sides; and due to this damage, the letters at the beginning and at the end of the lines are damaged and not legible, while others were obliterated. I was not able to discover further damages, but I assume that there will be major ones as well, as my

Ἐκ τούτων καταφανές γίνεται ὅτι ἀμέσως μὲν οἱ στρατιῶται ἐπήνεγκον τὴν φθορὰν ταῖς ἀρχαιοτήσιν, ἐμμέσως δὲ τὸ ἀρχηγεῖον διατάξαν τοῖς στρατιώταις τὴν ἐκκένωσιν τοῦ μουσείου· δὲν μέμφομαι τοὺς στρατιώτας, διότι προξένησαν τὴν ζημίαν, οὐδεμίαν βεβαίως τοῦ μεγέθους αὐτῆς ἔχοντες συνείδησιν· δὲν μέμφομαι τὸ ἀρχηγεῖον ὅτι ἐζήτησε νὰ κατάλαβῃ τὸ μουσεῖον καὶ νὰ διατάξῃ τὴν ἐκκένωσιν αὐτοῦ· ἔνεκα βεβαίως τῶν σημερινῶν περιστάσεων πάντα πρέπει νὰ ὑπέικωσι ταῖς στρατιωτικαῖς ἀνάγκαις· μέμφομαι μόνον τὴν ταχύτητα καὶ τὴν βίαν παρὰ τῶν στρατιωτικῶν καὶ τὴν μὴ καταβολὴν τῆς προσηκούσης φροντίδος παρ' ἄλλων, οἱ ἂν διώριζόν τινα ἐπιστατήσοντα εἰς τὴν ἐξαγωγήν, καὶ τὴν φθορὰν θὰ προελάμβανον καὶ τὴν πλήρωσιν τῶν στρατιωτικῶν ἀναγκῶν οὐδόλως θὰ παρεκώλυον. Καί τοιαύτη μὲν οἰκτρά ἢ νῦν τῶν μνημείων τούτων τῆς Λαρίσης κατάστασις· ἔσει δὲ θὰ νομίση τις ὅ,τι [sic] ὅτι [sic] ἔπαθον μέχρι τοῦδε ἔπαθον, πλείονα δὲν εἶνε [sic] δυνατόν νὰ πάθωσι· δυσπιστῶ φοβοῦμαι πλείονα καὶ ἐκ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν καὶ ἐπηρεϊῶν καὶ ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων ποδῶν καὶ χειρῶν· φοβοῦμαι καὶ τοὺς ἐχθροὺς τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ φοβοῦμαι καὶ πολλοὺς φίλους, οἱ εἰσὶν ἐπικινδυνότεροι πολλάκις καὶ αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν· διὰ τοῦτο προτείνω νὰ διαταχθῇ ἢ εὔρεσις ὅτι τάχιστα οἰκοδομήματος καταλλήλου, εἰς δ' νὰ ἐναποτεθῶσιν αἱ ἀρχαιοτήτες προσωρινῶς μέχρις ἀποδόσεως τοῦ καταληφθέντος μουσείου, ὃ νῦν οὔτε πρόσφορον ὄν, οὔτε εὐρύχωρον πρέπει νὰ εὐρυνθῇ καὶ διαιρεθῇ ἐπιτηδείως· αἱ ὑπάρχουσαι ἀρχαιοτήτες εἰσὶν οὐκ ὀλίγαι, 180 καὶ ἐπέκεινα λίθοι, οἱ πλείστοι ὄγκωδέστατοι, ἐλπίς δ' ὑπάρχει νὰ εὐρεθῶσι καὶ πολλαὶ ἄλλαι. Καλόν θὰ ἦτο λοιπόν νὰ χορηγηθῇ ταχέως πίστωσις καὶ διὰ τὴν ἐνοικίασιν κτιρίου τινός καὶ διὰ τὴν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ Διδασκαλείου εἰς αὐτὸ μεταφορὰν, ἢ μόνη θ' ἀπαιτήσῃ δαπάνην ἴσως οὐχὶ ἐλάττονα τῶν 200 δραχμῶν.

Τότε δὲ, ἀφ' οὗ καταλλήλως τοποθετηθῶσι, θὰ δυναθῶ νὰ λάβω τὴν βαρεῖαν μὲν καὶ δυσχερῆ ἀναγκαίαν δὲ ἐργασίαν τῆς περιγραφῆς, καταμετρήσεως, τῆς ἐξακριβώσεως κατὰ τὸ δυνατόν τῶν τε παραστάσεων καὶ τῶν ἐπιγεγραμμένων, τῆς διαιρέσεως καὶ τῆς εἰς βιβλίον καταγραφῆς, ὃ ἀποτελέσει ἀκριβῆ αὐτῶν κατάλογον· ὡς εἶνε [sic] δ' αὐταὶ νῦν παρερριμμένα καὶ ὡς κείνται ἐπεστοιβασμένα, ἢ ἐργασία αὕτη εἶνε [sic] ἀδύνατος· ἀλλὰ πλὴν τούτου καὶ φθορὰν μείζονα φοβοῦμαι καὶ σύλησιν· ἀνάγκη ταχείας ἐνεργείας πρὸς διάσφιν τῶν ὑπολειφθεισῶν τοῦλάχιστον.

Εὐπειθέστατος

instinct sadly tells me.

From this, it is clear that the soldiers are directly responsible for the damage of the antiquities, while the Army HQ is indirectly so, ordering the soldiers to evacuate the “Museum”. I do not blame the soldiers for causing the damage, because they were certainly not aware of its magnitude. I do not blame the Military HQ for the request to commandeer the “Museum” and to order its evacuation; of course, due to the current circumstances, military needs must always be obeyed. I only blame the speed and violence on the part of the Military and the lack of due care on the part of others. If they only had appointed someone to supervise the evacuation, they could have avoided wear and tear, and this would in no way have hindered the fulfilment of military needs. The present state of these monuments of Larissa is bitter to me; I cannot bear to think of what they have suffered until now. I more distrust and fear the atmospheric changes and impact [on the antiquities] than [I fear] human feet and hands. I fear the enemies of antiquities, but I also fear many of their friends, who are many times more dangerous than their enemies. For this reason, I propose that a suitable building should be found as soon as possible, in which the antiquities can be temporarily deposited until the commandeered “Museum” is returned. The present [building] is neither convenient nor spacious [enough] and must be deliberately widened and divided. The extant antiquities are not few –180 stones– most of them large. There is hope that many others will be found. It would therefore be good to grant a quick loan both for the rental of a building and for the transfer of the antiquities from the courtyard of the Didaskaleion to it. This would perhaps not require more than 200 drachmas. Then –once I am properly positioned– I will be able to take on the heavy and difficult but necessary work of describing, counting, and verifying as much as possible the representations and inscriptions, dividing them and recording them in a book, making an accurate catalog. As these [objects] are now rejected and in heaps, this work is impossible. Apart from that, I also fear major wear and tear [of the objects]. There is need for quick action to at least save the those [objects] remaining.

ὁ ἔφορος τῶν ἐν Λαρίσῃ ἀρχαιοτήτων
Ἐλευθ. Τριαντ. Κούσης.

Most obediently,
The Ephor of Antiquities of Larissa
Eleftherios T. Kousis.

1.3: TELEGRAM (*KONDAKIS 1*) FROM THE REGIONAL GOVERNOR OF LARISSA IOANNIS KONDAKIS TO THE GENERAL EPHORATE OF ANTIQUITIES AND THE MINISTRY OF ECCLESIASTICAL AFFAIRS AND PUBLIC EDUCATION, 28 SEPTEMBER [O.S.] 1886. ΔΔΕΑΜ ΒΟΧ 836, ΑΡ. ΠΡ. 12605.

Εἰς Φάρσαλα ἐντὸς Ἄγρου παρά λείψανα Πύλης Φρουρίου ἀνευρέθη μικρά Μαρμαρίνη κεφαλή μετὰ τραχήλου ἔργον ἀρίστης ἑλληνικῆς τέχνης. Ταύτην καὶ δύο ἀνεπιγράφους [sic] λίθους ἐκομίσαμεν ἐνταῦθα καὶ τούτους μὲν ἐπίθεσαν εἰς Νομαρχεῖον ἔνθα καὶ ἄλλοι ὑπάρχουσι συλληγέντες ἐκ διαφόρων μικρῶν πόλεων Λαρίσσης πρό ἡμερῶν τήν δέ κεφαλὴν πέμψω δι' ἀσφαλοῦς μέσου εἰς Ὑπουργεῖον. Κεφαλή φαίνεται Ἑρμοῦ [sic] δὲν εἶναι δὲ ἀγάλματος ἀλλ' ἀνάγλυφον ἐξέχουσα ὅλως του [sic] λίθου ἡ ἴδια τὸ ἐπὶ τετραγώνου μικρὰς διπλῆς εἰ [sic] Ἑρμοῦ [sic]
Νομάρχης Λαρίσσης
Κονδάκης

In Farsala, in a field next to the remains of the fortress gate, a small marble head [cut off] at the neck was found, a work of excellent Greek art. This and two uninscribed [= inscribed] stones we transported [to Larissa] and they were placed in the Nomarcheion, where there are other [objects] collected from various small towns of Larissa. In the coming days, I will transport the head by safe means to the Ministry. The head appears to be of a herm, but is not of a statue, but a high relief using the entirety of the stone, similarly to a small rectangular double herm.

The Regional Governor of Larissa
Kondakis

1.4: LETTER (*KONDAKIS 2*) FROM THE REGIONAL GOVERNOR OF LARISSA IOANNIS KONDAKIS TO THE GENERAL EPHORATE OF ANTIQUITIES AND THE MINISTRY OF ECCLESIASTICAL AFFAIRS AND PUBLIC EDUCATION, 9 OCTOBER [O.S.] 1886. ΔΔΕΑΜ ΒΟΧ 836, ΑΡ. ΠΡ. 7458.

Περὶ συλλογῆς ἀρχαιοτήτων.

Regarding a collection of antiquities.

Εἰς διάφορα μέρη τῆς πόλεως Λαρίσσης ἔκειντο ἀντικείμενα τινὰ ἀρχαίας τέχνης, τινὰ δ' ἀνεκαλύφθησαν ἤδη, ἐπειδὴ δὲ τὸ κατάστημα τοῦ Διδασκαλείου ἐχρησίμευεν ὡς στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον, δὲν ἠδυνάμην συλλέγων τὰ ἀντικείμενα ταῦτα, νὰ τὰ τοποθετήσω μετὰ τῆς ἄλλης συλλογῆς, δι' ὃ συλλέξας ὅσα εὔρον ἐξ αὐτῶν, τρία δὲ κομισάμενος ἐκ Φαρσάλων ἐτοποθέτησα εἰς τὸ Νομαρχεῖον, ἀντιγράψας δὲ τὰς ἐπιγραφὰς μέ ὄσῃν ἦτο δυνατὸν νὰ μοὶ ἐπιτρέπη ἀκρίβειαν ἢ ἔλλειψις τῆς περὶ τὰ τοιαῦτα εἰδικότητος, ἐγκλείω ὧδε σημειώσιν περὶ τούτων.

Objects of ancient art have been found in various parts of the city of Larissa, some of which have already been discovered. As the Didaskaleion building has been used as a military hospital, I have not been able to amass the artifacts there to be placed in the other [regular] collection. Having gathered as many as possible of these [objects] (I had also placed three [objects] from Farsala in the Nomarcheion), I have made copies of the inscriptions with as much accuracy as my lack of expertise in such matters would allow. I attach a note with them.

Τὰ ἐκ Φαρσάλων κομισθέντα εἶναι 1) τμήμα βάρθρου

The ones collected from Farsala are 1) a part of a

ἀγάλματος ἐκ λίθου φαιοῦ, ἐφ' οὗ ἢ ὑπ' ἀριθ. 2. ἐν τῇ σημειώσει ἀναγεγραμμένη ἐπιγραφή. Τό βάθρον ἰδῶν κατὰ χώραν, καίτοι τεθραυσμένον, ἐπέισθην ὅτι ἦτο ἀγάλματος ἐπὶ ἔδρας καθημένου.¹ 2) βάθρον ἐκ φαιοῦ λίθου μήκους 0,85 πλάτους 0,60 καὶ ὕψους 0,32 ἐφ' οὗ ἢ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφή. 3) μικρά μαρμάρινη κεφαλὴ ἀρίστης τέχνης, περὶ ἧς ἀνέφερον καὶ πρότερον εἰς τὸ ὑπουργεῖον, καὶ ἦν ταχέως θα πέμψω αὐτῶ, ἀναμένον τῶν δι' Ἀθήνας ἀναχώρησιν καταλλήλου προσώπου.

Τὰ ἐν τῇ πόλει Λαρίσσης συλλεχθέντα εἰσὶ 1) βάθρον ἀγάλματος μικροῦ ἀναστήματος, ἐφ' οὗ ἢ ὑπ' ἀριθ. 7. ἐπιγραφή, ἧς εἰσὶ δυσανάγνωστα τα δύο τελευταῖα γράμματα τοῦ δευτέρου στίχου.² 2) μικρὸς εὐτελοῦς τέχνης ἐπιτύμβιος λίθος, ἐφ' οὗ ἢ ὑπ' ἀριθ. 5. ἐπιγραφή.³ 3) Ἐπιτύμβιος λίθος φέρων ἀνάγλυφον ἀνδρὸς περιβεβλημένου χειτῶνα, γεγλυμμένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ λίθου, εἰς φυσικὸν μέγεθος, καὶ ἔχων κατεστραμμένην τὴν κεφαλὴν, ἐπὶ τούτου γέγραπται ἢ ὑπ' ἀριθ. 6 ἐπιγραφή.⁴ 4) ἀνάγλυφον φέρον τρεῖς μορφὰς καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 4 ἐπιγραφὴν, οὗ τινος περιγραφὴν νομίζω ὅτι ἔπεμψεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον ὁ κ. ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων.⁵ 5) λίθος ὕψους 1,23, πλάτους ἄνω μὲν 0,32, κάτω δὲ 0,29 καὶ πάχους ἄνω μὲν 0,16 καὶ κάτω 0,14. Εἰς τὸ πλάγιον φέρει κατὰ μῆκος ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω γεγραμμένην τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιγραφὴν, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἐξέχει ὁ λίθος, δεικνύων ὅτι ἐκεῖ ἦν τεθειμένη κεφαλὴ ἢ προτομὴ.⁶ 6) ἀνάγλυφον ὕψους 1,30, πλάτους 0,52 καὶ πάχους 0,13 παριστόν γυναικῆ τὴν μὲν δεξιὰν ἔχουσαν ὕψωμένην τὴν δὲ ἀριστερὰν ὑπὸ γωνίαν σχεδὸν ὀρθὴν, ἐφ' ἧς κἀθεταὶ ζῶον, ἴσως λαγὸς, διὰ τῶν δακτύλων δὲ κρατεῖ καρπὸν. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι τεθραυσμένον ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ τραχήλου, φέρει δὲ χειτῶνα ποδιῆρη. Αἱ γραμμαὶ ἐν γένει τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῶν πτυχῶν ἢ διάταξις δεικνύουσι τὸ ἔργον ἀρχαιοτάτης τέχνης.⁷

Ἦδη καταγίνομαι εἰς ἀνακάλυψιν καὶ ἄλλων τοιούτων ἀντικειμένων καὶ συλλογὴν αὐτῶν, θέλω δὲ προσπαθῆσαι ὅπως μετακομίσω ἐνταῦθα καὶ λίθους τινὰς ἐνεπιγράφους, συλλεχθέντας πρό τριετίας καὶ κατατεθειμένους ἐντὸς αὐτῆς οἰκίας τινος ἐν Βελεστίνῳ.

Ἐν τέλει πληροφορῶ τὸ ὑπουργεῖον ὅτι, καθ' ἃ μανθάνω, ἀξιωματικὸς τις τοῦ πεζικοῦ ἀνακαλύψας ἐπὶ τοῦ Ολύμπου λέοντα λίθινον,⁸ μετεκόμισε διὰ στρατιωτῶν πρό ἰκανοῦ χρόνου καὶ κατέθηκε τοῦτον εἰς Δερελί τοῦ Δήμου Γόννων.⁹ Ἄν τοῦτο ἦναι ἀληθὲς θέλω φροντίσει νὰ μετακομίσω τὸν λέοντα τοῦτον ἐνταῦθα.

statue base in pale stone, with the inscription no. 2 in the [attached] note. Judging from its size, even if broken, the base originally supported a seated statue.¹ 2) A base of light stone, 0.85 m long, 0.60 m wide, and 0.32 m high, with the inscription no. 3. 3) A small marble head of highest workmanship. I have communicated about this previously to the Ministry, and I will transfer it presently pending the departure of a suitable person to Athens.

The [objects] collected in the city of Larissa are the following: 1) a base for a statue of small stature with the inscription no. 7. The last two letters of the second line are illegible.² 2) A small tombstone of humble workmanship with the inscription no. 5.³ 3) Tombstone with a life-size relief of a man wrapped in a chiton with a damaged head carved in the upper part of the stone, on which is the inscription no. 6.⁴ 4) Relief containing three figures and the inscription no. 4, the description of which I think was sent to the ministry by the Ephor of Antiquities.⁵ 5) A stone of 1.23 m height, largest length 0.32 and smallest 0.29, largest depth 0.16 and smallest 0.14. The inscription no. 1 runs lengthwise on the side from bottom to the top. The stone has a protrusion at the upper surface, indicating that a head or a bust was placed there.⁶ 6) Relief, height 1.30 m, length 0.52 m and depth 0.13 m presenting a woman with her right hand raised and her left at almost a right angle in which sits an animal, perhaps a hare, and she holds a fruit in her fingers. The relief is broken at the neck. [The figure] wears a foot-long chiton. The writing generally of the relief as well as the folds and arrangement [of the depicted garments] indicate an ancient work of art.⁷

I am already in the process of discovering and collecting other similar artifacts. I will endeavor to move [to Larissa] some inscribed stones recovered three years ago and deposited in the courtyard of a house in Velestino.

Finally, I inform the ministry that, according to my understanding, an infantry officer has discovered a stone lion on Mount Olympus.⁸ This was moved by soldiers some time ago and was deposited in [the village of] Dereli [= present day Gonnoi] of the Municipality of Gonnoi.⁹ If this is true, I will make sure to move this lion here.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Νομάρχης Λαρίσσης
Ι Κονδάκης

Most obediently,
The Regional Governor of Larissa
I. Kondakis

1. *IG IX,2 237*. Seen by Otto Kern in Larissa in 1899, but apparently lost by the 1920s, see Decourt 1995 (= *I.Thess I*), 77–8 no. 60.
2. *IG IX,2 621*. Present location unknown, but it was still in Larissa in 1895, see De Sanctis 1898, 60 no. 72.
3. *IG IX,2 808*. Current location unknown.
4. *IG IX,2 908*. Diachronic Museum of Larissa, inv. no. E360. Depicted in its present state (only inscription partially preserved) in Avagianou 2002, 73.
5. *IG IX,2 593*; *I.Thess I 64*; Heinz 1998, 208–9 no. 69. This was indeed submitted in a letter to the Ministry by the Ephor E. Kousis on 16 August [O.S.] 1886 (*Kousis 2*). Decourt (1995, 81–2 no. 64) cites Ioannis Svoronos (1903, 326–27 no. 77), who claimed that the relief was originally from Farsala. This potentially appears to be a mistake, as Kousis states that the relief was found in a village of the region of Larissa, and having been confiscated by the police inspector Georgios Simopoulos, was kept in the yard of the Nomarcheion. There is a chance that Svoronos (who also erroneously states that the stone was discovered in 1887) made a mistake, as the stone is mentioned in Kondakis's report together with inscriptions from Farsala.
6. Later known as *IG IX,2 575*. It was in the Didaskaleion in the 1880s according to Lolling 1887, 450. Currently in the Volos Museum, inv. no. E786.
7. Judging from the description, this is certainly the relief currently in the National Museum in Athens (inv. no. 740), found in a well northeast of Larissa in 1883, and in 1885 and 1886 kept in the Didaskaleion, see Wolters 1887; Centerwall 1888, 311–2; Biesantz 1965, 18 no. 29.
8. I am not aware of this having been published. The lion appears to have been of symbolic importance to the Gonneans, as outlined by Bruno Helly (1968).
9. The issues relating to the transport of this statue are outlined in a dossier in the same box.

1.5: EXCERPT FROM CENTERWALL 1888, 310–2 (17–18 NOVEMBER [N.S.] 1886).

Af fornlemningar har Larisa ej många. Hvad som fans visades mig af mina vänner, främst bland dem doktor Kúsis, *kathigitís* (professor) vid gymnasiet och antiqvitetsintendent, som under två hela dagar åt mig offrade all den tid han ej måste egna gymnasiet. Jag besökte honom ock i hans hem och fick en ganska sorglig inblick i en grekisk lärares förhållanden, mot hvilka den svenske skolkarlens nästan kunna anses som välstånd. Och Kúsis hade det visst ej sämre än hans likar i Hellas, snarare tvärtom. Han bodde i den lägre, för Salamvrias' öfversvämningar utsatta stadsdelen i trånga rum, jag vet ej hur många; jag fick endast se två, det ena en liten ytterst tarfligt möblerad salong, det andra en ännu enklare studerkammare. Hans hustru, en grekinna från Trapezunt,¹ såg sjelf ut som ett barn; hon hade legat i feber flera månader. Vid handen hade hon en fyraårs flicka och på armen en

Larissa has few antiquities. What was [left] was shown to me by my friends, the foremost of which is Dr. Kousis, *kathigitis* (Professor) of the Gymnasium and Curator of Antiquities, who during two whole days sacrificed all the time he could spare from the Gymnasium to [show] me [around]. I also visited him in his home and received a rather sad picture of the life conditions of a Greek teacher, to which the Swedish schoolmaster's [situation] almost appears as prosperous in comparison. And Kousis did not have a worse time than his Hellenic compatriots, rather the opposite. He lived in the lower part of town which is often flooded by the Salamvrias [= Pineios] in [an abode of] small rooms, I do not know how many; I only got to see two, the first a very sparsely furnished parlor, the other an even more modest study. His wife, a Greek woman from Trapezounta,¹ looked like

liten gosse, som ännu ej kunde gå. Hennes uppasning bestod af en åttaårig flicka. Kousis nämnde under samtalet att han lagt bort att röka, emedan han ej hade råd till denna utgift, som dock före tobaksmonopolets införande knapt kunde bestiga sig till mera än 18 à 20 drachmer om året. Att han ej lefde fett i hvardagslag visade de öfversvinnerliga ordalag i hvilka han prisade den efter våra begrepp mycket enkla och billiga måltid i mitt hotell, hvarmed jag ville visa honom min tacksamhet för all den möda han gjort sig.

Larissas fornlemningar äro dock ej många. På stadens gamla Akropolis ligger nu ett citadell, öfver hvilken den blåhvita flaggan svajar. På sydvestra sluttningen fans en teater, af hvilken nu endast återstår obetydliga kvarlevor. Antagligen har denna varit omgifven af en stor omfattningsmur. Vid grundgräfningen till den nya bazaren har man funnit en tretton meter lång bit af en tre meter hög mur af oregelbundna, hackade, ej sågade stenar.

På gården till den hyggliga nomarkens vackra bostad finnas åtskilliga på senare tiden uppgrädda fornlemningar. Bland annat ser man der en godt arbetad marmorstod, föreställande en kvinna med en hare på venstra armen. Maken dertill är en man, också af marmor, utan hufvud, men af godt arbete; äfven den bär en hare på venstra armen. Det vill synas som här föreläge ett exempel på ett slags hos fornhellenerna ej så sällsynta «talande vapen» och att bilderna föreställa medlemmar af en släkt som kallat sig *lagider* eller något dylikt.² Denna senare stod förvaras på gymnasiet gård. Der finnes för öfrigt flera grafvårdar, några märkvärdigt nog, med reliefer, afbildande grafvårdar. Andra reliefer föreställa ryttare. På en ses en afskedsscen af samma slag som de hvilka beskrifvits på tal om Athens grafgata i Kerameikos. Särdeles vackert är på en stele ett randornament af vinlöf.

a child; she had suffered several months from fever. She held by the hand a four-year-old girl and on the arm a little boy, who could not yet walk. Her maid was an eight-year-old girl. Kousis mentioned during the conversation that he had quit smoking, as he could not afford this expense, which before the introduction of the tobacco monopoly could barely reach more than 18 to 20 drachmas per year. That he did not enjoy a prosperous everyday life was indicated by the lavish words by which he praised the, in our view, very simple and cheap hotel meal by which I wanted to show him my gratitude for all his efforts.

However, the antiquities of Larissa are not many. On the old acropolis of the city is now a citadel, above which the blue-and-white flag is waving. On the southwestern slope was a theater, of which only unsubstantial remains are left. [The theater] was probably enclosed by a large circuit wall. During foundation excavations for the new bazaar, a thirteen-meter-long section of a three-meter-high wall of irregularly cut –not sawed– stones has been found.

In the yard of the abode of the friendly Nomarch [= Ioannis Kondakis] are several recently unearthed antiquities. Among others is there a well-made marble stele, with the image of a woman carrying a hare on her left arm. Its mate is [that of] a man, also in marble, without head; also he carrying a hare on the left arm. It seems as if we here see an example of a kind of “coat of arms”, which were not so rare among the Old Hellenes, and that the images depict members of a family known as the *lagidai* or something similar.² This latter stele is kept in the yard of the Gymnasium [= Didaskaleion]. Further tomb markers are kept there, some, curiously enough, with reliefs depicting tomb markers [= herms?]. Other reliefs depict horsemen. On one [tomb marker] a scene of departure can be seen, of the same kind as those described from the Athenian funerary road in Kerameikos. Especially pretty is an edge decoration on a stele depicting wine leaves.

1. Kousis was himself from Trapezounta.

2. From λαγός, “hare”. This conjectural family is unattested in epigraphy and other ancient textual sources. Centerwall here makes a footnote mentioning that he is aware of a publication by Paul Wolters (1887) presenting these finds, but that he has no direct access to it at the point of writing.

Fig. 16: Statue base from Larissa. Photograph by the Ephorate of Antiquities of Larissa. Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – The Ephorate of Antiquities of Larissa – The Organisation for the Management and Development of Cultural Resources (published with permission).

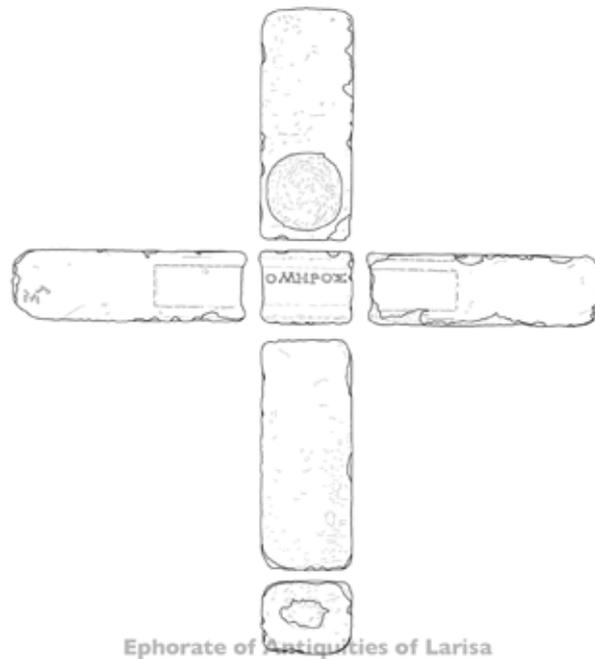

Fig. 17: Inscribed statue base from Larissa. Drawing by author. Courtesy of the Hellenic Ministry of Culture – The Ephorate of Antiquities of Larissa – The Organisation for the Management and Development of Cultural Resources (published with permission).

APPENDIX 2: A BASE FOR A BUST DEPICTING HOMER FROM LARISSA, THESSALY

Even if relatively unrelated to the overall evidence and argument of this article, I here present a small, Roman-period base discovered in 1909 in Larissa (Figs. 16, 17). The stone was discovered at a depth of 3.5 m at the Plateia Vissariona (previously Plateia Anaktoron), which is adjacent to the former Archaeological Museum of Larissa in the Yeni Camii (Arvanitopoulos 1911b, 127 no. 28). The front of the stone has an inscription in heavily serified letters:

Ὅμηρος

Judging from its shape, the base was probably attached to a wall, which in combination with the use of the nominative suggests a gallery-like installation rather than a dedication. Among the letter-shapes, we may note slightly smaller omicron, a mu with non-parallel hastae, a wide eta, a rho with a small protruding serif below the bend, and a sigma with parallel cross-bars. The letters vary in height from 1.9 cm (omicron) to 2.2 cm (mu). The letter shapes and the heavy serifying are indicative of the Roman period, possibly the 1st century A.D. To my knowledge, the base has previously never been published with a photograph or a drawing.

UNPUBLISHED ARCHIVAL MATERIAL

- Chatzigogidis 1* Letter from N. Chatzigogidis to the General Ephorate of Antiquities (29 April [O.S.] 1892). ΔΔΕΑΜ Box 395, ἄρ. Πρωτ. 9675.
- Kalliaras 1* Letter from G. Kalliaras to the Regional Governor in Larissa (13 February [O.S.] 1883). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρωτ. 80.
- Kavvadias 1* Copy of telegram from P. Kavvadias to E.T. Kousis (26 August [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρ. 4223.
- Kavvadias 2* Copy of telegram from P. Kavvadias to E.T. Kousis (2 September [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρ. 4234.
- Kavvadias 3* Copy of letter from P. Kavvadias to E.T. Kousis (9 Septmeber [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρ. 12145.
- Kondakis 1* Telegram from I. Kondakis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (28 September [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρ. 12605. Full text in Appendix 1.3.
- Kondakis 2* Letter from I. Kondakis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (9 October [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρωτ. 7458. Full text in Appendix 1.4.
- Kondakis 3* Letter from I. Kondakis to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education (9 October [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρωτ. 7455.
- Kondakis 4* Letter from I. Kondakis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (28 February [O.S.] 1887). ΔΔΕΑΜ Box 836 no. 1700.
- Kousis 1* Letter from E.T. Kousis to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education (17 November [O.S.] 1885). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρωτ. 16558. Full text in Appendix 1.2.
- Kousis 2* Letter from E.T. Kousis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (16 August [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 836, ἄρ. Πρωτ. 4216.
- Kousis 3* Letter from E.T. Kousis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (29 August [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 395, ἄρ. Πρωτ. 11636.
- Kousis 4* Telegram from E.T. Kousis to the General Ephorate of Antiquities (1 September [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 395, ἄρ. Πρωτ. 1492.
- Kousis 5* Letter from E.T. Kousis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (4 September [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 395, ἄρ. Πρωτ. 14145.
- Kousis 6* Letter from E.T. Kousis to the General Ephorate of Antiquities in Athens (14 September [O.S.] 1886). ΔΔΕΑΜ Box 395, ἄρ. Πρωτ. 4287.
- Lolling 1* H.G. Lolling. *Reisenotizen Ostthessalien 1882*. Notebook kept in the Athenian branch of the German Archaeological Institute.
- Theocharis 1* Letter from Th.V. Theocharis to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education (18 February [O.S.] 1883). ΔΔΕΑΜ Box 836, no. 984.
- Theocharis 2* Letter from Th.V. Theocharis to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education (22 February [O.S.] 1883). ΔΔΕΑΜ Box 836, no. 1137.
- Theocharis 3* Letter from Th.V. Theocharis to the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education (5 March [O.S.] 1883). ΔΔΕΑΜ Box 836, no. 1331.

BIBLIOGRAPHY

- Anonymous. 1911. “Ἀνασκαφαὶ Θεσσαλίας τοῦ 1910.” *I Eikonografimēni* 75: 38–9.
- Arvanitopoulos, A. 1911a. “Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναὶ ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1910.” *Prakt*:168–264.
- _____. 1911b. “Inscriptions inédites de Thessalie.” *RPhil* 35:123–39.
- Aston, E.M.M. 2012. “Thessaly and Macedon at Delphi.” *Electrum* 19:41–60.
- _____. 2024. *Blessed Thessaly. The identities of a place and its people from the Archaic period to the Hellenistic*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Avagianou, A.A. 2002. “ΕΡΜΗΙ ΧΘΟΝΙΩΙ: Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία.” In *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου Ελληνικού κόσμου*, edited by A.A. Avagianou, 65–111. Athens: Institute for Byzantine Studies.
- Batzioi, A. 2021. “Η αρχαιολογία στη Θεσσαλία, 1881–1900. Οι πρωτοπόροι.” In *Περί τῶν Ἀρχαιοτήτων ἰδίως. Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιῶν των Αρχαιοτήτων*. Edited by E. Kontouri, S. Masouridi, K. Xanthopoulou and A. Chatzidimitriou, 173–85. Athens: Ministry of Culture and Sports.
- Béquignon, Y. 1970. “Pharsalos.” *RE Suppl.* 12:1038–84.
- Biesantz, H. 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Campagna, L. 2019. “Alexander, Achilles, and the Thessalians.” In *Ο ομηρικός Αχιλλέας. Διαχρονικές αντανακλάσεις στην τέχνη και την γραμματεία*, edited by V. Noula, 353–60. Farsala: Municipality of Farsala and Ephorate of Antiquities of Larissa.

- Centerwall, J. 1888. *Från Hellas och Levanten. Ströftåg till lands och vatten i Grekland och Mindre Asien*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Clay, D. 2004. *Archilochos Heros. The Cult of Poets in the Greek Polis*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Decourt, J.-C. 1995. *Inscriptions de Thessalie I: Les cités de la vallée de l'Éniepeus*. Études épigraphiques 3. Athens: École française d'Athènes.
- De Sanctis, G. 1898. "Iscrizioni tessaliche." *Monumenta antichi* 8:6–76.
- Fränkel, M. 1890. *Altertümer von Pergamon*. Vol. 8.1. *Die Inschriften von Pergamon*. Berlin: Spemann.
- Gallis, K. 1979. "A short chronicle of the Greek archaeological investigations in Thessaly, from 1881 until to the present day." In *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21–24 juillet 1975, Lyon*, edited by B. Helly, 1–30. Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen. Série archéologique 6. Lyon: La Maison de l'Orient méditerranéen.
- Heinz, M. 1998. "Thessalische Votivstelen. Epigraphische Auswertung, Typologie der Stelenformen, Ikonographie der Reliefs." Ph.D. diss., Ruhr-Universität Bochum.
- Helly, B. 1968. "Des lions dans l'Olympe!" *RÉA* 70.3–4:271–85.
- Helly, B., Th. Palioungas, and A. Tziafalias. 2012. "De Spon à Ioannis Oikonomou et quelques autres. Histoire de la collection épigraphique de Larissa." In *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12.3 – 15.3.2009*, edited by A. Mazarakis-Ainian, 475–86. Volos: University of Thessaly.
- Heuzey, L. and H. Daumet. 1876. *Mission de Macédoine*. Paris: Firmin-Didot.
- Kaisidis, P. 1992. "Κούσης, Ελευθέριος." *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού ελληνισμού*, Vol. 5, 139–42. Thessaloniki: Malliaris Paideia.
- Karapanou, S. and V. Noula. 2019. "Ο Αχιλλέας ως εμβληματικός ήρωας της Αρχαίας Φαρσάλου: Μαρτυρίες αρχαιολογικών ευρημάτων." In *Ο ομηρικός Αχιλλέας. Διαχρονικές αντανακλάσεις στην τέχνη και την γραμματεία*, edited by V. Noula, 397–412. Farsala: Municipality of Farsala and Ephorate of Antiquities of Larissa.
- Karnava, P. 2005. "Το Διδασκαλείο της Θεσσαλίας (1882–1907)." *Thessaliko Imerologio* 47:225–78.
- Kern, O. 1908. *Inscriptiones Graecae, IX,2. Inscriptiones Thessaliae*. Berlin: G. Reimer.
- Kimmel-Clauzet, F. 2013. *Morts, tombeaux et cultes des poètes grecs. Etude de la survie des grands poètes des époques archaïque et classique en Grèce ancienne*. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Konuk, N. 2016. *Ottoman architecture in Greece*, Vol. 1. Ankara: The Center for Strategic Research.
- Koumanoudis, S.A. 1882 (pr. 1883). "Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας." *Prakt*:7–26.
- _____. 1883 (pr. 1884). "Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας." *Prakt*:5–20.
- Kousis, E.T. 1913–1914. "Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα." *Aiolikos Astir* 54–55:82–3.
- Larfeld, W. 1887 (pr. 1889). "Jahresbericht über die griechische Epigraphik für 1883–1887." *Jahresbericht über die Fortschritte der Classischen Alterthums-wissenschaft* 50:379–564.
- Lavva, S. 2001. *Die Münzprägung von Pharsalos*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Lolling, H.G. 1887. "Mitteilungen aus Thessalien. Grabinschriften." *AM* 12:347–64.
- Ma, J. 2013. *Statues and cities. Honorific portraits and civic identity in the Hellenistic world*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Mendel, G. 1914. *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*. Vol. 2. Constantinople: Imperial Museum.
- Mille, P. 1897. "En Thessalie. Journal de campagne. Première partie." *Revue des deux mondes* 43.4: 606–30.
- Monceaux, P. 1883. "Inscriptions de Thessalie." *BCH* 7:41–61.
- _____. 1887. "Voyage en Thessalie." *Le tour du monde: Nouveau journal des voyages* 54:417–32.
- Pomtow, H. 1921. "Pharsalica." *Philologus* 77:194–99.
- Pridik, Y.M. 1896. "Надписи изъ Θεσσαλίи." *Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ* 1:79–137.
- Rogers, E. 1932. *The copper coinage of Thessaly*. London: Spink and son.
- Rönnlund, R. 2023. *The cities of the plain: Urbanism in ancient Western Thessaly*. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- _____. 2024. "Habbo G. Lolling at Melitaia. The antiquities of an ancient city through the lens of two 1882 notebooks." *Grifos* 3:8–31.
- Rönnlund, R., and D. Kalogerini Samouri. 2024. "A re-discovered epitaph from Sitochoro, Farsala, Thessaly." *ZPE* 229:85–92.
- Ussing, J.L. 1847a. *Reisebilleder fra Syden*. Copenhagen: Reitzel.
- _____. 1847b. *Inscriptiones graecae ineditae*. Copenhagen: Reitzel.
- Seaman, K. 2005. "Personifications of the *Iliad* and the *Odyssey* in Hellenistic and Roman art." In *Personification in the Greek world from Antiquity to Byzantium*, edited by E. Stafford and J. Herrin, 173–89. Centre for Hellenic Studies, Kings College London publications 7. Aldershot: Ashgate.

- Stählin, F. 1924. *Das hellenische Thessalien: Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*. Stuttgart: J. Engelhorn.
- Stamatopoulou, M. 2007. "Thessalians abroad, the case of Pharsalos." *Mediterranean Historical Review* 22.2:211–36.
- _____. 2010. "Αρχείο Αποστόλου Σ. Αρβανιτοπούλου (1874–1942)." *Horos* 17–21:635–47.
- _____. 2012. "The archives of A.S. Arvanitopoulos (1874–1942) and their importance for the study of Thessalian archaeology." In *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 3, Vol. 1, edited by A. Mazarakis-Ainian, 17–29. Volos: University of Thessaly.
- Svoronos, I.N. 1903. *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον*, Vol. 15–16. Athens: Beck & Barth.
- Thompson, H.A. 1954. "Excavations in the Athenian Agora: 1953." *Hesperia* 23.1:31–67.
- Tziafalias, A., R. Bouchon, L. Darmezis, J.-C. Decourt, B. Helly, and G. Lucas. 2016. *Corpus des inscriptions d'Atrax en Pélasgiotide (Thessalie)*. Études épigraphiques 7. Athens and Paris: De Boccard.
- Vatin, C. 1964. "Pharsaliens à Delphes." *BCH* 88.2:446–54.
- Wagman, R.S. 2015. *The Cave of the Nymphs at Pharsalus. Studies on a Thessalian country shrine*. Leiden: Brill.
- Wolters, P. 1887. "Zwei Thessalische Grabstelen." *AM* 7:73–80.
- Zachos, G.A. 2021. "Οι ανασκαφές του Pierre Paris στην Ελάτεια: Το αρχαικό υλικό." In *Περὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων ἰδίως. Ἡ Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιῶν των Αρχαιοτήτων*, edited by E. Kontouri, S. Masouridi, K. Xanthopoulou and A. Chatzidimitriou, 361–76. Athens: Ministry of Culture and Sports.
- Zanker, P. 1995. *The mask of Socrates. The image of the intellectual in antiquity*. Berkeley, CA: University of California Press.

Ιστορία, ιστοριογραφία, χαρτογραφία και δικαστική αρχαιολογία

Τα εργαλεία, οι ενέργειες και οι «συνέργειες» μέσα από τα προγράμματα ταυτοποίησης των θυμάτων του 1974

Μαρία Κτωρή

Πανεπιστήμιο Κύπρου
maria.ktoril@gmail.com

Παναγιώτης Μηλιώνης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
panosmilionis67@gmail.com

ABSTRACT

Cyprus proclamation as an official independent state in 1960 is a milestone in the island's modern history. However, the given constitution contained provisions of a dichotomous nature, which caused problems both for the smooth functioning of the state and for the peaceful coexistence of Greek and Turkish Cypriots. The attempts at constitutional changes triggered the inter-communal fighting of 1963–1964, while the political, social and military instability of the following decade culminated in the Turkish invasion of 1974.

This study presents the tools and methods of history, historiography and cartography, highlighting their positive contribution to forensic archaeology. Specifically, the authors analyze the aspects, methodological tools and the contribution of historical, historiographical and cartographic research to the identification of possible burial sites and victims. The authors present these through case studies, which fall within forensic archaeology, and are contrasted both within the framework of the identification programme of the Republic of Cyprus and the programme of the Committee on Missing Persons in Cyprus. A point of reference is international groups of experts highlighting these tools; these experts helped organize and consolidate Cypriot identification programmes and the ways of continuously strengthening these aspects since the beginning of the first exhumations in 1999 until present. At the same time, the authors emphasize that the operation of these programs not only helps in the scientific verification of the identification of the remains, but, through the historical background of their operations reaching to present day, and together with oral testimonies, they can become a reference point for good practices (technical-scientific operations and methods), which foreign programmes could follow.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι δικαστικές ή δικανικές επιστήμες αποτελούν ένα σύνολο διαφορετικών γνωστικών πεδίων που χρησιμοποιούνται στη διερεύνηση εγκλημάτων στο πλαίσιο μιας αστυνομικής υπόθεσης, στο πλαίσιο μιας εμπόλεμης σύρραξης, στο πλαίσιο διερεύνησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, ή και στη διαδικασία

ταυτοποίησης θυμάτων από μαζικές καταστροφές (π.χ. ακραία καιρικά φαινόμενα, αεροπορικά δυστυχήματα κ.α.) (James κ.ά. 2014· Ubelaker 2015). Η βιολογική ανθρωπολογία έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γέννηση και εξέλιξη της δικαστικής ανθρωπολογίας (Snow 1982), καθώς οι ανθρωπολόγοι καλούνταν συχνά να συμμετάσχουν σε προγράμματα εντοπισμού και ταυτοποίησης θυμάτων από συρράξεις (Cordner και McElvie 2002· Ferrándiz και Robben Antonius 2015· Ubelaker 2018).

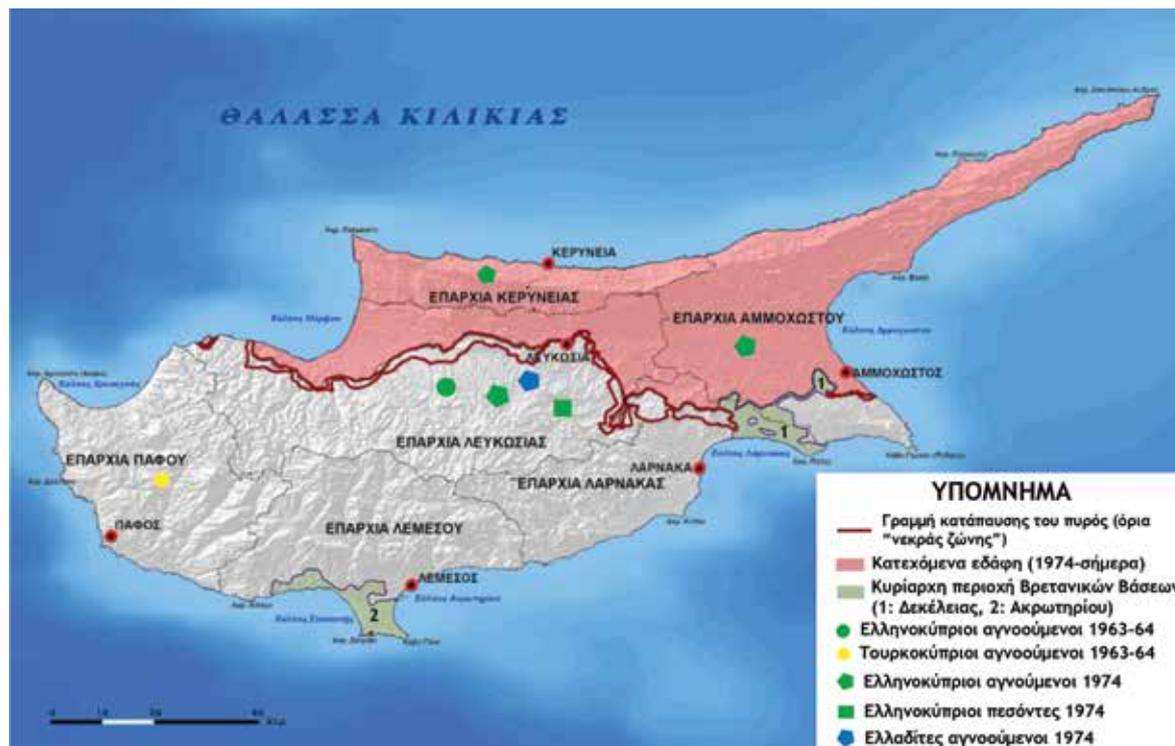
Ο συχνός εντοπισμός ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων στο πλαίσιο διερεύνησης αστυνομικών υποθέσεων έδωσε την ευκαιρία στους δικαστικούς επιστήμονες να εφαρμόσουν αρχαιολογικές μεθόδους για την τεκμηρίωση και εκταφή τους ήδη από τη δεκαετία του 1970 (Bass και Birkby 1978· Crist 2001· Scott και Connor 2001· Haglund 2001· Menez 2005). Ως δικαστική αρχαιολογία ορίζεται η εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και τεχνικών στο πλαίσιο διακρίβωσης της τύχης ενός θύματος, από την αστυνομία ή άλλο αρμόδιο σώμα (Groen 2018· Moran και Gold 2019). Η θετική της συμβολή επισημάνθηκε για τη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου (Haglund 2001· Stover και Ryan 2001· Jessee και Skinner 2005· Steele 2008), για τον εντοπισμό, την εκταφή και ταυτοποίηση σκελετικών καταλοίπων από τους παγκόσμιους πολέμους (Jonker 2018· Martin 2020· Kobiałka και González-Ruibal 2024· Kobiałka κ.ά. 2024), καθώς και στη διακρίβωση της τύχης αγνοουμένων σε μεταπολεμικά περιβάλλοντα (Schuldenrein κ.ά. 2017· Kim κ.ά. 2020).

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στις μεθόδους και τα εργαλεία της ιστορίας, ιστοριογραφίας και χαρτογραφίας, και στο πώς συνέβαλαν στην ενίσχυση των προσπαθειών εντοπισμού πιθανών χώρων ταφής αγνοουμένων στην Κύπρο. Οι συγγραφείς, μέσα από μελέτες περίπτωσης, επεξηγούν τη θετική τους συμβολή στις δικαστικές αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιούνται στο νησί, έχοντας ως κύριο άξονα της μελέτης τους την ανάγκη των οικογενειών των θυμάτων για διακρίβωση της τύχης των οικείων τους, και την επιστροφή των λειψάνων τους για αξιοπρεπή ταφή με σκοπό την ολοκλήρωση της διεργασίας του πένθους. Η δικαστική αρχαιολογία στην Κύπρο τίθεται πρωτίστως μέσα στο πλαίσιο της ταυτοποίησης των θυμάτων της τουρκικής εισβολής του 1974, αλλά και στον παγκόσμιο χάρτη αντίστοιχων προγραμμάτων που λειτούργησαν ή εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι σήμερα. Για το σκοπό αυτό, οι συγγραφείς συμπεριλαμβάνουν ένα σύντομο ιστορικό περίγραμμα των γεγονότων που ακολούθησαν την εισβολή και οδήγησαν στη σύσταση των προγραμμάτων ταυτοποίησης από την Κυπριακή Δημοκρατία και τη Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων (εφεξής ΔΕΑ). Επιπλέον, η διεπιστημονική εργασία που εκπονείται σε όλα τα στάδια της ταυτοποίησης των θυμάτων αποτελεί ένα πρότυπο σύνολο καλών πρακτικών· οι συγγραφείς εστιάζουν στο πώς μπορούν να εφαρμοστούν κάποιες ή και όλες οι πρακτικές σε ξένες χώρες που αντιμετωπίζουν αντίστοιχα ζητήματα.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, εντοπίστηκαν, συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν ποικίλες πρωτογενείς πηγές. Έχουμε έτσι στη διάθεσή μας βίντεο, χάρτες και τύπο της εποχής υπό μελέτη, προφορικές μαρτυρίες, αλλά και συγγράμματα εμπλεκόμενων ενεργά στο θέμα των ταυτοποιήσεων από το 1974 ως σήμερα (π.χ. Σεργίδης 2016). Μελετήθηκαν ακολούθως οι επιστημονικές δημοσιεύσεις που αφορούν τα δύο προγράμματα ταυτοποιήσεων για την καταγραφή των εργαλείων και των μεθόδων των δικαστικών επιστημών, όπως και οι διαθέσιμες εκθέσεις του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Programme) που είναι αναρτημένες στην ιστοσελίδα τους και αφορούν τη ΔΕΑ. Τέλος, εκπονήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις¹ με Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους συγγενείς θυμάτων, τόσο της περιόδου των διακοινοτικών ταραχών του 1963–1964, όσο και της εισβολής του 1974· οι συνεντεύξεις καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα των θυμάτων,

1 Η μαρτυρία περικλείει μέσα της πολλές άλλες σημασίες, οι οποίες όμως έχουν έναν κοινό πυρήνα, που δεν είναι άλλος από την κατάθεση της ιστορίας του πρωταγωνιστή, όπως αυτός τη βίωσε. Οι όροι «αφήγηση», «ιστορία ζωής» και «βιογραφία» έχουν εναλλάξιμες σημασίες και αποτυπώνουν την προσωπική μαρτυρία με διαφοροποιημένους τρόπους (McGarry και Walklate 2015, 83). Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε ο όρος της «αφήγησης», διότι μέσα από αυτήν μοιράζεται ο αφηγητής μέρη της ιστορίας του ή και όλη την ιστορία του.

Εικ. 1. Οι προσωπικές συνεντεύξεις με συγγενείς των θυμάτων (Ελλαδίτες, Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους), ανά επαρχία, περίπτωση (αγνοούμενος, πεσόντας), και περίοδο (1963–1964, 1974) (Χάρτης: Φωτόδεντρο μαθησιακά αντικείμενα, <https://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/2910>, επεξεργασμένοι από τους συγγραφείς).

προκειμένου να είναι το δείγμα όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικό (Feldman 1995· Holstein και Gubrium 1995) (Εικ. 1).

Αυτό το στάδιο ήταν καταλυτικό για να διαπιστωθούν οι παράγοντες που διαφοροποιούν τις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες μετά το τραυματικό γεγονός. Επιπλέον, δόθηκε η ευκαιρία να διακριβωθεί το πώς προσλαμβάνουν οι συγγενείς το κάθε κομμάτι της διαδικασίας ταυτοποίησης ξεχωριστά αλλά και συνολικά. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων φροντίσαμε να μην επηρεάσουμε τους συνομιλητές με οποιαδήποτε προσωπική μας άποψη για το ζήτημα των αγνοουμένων, και ήμασταν πρόθυμοι ακροατές με ενσυναίσθηση. Αποδεχτήκαμε τα όσα μας εμπιστεύτηκαν ως «αφηγήσεις αλήθειας» κατά το σχήμα της Porter (2007, 2016), αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι ως ερευνητές απέχουμε από την αυθεντική εμπειρία του βιώματός τους (Hirsch και Smith 2002, 9) και ότι οι «πραγματικότητές» τους διαμόρφωσαν τις κατοπινές τους ζωές, τις εμπειρίες τους και τις αντιλήψεις τους για το παρελθόν (Connerton 1989· Hirsch και Smith 2002). Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε φιλικό κλίμα, σε χώρους όπου ένιωθαν πιο άνετα οι συνομιλητές, καθώς θα έπρεπε ενδεχομένως να ανακαλέσουν πολύ τραυματικές εμπειρίες. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν αντιπαραβλήθηκαν με προηγούμενες έρευνες που εκπονήθηκαν για τις ανάγκες των συγγενών των θυμάτων και την ψυχοκοινωνική τους στήριξη (Killian 2016· Agathangelou και Killian 2019· CMP και ICRC 2021· UNRF και BAU 2021), όπως και ευρύτερες έρευνες για τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της εισβολής στους εκτοπισθέντες (Agathangelou και Killian 2002, 2009).

Μέσα από τις επιστημονικές δημοσιεύσεις και το διαθέσιμο φωτογραφικό υλικό, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις μελέτης, στις οποίες οι προφορικές μαρτυρίες συνδυάστηκαν με ιστορικά και χαρτογραφικά δεδομένα, για τον εντοπισμό και ερμηνεία ταφών. Η συστηματική εφαρμογή δικανικών πρωτοκόλλων εκταφής όχι μόνο διασφάλισε την ακρίβεια και την αξιοπιστία των εργασιών πεδίου, αλλά επέτρεψε επίσης στους συγγραφείς να εξετάσουν με ποιο τρόπο θα μπορούσαν να μεταδοθούν ορθές πρακτικές σε αντίστοιχα προγράμματα στο εξωτερικό.

3. ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ, ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΩΝ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1974 κατά του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', καθώς και η συνεπακόλουθη τουρκική στρατιωτική εισβολή της 20ης Ιουλίου² αποτελούν σημεία-τομές στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία που άλλαξαν και καθόρισαν τις τύχες όλων των Κυπρίων. Το πραξικόπημα, επιστέγασμα πολυετών προσπαθειών ανατροπής ή/και εξόντωσης του Μακαρίου Γ' (Χρυσάνθου 2004, 2018· Βουλή των Ελλήνων και Βουλή των Αντιπροσώπων 2018, 59–81), έφερε και τους πρώτους νεκρούς, 98 στο σύνολο (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης 2021).

Το μεγαλύτερο μέρος των αγνοουμένων προέκυψε μετά την τουρκική στρατιωτική εισβολή στις 20 Ιουλίου 1974. Οι περισσότεροι αγνοούμενοι εκείνης της περιόδου ήταν Ελληνοκύπριοι στρατιώτες αλλά και πολίτες, ενώ υπήρχε και μικρότερος αριθμός Τουρκοκυπρίων αγνοουμένων. Επίσης, την ίδια περίοδο διαπράχθηκαν ωμότητες, μαζικές δολοφονίες ανυπεράσπιστων πολιτών, περιλαμβανομένων ηλικιωμένων, γυναικών και παιδιών και από τις δύο κοινότητες. Επιπλέον, καταγράφηκαν βιασμοί Ελληνοκυπρίων ανδρών και γυναικών (Μαχλουζαρίδης 1975· European Commission for Human Rights 1976· Sant Cassia 2005, 55· Ευσταθίου 2015) και Τουρκοκυπρίων γυναικών (Özkaleli και Yilmaz 2015). Πολλοί συγγενείς αυτών των ατόμων, τα οποία στη συνέχεια καταχωρήθηκαν ως αγνοούμενοι, πίστευαν ότι οι οικείοι τους ήταν αιχμάλωτοι. Στο τέλος των εχθροπραξιών, περί το Σεπτέμβριο του 1974, δημοσιεύτηκαν οι κατάλογοι με τους αιχμαλώτους και από τις δύο πλευρές, τόσο από την Κυπριακή Δημοκρατία όσο και από τον τουρκικό στρατό, οι οποίοι παραδόθηκαν στον Ερυθρό Σταυρό.

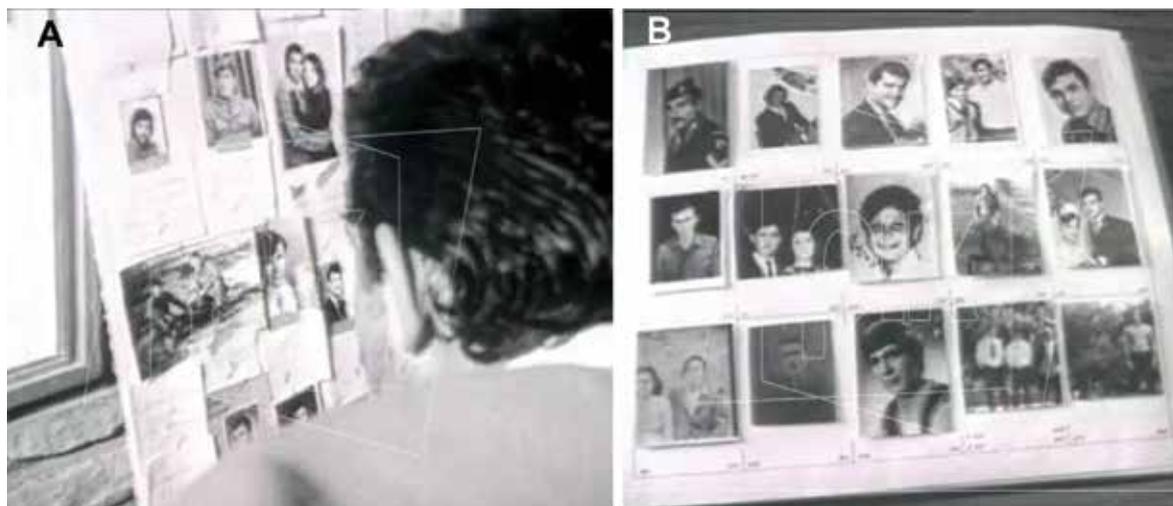
Οι λίστες δεν θεωρήθηκαν ολοκληρωμένες και αντιμετώπιστηκαν με βαθύ σκεπτικισμό και καχυποψία από την αντίθετη πλευρά. Παράλληλα, τα συναφή ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών καλούσαν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη να συνεργαστούν για τη διακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων. Εάν ένα άτομο του οποίου η τύχη αγνοούνταν δεν περιλαμβανόταν στις λίστες, δεν θεωρούνταν απαραίτητα νεκρό ή αγνοούμενο. Η σταδιακή απελευθέρωση αιχμαλώτων μέχρι και τον Οκτώβριο του 1976, συνέβαλε στη διατήρηση της ελπίδας ότι τα άτομα που συνέχιζαν να αγνοούνται ενδέχεται και να ήταν ζωντανά (Σεργίδης 2016 21–6) (Εικ. 2).

Οι αγνοούμενοι του 1974 αποτέλεσαν τον συνεχή, επίσημο, συλλογικό και κοινωνικό «θρήνο των θυμάτων» (Krystal 1995). Ο Τύπος της εποχής βρήκε αναφορών ότι οι αγνοούμενοι ήταν ζωντανοί και κρατούνταν αιχμάλωτοι στην Τουρκία (Σεργίδης 2016 26–41). Στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές του '80, οποιαδήποτε υποψία ότι οι αγνοούμενοι ίσως ήταν νεκροί, ή ότι η ελπίδα να είναι ακόμη ζωντανοί αντέβαινε στη λογική, ή ακόμη και ότι υπήρχαν ελάχιστα αντιπαραδείγματα από άλλες χώρες, δεν εκφραζόταν καθόλου. Αντιθέτως, κυριαρχούσε το αφήγημα ότι οι αγνοούμενοι ήταν ζωντανοί και γίνονταν προσπάθειες απελευθέρωσής τους (Κασιμάτης 1997· Σεργίδης 2016 43–63). Μόνο αρκετά πρόσφατα άρχισε να εκφράζεται, χαμηλόφωνα και ως προσωπική άποψη, η υποψία ότι οι αγνοούμενοι ίσως να είναι νεκροί, και αυτή η άποψη ήταν συχνά ενάντια στην επίσημη εγκεκριμένη θέση και σπάνια παρουσιαζόταν στον αυτολογοκρινόμενο ελληνοκυπριακό Τύπο (Krystal 1995).

Ο κατάλογος των θυμάτων του πραξικοπήματος και της εισβολής καταρτίστηκε τελικά το 2000, κατόπιν απόφασης του Υπουργικού Συμβουλίου (αρ. 12/2000, ημερομηνία 04 Μαΐου 2000). Τα θύματα, συμπεριλαμβανομένων και όσων χάθηκαν τα ίχνη τους κατά την περίοδο 1963–1967, διακρίνονται στις εξής κατηγορίες και υποκατηγορίες (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019):

1. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της περιόδου 1963–1967
2. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της περιόδου 1963–1967 (στην επίσημη ιστοσελίδα αναφέρεται ως «υπό ετοιμασία»)

2 Για προσεγγίσεις γύρω από τη διαφορετική ερμηνεία της στρατιωτικής παρέμβασης ως εισβολής από την επίσημη ελληνοκυπριακή αφήγηση και ως ειρηνευτικής παρέμβασης από την επίσημη τουρκοκυπριακή αφήγηση βλ., για παράδειγμα, Papadakis (2005).

Εικ. 2. Σκηνές από το ντοκιμαντέρ *Missing – Fate Unknown*, παραγωγής 1976: Α) Ελληνοκύπριος αιχμάλωτος που απελευθερώθηκε από τις φυλακές της Τουρκίας κοιτάζει αναρτημένες φωτογραφίες αγνοουμένων μήπως αναγνωρίσει κάποιον. Β) Άλμπουμ με φωτογραφίες αγνοουμένων (Πηγή: Κωνσταντινίδης 1976, επεξεργασία από τους συγγραφείς).

3. 126 υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που δεν κατατέθηκαν αρχικά στη Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων

4. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της τουρκικής εισβολής

5. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής

5.1. Ελληνοκύπριοι πεσόντες της τουρκικής εισβολής

5.2. Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής

5.3. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες που τάφηκαν σε γνωστούς και άγνωστους χώρους στις κατεχόμενες περιοχές

6. Θύματα του πραξικοπήματος

6.1. Πεσόντες αντιστασιακοί

6.2. Πεσόντες πραξικοπήματος

6.3. Πολίτες θύματα

6.4. Ελλαδίτες πεσόντες πραξικοπήματος

4. ΟΙ «ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΕΣ ΕΞΑΦΑΝΙΣΕΙΣ» (ENFORCED DISAPPEARANCES) ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΘΥΜΑΤΩΝ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

4.1. Το διεθνές πλαίσιο των «αναγκαστικών εξαφανίσεων»

Η «αναγκαστική εξαφάνιση» είναι από τις σοβαρότερες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τα θύματα που την υφίστανται να χαρακτηρίζονται ως αγνοούμενα ή ελλείποντα πρόσωπα. Πρόκειται για αυτόνομο αδίκημα και έγκλημα συνεχούς χαρακτήρα, που όμως δεν αποτελεί φαινόμενο του μακρινού παρελθόντος, ούτε περιορίζεται γεωγραφικά. Αντιθέτως, αυξήθηκε ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα σε περιοχές όπως η πρώην Γιουγκοσλαβία, Αργεντινή, Χιλή, Αλβανία, και συνεχίζεται τον 21ο αιώνα σε χώρες όπως το Ιράκ, Αφγανιστάν και άλλες (Scovazzi και Citroni 2007· Citroni 2021).

Για το περιεχόμενο των εννοιών «αγνοούμενοι» και «θύματα εξαναγκαστικής εξαφάνισης» έχουν χρησιμοποιηθεί πολλοί διαφορετικοί ορισμοί, συνοπτικοί ή ευρύτεροι, οι οποίοι αναλύουν διεξοδικά το πλαίσιο

στο οποίο υπάγονται τέτοιες περιπτώσεις. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε τον ορισμό που διατυπώθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής ΔΕΕΣ): «*Αγνοούμενος*» είναι το πρόσωπο με άγνωστη τοποθεσία για τους συγγενείς του και, βάσει αξιόπιστων πληροφοριών, εκλείπει σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία εξαιτίας διεθνών ή μη διεθνών ένοπλων συγκρούσεων, μιας κατάστασης εσωτερικής βίας ή διαταραχών, φυσικών καταστροφών ή οποιαδήποτε άλλης κατάστασης που μπορεί να απαιτεί την παρέμβαση από την αρμόδια κρατική αρχή.

Ο παραπάνω ορισμός εμπεριέχει μια σειρά διαφορετικών υποομάδων, συμπεριλαμβανομένων ατόμων που ενδέχεται να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση, καθώς και ενήλικα άτομα ή παιδιά που είναι εν ζωή αλλά χωρίστηκαν από τις οικογένειές τους. Πρόσωπα που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή να τελούν υπό κράτηση συμπεριλαμβάνονται στη Διεθνή Συνθήκη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), η οποία υιοθετήθηκε το 2007 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 61/177 και τέθηκε σε ισχύ το 2010. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 δηλώνεται: «*Αναγκαστική εξαφάνιση* θεωρείται η σύλληψη, κράτηση, απαγωγή ή οποιαδήποτε άλλη μορφή στέρησης της ελευθερίας από πράκτορες του κράτους ή από πρόσωπα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν με την άδεια, υποστήριξη ή συγκατάθεση του κράτους, ακολουθούμενη από άρνηση αναγνώρισης της στέρησης της ελευθερίας ή απόκρυψη της μοίρας ή του τόπου του εξαφανισμένου ατόμου, που τοποθετούν ένα τέτοιο άτομο εκτός της προστασίας του νόμου».

Της Συνθήκης του 2006 είχε προηγηθεί η Διακήρυξη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (Declaration for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), η οποία υιοθετήθηκε το 1992 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 47/133. Στον πρόλογο της Διακήρυξης του 1992 αναφερόταν ότι «η αναγκαστική εξαφάνιση υπονομεύει τις βαθύτερες αξίες κάθε κοινωνίας που δεσμεύεται να σέβεται το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες και ότι η συστηματική εφαρμογή τέτοιων πράξεων είναι από τη φύση της έγκλημα κατά της ανθρωπότητας». Η αναγκαστική εξαφάνιση, σύμφωνα με τη Διακήρυξη του 1992, περιγράφεται ως η κατάσταση κατά την οποία τα άτομα συλλαμβάνονται, απάγονται ή κρατούνται παρά τη θέλησή τους ή άλλως στερούνται την ελευθερία τους από υπαλλήλους διαφόρων κλάδων ή επιπέδων διακυβέρνησης ή από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες που ενεργούν για λογαριασμό ή με τη συγκατάθεση και υποστήριξη, άμεση ή έμμεση, της κυβέρνησης.

Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφής η σημασία της προστασίας και διαφύλαξης του ατόμου, αφού η αναγκαστική εξαφάνιση καταστρατηγεί το ανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας. Οι εξαφανίσεις υπό τη σκιά ολοκληρωτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική, αλλά και ως απότοκο ένοπλων συρράξεων, πυροδότησαν μια σειρά εξελίξεων στον τομέα της διερεύνησης παραβάσεων της Συνθήκης του 2007, των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, στην επιστροφή των λειψάνων για αξιοπρεπή ταφή, αλλά και στην περαιτέρω εξέλιξη των δικανικών επιστημών (Rosenblatt 2015· Baranowska 2017). Ενδεικτικά αναφέρεται το έργο που επιτέλεσαν οι δικανικοί ανθρωπολόγοι Δρ. William Haglund και Δρ. Clyde Snow στη διερεύνηση των σφαγών της Srebrenica (σημερινή Βοσνία Ερζεγοβίνη), και της φάρμας Ονčара στο χωριό Vukovar (σημερινή Κροατία). Βάσει των ευρημάτων τους, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) πρόεβη σε καταδίκη των ιθυνόντων (Stover και Peress 1998· Haglund 2001· Stover και Ryan 2001· Haglund και Sirkin 2002).

4.2. «Αναγκαστικές εξαφανίσεις» και Κύπρος: το ζήτημα των αγνοουμένων και των οικείων τους

Η περίπτωση των αγνοουμένων στην Κύπρο αποτελεί μια από τις τραγικότερες όψεις της σύγχρονης ιστορίας του νησιού, που προέκυψε από τις εχθροπραξίες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Αποτελεί ακανθώδη πτυχή στην επίλυση του Κυπριακού προβλήματος και χρησιμοποιήθηκε ως καθρέφτης της βαρβαρότητας του «άλλου», μέθοδος με την οποία η κάθε πλευρά έχει οικοδομήσει την εικόνα του θύματος, χρησιμοποιώντας την ως εργαλείο για την αμφιλεγόμενη προπαγάνδα και την αιτιολόγηση της άκαμπτης στάσης της στις διαπραγματεύσεις. Αν και το ζήτημα των αγνοουμένων είναι ένα ανθρωπιστικό θέμα, ο τρόπος διαχείρισής του αποδεικνύει ότι τα ανθρωπιστικά θέματα πολιτικοποιούνται εύκολα και η «φύση» τους, στον

πυρήνα της, είναι πολιτική. Στην Κύπρο, οι οικογένειες των αγνοουμένων αποτελούν δύο φορές θύματα καταστάσεων που δεν μπορούν να ελέγξουν: πρώτον, της απώλεια των αγαπημένων τους, και δεύτερον, της ακατάλληλης αντιπροσώπευσής τους από την πολιτική ηγεσία, η οποία καλείται να διαχειριστεί το ζήτημα των αγνοουμένων στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτικών θεμάτων. Είναι παράγοντες –εν μέρει οικειοθελώς– στην πολιτική σκηνή και των δύο κοινοτήτων (Sant Cassia 2001).

Μέχρι και τα τέλη του 20ου αιώνα, σπάνια εκφραζόταν η άποψη ότι ίσως οι αγνοούμενοι να είναι νεκροί (Σεργίδης 2016· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2022). Το τραυματικό συμβάν αντανακλάται στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου με την απώλεια της καλοσύνης και της ελπίδας. Για τους συγγενείς, ήταν και παραμένει δύσκολο να ανακάμψουν από το τραύμα, πόσο δε μάλλον να ρυθμίσουν τη ζωή τους αναλογιζόμενοι τις επόμενες γενιές, καθώς το τραύμα μετουσιώνεται σε φοβικό αντικείμενο. Αυτό, προκαλεί αποστασιοποίηση, η οποία εκούσια διαιωνίζεται (Garland 1998· Laub 2005). Η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος είναι καθοριστική για την κατανόηση αυτής της δυναμικής. Η διαδικασία του τραύματος προϋποθέτει πρώτα τη διεργασία αυτού από την πλευρά του υποκειμένου και έπειτα από τα έμμεσα θύματα. Αυτό συμβαίνει, διότι το τραύμα δημιουργεί μια εσωτερική κατάσταση, στην οποία η ήδη επιτευχθείσα ικανότητα ταξινόμησης, επεξεργασίας, συμβολικής σκέψης και εμπιστοσύνης των άλλων καταρρέει και στη συνέχεια αυτή μεταφέρεται διαγενεακά (Cavalli 2012).

Οι δύο κοινότητες και οι οικογένειες των αγνοουμένων φέρουν ένα μεγάλο φορτίο θλίψης που υποσυνείδητα διασπείρεται στην κοινωνία, και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ιστορικού τραύματος. Πέρα από τις διαφορές στη θρησκεία και την κουλτούρα, οι ομοιότητες, και ειδικά ο πόνος που βιώνει ο συγγενής του αγνοουμένου αλλά και το, άμεσα ή έμμεσα, θύμα, είναι κοινός. Επίσης, η περιθωριοποίηση των θυμάτων και η εργαλειοποίησή τους από την κεντρική εξουσία ήταν αισθητές και στις δύο πλευρές, αποτελώντας δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Υπάρχουν τα άμεσα θύματα, καθώς και τα έμμεσα (δεύτερες και τρίτες γενιές συγγενών), που χρειάζονται ψυχοκοινωνική στήριξη και κυρίως λύτρωση μέσω της διακρίβωσης της αλήθειας, του εντοπισμού των οικείων τους, και απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Η νέα γενιά έμμεσων των θυμάτων που δημιουργείται από τις παρελθοντικές παραβιάσεις μαζικής βίας και του άμεσου αποτυπώματος που άφησε στους γονείς τους, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το τραυματικό γεγονός μεμονωμένα, αλλά σε συνέχεια με την πρώτη γενιά. Ο όρος «νέα γενιά θυμάτων», αναφέρεται στους πολίτες, οι οποίοι βίωσαν το τραύμα της βίας έμμεσα και την ατιμωρησία συχνά άμεσα. Αν και οι ανάγκες των άμεσων θυμάτων παραμένουν επιτακτικότερες, η μνημόνευση προϋποθέτει την αποκατάσταση της αλήθειας και τη δικαίωση των θυμάτων. Αντίθετα, μια στείρα μνημόνευση μπορεί μόνο να αποπροσανατολίζει τις νέες γενιές. Ειδικότερα, στη δευτερογενή τραυματοποίηση που μεταδίδεται σε αρκετές περιπτώσεις με μη λεκτικούς τρόπους από τους ενήλικες στα παιδιά (μεταμνήμη) (Van IJzendoorn κ.ά. 2003· Hirsch 2012· Κόκκινος 2015), η εσφαλμένη ακολουθία μνημονικών τελετών μπορεί να δυσχεράνει τη θεραπεία και επούλωση του τραύματος στις επόμενες γενιές, παρά να τη διευκολύνει. Αυτό συμβαίνει, διότι η δευτερογενής τραυματοποίηση προκαλείται έμμεσα στις επόμενες γενιές και η ακολουθία θεραπείας πρέπει να εφαρμόζεται μεθοδικά, δίνοντας τη δυνατότητα στις οικογένειες να επεξεργάζονται το τραύμα αρχικά σε ατομικό και δευτερευόντως σε συλλογικό επίπεδο.

4.3. Η προφορική ιστορία ως θεραπεία του τραύματος μέσα από τη θυματοκεντρική προσέγγιση: τα θύματα-μάρτυρες οδηγούν στον εντοπισμό πιθανών χώρων ταφής

Ουσιώδες κομμάτι σε όλη τη σύνθετη διαδικασία αποτελεί η θυματοκεντρική προσέγγιση: αφορά εκείνους που επιβίωσαν από τις μάχες, τις κακοποιήσεις, τις ωμότητες, τον εκτοπισμό, ακόμη και το θάνατο των οικείων τους. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η δημόσια μαρτυρία των θυμάτων ακραίας βίας έχει αναδειχθεί ως κεντρικό εργαλείο για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης, την επούλωση του ατομικού τραύματος και την ορθή μνημόνευση των γεγονότων (McGarry και Walklate 2015, 127). Η συνέντευξη προφορικής ιστορίας αποτελεί την πύλη για τον μετασχηματισμό της αφήγησης σε μια μορφή εξομολόγησης. Κατά τη συνάντηση και την επιτέλεση της μαρτυρίας, εφόσον έχει προηγηθεί η επαφή ερευνητή και αφηγητή και έχει διαμορφωθεί το καλό κλίμα που επιτρέπει την ανεμπόδιστη επικοινωνία τους, η αφήγηση αλλάζει συγκινησιακό επίπεδο και μετατρέπεται σε εξομολόγηση (Στυλιανούδη 2002). Ο διάλογος προϋποθέτει έναν κοινό «νοητικό» τόπο, όπου πραγματοποιείται η συνέντευξη και λειτουργεί εποικοδομητικά στη μαρτυρία σαν ένας «οδοδείκτης» στη

διαδρομή της δόμησης της. Οι όροι του διαλόγου προσλαμβάνουν νέα νοήματα και όσο αυτός εξελίσσεται, επανα-νοηματοδοτεί τα γεγονότα, φωτίζοντας πτυχές που ενδεχομένως δεν είχε συλλάβει ο αφηγητής (Mishler 1996, 105).

Ο τρόπος διεξαγωγής μια συνέντευξης είναι οικείος στους ερευνητές, οι οποίοι ακολουθούν τις καθιερωμένες μεθόδους της διεθνούς βιβλιογραφίας (Sommer και Quinlan 2018). Εκείνο, όμως, που είναι δυσδιάκριτο, είναι το πότε η μαρτυρία-αφήγηση εκκινεί τη θεραπευτική διαδικασία (Στυλιανούδη 2002). Η αφήγηση, παρά το θραυσματικό της χαρακτήρα, αποτελεί ένα μείγμα εικόνων, λέξεων, κινήσεων που συμπυκνώνει στον πυρήνα της την ιστορία του αφηγητή, μία ιστορία η οποία, στην εργασία αυτή, έχει την έκφανση ενός τραύματος ανοιχτού και αρκετές φορές ανεπούλωτου. Επομένως, σε αυτή τη διάσταση, η θεραπευτική ιδιότητα της συνέντευξης έγκειται και στη δόμηση της αφήγησης με τη βοήθεια του ερευνητή, αλλά και στην κατανόηση του γεγονότος, μέσω της απεύθυνσης του προβλήματος που ερευνάται σε μια ομάδα ατόμων και όχι προσεγγίζοντάς το μεμονωμένα. Επιπλέον, η αφήγηση δεν αφορά μόνο την προσωπική ιστορία, αλλά την τοποθέτησή της σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικής και ιστορικής δικαιοσύνης, με αποτέλεσμα να επιτρέπει στον αφηγητή να κατανοήσει τον ρόλο του στο σύνολο των γεγονότων, συνειδητοποιώντας τη θέση του στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Η ικανότητα της αφήγησης να οργανώνει τη σκέψη είναι, επομένως, καθοριστική στην ατομική διαδικασία θεραπείας, καθώς και στην κοινωνική αναγνώριση της εμπειρίας του ατόμου.

Η προφορική ιστορία και οι μέθοδοι καταγραφής της επικεντρώνονται και συσπειρώνονται γύρω από τον ομιλητή-πληροφορητή, και, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, γύρω από τα θύματα. Ο ερευνητής, πρωτίστως ως παραλήπτης τραυματικών μαρτυριών, επιτελεί πλήθος λειτουργιών, ώστε να μπορέσει ο ομιλητής-πληροφορητής να εξηγήσει τι συμβαίνει στον ψυχισμό του και να μεταδώσει τα στοιχεία που γνωρίζει σε κάποιο τρίτο πρόσωπο (Αλεξοπούλου 2013, 495–99). Η δημιουργία κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ ερευνητή και ομιλητή συμβάλλει με τον πλέον θετικό τρόπο, όταν ο δεύτερος αποκαλύπτει στοιχεία που οδηγούν στον εντοπισμό πιθανών χώρων ταφής.

5. Η ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΩΝ (ΔΕΑ)

Η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων στην Κύπρο (ΔΕΑ) είναι μια θεσμοθετημένη δικαιοδική επιτροπή που συστάθηκε το 1981 από τους ηγέτες της Ελληνοκυπριακής και Τουρκοκυπριακής κοινότητας, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Στόχος της είναι η εκταφή, ταυτοποίηση και επιστροφή των λειψάνων 2002 αγνοουμένων (492 Τουρκοκυπρίων και 1510 Ελληνοκυπρίων), οι οποίοι χάθηκαν κατά τις διακοινοτικές ταραχές του 1963–1964 και την εισβολή του 1974. Η Επιτροπή αποτελείται από τρία μέλη, τα οποία λαμβάνουν αποφάσεις βάσει πλήρους ομοφωνίας, σύμφωνα με την εντολή της ΔΕΑ για την εκπλήρωση ανθρωπιστικής αποστολής (Ktori και Baranhan 2018). Σύμφωνα με το άρθρο 11 των όρων εντολής της, «η Επιτροπή δεν θα επιχειρήσει να αποδώσει ευθύνες για τους θανάτους αγνοουμένων ή να προβεί σε διαπιστώσεις σχετικά με την αιτία των θανάτων αυτών» (Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Στο διάστημα 1981–2004, η Επιτροπή διερεύνησε και κατήρτισε τον επίσημο κατάλογο αγνοουμένων, συνεπεία της εισβολής. Σε αυτόν δεν συμπεριλαμβάνονται οι πεσόντες, θύματα δηλαδή που δύο και πλέον αυτόπτες μάρτυρες είδαν νεκρά, και η ομάδα των «126» που αποτελείται από υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που τα στοιχεία τους δεν κατατέθηκαν αρχικά στην Επιτροπή. Μέχρι το 2004, τα μέλη της ΔΕΑ αποφάσισαν ότι η Επιτροπή εκπλήρωνε σημαντικό όγκο εργασίας και θα έπρεπε να επεκτείνει το πεδίο δραστηριοτήτων και ευθύνης της, ευθυγραμμιζόμενη με τις προτάσεις του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών. Εκείνη την εποχή, η ΔΕΑ στόχευε να ολοκληρώσει το υπόλοιπο ερευνητικό έργο της, ενώ ζητούσε από τους συγγενείς των αγνοουμένων να παράσχουν γενετικά δείγματα για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων οικογενειακών δειγμάτων αναφοράς για τη διαδικασία ταυτοποίησης (Gurkan κ.ά. 2015; Ktori 2023α, 2–3).

Εικ. 3. Α) Εκταφή ομαδικού τάφου υπό την καθοδήγηση της ΕΑΑΦ το 2008. Β) Εκταφή ομαδικού τάφου το 2016 που πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά από τους αρχαιολόγους της ΔΕΑ (Πηγή: Ktori και Baranhan 2018).

Το 2005, η Επιτροπή ήρθε σε επαφή με την Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής ΔΕΕΣ) για καθοδήγηση στη λειτουργία του προγράμματος εκταφών, και συνεργάστηκε αρχικά με τον οργανισμό INFORCE (Tidball-Binz και Cordner 2022). Υπό την καθοδήγηση της διακεκριμένης δικανικής ανθρωπολόγου Δρ. Margaret Cox, καταρτίστηκαν οι αρχές βάσει των οποίων θα λειτουργούσε το πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων. Η Δρ. Cox συνέταξε τα πρωτόκολλα λειτουργίας του ανθρωπολογικού εργαστηρίου και των αρχαιολογικών ομάδων πεδίου που πραγματοποίησαν επιλεγμένες ανασκαφές (Cox κ.ά. 2008· Wessling 2015· Ktori και Baranhan 2018). Ωστόσο, στα τέλη του 2005, οι διαπραγματεύσεις για συνεχιζόμενη συνεργασία μεταξύ της ΔΕΑ και του INFORCE έφτασαν σε αδιέξοδο λόγω τεχνικών, δημοσιονομικών και άλλων ζητημάτων (Mikellide 2017, 35). Ακολουθώντας τις συμβουλές του ΔΕΕΣ, η ΔΕΑ συνεργάστηκε στη συνέχεια με τη Αργεντινική Ομάδα Δικανικής Ανθρωπολογίας (Equipo Argentino de Antropología Forense – εφεξής ΕΑΑΦ), για την οργάνωση, κατάρτιση, και διεύθυνση των Κυπρίων ανθρωπολόγων και αρχαιολόγων. Αυτή ήταν η έναρξη μιας μακροχρόνιας και διαρκούς σχέσης μεταξύ της Επιτροπής και της ΕΑΑΦ, αλλά και η επίσημη έναρξη του «Προγράμματος Εκταφών, Ταυτοποιήσεων και Επιστροφών Σκελετικών Καταλοίπων» της Επιτροπής. Μεταξύ των ετών 2006 και 2007, η ΕΑΑΦ συνόδευε πλήρως τις δικαιοδικές ομάδες σε όλες τις πτυχές των εργασιών τους, τόσο στις αρχαιολογικές έρευνες όσο στο ανθρωπολογικό εργαστήριο. Η συστηματική επιτόπια στήριξη των Κυπρίων επιστημόνων από τους Αργεντινούς έθεσε τις απαραίτητες βάσεις ώστε να γίνουν πλήρως ανεξάρτητοι από το 2008 και εξής. Η ΕΑΑΦ παραμένει ως σήμερα σύμβουλος του προγράμματος (Εικ. 3) (Ktori και Baranhan 2018).

Η δικαιοδική επιστημονική ομάδα, γνωστή και ως Bi-Communal Forensic Team (εφεξής BCFT), λειτουργεί αυτόνομα από το 2009. Το 2017 τα τρία Μέλη ξεκίνησαν το πρόγραμμα αρχαιακών ερευνών σε διεθνή αρχεία, για τον εντοπισμό περαιτέρω πληροφοριών για πιθανούς χώρους ταφής (Arni κ.ά. 2017, 47–8· Ktori και Baranhan 2018). Μέχρι σήμερα, η ΔΕΑ έχει πραγματοποιήσει περισσότερες από 1620 ανασκαφές σε ισάριθμα μη συμβατικά σημεία, τα οποία υποδείχθηκαν από μάρτυρες ή/και εντοπίστηκαν από αρχαιακά έγγραφα και άλλες πηγές (Εικ. 4–5).

6. ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

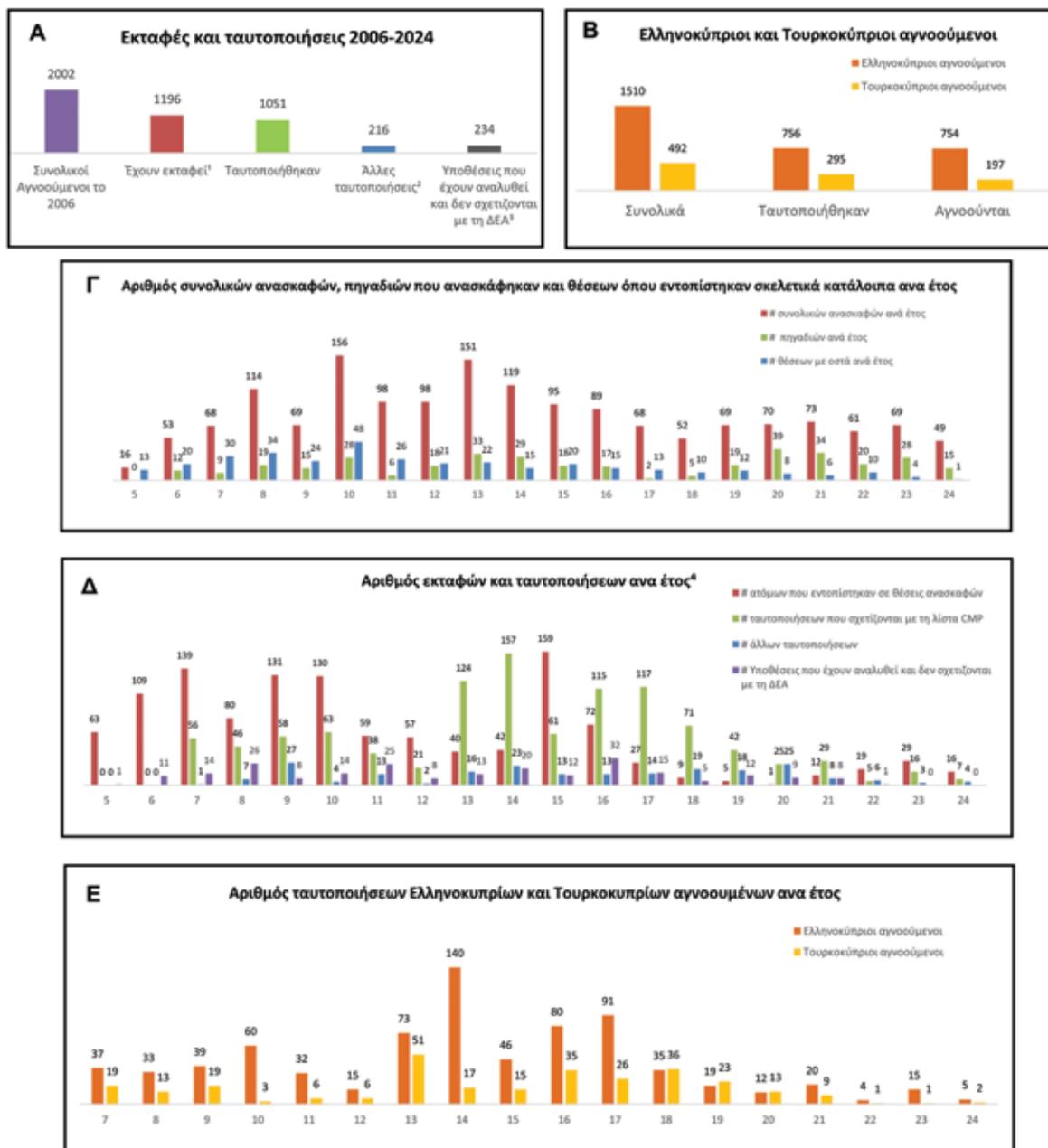
Η Κυπριακή Δημοκρατία, αναγνωρίζοντας την πολυεπίπεδη επίδραση των γεγονότων της εισβολής και το συνεχιζόμενο τραύμα των οικογενειών των αγνοουμένων, προχώρησε στη θέσπιση κατάλληλου νομικού και δικαστικού πλαισίου για την προστασία των δικαιωμάτων τους. Η Βουλή των Αντιπροσώπων κατήρτισε και ψήφισε τους Περί Αγνοουμένων (Προσωρινά Διατάξεις) Νόμους του 1979 (Ν. 77/1979) και 2010

Εικ. 4. Διερεύνηση μη συμβατικών χώρων ταφής από τη BCFT: Α) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων από μαζικό τάφο υπό την καθοδήγηση της ΕΑΑΦ το 2007. Β) Εκταφή διαταραγμένων σκελετικών καταλοίπων (commingled remains). Γ) Κατάβαση αρχαιολόγου σε πηγάδι. Δ) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων που ρίχτηκαν σε πηγάδι. Ε) Κατασκευή βαθμίδων για εκταφή βαθιού πηγαδιού. ΣΤ) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων που ρίχτηκαν σε καμίνι. Ζ) Καταγραφή ανασκαφής με γεωδαιτικό σταθμό. Η) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων από ρηχή ταφή σε βουνό (Πηγή: Ktori and Baranhan 2018).

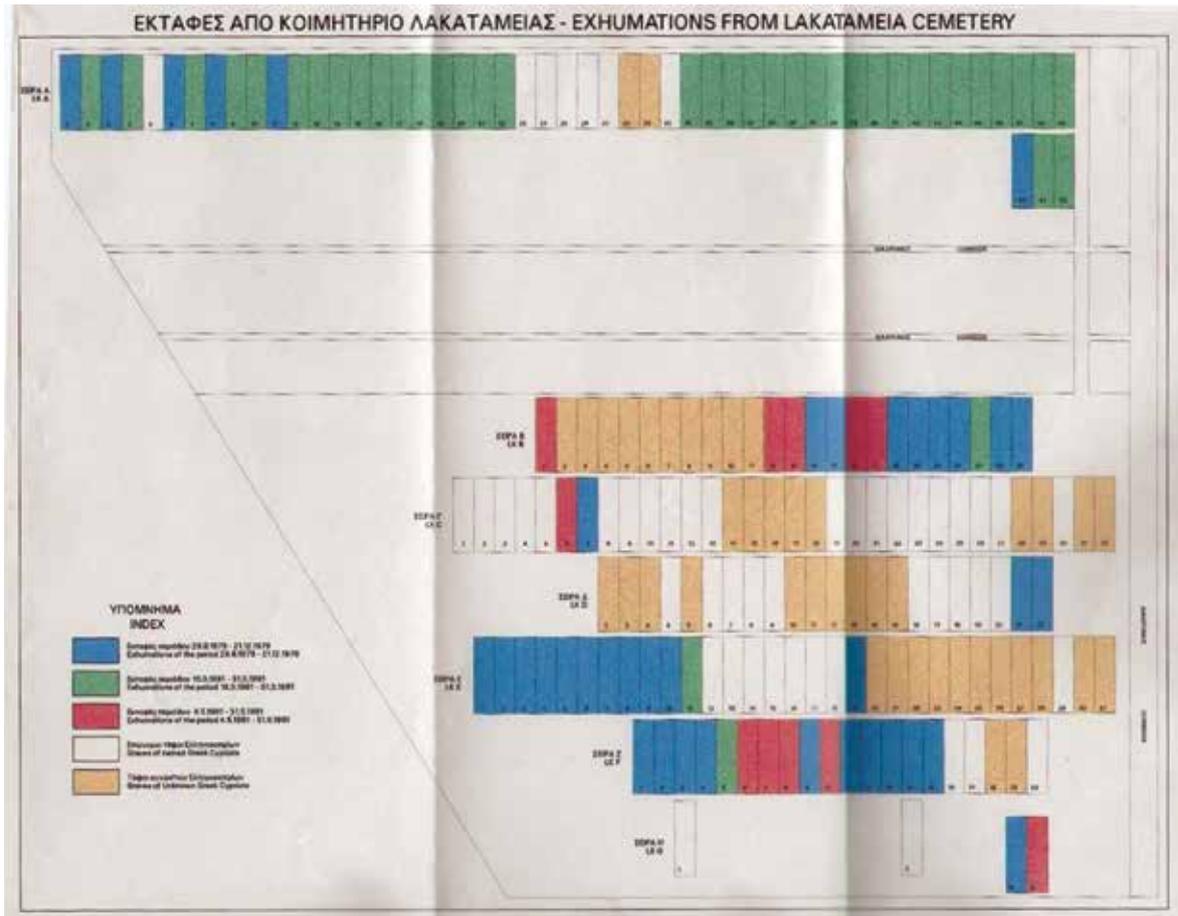
(Ν. 80(Ι)/2010), με τους οποίους οι αγνοούμενοι αναγνωρίζονται ως νομικά πρόσωπα που είναι νομικά παρόντες αλλά οικογενειακά απόντες, διασφαλίζοντας τα νομικά δικαιώματα των οικείων τους (Sant Cassia 2001).

Το πρόγραμμα, που λειτουργεί υπό την αιγίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας, ονομάστηκε «Πρόγραμμα Εκταφών και Αναγνώρισης σκελετικών καταλοίπων της Κυπριακής Δημοκρατίας στις Ελεύθερες Περιοχές», και τελεί υπό την εποπτεία του Επιτρόπου Προεδρίας (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019). Ο όρος «ελεύθερες περιοχές», που περιγράφει το πεδίο δράσης του προγράμματος, αναφέρεται στο τμήμα του νησιού το οποίο δεν καταλήφθηκε από την Τουρκία κατά το 1974. Κατά τα έτη 1974–1978, η Κυπριακή Δημοκρατία πρωτοστάτησε σε διεθνή φόρα και στα Ηνωμένα Έθνη θέτοντας το ζήτημα των αγνοουμένων ως ζήτημα προτεραιότητας. Παράλληλα, στο νησί, στα χρόνια 1979–1981, ξεκίνησαν οι πρώτες προσπάθειες για ταυτοποιήσεις από τη μεριά της Κυπριακής Δημοκρατίας: πραγματοποιήθηκαν εκταφές στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις και στάλθηκε στην Ελλάδα ένας αριθμός σκελετικών καταλοίπων που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε θύματα ελληνικής υπηκοότητας (Εικ. 6). Οι συγκεκριμένες διαδικασίες, ωστόσο, δεν πληρούσαν τα απαιτούμενα επιστημονικά κριτήρια. Στην Ελλάδα, τα λείψανα παραδόθηκαν σε οικογένειες για ταφή, αλλά αργότερα, με τη λειτουργία του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας από το 1999 και εξής, διαπιστώθηκε ότι δεν ακολουθήθηκε η ενδεδειγμένη διαδικασία ταυτοποίησης. Συνεπώς, κρίθηκε αναγκαίο τα σκελετικά κατάλοιπα να μεταφερθούν εκ νέου στην Κύπρο, γιατί είχε διαπιστωθεί επιστημονικά ότι δόθηκαν σε λάθος οικογένειες. Παράλληλα, εμφανίστηκαν και κάποια προβλήματα στη δειγματοληψία γενετικού υλικού από οικογένειες Ελλήνων αγνοουμένων και πεσόντων, οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν συνεργαστεί.

Εικ. 5. Α) Εκταφές και ταυτοποιήσεις Δ.Ε.Α, 2006–2024. Β) Ο αριθμός των υποθέσεων αγνοουμένων που διερευνά η ΔΕΑ Γ) Αριθμός ανασκαφών, όπου εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα. Δ) Εκταφές και ταυτοποιήσεις ανά έτος. Ε) Ταυτοποιήσεις ανά έτος (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων, <https://www.cmp-cyprus.org/el/statistics/>. Οι παραπάνω αριθμοί αφορούν τις έρευνες της Δ.Ε.Α μέχρι τις 31/07/2024).

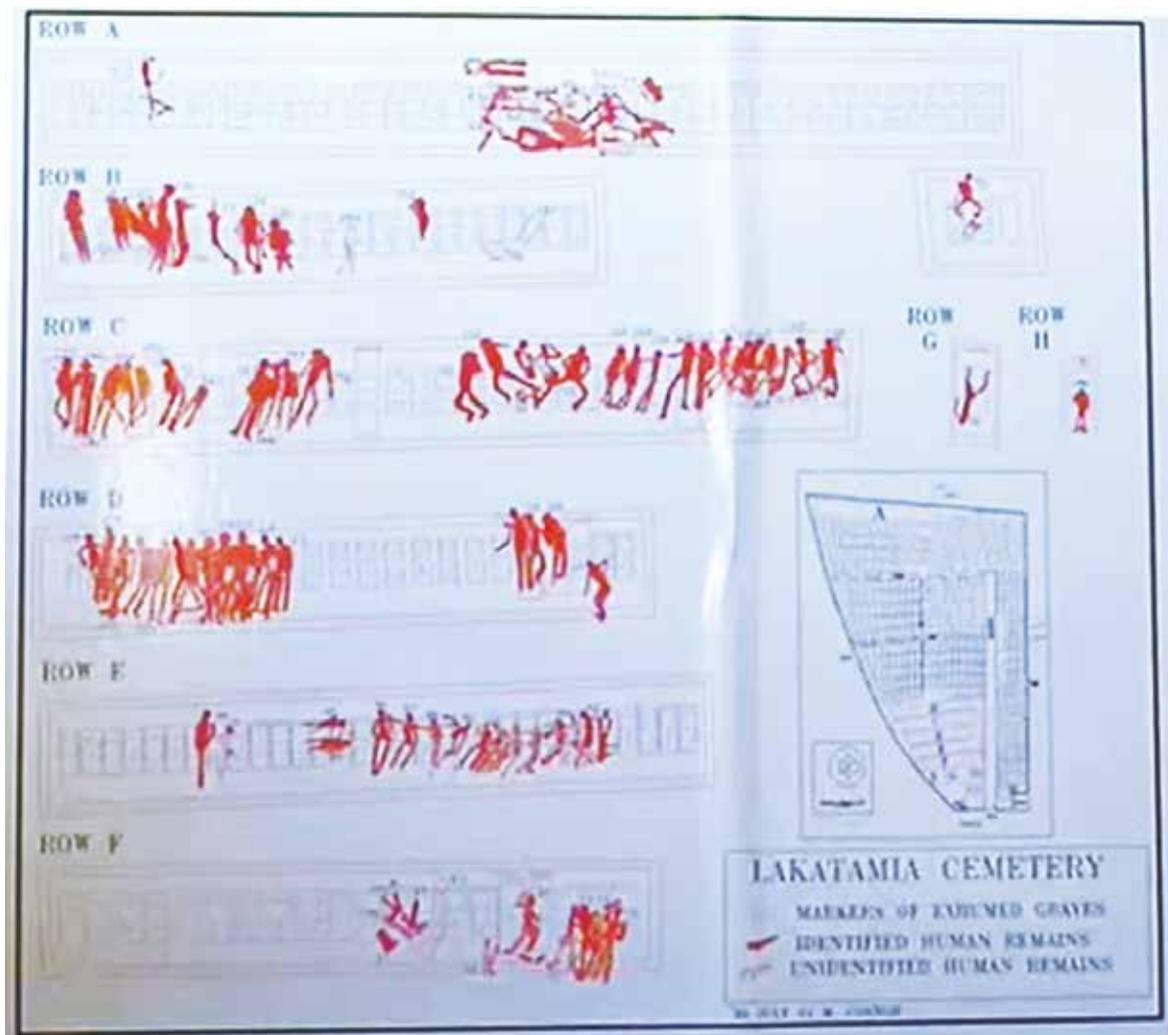
Οι εξελίξεις στις ταυτοποιήσεις αγνοουμένων μέσω DNA τη δεκαετία του 1990 (Steadman και Haglund 2005) έδωσαν την απαραίτητη ώθηση στην Κυπριακή Δημοκρατία, ώστε να αναθέσει το 1995 στο Ινστιτούτο Νευρολογίας και Γενετικής Κύπρου (εφεξής ΙΝΓΚ) τη δημιουργία μιας τράπεζας γενετικού υλικού από συγγενείς αγνοουμένων και πεσόντων της τουρκικής εισβολής του 1974, υποθέσεων του πραξικοπήματος, αλλά και της περιόδου 1963–1964. Το 1997, ο πρόεδρος Γλαύκος Κληρίδης και ο ηγέτης της Τουρκοκυπριακής κοινότητας Ραούφ Ντενκτάς συμφώνησαν σε άμεση και ταυτόχρονη ανταλλαγή των πληροφοριών που διέθεταν για πιθανούς χώρους ταφής αγνοουμένων (Migdalovitz 2001· Sant Cassia 2001). Συγχρόνως, εντατικοποιήθηκε η λήψη γενετικού υλικού από τους συγγενείς των θυμάτων. Η Ελληνοκυπριακή κοινότητα συνέχισε τη συνεργασία της με το ΙΝΓΚ, ενώ η Τουρκοκυπριακή ίδρυσε το Τουρκοκυπριακό Εργαστήριο DNA το 2006 (Gurkan κ.ά. 2015· Agathangelou και Killian 2019).

Εικ. 6. Σχεδιάγραμμα των τάφων ανά περίοδο εκταφής: Μπλε – μη επιστημονικές εκταφές του 1979· Πράσινο και κόκκινο – μη επιστημονικές εκταφές του 1981· Λευκό – επώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων· Κίτρινο – ανώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

Όταν η τουρκοκυπριακή ηγεσία υπαναχώρησε από τις συνομιλίες στο θέμα των αγνοουμένων το 1998, οι Μαρούλα Σιάμισση και Ανδρούλλα Πάλμα εισήλθαν στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμειας και προσπάθησαν να εντοπίσουν μόνες τους τα οστά των αγνοουμένων συζύγων τους (Sant Cassia 2005· Χατζηκυριάκου 2011). Οι δύο γυναίκες είχαν ήδη προσπαθήσει το 1995 να ενημερωθούν για την τύχη των οικείων τους, που πίστευαν ότι είχαν ταφεί εκεί σε ανώνυμο κοινό τάφο. Ωστόσο, η έλλειψη ανταπόκρισης από τις αρμόδιες αρχές, σε συνδυασμό με την παρατεταμένη στασιμότητα στο ζήτημα των αγνοουμένων, τις ώθησε το 1998 να παραβιάσουν την είσοδο του κοιμητηρίου με σκοπό να ανοίξουν τους τάφους οι ίδιες (Χατζηκυριάκου 2011). Η σύλληψή τους έτυχε ευρείας κάλυψης στα ελληνοκυπριακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, και φαίνεται ότι λειτούργησε θετικά, καθώς η Κυπριακή Δημοκρατία προχώρησε στο μονομερές πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων το 1999, συνεργαζόμενη με τον οργανισμό Physicians for Human Rights (εφεξής PHR), υπό την εποπτεία του δικανικού ανθρωπολόγου Δρ. William Haglund (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019) (Εικ. 7).

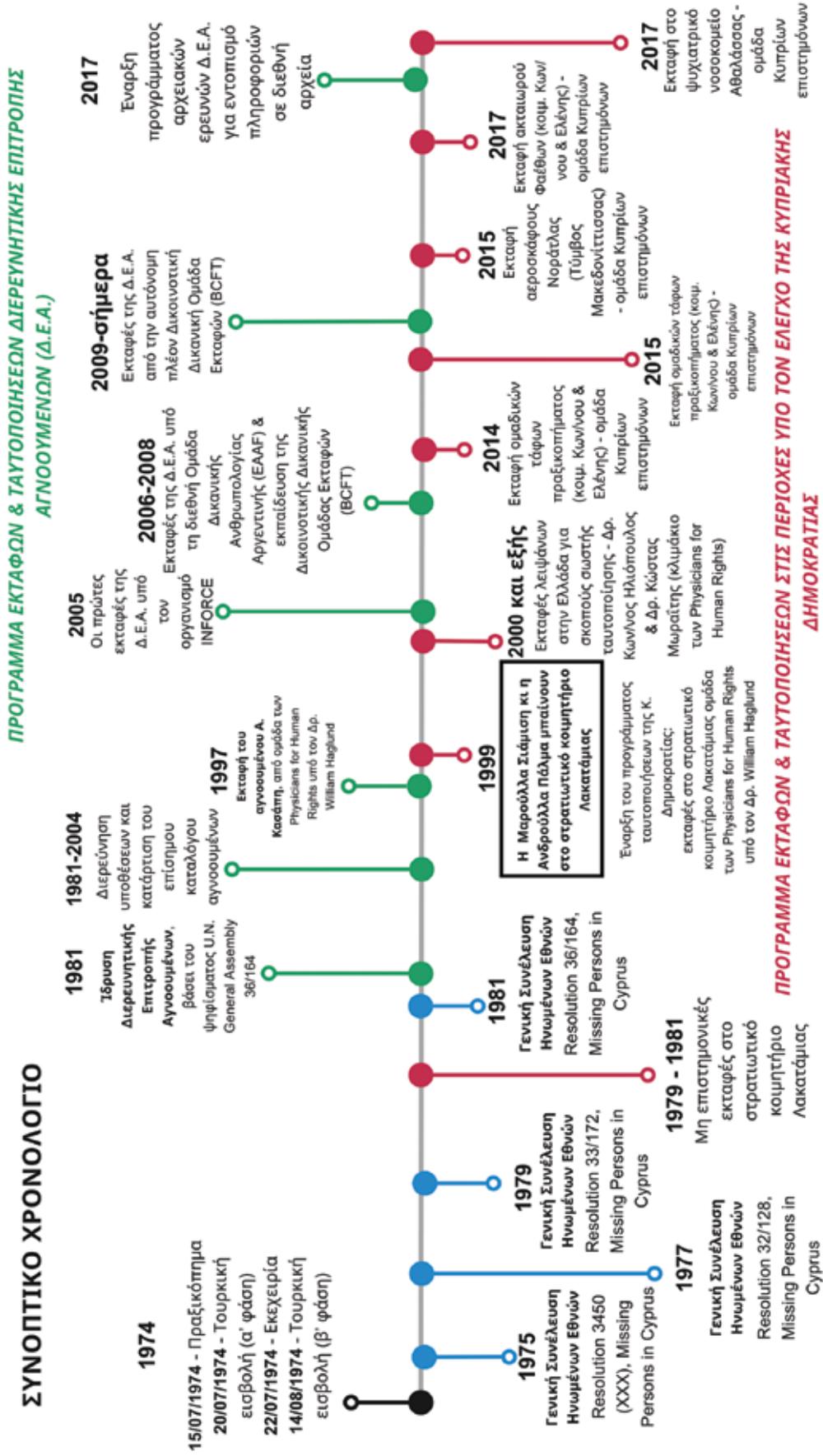
Η ομάδα των PHR μετέφερε στην Κύπρο την τεχνογνωσία και την πολύτιμη εμπειρία που απέκτησε από τη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στην Κροατία, τη Βοσνία και τη Ρουάντα (Hannibal και Lawrence 1996· Wolfe-Steadman και Haglund 2005). Πιο συγκεκριμένα, συγκρότησαν το πρόγραμμα εκταφών ακολουθώντας αυστηρά επιστημονικά πρωτόκολλα (Schmitt κ.ά. 2015· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019). Επιπλέον, διακρίβωσαν και χειρίστηκαν τις περιπτώσεις που παραδόθηκαν λάθος σκελετικά κατάλοιπα σε οικογένειες αγνοουμένων, ως απότοκο των μη επιστημονικών εκταφών, με λεπτότητα και σεβασμό (Moraitis και Elioroulos 2015).

Εικ. 7. Αποτύπωση των σκελετικών καταλοίπων κατά την εκταφή του 1999 στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας. Όπως επεξηγεί το σχεδιάγραμμα σε ντοκιμαντέρ ο επικεφαλής των εκταφών Ξ. Καλλής, η άτακτη διάταξή τους συνάδει με τις μαρτυρίες για τις βιαστικές ταφές λόγω της έκρυθμης κατάστασης (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2021).

Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας συνεχίστηκε παράλληλα με τις πρώτες εκταφές που πραγματοποίησε η ΔΕΑ από το 2005 και εξής. Έχοντας διαφορετικούς όρους εντολής από την Επιτροπή, στο πλαίσιο του προγράμματος έγιναν οι εκταφές των ομαδικών τάφων του πραξικοπήματος, του αεροσκάφους Νοράτλας, των τάφων των θυμάτων της ακταιωρού *Φαέθων* που βομβάρδισαν οι Τούρκοι με ναβάλμ το 1964, και του ομαδικού τάφου των θυμάτων του Ψυχιατρείου Αθαλάσσας που βομβάρδισαν οι Τούρκοι το 1974 (Εικ. 8) (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019, 2022).

Το 2021, το πρόγραμμα επέκτεινε τις δραστηριότητές του, καθώς η οικογένεια ενός επτάχρονου αγοριού που δολοφόνησαν οι Βρετανοί κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α., υπέβαλε αίτημα εντοπισμού και εκταφής των σκελετικών καταλοίπων του στον Επίτροπο Προεδρίας και Ανθρωπιστικών Θεμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι έρευνες οδήγησαν στον εντοπισμό του πιθανού χώρου ταφής σε πολλαπλό οικογενειακό τάφο, που δεν έφερε όμως το όνομα του παιδιού. Οι ανθρωπολογικές και γενετικές εξετάσεις των σκελετικών καταλοίπων που ακολούθησαν την εκταφή, οδήγησαν στη θετική του ταυτοποίησης, και κυρίως επέτρεψαν στην οικογένειά του να κηδεύσει το θύμα (Eliorouλος κ.ά. 2024).

Εικ. 8. Συνοπτικό χρονολόγιο των γεγονότων του πραξικοπήματος, της εισβολής, και της πορείας των δύο ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης στην Κύπρο (Πηγή: Συγγραφείς).

7. ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ

7.1. Η συμβολή των PHR και το ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας

Οι πρώτες εκταφές των PHR έγιναν το 1999 στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και στο κοιμητήριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, υπό τη διεύθυνση του Δρ. William Haglund. Ο Δρ. Haglund παρείχε την απαραίτητη κατεύθυνση και τεχνογνωσία στις τοπικές αρχές, ώστε να δημιουργήσουν ένα ανθρωπολογικό εργαστήριο στη Λευκωσία. Παράλληλα, ο Δρ. Μάριος Καριόλου διηύθυνε την ομάδα γενετιστών του INΓΚ που ήταν επιφορτισμένη με τις γενετικές αναλύσεις ταυτοποίησης των θυμάτων (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019, 2022).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι εκταφές των PHR στην Κύπρο συνέπεσαν με συζητήσεις στους επιστημονικούς κύκλους για την εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και πρακτικών σε δικαστικές έρευνες ταυτοποίησης θυμάτων (Stover και Ryan 2001· Jesse και Skinner 2005· Menez 2005), υπέρ των οποίων είχε ταχθεί ο Haglund (2001). Η εφαρμογή ενός διεπιστημονικού μοντέλου εργασίας έθεσε γερές βάσεις για τις εκταφές που ακολούθησαν, αλλά και τη δικαστική αρχαιολογία στην Κύπρο (Ktori 2023β). Μέσα από το δημοσιευμένο υλικό, μια έρευνα πεδίου στα πλαίσια της δικαστικής αρχαιολογίας και του ανθρωπιστικού προγράμματος ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας, ακολουθεί τα εξής τυποποιημένα στάδια:

- α. Έλεγχος για τυχόν εκρηκτικά από πυροτεχνουργούς (όπου εφαρμόζεται),
- β. Καθαρισμός και προετοιμασία του χώρου όπου θα γίνει η εκταφή (π.χ. αφαίρεση ταφικών πλακών για εκταφή που πραγματοποιείται στο κοιμητήριο),
- γ. Αφαίρεση του χώματος σε στρώσεις 10–20 εκατοστών με χρήση εκσκαφέα,
- δ. Χειρωνακτική αφαίρεση του χώματος από αρχαιολόγους όταν εντοπιστούν οστά,
- ε. Φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση σκελετικών καταλοίπων,
- στ. Ψηφιακή τεκμηρίωση των σκελετικών καταλοίπων με γεωδαιτικό σταθμό και διαφορικό GPS από λειτουργούς του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας,
- ζ. Κοσκίνισμα του χώματος του τάφου που βρίσκεται κάτω από τα σκελετικά κατάλοιπα, αφού αφαιρεθούν, με σκοπό την ανάκτηση μικρών ή και θραυσματικών οστών (Εικ. 9).
- η. Τα σκελετικά κατάλοιπα και συνοδά αντικείμενα που αφαιρούνται από τον τάφο τοποθετούνται σε χάρτινες σακούλες με κωδικό σήμανσης, και μεταφέρονται στο ανθρωπολογικό εργαστήριο,
- θ. Με το πέρας της εκταφής γίνεται αποκατάσταση του χώρου στην αρχική του μορφή (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας, 2019· Ktori, 2023β).

7.2. Η συμβολή της EAAF και το ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της ΔΕΑ

Οι εκταφές που διενεργεί η ΔΕΑ αλλά και το πρόγραμμα ταυτοποίησης συνολικά, αντικαθρεφτίζουν τη συμβολή των ειδικών της EAAF και το λατινοαμερικανικό μοντέλο ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης: αφενός, υπάρχει η θυματοκεντρική προσέγγιση, κατά την οποία οι συγγενείς των αγνοουμένων μετέχουν στη διερευνητική διαδικασία ως ένα βαθμό, και αφετέρου, ο εντοπισμός και η ταυτοποίηση σκελετικών καταλοίπων είναι ανθρωπιστικό ζήτημα που δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε νομική διαδικασία/αστυνομική δίωξη, όπως αρχικά γινόταν στην Αργεντινή (Fondebrider 2020· Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Η επαφή των συγγενών, που συχνά είναι μάρτυρες/αφηγητές, σε θεσμικό επίπεδο συνδέεται με όλες τις αναγκαίες ενέργειες που χρειάζονται να γίνουν για να ανευρεθεί ο οικείος τους και δημιουργεί ανεξίτηλους δεσμούς, καθώς μετά από μια μακρά περίοδο στην περίπτωση της Κύπρου, οι λειτουργοί των προγραμμάτων είναι οι μόνοι που ουσιαστικά έχουν κινηθεί ως προς το να ικανοποιήσουν την πιο βασική ανάγκη των συγγενών τους, αυτή της ταυτοποίησης. Οι πληροφορίες, οι γνώσεις ως προς το τι έγινε και από ποιόν, είναι κάποιες

Εικ. 9. Ανθρωπιστική εκταφή μαζικού τάφου το 2014, στο κοιμητήριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης που διεξήγαγε το Γραφείο του Επιτρόπου Προεδρίας: Α) αφαίρεση ταφόπλακων. Β) Αφαίρεση χώματος με εκσκαφέα. Γ) Εκταφή. Δ) Φωτογραφική τεκμηρίωση των ευρημάτων. Ε) Κοσκίνισμα χώματος από την ταφή. Σ) Ψηφιακή τεκμηρίωση των σκελετικών καταλοίπων από λειτουργούς του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019- Κτορί 2023β).

λεπτομέρειες που μπορεί να μην έχει ούτε ο ίδιος ο συγγενής για τον οικείο του. Αυτή ακριβώς η συνθήκη είναι που κάνει εντέλει προσωπική την εμπλοκή και ιδιαίτερη κάθε περίπτωση ανακοίνωσης ταυτοποίησης για τους συγγενείς από το εκάστοτε μέλος.

Καθώς όμως η παρούσα μελέτη αφορά τη δικαστική αρχαιολογία, θα επικεντρωθούμε στο πρωτόκολλο διεξαγωγής εκταφών. Μια έρευνα για τον εντοπισμό ενός πιθανού σημείου ταφής αγνοουμένων ξεκινά με τη συλλογή πληροφοριών από πρωτογενείς ή δευτερογενείς μάρτυρες· ως πρωτογενείς ορίζονται οι αυτόπτες ή αυτήκοι μάρτυρες, και ως δευτερογενείς όσοι έμαθαν για το περιστατικό εξαφάνισης ενός αγνοουμένου και το μεταφέρουν στις αρμόδιες αρχές. Οι πληροφορίες συνδυάζονται με αρχαιακό υλικό, και, μαζί με τα στοιχεία των εκταφών, μεταφορτώνονται σε διαδραστικό χάρτη, στον οποίο έχουν πρόσβαση όλοι οι επιστήμονες σε πραγματικό χρόνο (Εικ. 10).

Εικ. 10. Ο διαδραστικός χάρτης της ΔΕΑ όπου καταχωρούνται και είναι διαθέσιμα στοιχεία ερευνών, εκταφών, και ταυτοποιήσεων (Πηγή: Σελίδα ΔΕΑ στο Facebook, διαθέσιμο εδώ: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2371770086296344&set=ecnf.100064501009671>).

Οι ανασκαφές και εκταφές που πραγματοποιεί η ΔΕΑ παρουσιάζουν τρομερή ποικιλομορφία, ενώ παράλληλα είναι ενδεικτικές για την επιχειρησιακή δεινότητα της BCFT, που εργάζεται αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου (Εικ. 11). Το πρωτόκολλο ανασκαφής για τον εντοπισμό ταφής και εκταφής σκελετικών καταλοίπων δημιουργήθηκε βάσει διεθνών προτύπων που αφορούν τη διεπιστημονική διαδικασία περισυλλογής και ταυτοποίησης ανθρωπίνων σκελετικών καταλοίπων, αλλά και βάσει της συναφούς επιστημονικής βιβλιογραφίας. Οι τετραμελείς ομάδες εκταφών εφαρμόζουν πιστά το πρωτόκολλο, καθώς η τήρησή του αποτελεί βασική προϋπόθεση διασφάλισης της ποιότητας και εγκυρότητας των ευρημάτων.

Μια τυπική αρχαιολογική έρευνα ξεκινά με συστηματική επισκόπηση επιφανείας της υπό διερεύνηση περιοχής, με στόχο τον εντοπισμό τυχόν επιφανειακών οστών³ το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής και οι περιβαλλοντικές συνθήκες καθορίζουν και τις επιμέρους παραμέτρους της επισκόπησης (Dupras κ.ά. 2012). Στην περιοχή υπό διερεύνηση, η αρχαιολογική ομάδα προχωρεί σε τοπογραφική και φωτογραφική τεκμηρίωση του χώρου, ώστε να πραγματοποιήσει αργότερα την ανασύσταση της ταφονομίας και της διαδικασίας απόθεσης των σκελετικών καταλοίπων. Οι ομάδες χρησιμοποιούν εκσκαφείς επειδή πρέπει να αφαιρεθούν μεγάλες ποσότητες χώματος σε στρώσεις (Killam 2004· Dupras κ.ά. 2012), και συνεχίζουν το σκάψιμο χειρωνακτικά μόλις εντοπίσουν οστά. Η δε καταγραφή των σκελετικών καταλοίπων και συνοδών αντικειμένων γίνεται κωδικοποιημένα σε συνάρτηση με τη στρωματογραφία της ταφής, καθώς τα στοιχεία αυτά θα χρησιμοποιηθούν και στα επόμενα στάδια της ταυτοποίησης (Saul και Saul 2002· Dirkmaat και Passignola 2012· Ktori και Baranhan 2018). Με την ολοκλήρωση μιας εκταφής, τα σκελετικά κατάλοιπα και τα πιθανά συνοδά αντικείμενα που εντοπίστηκαν τοποθετούνται σε χάρτινες σακούλες με κωδικό σήμανσης, και μεταφέρονται στο ανθρωπολογικό εργαστήριο για εξετάσεις.³ Τέλος, γίνεται αποκατάσταση του χώρου στην αρχική του μορφή.

³ Στο ανθρωπολογικό εργαστήριο της ΔΕΑ, τα σκελετικά κατάλοιπα και τυχόν συνοδά αντικείμενα που εντοπίστηκαν στην εκταφή παραλαμβάνονται από δικαστικούς ανθρωπολόγους που τα φωτογραφίζουν και τα καταγράφουν. Ακολούθως, εξετάζονται και διαχωρίζονται τα ανθρώπινα από τυχόν ζωικά οστά. Στις περιπτώσεις στις οποίες η μακροσκοπική εξέταση κι οι συνθήκες εντοπισμού των οστών παραπέμπουν σε αρχαιολογική προέλευση, αποστέλλονται δείγματα για ραδιοχρονολόγηση (Moussi κ.ά. 2016· Ktori 2023β). Οι μετέπειτα ανθρωπολογικές εξετάσεις αφορούν την κατάρτιση του βιολογικού προφίλ του θανάτου, την καταγραφή κι ερμηνεία τραυμάτων κατά το θάνατο (peri-mortem injuries). Στις περιπτώσεις ανάμεικτων καταλοίπων (commingled remains), οι ανθρωπολόγοι εφαρμόζουν τεχνικές διαλογής για να καταρτίσουν ομάδες οστών και να υπολογίσουν τον Ελάχιστο Αριθμό Ατόμων (Minimum Number of Individuals) που εντοπίστηκε στο ταφικό σύνολο (Adams και Byrd 2008).

Εικ. 11. Ανασκαφή πηγαδιών για εντοπισμό σκελετικών καταλοίπων αγνοουμένων από τη BCFT: Α) Διάνοιξη περιοχής έρευνας εντός πηγαδιού. Β) Κατάβαση αρχαιολόγου σε πηγάδι με νερό για έλεγχο του πυθμένα για τυχόν σκελετικά κατάλοιπα. Γ) Διαπλάτυνση ράμπας κατάβασης και βαθμίδων για ασφαλή εργασία εντός του πηγαδιού (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων – Εικόνες, διαθέσιμο εδώ: <https://www.cmp-cyprus.org/el/pictures/> - επεξεργασία από τους συγγραφείς).

7.3. Μια αντιπαραβολή της διαδικασίας ταυτοποίησης στα δύο προγράμματα

Η διαδικασία που ακολουθείται και στα δύο προγράμματα είναι πολύ αυστηρή, και καθορίζεται τόσο από εσωτερικά πρωτόκολλα, όσο και από διεθνή πρότυπα (Ktori 2023β). Διαχωρίζεται σε 6 στάδια:

- α. συλλογή προθανάτιων στοιχείων,
- β. συλλογή μαρτυριών σε συνδυασμό με έρευνα πηγών,
- γ. αρχαιολογική φάση,
- δ. ανθρωπολογική μελέτη,
- ε. γενετικές αναλύσεις,

στ. ταυτοποίηση και επιστροφή των σκελετικών καταλοίπων στους συγγενείς για αξιοπρεπή ταφή. Όπως μπορεί να δει κάποιος στο διάγραμμα (Εικ. 12), τα δύο προγράμματα ακολουθούν τον ίδιο τρόπο μεθοδικής εργασίας. Οι διαφορές που εντοπίζονται αφορούν το ποιος διεξάγει το κάθε κομμάτι της ταυτοποίησης. Για παράδειγμα τις γενετικές αναλύσεις για το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας διεξάγει το ΙΝΓΚ, ενώ για το πρόγραμμα της ΔΕΑ επιλέχθηκε το εργαστήριο Bode Cellmark Forensics κατόπιν διεθνούς διαγωνισμού μέσω των Ηνωμένων Εθνών.

Οι οργανισμοί που έχουν ως στόχο τη διερεύνηση του τραυματικού παρελθόντος και την ανάδειξη του ανθρωπιστικού ζητήματος των αγνοουμένων μπορούν να διευκολύνουν τις διαδικασίες πένθους για τις κοινότητες μέσω της ενημέρωσης για τις συνθήκες θανάτου. Επισημαίνεται ότι οι διαδικασίες πρέπει να ενσωματώνουν και να τις σέβονται τις τοπικές πρακτικές σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον θάνατο (π.χ. κατά τη μετάδοση πληροφοριών σχετικά με το θάνατο, την επιστροφή ανθρώπινων

Εικ. 12. Τα επτά στάδια των κυπριακών προγραμμάτων ανθρωπιστικών ταυτοποιήσεων μέσα από τις δημοσιευμένες πηγές και προφορικές μαρτυρίες που λήφθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης (Πηγή: Συγγραφείς).

σκελετικών καταλοίπων ή προσωπικών αντικειμένων, την εκταφή ή την ταυτοποίηση ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων, ή την ταφή των νεκρών, ακόμη και προσωρινά). Η εφαρμογή του πρωτοκόλλου ταυτοποίησης ήταν ίδια και στα δύο προγράμματα που λειτουργούν στην Κύπρο. Η ενημέρωση των συνθηκών θανάτου, αποτέλεσε για τις οικογένειες ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα διευκρίνισης του παρελθόντος και διεξάγεται με τη συμμετοχή λειτουργού στήριξης, καθώς είναι αφ' εαυτή ένα τραυματικό γεγονός (Ktori και Baranhan 2018).

8. ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Οι προκλήσεις των δυο προγραμμάτων όσον αφορά στους τόπους ταφής είναι πολλές. Μετά το πέρας πολλών δεκαετιών και τις ανθρώπινες ή/και φυσικές παρεμβάσεις στα σημεία ταφής, η δυσκολία να βρεθούν στην ολότητά τους στοιχεία που είχαν υπάρξει εξαρχής είναι εμφανής. Καθώς οι πληροφορίες που μαθαίνουν οι συγγενείς για τις συνθήκες εξαφάνισης και την αιτία θανάτου του θύματος είναι περιορισμένες, διαφαίνεται ότι τα όρια που θέτει η ανθρωπιστική προσέγγιση και μόνο των προγραμμάτων δεν ικανοποιούν, κάτι που διαπιστώνεται και από τις μαρτυρίες των συγγενών των θυμάτων (Μηλιώνης 2024). Ακολουθούν δυο

Εικ. 13. Οι θάλαμοι ασθενών του Ψυχιατρείου Αθαλάσσας, μετά τον βομβαρδισμό τους από την τουρκική αεροπορία (Πηγή: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών-επεξεργασία από τους συγγραφείς).

μελέτες περίπτωσης, στις οποίες αναδεικνύονται τόσο αυτά τα προβλήματα, όσο και η συμβολή της ιστορίας (προφορικής και γραπτής), της ιστοριογραφίας, και της χαρτογραφίας στον εντοπισμό και την εκταφή σκελετικών καταλοίπων αγνοουμένων.

8.1. Η ανθρωπιστική εκταφή σκελετικών καταλοίπων στο χώρο του Ψυχιατρείου Αθαλάσσας, 2017

Στις 20 Ιουλίου 1974, πρώτη μέρα της εισβολής, τουρκικά αεροπλάνα βομβάρδισαν πολλές περιοχές με βόμβες ναπάλμ (Ανώνυμος, 05/08/1974). Κτίρια όπως σχολεία, εκκλησίες, ακόμη και τα γραφεία του ΔΕΕΣ στη Λευκωσία έγιναν αεροπορικοί στόχοι. Μαζί με αυτά έγινε στόχος και το Ψυχιατρείο Αθαλάσσας, στα περίχωρα της πρωτεύουσας, το οποίο ισοπεδώθηκε (Ανώνυμος, 01/08/1974, *Η Μάχη*: Ανώνυμος, 01/08/1974, *Μεσημβρινή*) (Εικ. 13).

Κατά το βομβαρδισμό, στο ψυχιατρείο βρίσκονταν 800 ασθενείς, ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Το προσωπικό επιχειρήσε να κλειδώσει αρχικά τους ασθενείς στους θαλάμους για τη δική τους ασφάλεια, όπως ανέφερε αργότερα σε μαρτυρία του ένας νοσηλευτής (Χρυσάνθου 2014). Ο ίδιος μάρτυρας, επεσήμανε ότι οι Τούρκοι έπλητταν κυρίως τους θαλάμους 1, 4, 5, 34, και 39· ο θάλαμος 1 καταστράφηκε ολοσχερώς και σκοτώθηκαν οι 30 ασθενείς που βρίσκονταν σε αυτόν. Γιατροί και νοσηλευτές περισυνέλεξαν τα διαμελισμένα πτώματα, και τα έθαψαν πρόχειρα έξω από το θάλαμο 5 τυλιγμένα σε σεντόνια. Αργότερα, διαπίστωσαν ότι ανάμεσα στα θύματα ήταν και δύο νοσηλευτές. Καθώς τα θύματα ήταν περισσότερα από 30, αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί και ο κρατήρας που άνοιξαν οι βόμβες ως χώρο ταφής τους. Το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου κάλυψε το γεγονός, τραγική και συνάμα ευτυχής συγκυρία, καθώς αργότερα το βίντεο αξιοποιήθηκε για τον εντοπισμό του ομαδικού τάφου (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019) (Εικ. 14).

Για τον εντοπισμό του τάφου, αξιοποιήθηκαν οι μαρτυρίες των ατόμων που συμμετείχαν στην ταφή σε συνδυασμό με φωτογραφίες του βομβαρδισμού, και τη μελέτη που εκπόνησε το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας βάσει αεροφωτογραφιών του 1963, αλλά και νεότερων δορυφορικών λήψεων, ώστε να εντοπιστούν τοπογραφικά οι θάλαμοι που επλήγησαν από την τουρκική αεροπορική επιδρομή του 1974. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές τόσο στην περιοχή του τότε θαλάμου 5, όσο και ειδικά στο σημείο όπου πιθανώς να ήταν ο κρατήρας, με αποτέλεσμα να εντοπιστούν και τα δύο σημεία ταφής των θυμάτων. Κατά τη διάρκεια των εκταφών, οι εν ζωή μάρτυρες επισκέφθηκαν το χώρο για να παράσχουν όσες περισσότερες

Εικ. 14. Α) Λήψη από ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου: διάνοιξη τάφου (θάλαμος 5). Β) Λήψη από ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου: ταφή νεκρών (κρατήρας από ρίψη ναπάλι). Γ-Δ) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων (θάλαμος 5). Ε) Αποτύπωση σκελετικών καταλοίπων από λειτουργό του τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας. ΣΤ) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων (κρατήρας από ρίψη ναπάλι) (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

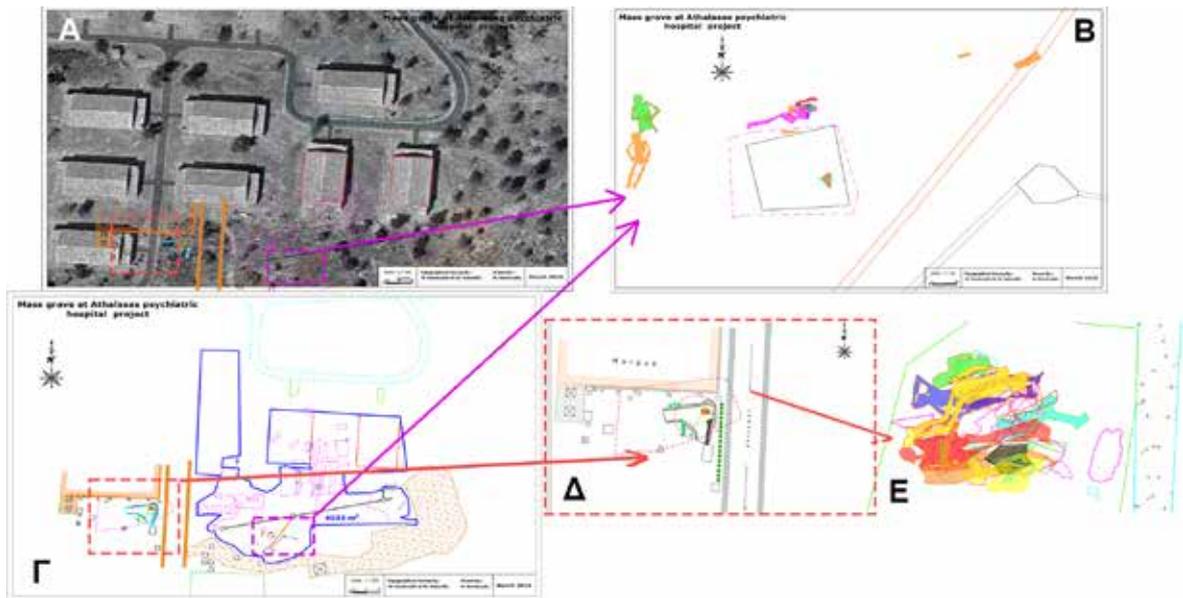
πληροφορίες μπορούσαν στην επιστημονική ομάδα (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας, 2019). Με την εφαρμογή διαφορετικών τύπων τεκμηρίων και διεπιστημονικού πρωτοκόλλου εργασίας,⁴ περισυλλέχθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα, συνοδά αντικείμενα και συναφή τεκμήρια που συνέβαλαν στην ταυτοποίηση των θυμάτων και την επιστροφή τους στους οικείους τους για ταφή (Εικ. 14–15).

8.2. Ανθρωπιστική εκταφή σκελετικών καταλοίπων σε παράκτια τοποθεσία από τη BCFT, τέλη 2019 – αρχές 2020

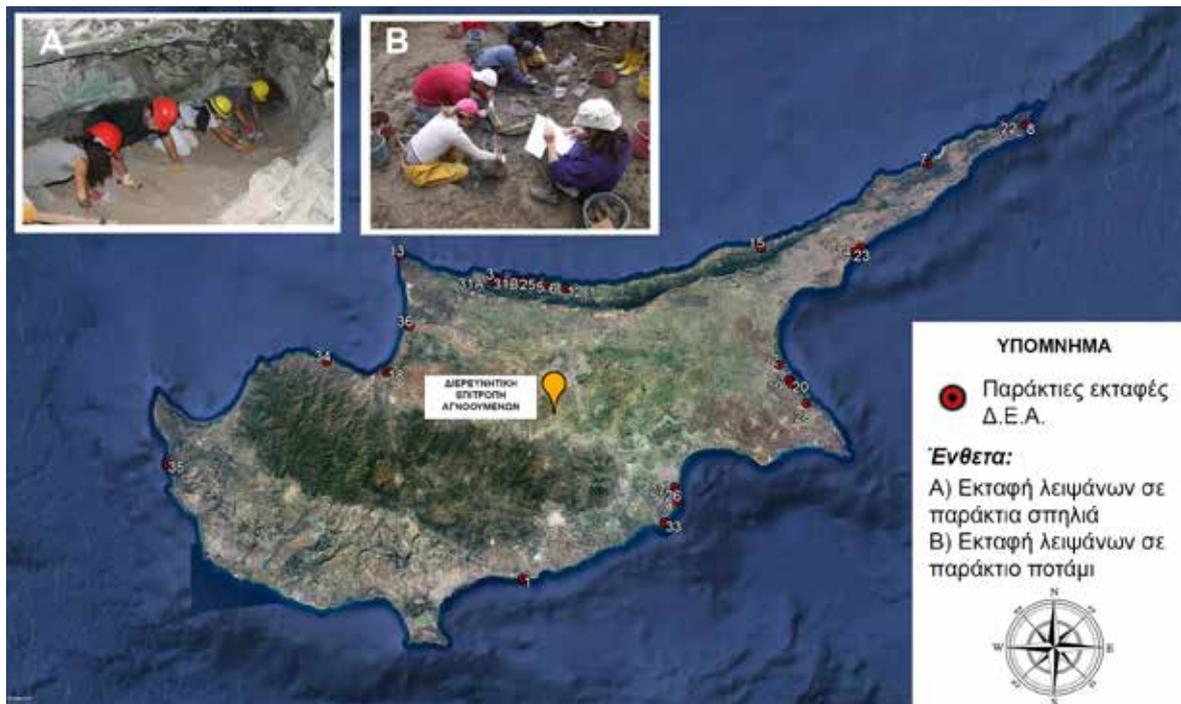
Οι μεταβολές στο τοπίο είναι η μεγαλύτερη πρόκληση που πρέπει να υπερβούν οι αρχαιολόγοι της ΔΕΑ όταν διερευνούν ανασκαφικά μια περιοχή, ώστε να εντοπίσουν πιθανές θέσεις ταφής. Επιπρόσθετα, οι γεωμορφολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες δημιουργούν πρακτικά προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουν, ιδιαίτερα όταν διερευνούν πηγάδια μέσω βαθιών εκσκαφών (Εικ. 11), βουνά, αλλά και παράκτιες τοποθεσίες.

Οι παράκτιες περιοχές στην Κύπρο παρουσιάζουν τρομερή ποικιλομορφία (π.χ. απόκρημες, βραχώδεις, αμμώδεις, βοτσαλωτές) (Delipetrou κ.ά. 2008), που σε συνδυασμό με τις μετεωρολογικές συνθήκες που επικρατούν κατά την ανασκαφή τους, δημιουργούν την επιτακτική ανάγκη προσαρμογής του ανασκαφικού πρωτοκόλλου ανά περιοχή που διερευνάται (Εικ. 16). Μια τέτοια περίπτωση παρουσιάζουμε εδώ, παράκτιας δηλαδή ταφής, που διερεύνησε η BCFT το 2019–2020 εφαρμόζοντας εξειδικευμένο πρωτόκολλο εκταφής (Ktori 2023α).

4 Το διεπιστημονικό πρωτόκολλο καταρτίστηκε από τους PHR κατά τις πρώτες εκταφές το 1999. Βλ. και Ktori 2023β, για τη μετεξέλιξή του σύμφωνα με τις ανάγκες των πιο πρόσφατων εκταφών.

Εικ. 15. Οι ταφές στο Ψυχιατρείο Αθαλάσσης το 1974: οριοθετήσαμε για έμφαση με πορτοκαλί διακεκομμένη γραμμή το μαζικό τάφο και με ροζ διακεκομμένη γραμμή την ταφή κοντά στον τότε θάλαμο 5. Α) Οι χαρτογραφημένες ταφές με υπόστρωμα αεροφωτογραφίας του 1963. Β) Ψηφιακή αποτύπωση του τάφου με γεωδαιτικό σταθμό κοντά στον τότε θάλαμο 5. Γ) Ψηφιακή αποτύπωση με γεωδαιτικό σταθμό όλου του χώρου και των ταφών. Δ) Λεπτομέρεια της ψηφιακής αποτύπωσης του μαζικού τάφου. Ε) Λεπτομέρεια της απόθεσης των νεκρών μέσω ψηφιακής αποτύπωσης με γεωδαιτικό σταθμό. Τη χαρτογραφική μελέτη και τη ψηφιακή αποτύπωση εκπόνησαν λειτουργοί του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας, 2019· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

Εικ. 16. Χάρτης των παράκτιων εκταφών, όπου εντόπισε σκελετικά κατάλοιπα η BCFT. Στα ένθετα απεικονίζονται δικαστικοί αρχαιολόγοι επί το έργον σε παράκτιες εκταφές (Πηγή: Κιορί 2023α· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

Στα τέλη Δεκεμβρίου 2019 επικρατούσε κύμα κακοκαιρίας που έπληττε κυρίως παράκτιες πόλεις και χωριά. Η κακοκαιρία, σε συνδυασμό με έντονη θαλασσοταραχή, αποκάλυψε κάποια σκελετικά κατάλοιπα στην ακτή που ακολούθως εντόπισαν τυχαία περιπατητές. Αφού ειδοποίησαν τις αρχές, μετέβη επιτόπου αστυνομικό κλιμάκιο που περισυνέλεξε τα οστά για περαιτέρω διερεύνηση. Εντούτοις, μετά από λίγες μέρες επαναλήφθηκε το ίδιο γεγονός καθώς η συνεχιζόμενη θαλασσοταραχή αποκάλυψε και άλλα οστά.

Όπως ενημέρωσε το κοινό ο Εκπρόσωπος Τύπου της Αστυνομίας στις αρχές Ιανουαρίου, παραλήφθηκαν και τη δεύτερη φορά τα οστά από αστυνομικό κλιμάκιο και στη συνέχεια όλα τα οστά μεταφέρθηκαν στο νεκροτομείο του Γενικού Νοσοκομείου Λευκωσίας, όπου, στην παρουσία ιατροδικαστή και ανθρωπολόγου, πραγματοποιήθηκαν εξετάσεις. Το καταληκτικό συμπέρασμα ήταν ότι επρόκειτο για ανθρώπινα οστά που ανήκαν σε άντρα. Λήφθηκε δείγμα οστών για γενετικές εξετάσεις στο Ινστιτούτο Νευρολογίας και Γενετικής ώστε να διαλευκανθεί η ταυτότητα του νεκρού.

Καθώς εκφράστηκαν ανησυχίες ότι τα λείψανα ενδέχεται να ανήκαν σε Τουρκοκύπριο αγνοούμενο της περιόδου 1963–1964, ενημερώθηκε αρμοδίας η ΔΕΑ Κλιμάκιο ερευνητών της ΔΕΑ, με τη συμμετοχή της ενάλιας αρχαιολόγου της Επιτροπής, μετέβη στον αστυνομικό σταθμό που διαχειρίστηκε την υπόθεση από τα πρώτα της στάδια, και κατόπιν στην παραλία, όπου τους υποδείχθηκε το σημείο εντοπισμού των σκελετικών καταλοίπων. Όπως εξήγησαν οι αστυνομικοί, συνέλεξαν όσα οστά εντόπισαν επιφανειακά. Καθώς όμως υπήρχε σοβαρός κίνδυνος να παρασυρθούν από τα κύματα όσα ήταν θαμμένα και επομένως να χαθούν, αναγκάστηκαν, να σκάψουν σε βάθος περίπου μισού μέτρου και να αφαιρέσουν όσα έβλεπαν, χωρίς όμως τη συμμετοχή δικαστικού αρχαιολόγου και καταστρέφοντας εκ των πραγμάτων το πρωτογενές σημείο ταφής (Ktori 2023a, 355–56).

Κατά την επιθεώρηση του σημείου από την ομάδα, η ενάλια αρχαιολόγος εντόπισε και άλλα οστά σε απόσταση 2 μέτρων από το νερό. Υπό αυτές τις ιδιάζουσες καιρικές συνθήκες, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί σωστική εκταφή και τεκμηρίωση των ευρημάτων σύμφωνα με το πρωτόκολλο εκταφών της ΔΕΑ, και στη συνέχεια να μεταφερθούν τα οστά στο ανθρωπολογικό εργαστήριο. Οι περιβαλλοντικές και κλιματικές συνθήκες δημιούργησαν την επιτακτική ανάγκη κατάρτισης εξειδικευμένου πρωτοκόλλου για την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση του σημείου. Το πρώτο στάδιο αφορούσε την τεκμηρίωση της περιοχής μέσω drone για λήψη αεροφωτογραφιών και μέσω του συστήματος Global Navigation Satellite System (GNSS), ενώ η ανασκαφή έγινε χειρωνακτικά, εφόσον είχαν ήδη εντοπιστεί οστά. Διαχωρίστηκε ο ανασκαφικός κάρναβος σε δύο επιμήκη ορθογώνια τμήματα, όπου εργαζόνταν πλάι-πλάι ταυτόχρονα τέσσερις αρχαιολόγοι (Εικ. 17α). Η ομάδα μπόρεσε να απομακρύνει τα βότσαλα χειρωνακτικά με προσοχή, επιθεωρώντας ταυτόχρονα για τυχόν θραύσματα οστών τα οποία σηματοδοτούσαν με ξυλάκια μπαμπού για την ταυτόχρονη σχεδιαστική τους αποτύπωση (Εικ. 17β). Η δε αφαίρεση της άμμου έγινε σε στρώματα 5–10 εκατοστών κάθε φορά και κοσκινιζόταν επιμελώς.

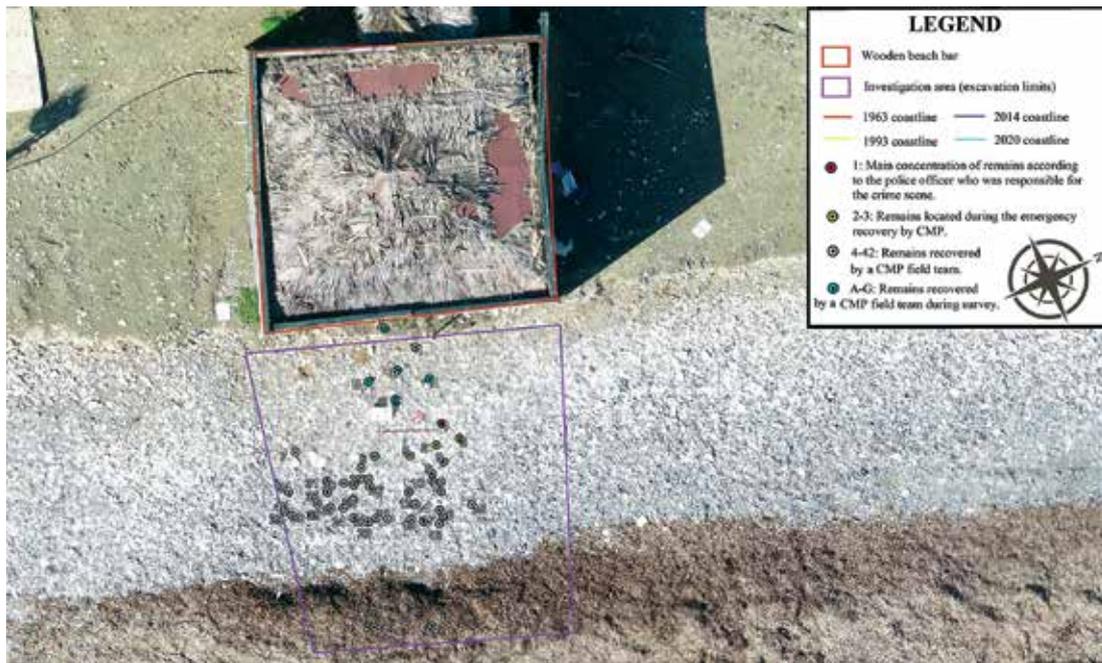
Μετά την ολοκλήρωση της εκταφής, η ομάδα προχώρησε σε συστηματική επισκόπηση της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο, η παραλία, λόγω της θαλασσοταραχής, είχε καλυφθεί από φύκια μειώνοντας την ορατότητα στο μηδέν (Εικ. 18). Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι προς το παρόν δεν υπάρχει δημοσιευμένο συναφές πρωτόκολλο για επισκόπηση σε αυτές τις συνθήκες από κάποιο οργανισμό, στο οποίο θα μπορούσαν να ανατρέξουν ή και να το τροποποιήσουν οι αρχαιολόγοι της ΔΕΑ για τις ανάγκες της συγκεκριμένης υπόθεσης. Η ενάλια αρχαιολόγος προέβη σε επιπλέον μελέτη των ανασκαφικών αποτελεσμάτων, σε συνδυασμό με το φωτομωσαϊκό και την αποτύπωση της περιοχής με GNSS (Εικ. 19), και με αεροφωτογραφίες των ετών 1963, 1993, 2014 και 2020, στις οποίες τεκμηριώνονται και οι μεταβολές της ακτογραμμής (Εικ. 20). Με το συνδυασμό των παραπάνω στοιχείων, αλλά και με τις πληροφορίες που έλαβε από το αστυνομικό κλιμάκιο για τις συνθήκες ανακάλυψης των σκελετικών καταλοίπων, η ενάλια αρχαιολόγος επιβεβαίωσε αφενός ότι το σημείο εντοπισμού ήταν και το αρχικό και αφετέρου ότι η διάβρωση της ακτογραμμής προκάλεσε τη μετατόπιση των οστών και τη διασπορά τους. Κατά τις ανθρωπολογικές εξετάσεις που ακολούθησαν διαπιστώθηκε ότι τα οστά ήταν πιθανότατα αρχαιολογικής φύσεως, κάτι που επιβεβαιώθηκε μετά από εξέταση δείγματος οστών με ραδιοχρονολόγηση (Ktori 2023a, 357–58).

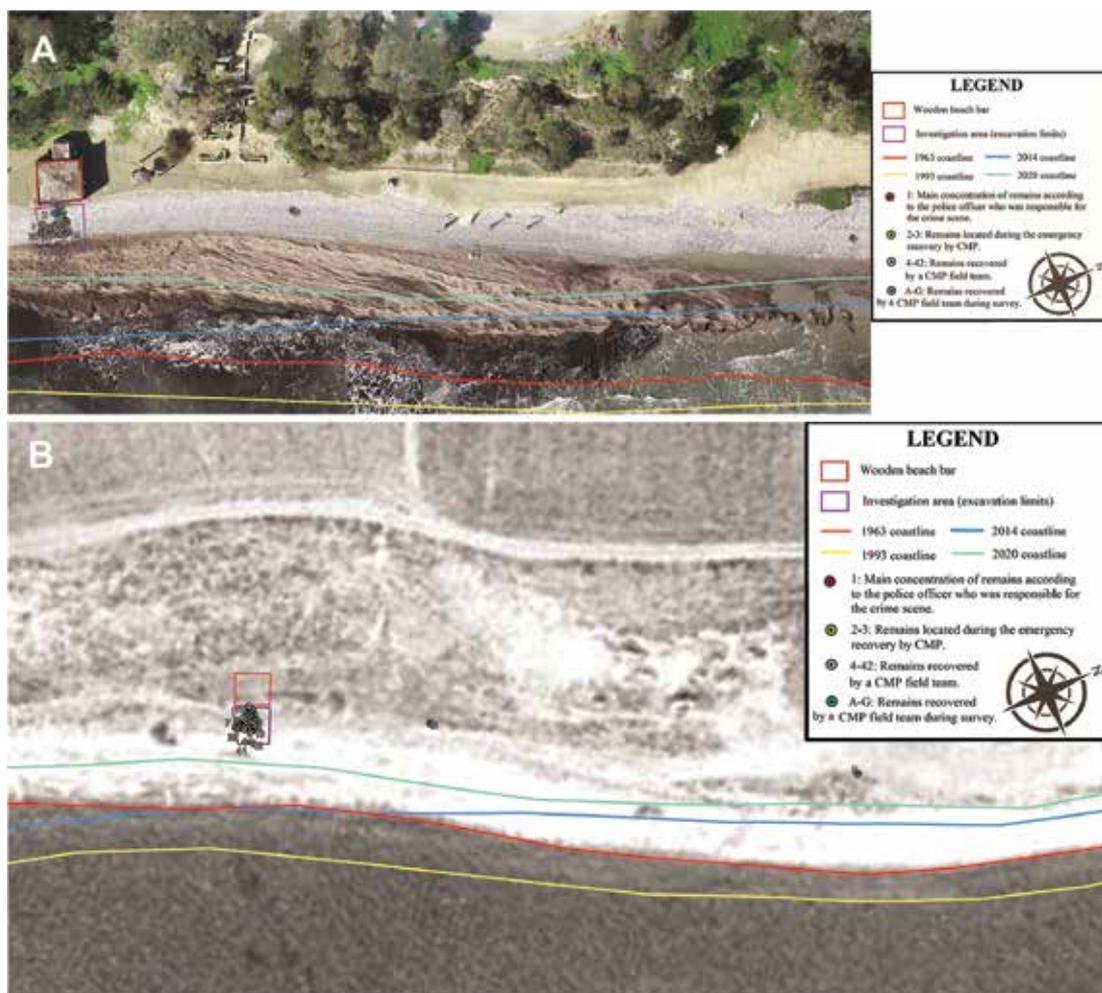
Εικ. 17. Α) Ομάδα αρχαιολόγων αφαιρεί το στρώμα βοτσάλων σε τέσσερα ανασκαφικά τετράγωνα. Β) Σχεδιαστική αποτύπωση των οστών που σηματοδοτήσαν οι αρχαιολόγοι κατά την εκταφή (Πηγή: Ktori 2023α).

Εικ. 18. Συστηματική επισκόπηση παραλίας από δικαστικούς αρχαιολόγους για τον εντοπισμό περαιτέρω οστών (Πηγή: Ktori 2023α).

Εικ. 19. Η διασπορά των σκελετικών καταλοίπων σε σχέση με το αρχικό σημείο εντοπισμού (αρ. 1), όπως προκύπτει από το φωτομοσαϊκό της περιοχής διερεύνησης, την τεκμηρίωση με GNSS και παραδοσιακό ανασκαφικό σχέδιο σε κλίμακα (Πηγή: Ktouri 2023α).

Εικ. 20. Τα χαρτογραφημένα δεδομένα μετά την ολοκλήρωση της εκταφής σε: Α) φωτομοσαϊκό που λήφθηκε το 2020, Β) αεροφωτογραφία του 1963 (Πηγή: Ktouri 2023α· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

9. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

9.1. Πώς προσλαμβάνουν οι οικείοι των θυμάτων τις εκταφές και ταυτοποιήσεις σκελετικών καταλοίπων

Στο πλαίσιο της μελέτης, διερευνήσαμε σημαντικές στιγμές των συγγενών αγνοουμένων σε όλη αυτή την πορεία, από τη διερεύνηση μέχρι τον εντοπισμό και την ταυτοποίηση των σκελετικών καταλοίπων των οικείων τους. Επιπλέον, εξετάσαμε και τις ανάγκες τους, μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται το δικαίωμα στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη. Οι ανάγκες των θυμάτων είναι κανονικά το σημείο από το οποίο θα έπρεπε να εκκινούν οι προσπάθειες συμφιλίωσης και εδραίωσης της ειρήνης. Τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης στην Κύπρο, επικεντρώνοντας την προσοχή τους στα θύματα, τόσο τους αγνοουμένους όσο και τους συγγενείς τους, μπόρεσαν να δημιουργήσουν το αναγκαίο θετικό πεδίο για την επούλωση του τραύματος.

Η έρευνα προφορικής ιστορίας που ακολουθήσαμε ως βασική μεθοδολογική προσέγγιση, μας έδωσε τη δυνατότητα να μην κάνουμε απλώς συλλογή πληροφοριών, αλλά να αναγνωρίσουμε τα συναισθήματα και τη δι-υποκειμενική υπόσταση στους διάλογους των συνεντεύξεων (Field 2006). Επίσης, μέσα από τις συνεντεύξεις, κατανοήσαμε αυτό που ο γνωστός προφορικός ιστορικός Alessandro Portelli υποστήριξε, ότι «η μνήμη έχει περισσότερο να κάνει με τη «δημιουργία των νοημάτων» παρά με το τι ακριβώς συνέβη στο παρελθόν» (Portelli 1991, 51–2). Η ποικιλομορφία στην προφορική ιστορία έγκειται στο γεγονός ότι οι υποκειμενικές και μη επακριβώς τεκμηριωμένες αφηγήσεις του παρελθόντος εξακολουθούν να είναι ψυχολογικά «αληθινές», και ότι αυτή η «αλήθεια» μπορεί να είναι εξίσου σημαντική με τις πραγματικά αξιόπιστες αφηγήσεις. Η σημασία της αφήγησης είναι πλέον τέτοια, σε διεθνές επίπεδο, ώστε έχουμε μερικές φορές την εντύπωση ότι το κύριο ενδιαφέρον σε όσα ζούμε έγκειται στο αν μπορούν να γίνουν αντικείμενο αφήγησης. Σε μια αφήγηση ή σε μια «ιστορία», είναι η γλώσσα που συλλαμβάνει το «πραγματικό» και το μορφοποιεί σε συγκεκριμένη πλοκή (Charoutot 2023, 15–6).

Η προσέγγισή μας λειτούργησε θετικά και στην κατανόηση του ιστορικού υπόβαθρου του παρελθόντος των δυο κοινοτήτων, καθώς είχε δομηθεί από διαφορετικά αφηγήματα, που μέσα από τις συνεντεύξεις μπορούσαμε να τα κατανοήσουμε. Οι πληροφορητές που συμμετείχαν στην έρευνα προσέφεραν μέσα από τον πλουραλισμό και την διαφορετικότητα των εμπειριών τους ένα δείγμα, το οποίο ανέδειξε όσο το δυνατόν πληρέστερα τα ζητήματα των αγνοουμένων και τις ανάγκες των οικογενειών τους. Ειδικότερα, την κατανόηση του πώς βίωσαν τα γεγονότα, πώς θα μπορούσαν να αισθανθούν ότι οι ανάγκες τους ικανοποιήθηκαν, πώς το δικό τους παράδειγμα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως οδοδείκτης μιας πολιτικής επίλυσης του κυπριακού ζητήματος, αλλά και ως πρότυπο παράδειγμα διεργασίας του παρελθόντος και διαμόρφωσης της κουλτούρας της συνεργασίας για ένα ειρηνικό μέλλον.

Στην περίπτωση της Κύπρου, οι ανάγκες των οικογενειών καταγράφηκαν με διεπιστημονικό τρόπο, στο πλαίσιο του οποίου η έρευνα και η θεωρητικοποίηση συνδυάστηκε με την εμπειρία και την πρακτική της καθημερινότητας-πραγματικότητας στην περίπτωση της Κύπρου (Senehi κ.ά. 2010). Κατά τη διερεύνηση του θέματος, έγινε εξαρχής κατανοητό ότι οι αγνοούμενοι δεν είναι ένα σύνολο ανθρώπων με κοινές ανάγκες και κοινή αφετηρία. Οι συγγενείς τους μοιράζονταν ως κοινό βίωμα τη βία τους εξαφάνιση, αλλά διαφοροποιούνταν μέσα από τις εξατομικευμένες βιωμένες εμπειρίες τους. Βασικός γνώμονας ήταν η επιθυμία να έχουμε αντιπροσωπευτικό δείγμα όσον αφορά τη συνολική παρουσίαση του ζητήματος, καθώς και των επιμέρους θεμάτων που προέκυψαν από συζητήσεις μέσα από την επιτόπια έρευνα.

Επιπλέον, διαπιστώσαμε την αναγκαιότητα κατανόησης του συγκρουσιακού πλαισίου δημιουργίας του ζητήματος των αγνοουμένων τόσο και στις δυο κοινότητες όσο και στα δυο χρονικά σημεία που έγινε η εντατικοποίηση της διαμάχης (1963–1964 και 1974). Η έλλειψη διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι το 2006, «όποταν και δόθηκε επίσημη εντολή να σχηματιστούν οι φάκελοι και να δοθούν στη ΔΕΑ» (προφ. μαρτυρία Χάρη Συμεωνίδη 2022), δεν υπήρχε αναφορά στην ελληνοκυπριακή πλευρά για τους δικούς της αγνοουμένους και η πλειοψηφία των πολιτών θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την τουρκική εισβολή του το 1974. Η διαπίστωση

αυτή επιβεβαιώθηκε και μέσα από συνεντεύξεις συγγενών αγνοουμένων του 1974, αφού όλοι δήλωσαν ότι υπήρχε ελλιπής ενημέρωση και γνώση για το ζήτημα. Αντίστοιχα στοιχεία προέκυψαν και κατά τις συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν με Τουρκοκύπριους συγγενείς, οικείοι των οποίων χάθηκαν κατά την περίοδο των δικαιοδικών ταραχών (1963–1964), οι οποίοι δήλωναν ότι εκείνο το χρονικό διάστημα ακολουθήθηκε η επιλογή της βίαιης εξαφάνισης μέσω των αρπαγών, η ίδια μέθοδος που εφαρμόστηκε και στους Ελληνοκύπριους αγνοουμένους, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και τις συνεντεύξεις.

9.2. Καλές πρακτικές των κυπριακών προγραμμάτων ταυτοποίησεων και δυνατότητες μεταλαμπάδευσης της τεχνογνωσίας

Ο ΔΕΕΣ είναι εδώ και δεκαετίες πρωτεργάτης σε θέματα εντοπισμού αγνοουμένων αλλά και ψυχοκοινωνικής στήριξης των οικογενειών των θυμάτων. Το Νοέμβριο του 2022, η Μόνιμη Αντιπροσωπεία της Νορβηγίας στα Ηνωμένα Έθνη, συνδιοργάνωσε με τις Μόνιμες Αντιπροσωπείες της Κολομβίας, του Κουβέιτ και της Ελβετίας συνάντηση με θέμα τους αγνοουμένους συνεπεία εμπόλεμων συρράξεων. Στόχος τους ήταν να συζητήσουν καλές πρακτικές που καταγράφηκαν ως σήμερα που να μπορούν να μεταλαμπαδευτούν σε όσους αναλαμβάνουν διαμεσολαβητικά καθήκοντα μεταξύ των εμπόλεμων μερών. Ανάμεσα στις χώρες που αναφέρονται στη δημοσίευση του ΔΕΕΣ είναι και η Κύπρος, μέσα από το παράδειγμα της ΔΕΑ (Von König κ.ά. 2024).

Η ΔΕΑ από το 2012 μέχρι σήμερα, προσφέρει την ευκαιρία σε πτυχιούχους να συμμετάσχουν στις διεργασίες της ως εκπαιδευόμενοι (Ktori και Baranhan 2018). Επιπλέον, το 2017 συνήψε μνημόνια συναντίληψης με το ΔΕΕΣ αλλά και την ΕΑΑΦ, για σκοπούς επιστημονικής κατάρτισης του προσωπικού της, αλληλοστήριξης σε αποστολές με στόχο τον εντοπισμό πιθανών χώρων ταφής, αλλά και λειτουργίας της ως επιστημονικού κέντρου εκπαίδευσης ξένων επιστημόνων υπό την αιγίδα του ΔΕΕΣ (UNFICYP 2017). Οι επιστήμονες που συμμετέχουν σε αυτές τις σύντομες εκπαιδευτικές αποστολές, που ξεκίνησαν ήδη το 2013, παρακολουθούν παρουσιάσεις από τους Κύπριους επιστήμονες, για κάθε στάδιο της ταυτοποίησης, όπως εφαρμόζεται από τη ΔΕΑ, μετέχουν σε συζητήσεις, και επισκέπτονται τις εκταφές και το ανθρωπολογικό εργαστήριο. Η μαθησιακή διαδικασία μέσω εμπειρικής παρατήρησης αποτελεί ουσιώδες μέρος των αποστολών, καθώς στόχος είναι η ΔΕΑ να πληροφορήσει και να δώσει στους συμμετέχοντες εφόδια για να διεξάγουν αντίστοιχες έρευνες στις χώρες τους (UNFICYP 2013, 18· Ktori και Baranhan 2018).

Η αναφορά καλών πρακτικών μέσω επιστημονικών δημοσιεύσεων αποτελεί ακόμη ένα πυλώνα μετάδοσής τους. Σε αυτό το κομμάτι, οι συγγραφείς διαπίστωσαν ότι ενώ τα δύο κυπριακά προγράμματα μπορούν να μεταφέρουν τις εμπειρίες τους στο επιστημονικό κοινό, οι δημοσιεύσεις σχετικά με δικαστική αρχαιολογία είναι από λίγες (πρόγραμμα ΔΕΑ), έως ανύπαρκτες (πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας). Ξεκινώντας από το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, υπάρχει ενημερωτικό υλικό αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και Ανθρωπιστικών Θεμάτων. Το υλικό κρίνεται ως αρκετά κατατοπιστικό, καθώς οι συγγραφείς μελετώντας το μπόρεσαν να συνδυάσουν τεκμήρια προφορικής ιστορίας, δευτερογενή βιβλιογραφία, και άλλο οπτικοακουστικό υλικό για τις συγκεκριμένες εκταφές και να αποκτήσουν ολοκληρωμένη εικόνα για τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν. Εντούτοις, οι συγγραφείς οφείλουν να επισημάνουν ότι αυτό κατέστη δυνατό, καθώς ασχολούνται ενεργά με το αντικείμενο για πάνω από μια δεκαετία. Ενδεχομένως λοιπόν, να μη μπορέσει κάποιος που δεν ασχολείται ενεργά με τη δικαστική αρχαιολογία να αντλήσει τις μέγιστες πληροφορίες.

Πάνω στην ίδια περίπου γραμμή κινηθήκαμε για την αξιολόγηση των πληροφοριών που παρέχονται στην επιστημονική αρθρογραφία του προσωπικού της ΔΕΑ. Οι ανασκαφές της ΔΕΑ, αν και αριθμητικά περισσότερες (πέραν των 1620 ανασκαφών, 350 εκταφές σκελετικών καταλοίπων), παραμένουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία αδημοσίευτες. Αυτό αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα τόσο για όσους θέλουν να ενημερωθούν για νέες μεθόδους ή προσεγγίσεις που μπορεί να εφαρμόζονται στις εκταφές, αλλά και τους ξένους επιστήμονες που συμμετέχουν στις σύντομες εκπαιδεύσεις της Επιτροπής και του ΔΕΕΣ.

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κάθε κοινότητα μπορεί να βοηθήσει τα θύματα που βρίσκονται στη δική της πλευρά, κατανοώντας τις ανάγκες τους, και παράλληλα να λειτουργεί σαν θετικός πόλος, ικανοποιώντας και αιτήματα της άλλης πλευράς που emπίπτουν στη δικαιοδοσία της. Η έλλειψη κοινωνικής διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, οπότε και οριστικοποιήθηκε ο επίσημος κατάλογος αγνοουμένων, επικρατούσε μεγάλη ασάφεια. Ενδεικτικό είναι ότι η πλειοψηφία θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την εισβολή της Τουρκίας το 1974.

Οι συνεντεύξεις τεκμηρίωσαν τη διαφοροποίηση του τρόπου εξαφάνισης των θυμάτων, μέσα από την οποία αναδείχθηκε η διαφορετικότητα της χρονικής στιγμής και η μετεξέλιξη των εχθροπραξιών. Το 1963–1964, οι δικαιοδικές διαμάχες οδήγησαν σε εξαφανίσεις ατόμων κατόπιν απαγωγών. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία μιας Τουρκοκύπριας αφηγήτριας, η οποία μας αφηγείται το πώς απήχθη ο πατέρας της και πώς τελικώς επέστρεψε σώος στην οικία του, ή πώς απήχθη ο πατέρας ενός αφηγητή από το ταξί επιστρέφοντας μετά από μια δουλειά στην ελληνοκυπριακή κοινότητα στον τουρκοκυπριακό θύλακα, αλλά και πώς χάθηκε ένας Ελληνοκύπριος πηγαίνοντας μια παραγγελία από τη δουλειά του και δεν επέστρεψε ποτέ. Από την άλλη πλευρά, το 1974 επικρατούσαν συνθήκες πολέμου, κάτι που διαφαίνεται μέσα από το προφίλ των εξαφανισθέντων: οι πλείστοι είναι στρατιώτες και χάνονται σε μάχες, αλλά και πολίτες αιχμάλωτοι πολέμου που εκτελούνται είτε μαζικά είτε μεμονωμένα.

Για τον διεθνή παράγοντα, το ζήτημα της ανεύρεσης των αγνοουμένων έχει ανθρωπιστικό χαρακτήρα, ενώ οι δράσεις των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας (πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας, ΔΕΑ) είναι ξεκάθαρο ότι δεν επέλυσαν αυτό το συγκεκριμένο πρόβλημα πλήρως μέχρι σήμερα. Πρόκειται για μία περαιτέρω ένδειξη ότι το ζήτημα των αγνοουμένων θα είναι πάντοτε ενσωματωμένο σε ικανό βαθμό σε ευρύτερα πολιτικά ζητήματα και ιδιαίτερα το πλαίσιο επίλυσης του κυπριακού προβλήματος. Το δεύτερο συναφές θέμα είναι ότι οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι ερμήνευαν τους λόγους για τη σύσταση και τον ρόλο της ΔΕΑ διαφορετικά, με αποκλίνοντα τρόπο, ειδικότερα μάλιστα στις απαρχές του προγράμματος εκταφών το 2005–2006.

Επίσης, επικρατεί έως σήμερα ελλιπής γνώση των γεγονότων. Επιβεβαιώνεται ότι πολλοί Ελληνοκύπριοι αγνοούν την ύπαρξη του μονοκοινοτικού προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας (Sant Cassia 2001, 226). Για τους Ελληνοκύπριους, ο ρόλος των προγραμμάτων έχει μετεξελιχθεί σε ένα ζήτημα εκταφής και επιστροφής των οστών των αγνοουμένων. Για τους Τουρκοκύπριους, που επίσης βασίζονται στο διαφορετικό αφήγημα που είχαν διαμορφώσει στην πορεία των χρόνων για τους αγνοουμένους, είναι ένα ζήτημα οριστικής διαβεβαίωσης ότι οι αγνοούμενοι είναι νεκροί, ώστε να αποτρέψουν τους Ελληνοκύπριους από το να τους κατηγορήσουν για την τύχη των αγνοουμένων εάν δεν αναλάβουν και αυτοί αμοιβαία ευθύνη για τις εξαφανίσεις των Τουρκοκυπρίων του 1963–1964 και του 1974. Η αφήγηση στην περίπτωση της Κύπρου, αλλά και γενικώς, αποτέλεσε τύπο λόγου που δίνει νόημα και κατεύθυνση συγχρόνως (Charoutot 2023, 16).

Μέσα από την παρούσα μελέτη θελήσαμε επίσης να αναδείξουμε ότι η κυπριακή δικαστική αρχαιολογία γεννήθηκε από την ανάγκη εντοπισμού θυμάτων συνεπεία εμπόλεμης σύρραξης και έκτοτε εξελίχθηκε μέσα σε ένα μεταπολεμικό πλαίσιο, στοιχεία που αποτελούν χαρακτηριστικά της γνωρίσματα. Εντούτοις, οι εκταφές σε μη συμβατικούς χώρους ταφής ενός ή και περισσότερων θυμάτων αποτελούν παγκόσμιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του επιστημονικού πεδίου, όπως και η ανάγκη των συγγενών των θυμάτων για γνώση της τύχης των οικείων τους από την επιστημονική διαδικασία της ταυτοποίησης.

Η χαρτογραφία, ιστοριογραφία και ιδιαίτερα η προφορική ιστορία δεν βοηθούν μόνο τα ίδια τα θύματα ώστε να ανευρεθούν τα λείψανα των οικείων τους, αλλά και συνολικά την πορεία επώλωσης του συλλογικού τραύματος. Οι διαδικασίες που εφαρμόστηκαν στα κυπριακά προγράμματα ανθρωπιστικών δικαστικών ταυτοποιήσεων αποτέλεσαν οδοδείκτη και παραδειγματικό τρόπο λειτουργίας ξένων, ανάλογων προγραμμάτων. Σημείο αναφοράς αποτελεί η αποσύνδεση του εντοπισμού και της ταυτοποίησης των σκελετικών καταλοίπων από μια έρευνα για εγκλήματα πολέμου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα επιστημονικά ευρήματα

«πάσχουν» ή δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά σ' ένα τέτοιο πλαίσιο (όπως για παράδειγμα έγινε με τα ευρήματα εναντίον των Κόκκινων Χμερ, από τη διερεύνηση των σκελετικών καταλοίπων του κέντρου αιχμαλώτων Kraing Ta Chan στην Καμπότζη) (Etcheson 2005· Τα'ala κ.ά. 2006, 2008· Beavan 2015· Fleischman 2016, 2017, 2019· Bennett 2018· Fleischman κ.ά. 2018).

Στο κομμάτι της δικαστικής αρχαιολογίας ειδικά, και μέσα από τα παραδείγματα που σχολιάσαμε, διακρίναμε ότι αν και πρόκειται για νέο σχετικά επιστημονικό πεδίο στην Κύπρο, οι διεθνείς οργανισμοί που βοήθησαν στην ίδρυση των ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης έθεσαν γερές επιστημονικές βάσεις για περαιτέρω εξέλιξή του. Πέραν αυτών, το δημοσιευμένο υλικό δίνει καθαρά το πλαίσιο διεξαγωγής των «δικαστικών εκταφών» (forensic exhumations): διεξάγονται βάσει επιστημονικών πρωτοκόλλων, ακολουθείται αυστηρό σύστημα αποτύπωσης της ταφής (σκελετικά κατάλοιπα, συνοδά αντικείμενα και τυχόν άλλα τεκμήρια), υπάρχει τρομερή ποικιλομορφία στους χώρους όπου μπορεί να εντοπιστεί ταφή, και σε κάθε περίπτωση μια ομάδα εκταφής καλείται να υπερβεί ποικίλες πρακτικές δυσκολίες έως την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Η χρήση διαφόρων εργαλείων και τεχνικών, πέραν όσων διαθέτει η επιστήμη της αρχαιολογίας, καθιστά τη δικαστική αρχαιολογία ένα πολυεπίπεδο και δυναμικό πεδίο που απαιτεί να ελίσσονται και να εξελίσσονται μαζί του όσοι το ασκούν. Στη μελέτη μας περιοριστήκαμε στο παράδειγμα της Κύπρου, μεν, θα πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι υπάρχει τεράστια βιβλιογραφία για τη δικαστική αρχαιολογία όπως την ασκούν σε άλλες χώρες, γεγονός που είναι ενδεικτικό του εύρους και των εγγενών δυναμικών εξελίξεων αυτού του συνεχώς μεταβαλλόμενου πεδίου.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- Ανώνυμος (05/08/1974). «Τα Γεγονότα του Κυπρο-τουρκικού Πολέμου με τον Φακόν των Έκτακτων Πολεμικών Ανακοινωθέντων». *Κύπρος* 1113, 3. <https://pressarchive.cy/s/EL/item/527159?q=#?c=kaum=kais=kaicv=kaixywh=-6447%2C-333%2C17394%2C6652>
- Ανώνυμος (01/08/1974). «Από την Πολεμική Λαίλαπα. Λίθοι, Πλίνθοι και Κέραμοι... Εκ των Αποκλήτων Βομβαρδιστικών Επιδρομών». *Η Μάχη* 4366, 2. https://pressarchive.cy/s/EL/item/555159?q=αθαλάσσ*#?c=kaum=kais=kaicv=1kaixywh=-198%2C1035%2C6097%2C2331
- Ανώνυμος (01/08/1974). «Τα Θύματα των Ναπάλμ Έπληξαν Νοσοκομεία, Ξενοδοχεία και Κατωκίμενας Περιοχές. Οι Βάρβαροι Βομβαρδισμοί των Τούρκων Αεροπόρων». *Η Μεσημβρινή* 4366, 3. <https://pressarchive.cy/s/EL/item/1141900?q=Ψυχιατρείο#?c=kaum=kais=kaicv=2kaixywh=144%2C1492%2C6769%2C2588>
- Συμεωνίδη, Χ. (2022). Προφορική μαρτυρία Χάρη Συμεωνίδη, προέδρου Επιτροπής Ελληνοκύπριων αγνοουμένων της περιόδου 1963–64. (Διενέργεια συνέντευξης στις 21/9/2022).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, B.J. και J.E. Byrd, Επιμ. 2008. *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*. Totowa: Humana Press.
- Agathangelou, A.M. και K.D. Killian. 2002. «In the Wake of 1974: Psychological Wellbeing and Posttraumatic Stress in Greek Cypriot Refugee Families». *The Cyprus Review* 14(2):45–69.
- _____. 2009. «The Discourse of Refugee Trauma: Epistemologies of the Displaced, the State, and Mental Health Practitioners». *The Cyprus Review* 21(1):19–58.
- _____. 2019. «Paved with Good Intentions? The road of the humanitarian project of DNA identification of the missing in post-conflict Cyprus». Στο *Family Systems and Global Humanitarian Mental Health: Approaches in the Field*, επιμ. L.L. Charlés και G. Samarasinghe, 35–52. New York: Springer.
- Αλεξοπούλου, Χρ. 2013. «Ο Ρόλος του Αποδέκτη/ Παραλήπτη Μαρτυριών Ακραίου Ψυχικού Τραυματισμού στην Πρακτική της Προφορικής Ιστορίας και της Ανθρωπολογικής Έρευνας». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Γεφυρώνοντας τις Γενιές: Διεπιστημονικότητα και Αφηγήσεις Ζωής στον 21ο Αιώνα. Προφορική Ιστορία και Άλλες Βιοιστορίες»*, Βόλος, 25–27 Μαΐου 2012, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής και Π. Χαντζαρούλα, 495–504. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας.
- Arni, P.-H., G. Plümer Küçük και N. Nestoros. 2017. «Search, Recovery, Identification, and Restitution of Missing Persons in Cyprus». Στο *Integrated Actions towards Clarification of the Fate and Whereabouts of Missing Persons and Support to their Families – International Conference, 4–5 October, Kyiv*, επιμ. International Committee of the Red Cross, 46–51. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Baranowska, G. 2017. «Advances and Progress in the Obligation to Return the Remains of Missing and Forcibly Disappeared Persons». *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 99(2):709–33. DOI: 10.1017/S181638311800036X
- Bass, W.M. και W.H. Birkby. 1978. «Exhumation: The Method could Make the Difference». *FBI Law Enforcement Bulletin* 47:6–11.
- Beavan, N.R. 2015. *Evaluation of the Choeng Ek Conservation of Victims at Killing Fields Project*. Phnom Penh: Ιδιωτική έκδοση.
- Bennett, C. 2018. «Living with the Dead in the Killing Fields of Cambodia». *Journal of Southeast Asian Studies* 49(2): 184–203. DOI: 10.1017/S0022463418000188
- Βουλή των Ελλήνων και Βουλή των Αντιπροσώπων. 2018. «Φάκελος Κύπρου». Τόμος Α: *Τα Πορίσματα*. Λευκωσία: Βουλή των Αντιπροσώπων.
- Cavalli, A. 2012. «Transgenerational Transmission of Indigestible Facts: From Trauma, Deadly Ghosts and Mental Voids to Meaning-making Interpretations». *The Journal of Analytical Psychology* 57(5):597–614. DOI: 10.1111/j.1468-5922.2012.02005.x
- Chapoutot, J. 2023. *Η Μεγάλη Αφήγηση: Εισαγωγή στην Ιστορία του Καιρού μας*. Μτφρ. Γ. Καραμπέλας. Αθήνα: Πόλις.
- Citroni, G. 2021. «Faraway, So Close: Victims of Enforced Disappearance in Bosnia and Herzegovina and the Rights to know the Truth, Justice and Reparation». *Droits Fondamentaux* 19.
- Committee on Missing Persons in Cyprus. 2021. «Terms of Reference and Mandate». <https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>
- Committee on Missing Persons in Cyprus (CMP) και International Committee of the Red Cross (ICRC). 2021. *Needs of the Families of the Missing Persons*. Nicosia: Committee on Missing Persons in Cyprus.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cordner, S. και H. McKelvie. 2002. «Developing Standards in International Forensic Work to Identify Missing Persons». *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 84(848):867–84.

- Cox, M., A. Flavel, I. Hanson, J. Laver και R. Wessling, Επιμ. 2008. *The Scientific Investigation of Mass Graves. Towards Protocols and Standard Operating Procedures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας. 2019. *Κατάλογοι Αγνοουμένων και Πεσόντων*. https://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/page03f_gr/page03f_gr?opendocument
- _____. 2021. *Αιέν Υμικρατούντες: Νοράτλας*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου <https://www.youtube.com/watch?v=nzjHO9-0bnAkait=3s>
- _____. 2022. *Αναζητώντας την Αλήθεια*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου. <https://www.youtube.com/watch?v=5HdqyufftU>
- Crist, T.A.J. 2001. «Bad to the Bone? Historical Archaeologists in the Practice of Forensic Science». *Historical Archaeology* 35(1):39–56.
- Delipetrou, P., J. Makhzoumi, P. Dimopoulos και K. Georghiou. 2008. «Cyprus». Στο *Mediterranean Island Landscapes. Natural and Cultural Approaches*, επιμ. I. Vogiatzakis, G. Pungetti and A. M. Mannion, 170–203. Landscape Series 9. Dordrecht: Springer Dordrecht.
- Dirkmaat, D.C. και N.V. Passalacqua. 2012. «Introduction to Part VI». In *A Companion to Forensic Anthropology*, επιμ. D.C. Dirkmaat, 473–76. Malden: Wiley Blackwell.
- Dupras, T.L., J.J. Schultz, S.M. Wheeler και L.J. Williams. 2012. *Forensic Recovery of Human Remains: Archaeological Approaches*. Boca Raton: CRC Press.
- Eliopoulos, C., K. Moraitis, M. Borrini, J. Irish, X. Kallis, P. Manoli, M. Chimonas και M. Cariolou. 2024. «Fatal Gunshot Trauma of a Child: A Case from Colonial Cyprus». *Medicine, Science and the Law* 64(2):169–72. DOI: 10.1177/00258024231202563
- Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης. 2021. *Κατάλογος Δολοφονηθέντων και Πεσόντων Υπερασπιστών της Δημοκρατίας κατά το 1972–1974*. <https://antistasi1974.com/index-heroes/>
- Etcheson, C. 2005. «Khmer Rouge Prisons and Mass Graves». Στο *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Vol. 2, επιμ. D.L. Shelton, 613–15. Detroit: Macmillan Reference USA.
- European Commission for Human Rights. 1976. *Applications nos. 6780/74 and 6950/75 Cyprus against Turkey. Report of the Commission (Adopted on 10 July 1976)*. Volume I. Strasbourg: Council of Europe.
- Ευσταθίου, Ι. 2015. «Η Έμφυλη Εμπειρία της Προσφυγιάς της Κύπρου. Συλλογική Μνήμη και Πολιτισμικές Ταυτότητες». Μεταπτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Field, S. 2006. «Beyond ‘Healing’: Trauma, Oral History and Regeneration». *Oral History Society* 34(1):31–42.
- Feldman, M. S. 1995. *Strategies for Interpreting Qualitative Data*. Qualitative Research Methods Series 33. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Ferrándiz, F. και C.G.M. Robben Antonius, Επιμ. (2015). *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fleischman, J.M. 2016. «Working with the Remains in Cambodia: Skeletal Analysis and Human Rights after Atrocity». *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 10(2):121–30. DOI: 10.5038/1911-9933.10.2.1411
- _____. 2017. «Remains of Khmer Rouge Violence: The Materiality of Bones as a Scientific Evidence and Affective Agents of Memory». Διδ. διατρ., Michigan State University.
- _____. 2019. «Analysis of Skeletal Demographics and Traumatic Injuries from the Khmer Rouge-Period Mass Gravesite of Choeung Ek, Cambodia». *Forensic Anthropology* 2(4):347–65. DOI: 10.5744/fa.2019.1027
- Fleischman, J.M., S. Prak, V. Vooun και S. Ros. 2018. «Khmer Rouge Regime Massacres: Skeletal Evidence of Violent Trauma in Cambodia». Στο *Massacres: Bioarchaeology and Forensic Anthropology Approaches*, επιμ. C.P. Anderson and D.L. Martin, 116–36. Gainesville: University of Florida Press.
- Fondebrider, L. 2020. *Forensic Guide to the Investigation, Recovery and Analysis of Human Skeletal Remains*. Buenos Aires: Equipo Argentino de Antropología Forense.
- Garland, C., Επιμ. 1998. *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, Β' έκδοση. The Tavistock Clinic Series. New York: Routledge.
- Groen, W.J.M. 2018. «Forensic Archaeology: Integrating Archaeology with Criminalistics and Criminology». Στο *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*, επιμ. P.M. Barone και W.J.M. Groen, 1–16. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-94397-8_1
- Gurkan, G., D.K. Demirdov και H. Sevay. 2015. «Population Genetics of Turkish Cypriots from Cyprus: Forensic and Anthropological Implications». *Forensic Science International: Genetics Supplement Series* 5:e384–e386.
- Haglund, W.D. 2001. «Archaeology and Forensic Death Investigations». *Historical Archaeology* 35(1):26–34.
- Haglund, W.D. και S.M. Sirkin. 2002. «Surviving with the Dead. Forensic Investigations in the Service of Human Rights: In the Search for Justice». Στο *Sharing the Front Line and the Back Hills. International Protectors*

- and Providers – Peacekeepers, Humanitarian Aid Workers, and the Media in the Midst of Crisis, επιμ. Y. Danieli, 256–65. Abington: Routledge.
- Hannibal, K. και R.S. Lawrence. 1996. «The Health Professional as Human Rights Promoter: Ten Years of Physicians for Human Rights (USA)». *Health and Human Rights* 2(1):110–27.
- Hirsch, M. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Hirsch, M. και V. Smith. 2002. «Feminism and Cultural Memory: An Introduction». *Signs* 28(1):1–19.
- Holstein, J.A. και J.F. Gubrium. 1995. *The Active Interview*. Qualitative Research Methods Series 37. Thousand Oaks: Sage Publications.
- James, S.H., J.J. Nordby και S. Bell, Επιμ. 2014. *Forensic Science: An Introduction to Scientific and Investigative Techniques*. Boca Raton: CRC Press.
- Jessee, E. και M. Skinner. 2005. «A Typology of Mass Graves and Mass Grave-related Sites». *Forensic Science International* 152:55–9.
- Jonker, G. 2018. «Operation Nobility: The Identification of a Missing Soldier from the Battle of Arnhem, 1944». Στο *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*, επιμ. P.M. Barone και W.J.M. Groen, 189–205. Cham: Springer International Publishing AG.
- Κασιμάτης, Π.Α. 1997. «Δεκατρία Περιστέρια». *Οι Τελευταίοι Επιζώντες Αγνοούμενοι της Κύπρου: Οι Μυστικές Αποστολές Σωτηρίας τους*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Killam, E.W. 2004. *The Detection of Human Remains*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Killian, K.D. 2016. «Time, Trauma, and Ambiguous Loss: Working with Families with Missing Members in Postconflict Cyprus». Στο *Family Therapy in Global Humanitarian Contexts*, επιμ. L.L. Charlés και G. Samarasinghe, 77–89. Cham: Springer.
- Kim, J.J., L. Elgerud και H. Tuller. 2020. «Forensic archaeology and anthropology sensitization in post-conflict Uganda». *Forensic Science International* 306:1–9. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.110062.
- Kobialka, D. και A. González-Ruibal. 2024. «An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: Collecting the Material Evidence» *Antiquity* (early view): 1–6. DOI: 10.15184/aqy.2024.64
- Kobialka, D., M. Michalski, K. Karski, A. Lokś, M. Pawleta, V. Rezler-Wasielewska, P. Wroniecki, J. Wysocka και M. Czarnik. 2024. «Searching for the Missing Graves of PoWs from the Second World War – an Example of Research Conducted in the Area of Stalag VIII B (344) Lamsdorf». *Journal of Field Archaeology* (early view):1–16. DOI: 10.1080/00934690.2024.2343511
- Κόκκινος, Γ. 2015. *Το Ολοκαύτωμα. Η Διαχείριση της Τραυματικής Μνήμης – Θύτες και Θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Krystal, H. 1995. «Trauma and Aging». Στο *Trauma: Explorations in Memory*, επιμ. C. Caruth, 76–99. Baltimore / London: The John Hopkins University Press.
- Ktori, M. 2023α. «Optimizing Coastal Exhumation Strategies: The Casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus (2006–2022)». *Science και Justice* 63(3):349–63. DOI: 10.1016/j.scijus.2023.03.005
- _____. 2023β. «Forensic Archaeology in Cyprus: An Appraisal of a Nascent Discipline». *Forensic Anthropology*, 6.1:42–58. DOI: 10.5744/fa.2022.0004
- Ktori, M. και G. Baranhan. 2018. «Development and Future Perspectives of a Humanitarian Forensic Programme: The Committee on Missing Persons in Cyprus Example». *Egyptian Journal of Forensic Sciences* 8:25. DOI: 10.1186/s41935-018-0057-7.
- Κωνσταντινίδης, Α. 1976. *Missing – Fate Unknown*, ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου: <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/3020/missing-fate-unknown/>
- Laub, D. 2005. «Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization: A Death Instinct Derivative?». *Contemporary Psychoanalysis*, 41(2):307–26. DOI: 10.1080/001107530.2005.10745863
- Martin, V. 2020. «A First World War Example of Forensic Archaeology». *Forensic Science International* 314:1–5. DOI: 10.1016/j.forsciint.2020.110394.
- Μαχλουζαρίδης, Π.Σ. 1975. *Οι Τουρκικές Ωμότητες στην Κύπρο. Τα Δεινά των Γερόντων και Γυναικόπαιδων*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- McGarry, R. και S. Walklate. 2015. *Victims, Trauma, Testimony and Justice*. London / New York: Routledge.
- Menez, L.L. 2005. «The Place of a Forensic Archaeologist at a Crime Scene involving a Buried Body». *Forensic Science International* 152:311–15.
- Μηλιώνης, Π. 2024. «Ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία. Προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Η διερεύνηση του ζητήματος μέσα από μαρτυρίες οικογενειών αγνοουμένων, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Migdalovitz C. 2001. *Cyprus: Status of U.N. Negotiations. Updated December 18, 2001*. CRS Issue Brief for Congress. Washington, DC: Congressional Research Service – The Library of Congress.
- Mikellide, M. 2017. «Recovery and Identification of Human Remains in Post-conflict Environments: A Comparative Study of the Humanitarian Forensic Programs in Cyprus and Kosovo». *Forensic Science International* 279:33–40. DOI: 10.1016/j.forsciint.2017.07.040
- Mishler, E.G. 1996. *Συνέντευξη Έρευνας*. Μτφρ. Ντ. Ρώντα.

- Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Moraitis, K. και C. Eliopoulos. 2015. «Forensic Archaeology in Greece». Στο *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, επιμ. W.J.M. Groen, N. Márquez-Grant και R.C. Janaway, 471–78. Oxford: Wiley Blackwell.
- Moran, K.S. και C.L. Gold, Επιμ. 2019. *Forensic Archaeology: Multidisciplinary Perspectives*. Cham: Springer International Publishing AG.
- Moyssi, N., Ktori, M. και U. Vehit. 2016. «Forensic Management of Artifacts in Human Identification: The Experience of the Committee on Missing Persons in Cyprus». *Journal of Forensic Identification* 66(3):209–31.
- Özkaleli, U. και Ö. Yilmaz. 2015. «What Was My War Like?». *International Feminist Journal of Politics* 17(1):137–56. DOI: 10.1080/14616742.2013.833700
- Papadakis, Y. 2005. *Echoes from the Dead Zone: Across the Cyprus Divide*. London: I.B. Tauris.
- Portelli, A. 1991. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*. New York: State University of New York Press.
- Porter, E. 2007. «Women's Truth Narratives: The Power of Compassionate Listening». *Critical Half, Bi-Annual Journal of Women for Women International* 5(2):20–5.
- _____. 2016. «Gendered Narratives: Stories and Silences in Transitional Justice». *Human Rights Review* 17:35–50. DOI 10.1007/s12142-015-0389-8
- Rosenblatt, A. 2015. *Digging for the Disappeared: Forensic Science after Atrocity*. Stanford: Stanford University Press.
- Sant Cassia, P. 2001. «'Waiting for Ulysses': The Committee on Missing Persons». Στο *The Work of the UN in Cyprus: Promoting Peace and Development*, επιμ. O.P. Richmond και J. Ker-Lindsay, 193–235. Basingstoke: Palgrave.
- _____. 2005. *Bodies of Evidence: Burial, Memory, and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*. New York / Oxford: Berghahn Books.
- Saul, F.P. και J.M. Saul. 2002. «Forensics, Archaeology and Taphonomy: A Symbiotic Relationship». Στο *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, επιμ. W.D. Haglund και M.H. Sorg, 71–97. Boca Raton: CRC Press.
- Scott, D.D. και M. Connor. 2001. «The Role and Future of Archaeology in Forensic Science». *Historical Archaeology* 35(1):101–4.
- Scovazzi, T. και G. Citroni. 2007. *The Struggle against Enforced Disappearance and the 2007 United Nations Convention*. Leiden: Brill.
- Senehi, J., S. Ryan και S. Byrne. 2010. «Introduction to the Special Issue: Peacebuilding, Reconciliation and Transformation». *Peace and Conflict Studies* 17(1):1–42.
- Σεργίδης, Ν. 2016. *Φάκελος «Αγνοούμενοι της Κύπρου»*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- Snow, C.C. 1982. «Forensic Anthropology». *Annual Review of Anthropology* 11:97–131.
- Sommer, B.W. και M.K. Quinlan. 2018. *The Oral History Method*, τρίτη έκδοση. Lanham: Rowman και Littlefield.
- Steadman, D.W. και W.D. Haglund. 2005. «The Scope of Anthropological Contributions to Human Rights Investigations». *Journal of Forensic Sciences* 50(1):23–30. DOI:10.1520/JFS2004214
- Steele, C. 2008. «Archaeology and Forensic Investigation of Recent Mass Graves: Ethical Issues for a New Practice of Archaeology». *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 4(3):414–28.
- Stover, E. και G. Peress. 1998. *The Graves. Srebrenica and Vukovar*. Zurich / Berlin / New York: Scalo.
- Stover, E. και M. Ryan. 2001. «Breaking Bread with the Dead». *Historical Archaeology* 35(1):7–25.
- Στυλιανούδη Μ.-Γ.Α. 2002. «Η Θεραπευτική Διάσταση της Συνέντευξης». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107(A):83–94. DOI: 10.12681/grs.9181
- Schmitt, S., A. Sozer, G. Fowler και D. Mazoori. 2015. «Physicians for Human Rights: The Role of Forensic Archaeology in Transitional Justice Contexts». Στο *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, επιμ. W.J.M. Groen, N. Márquez-Grant και R.C. Janaway, 77–82. Oxford: Wiley Blackwell.
- Schuldenrein, J., M.K. Trimble, S. Malin-Boyce και M. Smith. 2017. «Geoarchaeology, Forensics, and the Prosecution of Saddam Hussein: A Case Study from the Iraq War (2003–2011)». *Geoarchaeology: An International Journal* 32: 130–56. DOI: 10.1002/gea.21586
- Ta'ala, S.C., G.E. Berg και K. Haden. 2006. «Blunt Force Cranial Trauma in the Cambodian Killing Fields». *Journal of Forensic Sciences* 51(5):996–1001.
- _____. 2008. «Case Report 4.2: A Khmer Rouge Execution Method: Evidence from Choeung Ek». Στο *Identification of Traumatic Skeletal Injuries Resulting from Human Rights Abuses and Armed Conflicts*, επιμ. E.H. Kimmerle and J.P. Baraybar, 196–200. New York: CRC Press.
- Tidball-Binz, M.V. και S. Corder. 2022. «Humanitarian Forensic Action: A New Forensic Discipline Helping to Implement International Law and Construct Peace». *WIREs Forensic Science* 4(1):e1438. DOI: 10.1002/wfs2.1438
- Ubelaker, D.H., Επιμ. 2015. *The Global Practice of Forensic Science*. Oxford: Wiley Blackwell.
- _____. 2018. «A History of Forensic Anthropology». *American Journal of Physical Anthropology* 165:915–23.
- UNFICYP. 2013. «CMP Welcomes Iraqi Scientists in Learning Exchange». *The Blue Beret* (November/De-

- ember issue), 18.
- _____. 2017. CMP signs cooperation agreements with the International Committee of the Red Cross and the Argentinian Forensic Anthropology Team. <https://unficyp.unmissions.org/cmp-signs-cooperation-agreements-international-committee-red-cross-and-argentinian-forensic>
- University of Nicosia Research Foundation (UNFR) και Bahçeşehir Cyprus University (BAU). 2021. *Assessing Families' Needs of Identified Missing Persons*. Compact Research Report. Nicosia.
- Van IJzendoorn, M.H., M.J. Bakermans-Kranenburg και A. Sagi-Schwartz. 2003. «Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization». *Journal of Traumatic Stress* 16:459–69. DOI: 10.1023/A:1025706427300
- Von König, F., S. Robins και N. Khatri. 2024. *Guidance for Mediators on Addressing the Fate of Missing Persons*. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Wessling, R. 2015. «The INFORCE Foundation». Στο *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, επιμ. W.J.M. Groen, N. Márquez-Grant και R.C. Janaway, 439–51. Oxford: Wiley Blackwell.
- Wolfe-Steadman, D. και W.D. Haglund. 2005. «The Scope of Anthropological Contributions to Human Rights Investigations». *Journal of Forensic Sciences* 50(1):1–8.
- Χατζηκυριάκου, Σ. 2011. Ο Λόγος της Αντιγόνης, ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/424/o-logos-tes-antigones/>
- Χρυσάνθου, Χρ. 2004. *Κύπρος, 1972–1974: Με Αίμα Στέριωσε η Δημοκρατία: Ιστορική Ανάλυση, Ντοκουμέντα και Μαρτυρίες για την Αντίσταση εναντίον της Χούντας και της ΕΟΚΑ Β'.* Λευκωσία: χ. ό.
- _____. 2014. *Ο Άλλος Πόλεμος των Γιατρών το 1974: Προσωπικές Μαρτυρίες για την Περιθαλψη Τραυματιών κατά το Πραξικόπημα και την Τουρκική Εισβολή στην Κύπρο*, τομ. Α'. Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος Λευκωσίας-Κερύνειας «Ιπποκράτης».
- _____. 2018. «Αντίσταση. Έτσι Υπερασπιστήκαμε τη Δημοκρατία...». *Μαρτυρίες για τους Αγώνες κατά του Πραξικοπήματος της Χούντας και της ΕΟΚΑ Β' στην Κύπρο*. Λευκωσία: Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης.

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Review

Antonis Kotsonas

New York University
ak7509@nyu.edu

T.E. Cinquantaquattro, M. D'Acunto, and F. Iannone. Eds. 2021. *Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West. Proceedings of the Conference, Lacco Ameno (Ischia, Naples), 14–17 May 2018, Vol. 2*. Naples: Unior Press. ISSN: 1127-7130, pp. 628, 313 figures, 23 plates, 54 maps, paperbound.

In 1996, a conference titled “Euboica: L’Euboea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente” (henceforth *Euboica I*) brought to Naples numerous leading experts on the history and archaeology of Greek colonization, including many excavators of Euboean sites and Euboean colonies in the Aegean and –to a lesser extent– in central and southern Italy. The conference proceedings were published in 1998 (*Euboica 1*), and two decades later, in 2018, the topic was revisited at the conference “Euboica II: Pithekoussai and Euboea between East and West” (henceforth *Euboica II*), which was held in Pithekoussai and resulted in two hefty volumes published separately (*Euboica 2.1*; *Euboica 2.2*), the second being the one under review here.¹

Unsurprisingly, the conference *Euboica II* retained the focus of *Euboica I* and included some of the same participants; but it was different than its predecessor in several respects. First, as its title suggests, *Euboica II* offered a much more balanced discussion between, on the one hand, Euboea and the Aegean world (which is covered in *Euboica 2.1*), and, on the other, Pithekoussai and the bay of Naples (which is discussed in *Euboica 2.2*). Second, *Euboica II* was broader in scope, as manifested by contributions on the Western Mediterranean (included in *Euboica 2.1*), and on non-Greek populations, from indigenous people to the Phoenicians (see especially the chapters by Cerchiai, Gigante et al., Botto, and Kindberg and Mittica in *Euboica 2.2*).

Strictly speaking, *Euboica 2.2* is more than the publication of the Italian part of *Euboica II* (to which this reviewer can attest from having attended the conference). As the editors explain (page ix), they added several contributions (by Cinquantaquattro and D’Agostino, D’Acunto et al., Cassio, and Botto) because of important developments that emerged since 2018. A second departure from the makeup of *Euboica II* concerns the length of a few contributions. Most chapters of *Euboica 2.2* range from 10 to 20 pages, as is typical for conference proceedings. However, several chapters (by Cinquantaquattro, Mermati, Botto, Giampaola) are 40–50 page-long, and one covers ca. 150 pages (D’Acunto et al.). A third departure from *Euboica II* is presented by the decision of the editors to publish the different contributions in English, although most were delivered in Italian. The decision reminded me of a remark, which the late David Ridgway –co-excavator of Pithekoussai, together with Giorgio Buchner– frequently made to his students at the University of Edinburgh: “Italian is a language that has

---

¹ Note the distinction between the two conferences, which are marked in Latin numerals (i.e. *Euboica I* and *II*), and the corresponding publications of their proceedings, which are marked in Arabic numerals (i.e. *Euboica 1*, *2.1* and *2.2*).

been deciphered”. This statement captures not only Ridgway’s impeccable sense of humor, but also his agony over the tendency of especially Anglophone scholars to overlook scholarship published in Italian. The editors of *Euboica 2.2* have mitigated this problem, thus making the work more accessible to a broader and more diverse international audience. This is very significant, given that *Euboica 2.2* is an invaluable resource for anyone interested in Greek colonization and the Early Iron Age Mediterranean. It is exceptionally rich in new data and interpretations; it is illustrated copiously, and in color; and it is superbly edited. It is not easy for any reviewer to do justice to the wealth of material contained in a work of more than 600 pages, but the following paragraphs attempt to capture the main contributions of its 23 chapters, which are authored by over three dozen scholars.

The first section of *Euboica 2.2*, titled “Colonial Memories and Models”, includes a chapter by Giangiulio, which analyzes critically the ebb and flow of references to the primacy of either Pithekoussai or Cuma in Greek foundation traditions on the Tyrrhenian Sea, as well as a chapter by Cerchiali, which discusses theoretical models of colonization (e.g. networks and middle ground) and the associated evidence. Notwithstanding their contributions, these chapters overlook relevant literature published in English, most notably the work of Irad Malkin (whose chapter opened *Euboica 1*). This is symptomatic of the reverse of what Ridgway criticized, i.e. the tendency of some Italian scholarship to turn its back to literature in other languages.

The section on Pithekoussai is most impressive in including copious new data from old and recent excavations, novel and interdisciplinary analytical research, and a range of fresh interpretations. Cinquantaquattro presents her ongoing research on the unpublished part of the necropolis of San Montano excavated by Buchner in 1965–1967 (cf. Cinquantaquattro 2012–2013). Her analysis of spatial organization and relative chronology of the necropolis is supported by superb maps and graphs. Among the rich material covered, I single out the enigmatic burial of an adult male bearing iron shackles on his ankles. The bioarchaeological analysis of Gigante et al. is a fascinating report on a long-awaited and exceptionally rewarding study of skeletal and dental remains from 256 published and unpublished tombs, which represent a minimum of 267 individuals. The team uses a range of graphs to offer comprehensive insights into the demographic composition of the burial group. This composition is also investigated by Valentino Nizzo on the basis of quantitative analysis of the published burial data, which exposes the diversity of the burial group. The chapter by Gialanella and Guzzo shifts the focus to the Mazzola district of manufacturing activity. Based on the documentation from the 1969 excavation, they trace the architectural development of the area and discuss the evidence for iron, lead, silver and glass smelting, and the production and repair of bronze fibulae. Scatozza Hörich reflects on the near complete absence of gold from the archaeological record of Pithekoussai, and its apparent contrast with the reference of Strabo (5.4.9) to the *chryseia* of the site. The topic receives a wide-ranging –including analytical– study by Olcese, who also discusses the occurrence of other metals in the soil of Ischia. Burkhardt and Faust offer a preliminary report on a new excavation in the vicinity of Villa Arbusto (i.e. the local archaeological museum), which is revealing what was probably a terraced settlement area dating from the Late Geometric to the Archaic period. The last chapters of the section focus on fineware pottery: Cuozzo publishes local and imported material from the Mazzola district, placing emphasis on the local “white on dark” and “white on red” ware of the Late Geometric period. Mermati discusses the provenance and styles of fineware pottery from Pithekoussai, Cuma and other sites in the bay of Naples (ca. 750–650 BCE) on the basis of Neutron Activation Analyses by Mommsen. I cannot tell if the chapter title “*Parerga and Paralipomena*” is an intended reference to the homonymous work by Arthur Schopenhauer, but some philosophizing could be directed to the subjectivity involved in the interpretation of so-called hard data, especially since the addendum reports that, while the work was being sent to the press, several previously established chemical groups were terminated, and their members were re-assigned to other groups.

Two brief chapters focus on the Nestor’s cup, the best-known artifact from Pithekoussai. Wećowski discusses the familiar topic of the relevance of the cup to the rise of the symposium. The chapter by Cinquantaquattro and D’Agostino revisits the context of Nestor’s cup (Tomb 168) in the light of the findings of a new osteoarchaeological study (Gigante et al. 2021). Previous osteoarchaeological studies identified a single individual, a child of 10–14 years, in this tomb, which inspired the widely shared idea that the cup was buried with a boy who was

presented at death as if he aspired to enjoy the pleasures of adult life noted on the inscription. However, Buchner and others entertained the possibility that more individuals were buried in this grave, based on stratigraphic observations and the uncommonly copious finds discovered there, and this was confirmed by the latest osteo-archaeological analysis that identified three individuals of different age (Gigante et al. 2021). The new data call for a novel interpretation of the context. However, old ideas die hard, and it has taken some of us more than two decades to abandon the outdated identification of Nestor's cup as Rhodian and embrace its identification as North Ionian (Kotsonas 2023, 237, with references); one hopes that scholarship will react faster in the case of the revised understanding of the vessel's context.

The third section of *Euboica* 2.2, on Cuma and –to a lesser extent– Parthenope (Naples) is the longest. It begins with a chapter by Mele on the cult of Apollo and the Cumaean Sibyl. Domestic evidence going back to the Late Geometric II period from the area of the Forum of Cuma are discussed by Greco, while richer evidence from north of the Forum is presented by D'Acunto et al. The co-authors situate their work within the discussion surrounding the foundation dates of the earliest Euboean and other colonies in Italy and Sicily, as deduced from the ancient literature and the earliest Greek pottery found there, and they show that Cuma was founded only marginally later than Pithekoussai. However, the main contribution of their long chapter is a tour de force of stratigraphic documentation of the Late Bronze and Early Iron Age phases of the site (as represented especially in D'Acunto's excavation), supplied with copious excavation photos, maps, plans and trench sections, and an illustrated catalogue of nearly 100 pieces of pottery. The documentation encompasses remains of: i) the Prehellenic indigenous village, which was made up of huts of apsidal/oval plan and boasted Euboean imports in the early 8th century BCE; ii) the destruction of this village by fire in the mid-8th century BCE; and iii) the earliest colonial levels, which show an influx of Greek, including Pithekoussan pottery, as well as local material, which may be symptomatic of indigenous people living together with the colonists. Major finds from the same excavation receive specialized chapters. Cassio offers an epigraphic study of a pre-firing graffito (N) on a Euboean skyphos, which dates as early as the Middle Geometric IIb to Late Geometric Ia transition and comes from a Prehellenic level. Botto publishes a dozen Phoenician and "Sardinian-Phoenician" imports from the pre-Greek levels at Cuma and identifies a trade network between the site and Sulky in southern Sardinia (to which Pithekoussai was added soon after). A diachronic overview of occupation at Naples, which is based on old and new excavations plotted on several maps, allows Giampaola to contextualize the foundation of Parthenope (probably as a port of Cuma, rather than as a colony), date it shortly after the foundation of Pithekoussai and Cuma, and trace its connections with different parts of the Tyrrhenian sea and a range of Aegean regions over several centuries.

The last section covers select South Italian and Sicilian sites with strong Euboean connections. Kindberg Jacobsen and Mittica review the attestation of Euboean and Oinotrian-Euboean pottery in domestic, burial and industrial contexts at Timpone della Motta and propose convincingly that Euboean potters resided at the site. Costanza Lentini shares new data from her stratigraphic excavation of domestic and ritual spaces (including a *hestiatorion*) at Sicilian Naxos ca. 700 BCE. Two early sanctuaries at Zancle, an urban and an extra-urban one, are the focus of the chapter by Bacci, according to whom the former site, which yielded copious Greek imports and some Phoenician plates, hosted a cult for the *oikists* of Zancle.

Euboica 2.2 closes with an insightful conclusion by Morgan, which evaluates the contribution of both this volume and *Euboica* 2.1. Morgan begins with a reflection on how data and interpretations have changed since the time of *Euboica* I, drawing special attention to the inscribed material from Methone (Bessios, Tzifopoulos and Kotsonas 2012), a Euboean colony in the North Aegean, which boasts rich data for Greek colonization that received two major volumes only a few months ago (Morris and Papadopoulos 2023). She also identifies a range of threads which cut across the two volumes and are indicative of its wide-ranging contribution: networks, migration and mobility; ceramic studies; markets; manufacturing; sanctuaries and cults; and conceptualizations of the Euboeans.

All in all, *Euboica* 2.2 reaffirms that the Euboeans had a major role in Greek colonization and the making of the Early Iron Age Mediterranean. This role was once considered leading, and was juxtaposed to that of

the Phoenicians (e.g. Crielaard 1992–1993), whom some treat as the “nemesis of the Euboeans” in the heated exchange of arguments, which I call “the Euboean discourse” (Kotsonas 2020, 301, 304); however, in the last decades the pendulum shifted clearly in favor of the primacy of the Phoenicians. One wonders how the discourse, and many other aspects of Mediterranean archaeology, may be complicated by the new radiocarbon dates from Zagora on Andros –a site which was long misidentified as a Euboean colony on a flimsy textual and archaeological basis (Kotsonas 2015, 249–53)– which propose to raise the chronology of the Greek Early Iron Age remarkably (Alagich et al. 2024). The new proposal appeared too late to be appreciated by those contributing to *Euboica* 2.2, but the future publication of radiocarbon data from more well-excavated sites, hopefully in more detail, is likely to receive much attention in a future *Euboica* III. In the meantime, we should celebrate the “embarrassment of riches” offered by the editors and authors of *Euboica* II.

BIBLIOGRAPHY

- Euboica* 1: Bats, M. and B. d'Agostino. Eds. 1998. *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Napoli, 13–16 novembre, 1996*. Collection du Centre Jean Bérard 16 / AION Quaderno 12. Naples: Centre Jean Bérard.
- Euboica* 2.1: Cinquantaquattro, T.E. and M. D'Acunto. Eds. 2020. *Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West. Proceedings of the Conference, Lacco Ameno (Ischia, Naples), 14–17 May 2018*, Vol. 1. AION 27. Naples: Unior Press.
- Euboica* 2.2: Cinquantaquattro, T.E., M. D'Acunto, and F. Iannone. Eds. 2021. *Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West. Proceedings of the Conference, Lacco Ameno (Ischia, Naples), 14–17 May 2018*, Vol. 2. AION 28. Naples: Unior Press.
- Alagich, R., L. Becerra-Valdivia, M. Miller, K. Trantalidou, and C. Smith. 2024. "Mediterranean Early Iron Age chronology: Assessing radiocarbon dates from a stratified Geometric period deposit at Zagora (Andros), Greece". *Antiquity* 98(398):454–69.
- Bessios, M., G. Tzifopoulos, and A. Kotsonas. 2012. *Μεθώνη Περίας I: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Περίας στη Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Cinquantaquattro, T.E. 2012–2013. "La necropoli di Pithekoussai (scavi 1965–1967): variabilità funeraria e dinamiche identitarie, tra norme e devianze." *AION, Annali di Archeologia e Storia Antica* n.s. 19–20:31–58.
- Crielaard, J.P. 1992–1993. "How the West was won: Euboeans vs. Phoenicians." *HBA* 19–20:235–49.
- Gigante M., A. Nava, R.R. Paine, I. Fiore, F. Alhaique, C. M. Esposito, A. Sperduti, J. Bonetto, T.E. Cinquantaquattro, B. d'Agostino, and L. Bondioli. 2021. "Who was buried with Nestor's cup? Macroscopic and microscopic analyses of the cremated remains from Tomb 168 (second half of the 8th century BCE, Pithekoussai, Ischia Island, Italy)". *PLoS ONE* 16(10): e0257368. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0257368>
- Kotsonas, A. 2015. "What makes an Euboean colony or trading station? Zagora in the Cyclades, Methone in the Thermaic Gulf and Aegean networks in the 8th century BC". *Mediterranean Archaeology* 25:243–57.
- _____. 2020. "Euboeans & Co in the North Aegean: Ancient tradition and modern historiography of Greek colonization." In *Euboica II.1. Pithekoussai and Euboea between East and West*, Vol. 1, edited by T.E. Cinquantaquattro and M. D'Acunto, 301–24. AION 27. Naples: Unior Press.
- _____. 2023. "New Mediterranean Panoramas and their Casts." *Journal of Mediterranean Archaeology* 36(2):237–41.
- Morris, S., and J.K. Papadopoulos. Eds. 2023. *Ancient Methone, 2003–2013. Excavations by Matthaios Bessios, Athena Athanassiadou, and Konstantinos Noulas* (Monumenta Archaeologica 49), 2 volumes. UCLA: Cotsen Institute of Archaeology.

Βιβλιοκρισία

Paolo Daniele Scirpo

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
pascirpo@arch.uoa.gr

G. Germanà και A. Giudice (a.c.d.). 2019. *La figura di Athena dall'età antica al tardoantico*. Studia Iconographica et Archaeologica 1. Acireale / Roma: Bonanno Editore. ISBN: 978-88-6318-227-9, σσ. 188.

Υπό την επιμέλεια του Giancarlo Germanà και του Alberto Giudice, ο αφιερωμένος στη μελέτη της εικονογραφίας της Αθηνάς από την Αρχαιότητα έως τον 4ο/5ο αιώνα μ.Χ. συλλεκτικός τόμος που συγκεντρώνει επτά άρθρα νέων μελετητών, δημοσιεύεται στη νέα σειρά *Studia Iconographica et Archaeologica* [Εικονογραφικά και Αρχαιολογικά Μελέται] από τον Σικελό εκδότη Giuseppe Bonanno.

Μετά την σύντομη εισαγωγή από τους επιμελητές (7–8), η σειρά των επιστημονικών συνεισφορών, που μας επιτρέπουν να αναλύσουμε την εξέλιξη της εικονογραφίας της ελληνικής θεάς, ξεκινά με τον Girolamo Sofia, ο οποίος εστιάζει την προσοχή του στην λατρεία της Αθηνάς ως πολιούχου θεότητας στη Σικελία. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που διεξήχθησαν υπό την διεύθυνση του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Giuseppe Voza (Voza 1999), στην λεγόμενη «Αγορά των Θεών» στην Ορτυγία Συρακουσών (Scirpo 2022), ήλθαν στο φως τα ερείπια ενός αρχαϊκού ναΐσκου ακριβώς απέναντι από τον περίπτερο δωρικού ρυθμού ναό που αφιέρωσε ο τύραννος Γέλων στην Αθηνά, μετά τη νίκη επί των Καρχηδονίων στην πεδιάδα της Ιμέρας (480 π.Χ.). Ο συγγραφέας υιοθετεί την ταύτισή του με ένα *Αφροδίσιον* (όπως πρότεινε ο Torelli 2011), παρά την ευρέως αποδεχόμενη απόδοση του ναΐσκου στην Αρτέμιδα (Voza 2013). Ανάμεσα στις υπο-αποικίες των Συρακουσών, ο Sofia δεν παραλείπει να αναφέρει το ιερό της θεάς στην αγορά της Καμαρίνας.

Στην περίπτωση της ακρόπολης της Ιμέρας, ωστόσο, το κύριο ιερό συγκρότημα, που αποτελείται από τους ναούς Α και Β και αποδίδεται γενικά στην Αθηνά, θεωρείται, κατ' αναλογία με το αρχαϊκό ιερό της Νάξου, αφιερωμένο στην ένοπλη Αφροδίτη (Pirenne-Delforge 1994· Rizzo 2012), ενώ παραμένει δεδομένη η απόδοση στη γλαυκώπιδα θεά του δωρικού ρυθμού του λεγομένου «Ναού της Νίκης», που ανεγέρθη από τον Γέλωνα στο πεδίο της μάχης. Πρόσφατα όμως, προτάθηκε η αφιέρωσή του στον Ηρακλή (Consoli 2008). Χάρη στη μαρτυρία μιάς περίφημης επιγραφής που ευρέθη κοντά στο Ναό G (Απολλώνειον ή Ολυμπίειον), και στη σχολαστική περιγραφή της ακρόπολης των Νισαίων Μεγάρων που μας παρέδωσε ο Πausανίας (I, 42, 4–6), είναι εφικτό να αποδοθούν με μεγάλη πιθανότητα οι πολλοί ναοί, που η οικοδομική δραστηριότητα των Σελινουντιών είχε κτίσει με γοργό ρυθμό στην ακρόπολη και στους γύρω λόφους της Μεγαρικής υπο-αποικίας. Στο βόρειο τέμενος λοιπόν, οι περίπτεροι δωρικού ρυθμού ναοί C και D θα ήταν αφιερωμένοι στον Απόλλωνα και την Αθηνά αντίστοιχα, ενώ ο Ναός R, ο λεγόμενος Μέγαρων, στη Θεσμοφόρο Δήμητρα (Marconi 2020). Στο νότιο τέμενος, οι εξίσου περίπτεροι δωρικού ρυθμού ναοί A και D φιλοξενούσαν τη λατρεία του Ποσειδώνος και των Διοσκούρων. Προχωρώντας εν τέλει, στις Ρόδιο-Κρητικές αποικίες (Scirpo 2024), ο συγγραφέας αποδέχεται την κοινή απόδοση στη λατρεία της «Λινδίας» Αθηνάς των τριών δωρικού ρυθμού περίπτερων ναών (A–C) που εκτίσθησαν πάνω από την ακρόπολη της Γέλας, ενώ στην υπο-αποικία της, στον Ακράγαντα, ο νυν ενσωματωμένος στην εκκλησία της «Παναγίας των Ελλήνων» [Santa Maria dei Greci] Ναός E, που σώζεται πάνω στο λόφο του Girgenti, ταυτίζεται με το *Αθήναιον* που ανέγειρε ο Θήρων,

βάσει της ομοιότητας του μεγέθους με τους άλλους ναούς που έκτισαν οι τύραννοι μετά τη νίκη της Ιμέρας (Barresi 2023). Πρόσφατες ανασκαφές που διεξήχθησαν στο τέμενος του Ναού D ωστόσο, αποκάλυψαν σαφή ίχνη λατρείας αφιερωμένης στην Αθηνά, που χρονολογούνται ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. (Adornato 2022) (9–28). Μέσω καταλλήλων εικονογραφικών συγκρίσεων, ο Pietro Piazza υποθέτει ότι η εικονογραφία του αγάλματος που φυλασσόταν μέσα στο *Αθήναιον* στο νησί της Ορτυγίας Συρακουσών αποδεικνυε πολεμικό χαρακτήρα, λόγω της συγκυρίας χάρη στην οποία ο ναός αφιερώθηκε από τον Γέλωνα. Πράγματι, οι τέσσερις ναοί που ανεγέρθησαν στη Σικελία εκείνη την περίοδο αποδίδονται όλοι στη θεά (μοναδική εξαίρεση αποτελεί η αναφερόμενη πρόταση της Consoli για τον ναό της Ιμέρας), και ειδικά στα ιερά που οφείλονται στους Δεινομενίδες στη Γέλα και στις Συρακούσες, ήταν πιθανώς αφιερωμένοι στην Αθηνά Λινδία, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (*Βίος Μαρκέλλου*, 30) (29–47). Στην εικονογραφική του ανάλυση, ο Stefano Agnello υπογραμμίζει τα χαρακτηριστικά της λατρείας της Αθηνάς στις ελληνικές αποικίες που ιδρύθηκαν κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας. Από τη Μινωική-Μυκηναϊκή καταγωγή της Θεάς έως την θεοποίησή της στο Ομηρικό έπος, η αγαπημένη κόρη του Διός διατήρησε στο πέρασμα των αιώνων έναν πολυ-λειτουργικό χαρακτήρα, όχι μόνο στο ελληνικό περιβάλλον, αλλά και στη δύσκολη σχέση με τους βαρβαρικούς πληθυσμούς που ζούσαν κοντά στις αποικίες (49–80). Στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών εκτίθεται ένας ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας, προϊόν εργαστηρίου της Καμπανίας, όπου απεικονίζεται η δολοφονία του Δόλωνος. Από αυτό το γνωστό επεισόδιο της *Ιλιάδος* (Κ 314–348) εμπνεύστηκε επίσης ο ανώνυμος συγγραφέας μιάς ψευδο-ευριπίδειας τραγωδίας (*Ρήσος*). Ο Giancarlo Germanà Bozza [Ακαδημία Καλών Τεχνών του Palermo] εστιάζει την προσοχή του στον λόγο, για τον οποίο η Αθηνά αναπαριστάται σε κάποιες σχετιζόμενες με τον Τρώα ήρωα αγγειογραφίες, είτε Αττικής (5ου αι. π.Χ.), είτε Ιταλιωτικής κεραμικής (4ου αι. π.Χ.) (81–100). Η Giovanna Martino Piccolino [Pontificium Institutum Altioris Latinitatis] παρουσιάζει την ανάλυση μιάς παριανής μαρμάρινης κεφαλής, που αντιπροσωπεύει την Λημνία Αθηνά, που ήλθε στο φως το 1993, κατά τη διάρκεια ανασκαφών που διεξήγαγε η Εφορεία Αρχαιοτήτων της Νεάπολης, στην περιοχή «Terra» του Pozzuoli, στο εσωτερικό μιάς κρυπτο-στοάς, στα ανατολικά του λεγόμενου «Ναού του Αυγούστου». Η νυν φυλασσόμενη στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Φλεγραιών Πεδίων στις Βαίαις κεφαλή είναι έργο τοπικού εργαστηρίου, που ερμήνευσε εκ νέου τη Φειδιακή εικονογραφία της Θεάς, προσαρμόζοντάς την πιθανώς στην προπαγάνδα του Αυγούστου (101–109). Εξετάζοντας την γυναικεία μορφή, η οποία απεικονίζεται πάνω από τη λύκαινα που θηλάζει τα δίδυμα (Ρωμύλο και Ρέμο), στα θωρακισμένα αγάλματα του αυτοκράτορος Αδριανού, τα οποία ευρέθησαν σε διάφορα αντίγραφα σε πολλές περιοχές της Αυτοκρατορίας, ο Alberto Giudice [Université de Strasbourg – Université d'Haute Alsace] θεωρεί πως αυτή η εικονογραφία επινοήθηκε μεταξύ 121 και 123/4 μ.Χ., και ότι η γυναικεία μορφή πρέπει να ταυτιστεί με την Παρθένο Αθηνά του Φειδία και όχι με το Παλλάδιον, δεδομένης της συμπαρουσίας της γλαυκής και του φιδιού. Με την εικονογραφία αυτή ο Αδριανός στόχευε στην εξύμνηση της πολιτικής προσπάθειάς του για την εκ νέου ίδρυση της Αυτοκρατορίας, βασιζόμενος στα δύο θεμελιώδη συστατικά της, το ελληνικό και το ρωμαϊκό, που συμβολίζονται αντίστοιχα από την Αθηνά και τη Λύκαινα (111–135). Η Agnese Pergola [Ρωμαϊκό Εθνικό Μουσείο] εξετάζει ορισμένες εικονιστικές σκηνές ειδωλολατρικής προελεύσεως που υπάρχουν σε έργα χριστιανικής φύσεως, υπογραμμίζοντας το γεγονός πως η μορφή της Μίνερνα [Αθηνά] συνεχίζει να χρησιμοποιηθεί στην τέχνη που παράγει αντικείμενα πολυτελείας κατά τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ. Στο μουσικό αγώνα μεταξύ του Απόλλωνος και του Μαρσούα π.χ., η θεά απεικονίζεται συχνά χωρίς όπλα ενώ παίζει τον αυλό (τον οποίο επινόησε αλλά στη συνέχεια αποκήρυξε). Στην αναπαράσταση της κρίσης του Πάριδος ή σε άλλες μυθολογικές σκηνές που εικονογραφούνται στα ευρήματα που ελήφθησαν υπόψη, η ειδωλολατρική μορφή συχνά επανακτά νέα λειτουργία εκ μέρους του καλλιτέχνη (που δεν κατανοεί πλήρως το νόημα του αρχαίου μύθου) για να ευχαριστήσει τις νέες χριστιανικού δόγματος αριστοκρατίες, πρόθυμες να δείξουν τον πολιτισμό και τη δύναμή τους. Τέλος, στο ασημένιο πινάκιο από Castelvint που φυλάγεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Βενετίας, η Αθηνά αναπαριστάται εξαιρετικώς γυμνή, ενώ λούζεται ενώπιον του νεαρού Τειρεσία. Η εικονογραφία της θυμίζει πολύ την Αναδυόμενη Αφροδίτη της Ελληνιστικής εποχής (137–183).

Το μικρό αυτό βιβλίο, ακόμη και αν δεν είναι απαλλαγμένο από τυπογραφικά λάθη και στερείται ξενόγλωσσων περιλήψεων, συνοδεύεται από –έστω και ασπρόμαυρη– φωτογραφική απεικόνιση, και καταφέρνει να φωτίσει ορισμένες σκοτεινές πτυχές της εικονογραφίας της γλαυκώπιδος κόρης του Διός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adornato, G. 2021. «Per un'archeologia del sacro ad Akragas. Scavo e rilievo al tempio D». Στο *Rassegna archeologica del Laboratorio di Storia Archeologia Epigrafia Tradizione dell'antico*, επιμ. Ch. Michelini, 81–9. Supplemento agli Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa – Classe di Lettere e Filosofia, Serie V, 13/2. Pisa: Edizioni della Normale.
- Barresi, P. 2023. «Il tempio greco sotto la chiesa di Santa Maria dei Greci ad Agrigento: considerazioni su progettazione e modulo architettonico». Στο *Alla memoria di Francesco La Torre*, επιμ. S. Bruni και L. Fiorini, 7–11. Mousai 38. Pisa: Edizioni ETS.
- Consoli, V. 2008. «Il cosiddetto Tempio della Vittoria a Himera. Per un'alternativa storico-religiosa». *Workshop di Archeologia Classica* V:43–75.
- Marconi, C. 2020. «The New Investigations of the Institute of Fine Arts - NYU in the Main Urban Sanctuary of Selinunte». Στο *The Akragas Dialogue: New Investigations on Sanctuaries in Sicily*, επιμ. M. De Cesare και E.C. Portale and N. Sojc, 353–70. Βερολίνο: De Gruyter.
- Pirenne-Delforge, V. 1994. *L'Aphrodite grecque: contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique*. Kernos Suppl. 4. Αθήνα – Liège: Centre International d'Etude de la Religion Grecque Antique.
- Rizzo, R. 2012. *Culti e miti della Sicilia antica e protocristiana*. Ρώμη – Acireale: Salvatore Sciascia Editore.
- Scirpo, P.D. 2022. «Breve nota sull'Agorà degli Dèi in Ortigia (Siracusa)». Στο *Siracusa Antica: nuove prospettive di ricerche*, επιμ. F. Nicolucci, 199–212. Palermo: Regione Siciliana.
- . 2024. *Η προέλευσις και η εξέλιξις των ροδιοκρητικών λατρειών στην Γέλα και τον Ακράγαντα (8ος – 5ος αι. π.Χ.)*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 141. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Torelli, M. 2011. *Dei e Artigiani: Archeologie delle colonie greche d'Occidente*. Grandi opere. Roma – Bari: GLF – Editori Laterza.
- Voza, G. επιμ. 1999. *Siracusa 1999: Lo scavo archeologico di Piazza Duomo*. Palermo – Siracusa: Arnaldo Lombardi Editore.
- . επιμ. 2013. *Il tempio ionico di Siracusa*. Siracusa: Erre Produzioni.

Απάντηση σε Βιβλιοκρισία

Γεώργιος Α. Ζάχος

Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας, Ακαδημία Αθηνών
gzachos@academyofathens.gr

Απάντηση στο Rönnlund, R. 2023. Βιβλιοκρισία: *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly*, του G.A. Zachos. *AURA* 6:319–24.

Κάθε κριτική βιβλίου ή άρθρου προφανώς είναι ευπρόσδεκτη, αλλά εκφράζει τις απόψεις του συγγραφέα της. Προϋποθέτει, όμως, ο τελευταίος να γνωρίζει καλά το αντικείμενο του κειμένου που κρίνει. Ο Robin Rönnlund είναι αναμφίβολα ένας πολύ καλός γνώστης της ιστορικής τοπογραφίας της περιοχής της Θεσσαλίας, όπως αποδεικνύει το έργο του (Rönnlund 2023), και τον ευχαριστώ για την λεπτομερή κριτική του.

Ωστόσο, επειδή ο τόμος της Θεσσαλίας αποτελεί μέρος της σειράς *Tabula Imperii Romani* (TIR) και έχουν εκδοθεί άλλοι 6 τόμοι, καλό είναι να διευκρινισθούν κάποια ζητήματα σχετικά με τη σειρά.

Η μορφή του τόμου της Θεσσαλίας (βιβλιογραφία, μορφή καταλόγου, χρήση συστημάτων UN / ELOT κ.λπ.), στην οποία ασκεί κριτική ο R.R., είναι απολύτως όμοια με την μορφή των υπολοίπων 5 τόμων που εκδόθηκαν μετά την επανέναρξη του προγράμματος πριν από περίπου 15 χρόνια (Karvoniς και Mikedaki 2012· Antoniadis 2016· Karvoniς 2016· Zachos 2016· Mikedaki 2019).

Το πρώτο τεύχος (Anramea και Karanastasi 1993) που εκδόθηκε για τον ελλαδικό χώρο δεν έχει στη σύλληψή και στη μορφή του ομοιότητες με τους επόμενους τόμους. Από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, η Ακαδημία Αθηνών, ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές της συνάντησης των εκπροσώπων της *Tabula Imperii Romani* στην Μαδρίτη (2000), άλλαξε την μορφή των τόμων, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία και στον κατάλογο που δεν ήταν πλέον απλό συμπλήρωμα του χάρτη. Έτσι, το πρόγραμμα από χαρτογραφικό μετατράπηκε στην ουσία σε τοπογραφικό. Στις κεντρικές αυτές επιλογές συμμορφώθηκαν οι συγγραφείς των τόμων.

Όπως φαίνεται στον τόμο που εκδόθηκε το 2012 για τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους (Karvoniς και Mikedaki 2012), η Ακαδημία Αθηνών αποφάσισε την λεπτομερή καταγραφή όλων των στοιχείων που υπήρχαν και όχι την συγγραφή περιληπτικών λημμάτων. Έτσι, αποφάσισε να συμπεριλάβει όχι μόνο τις δευτερογενείς μελέτες, αλλά και τις πρωτογενείς, δηλαδή τις ανασκαφικές αναφορές που σε πολλές περιοχές είναι στην πλειοψηφία του το πλέον του 1,5 αιώνα έργο των αρχαιολόγων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Αρχαιολογική Εταιρείας, μέσα από την λεπτομερή αποδελτίωση του Αρχαιολογικού Δελτίου και των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αυτή η εργώδης προσπάθεια ασφαλώς και θα απέβαινε εις βάρος της συνεκτικότητας του κειμένου, αλλά τα πλεονεκτήματα ήταν περισσότερα, και τα οφέλη, αν και μακροπρόθεσμα, ποικίλα και ορατά. Ο χρήστης μπορεί πλέον να αντλήσει από το λήμμα την πληροφορία, την πρωτογενή και δευτερογενή βιβλιογραφία για τα ευρήματα της Ρωμαϊκής περιόδου, όποιας θέσης τον ενδιαφέρει, και να την αξιοποιήσει, όπως εκείνος νομίζει. Συνεπώς, ας μου επιτραπεί να θεωρήσω την κριτική στην μορφή των λημμάτων της TIR ζήτημα προσωπικής αισθητικής.

Η παραπάνω επιλογή είχε επίδραση όχι μόνο στην μορφή του κειμένου, αλλά και στη γεωγραφική κάλυψη κάθε τόμου. Ήταν πρακτικά αδύνατον ο χάρτης J34, που καλύπτει γεωγραφικά όλη την περιοχή από την Θεσσαλία και την Ήπειρο, μέχρι την Πελοπόννησο, τα Ιόνια νησιά και μέρος του Αιγαίου Πελάγους, να εκδοθεί σύντομα και να ταυτόχρονα να περιέχει όσο το δυνατόν πιο επικαιροποιημένες πληροφορίες, όπως τελικά συνέβη. Για αυτό αποφασίστηκε να γίνει κατά εθνολογικές περιοχές. Αυτός είναι ο λόγος που η Αινίδα, η Αχαΐα Φθιώτιδα, η Μαλίδα και η χώρα των Οιταίων δεν συνεξετάστηκαν με την περιοχή της Θεσσαλίας, αλλά με τις υπόλοιπες εθνολογικές περιοχές της κοιλάδας του Σπερχειού, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή (Zachos 2016). Εξάλλου, μπορεί τα παραπάνω έθνη να εντάσσονταν στους περίοικους της Θεσσαλίας, αλλά οι περιοχές τους γεωγραφικά δεν ανήκουν στη Θεσσαλία. Μόνο μέρος της Αχαΐας Φθιώτιδας ανήκει γεωγραφικά στη Θεσσαλία και για αυτό ο χάρτης της συμπεριλήφθηκε ως συμπλήρωμα στον τόμο της. Σαφώς, η ένταξή τους θα ωφελούσε τον τόμο αλλά αυτό ήταν πρακτικά ανέφικτο.

Για την μεταγραφή των αρχαίων και σύγχρονων τοπωνυμίων ή και τουρκωνυμίων με λατινικούς χαρακτήρες (Ph ή F για το Φ κ.λπ.) ή για την δήλωση του μακρού φωνήεντος (Phthiotis και Phthiōtis) δεν υπάρχει λόγος διευκρινίσεων περισσότερων από αυτές που αναφέρονται στις εισαγωγές των παλαιότερων τόμων της TIR (Antoniadis 2016). Μία προσεκτική ματιά στα λήμματα των αρχαίων τοπωνυμίων όλων των τόμων, είναι αρκετή για να το διαπιστώσει κανείς.

Όσον αφορά στην ένταξη ή μη των τοπωνυμίων που απαντούν στην αρχαία γραμματεία των Ρωμαϊκών χρόνων (κυρίως στον Τίτο Λίβιο ή τον Στράβωνα), πρακτική της TIR είναι να καταγράφονται στα εισαγωγικά κείμενα κάθε περιοχής ή και στον κατάλογο (ανάλογα με την περίπτωση) όλα τα τοπωνύμια που αφορούν τη γεωγραφία ή τοπογραφία της Ρωμαϊκής περιόδου σε κάθε τους μορφή, ασχέτως εάν η έρευνα τα θεωρεί υπαρκτά ή όχι, ταυτίζονται, ή έχουν εντοπισθεί ευρήματα των Ρωμαϊκών χρόνων. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε με την πάροδο του χρόνου ίχνη οικιστικής δραστηριότητας σε αρχικά θεωρούμενες εγκαταλειμμένες στην Ρωμαϊκή περίοδο θέσεις. Όσο για τις διπλές ή και τριπλές καταγραφές τοπωνυμίων (με το/τα πιθανολογούμενο/α αρχαίο/α όνομα/τα και με το/α σύγχρονο/α), οφείλονται στην αβέβαιη ή διαφορετική στη βιβλιογραφία ταύτισή τους (κάθε καλός γνώστης της τοπογραφίας της Θεσσαλίας, όπως ο R.R., αντιλαμβάνεται το πρόβλημα), όπως στην περίπτωση του Βλοχού. Με αυτούς τους τρόπους μειώνεται –όσο το δυνατόν– η πιθανότητα κάποιο τοπωνύμιο της αρχαίας γραμματείας να μην συμπεριληφθεί στον κατάλογο, λόγω της άποψης του συγγραφέα ότι είναι εσφαλμένο (αυτό βέβαια δεν απαγορεύει στον τελευταίο να το κρίνει ως τέτοιο) ή να παραληφθεί η αναφορά του στο λήμμα μίας θέσης λόγω διαφορετικής ταύτισης (βλ. Zachos 2016, s.v. Kyrasissi-Kokkinonrachos στην Ανατολική Λοκρίδα, Oiantheia στη Δυτική Λοκρίδα· Zachos 2021, s.v. Euhydrion (Chtouri) και Krini κ.λπ.). Να θυμίσω ότι είναι συνήθης τακτική άλλων τοπογραφικών έργων να συμπεριλαμβάνουν ακόμη και τοπωνύμια που προέρχονται αποκλειστικά από το έργο του Στέφανου Βυζάντιου, μεγάλου επινοητή εθνικών, κατά τον L. Robert.

Όσον αφορά στον παρόντα τόμο, η αρχαία διαίρεση σε τετράδες μπορεί να μην ισχύει διοικητικά για όλη την περίοδο, όπως σωστά επισημαίνει ο R.R., αλλά σαφώς ισχύει για την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο, όπως το παραδέχεται και ο ίδιος. Η διαίρεση προτιμήθηκε, καθώς η σύγχρονη διαίρεση αφενός μεν δεν αρμόζει για ένα έργο ιστορικής τοπογραφίας, αφετέρου δε, δεν θα επέτρεπε στον χρήστη να αντιπαραβάλλει την ιστορική τοπογραφία των Ρωμαϊκών χρόνων με εκείνη των προηγούμενων περιόδων.

Η χρήση της σύγχρονης διαίρεσης που προτείνει ο R.R. (κατά νομό γράφει, αλλά μάλλον εννοεί περιφερειακή ενότητα, αφού με το πρόγραμμα Καλλικράτη καταργήθηκαν οι νομοί) δεν έχει θέση στη αρχαία τοπογραφία. Πολλές σύγχρονες περιφερειακές ενότητες δεν έχουν καμία σχέση με την αρχαία τοπογραφία (λ.χ. Φωκίδα, Μαγνησία). Η σύγχρονη διοικητική διαίρεση είναι μία εύκολη λύση που σε γλιτώνει από σφάλματα (αφού τα αρχαία όρια των εθνολογικών περιοχών δεν είναι γνωστά), αλλά δεν προσφέρει κάτι στην μελέτη της περιόδου. Παρ' όλα αυτά, και αυτή η σύγχρονη διαίρεση υπάρχει στους τόμους της TIR μέσα από τα πολλά επίπεδα (5) τοπογραφικής σήμανσης κάθε τοπωνυμίου [αρχαίο τοπωνύμιο (όπου υπάρχει), σύγχρονο τοπωνύμιο ή και τοπωνύμιο εποχής Τουρκοκρατίας, δήμος, περιφερειακή ενότητα, αρχαία εθνολογική ενότητα/

περιοχή],¹ χωρίς να καταργείται η βασική διαίρεση με βάση την ιστορική τοπογραφία, όσο δύσκολο κι αν είναι το τελευταίο. Η εγκατάλειψη της αρχαίας διαίρεσης προς όφελος της νεότερης διοικητικής διαίρεσης σε ένα τόμο ιστορικής τοπογραφίας δεν είναι δόκιμη. Εξάλλου, η επιθυμία του R.R. να γίνει η διαπραγμάτευση της Θεσσαλίας κατά «νομό» έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την άποψή του ότι θα έπρεπε να συνεξετασθεί στον συγκεκριμένο τόμο η Αινίδα, η Αχαΐα Φθιώτιδα, η Μαλίδα και η Οιταία, αφού σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να συμπεριληφθεί ολόκληρη η διοικητική ενότητα της Φθιώτιδας, μαζί δηλαδή με την αρχαία Δωρίδα, την Οπούντια και Επικνημίδια Λοκρίδα και τμήμα της Φωκίδας.

Όσο αφορά την Εισαγωγή του τόμου της Θεσσαλίας, που διαφέρει από τους προηγούμενους, φιλοδοξία του συγγραφέα του ήταν να προσφέρει, εκτός από έναν κατάλογο θέσεων, και μία σύνοψη όσων περισσότερων πτυχών της ιστορίας της Ρωμαϊκής Θεσσαλίας, όχι, όμως, μία εκτενή διαπραγμάτευση κάθε μίας από αυτές, αφού κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, ούτε στόχος του έργου. Υπάρχουν ειδικές μελέτες για αυτά τα ζητήματα, τις οποίες μπορεί κανείς να αναζητήσει ανάμεσα στους τίτλους της πλούσιας βιβλιογραφίας, η οποία έχει ενσωματωθεί σε κάθε μία από τις ενότητες. Στον τόμο της TIR της Θεσσαλίας (αλλά και στους άλλους τόμους), έχει ενσωματωθεί όλη η βιβλιογραφία από τον 19ο αιώνα μέχρι και την έκδοση του τόμου, αλλά και ανέκδοτες μελέτες. Αλλά, και εδώ κάποιες παρατηρήσεις δεν ευσταθούν. Για παράδειγμα, η ενότητα για το «οδικό δίκτυο» δεν είναι ουσιαστικά μία περίληψη του έργου των Decourt και Mottas (1997). Έχει αξιοποιηθεί το ερευνητικό έργο και άλλων, όπως για παράδειγμα του πρόωρα χαμένου Γιάννη Πίκουλα, καθηγητή του ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στο ορεινό ΒΔ τμήμα, ή των Helly και Bouchon για το κομμάτι Τέμπη-Λάρισα της οδού που απεικονίζεται στην *Tabula Peutinger*.

Σχετικά με την μορφή της βιβλιογραφίας (όνομα συγγραφέα, μέρος του τίτλου και κατηγοριοποίηση με όσο το δυνατόν αύξουσα χρονολογική σειρά), είναι παρόμοια με των προηγούμενων τόμων. Στους πολύ-επίπεδους τόμους του ελληνικού προγράμματος υπάρχουν τρεις βιβλιογραφίες: η γενική στην αρχή του τόμου, η βιβλιογραφία της περιοχής και η ειδική βιβλιογραφία κάθε λήμματος. Φυσικά, υπάρχουν επικαλύψεις μεταξύ τους, επειδή κάθε μία εξυπηρετεί διαφορετικό σκοπό. Ασφαλώς και θα μπορούσε να έχει κανείς διαφορετική άποψη ως προς τη δομή της, αλλά η διαπίστωση ότι δεν μπορεί ο χρήστης να εντοπίσει τα έργα δεν ισχύει.

Η TIR από το 2012 μέχρι σήμερα έχει προσφέρει μέσα από την έκδοση 6 τόμων μερικές χιλιάδες θέσεις και τοπωνύμια (πάνω από 350 στην περίπτωση της Θεσσαλίας) στη μελέτη της τοπογραφίας των Ρωμαϊκών χρόνων. Οι επιλογές (επιστημονικές και μορφολογικές) που έχουν γίνει είναι ανοικτές στην κριτική. Θα ήταν καλό, όμως, όσοι κρίνουν το έργο, να λάβουν υπόψη τους τον πολυεπίπεδο πλέον χαρακτήρα του. Στη σημερινή πολύπλοκη μορφή τους, οι τόμοι της TIR, μετά από μία εργώδη προσπάθεια των συγγραφέων τους, προσφέρουν πλέον το σύνολο των στοιχείων που υπάρχουν μέχρι την έκδοσή τους (τοπωνύμιο, διοικητική διαίρεση, αρχαία γραμματεία, περιγραφή θέσης, ευρήματα, συγκεκριμένες ανασκαφικές παραπομπές, χρονολογήσεις, βιβλιογραφία), και όχι απλά μια περίληψη της πληροφορίας, ώστε ο χρήστης να μπορεί να αξιοποιήσει αυτά τα στοιχεία όπως εκείνος επιθυμεί. Φυσικά, τα ιστορικά συμπεράσματα που θα εξάγει κάθε χρήστης του τόμου προφανώς και θα είναι διαφορετικά, αλλά αυτό δεν είναι και το ζητούμενο;

Το πρόβλημα του προγράμματος της TIR δεν βρίσκεται στις όποιες «ασυνέπειες» ή τυπογραφικά σφάλματα διακρίνει κάποιος –τα οποία ασφαλώς και υπάρχουν– ή στην μορφή που κάποιος θα θεωρούσε περισσότερο λειτουργική (εξάλλου η ευρεία χρήση των τόμων του ελληνικού προγράμματος σε επιμέρους μελέτες και σε άλλα διεθνή προγράμματα μάλλον το αντίθετο αποδεικνύει), αλλά σε δύο άλλα ζητήματα: α) στο πως οι χάρτες που παράγονται από ομάδες σε όλη την Ευρώπη θα ενοποιηθούν σε έναν χάρτη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (το φιλόδοξο ζητούμενο του Crawford) ή τουλάχιστον πως αυτό θα επιτευχθεί σε εθνικό επίπεδο και στην συγκεκριμένη περίπτωση στους χάρτες του ελλαδικού χώρου και, φυσικά, β) πως θα επικαιροποιούνται τα δεδομένα. Πάνω σε αυτά τα δύο ζητήματα εργαζόμαστε στο πρόγραμμα *Tabula Imperii Romani* της Ακαδημίας

1 Για αυτό τον λόγο, οι διορθώσεις του R.R. ότι ο Άτρακας δεν ανήκει στη σύγχρονη διοικητική ενότητα Φαρκαδώνας, αλλά σε εκείνη της Λάρισας, και αντίστοιχα τα Παλιάμπελα ανήκουν στην διοικητική ενότητα Παλαμά και όχι των Σοφάδων, είναι ευπρόσδεκτες.

Αθηνών, παράλληλα με την έκδοση των χαρτών και των καταλόγων των περιοχών του ελλαδικού χώρου που ακόμη υπολείπονται, μισό αιώνα μετά την έναρξη του προγράμματος. Τα αποτελέσματα της προσπάθειας θα είναι σύντομα ορατά.

Η επιλογή, στις αρχές του 21ου αιώνα, από την TIR-Greece της λεπτομερούς καταγραφής όλων των πληροφοριών, αντί μιας σύνοψης των δεδομένων, μας επιτρέπει σήμερα να εισάγουμε το πλήθος αυτών των στοιχείων στα σχετικά πεδία βάσεων δεδομένων και σύντομα όλα τα στοιχεία θα είναι διαθέσιμα σε όλους τους ερευνητές των Ρωμαϊκών και Ύστερων Ρωμαϊκών χρόνων. Αλλά σε αυτά τα ζητήματα θα επανέλθουμε σύντομα.

Η κριτική του R.R., αν και δεν λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού τμήματος του προγράμματος της TIR, αποδείχθηκε ιδιαίτερα γόνιμη, γιατί έδωσε την αφορμή να δοθούν οι παραπάνω διευκρινήσεις. Είμαι βέβαιος ότι τα στοιχεία της TIR θα τον βοηθήσουν στο έργο του στη Θεσσαλία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antoniadis, V. 2016. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Epirus*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Avramea, A. και Karanastasi, P. 1993. *K 35, Istanbul, I: Philippi*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Decourt, J.-Cl., και Mottas, Fr. 1997. «Voies et milliaires romains de Thessalie». *BCH* 121:311–54.
- Karvonis, P. 2016. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Attica*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Karvonis, P., και Mikedaki, M. 2012. *Tabula Imperii Romani, J 35, Smyrna, I: Aegean Islands*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών
- Mikedaki, M. 2019. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Boeotia*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Rönnlund, R. 2023. *The Cities of The Plain Urbanism in Ancient Western Thessaly*. Oxford: Oxbow Books.
- Zachos, G. 2016. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Achaia Phthiotis, Malis, Aenis, Oitaia, Doris, Eurytania, East and West Locris, Phokis, Aitolia, Akarnania*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- _____. 2021. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

